אברהם עטענבערג זאגט

לאָדזש
און
אידע ייִדן

אברהם מענענבוים-ארזי

לאזש
און אידע יידן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

אַרויסגעגעבן דורכן
צענטראַל-פֿאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע

בוענאָס-אירעס, 1956 — תשי״ז

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דרוקערייַ בריידער זלאָטאָפּיאַץ — גאַסקאַן 1231 — בוענאָס אייַרעס

אברהם טענענבוים־ארזי

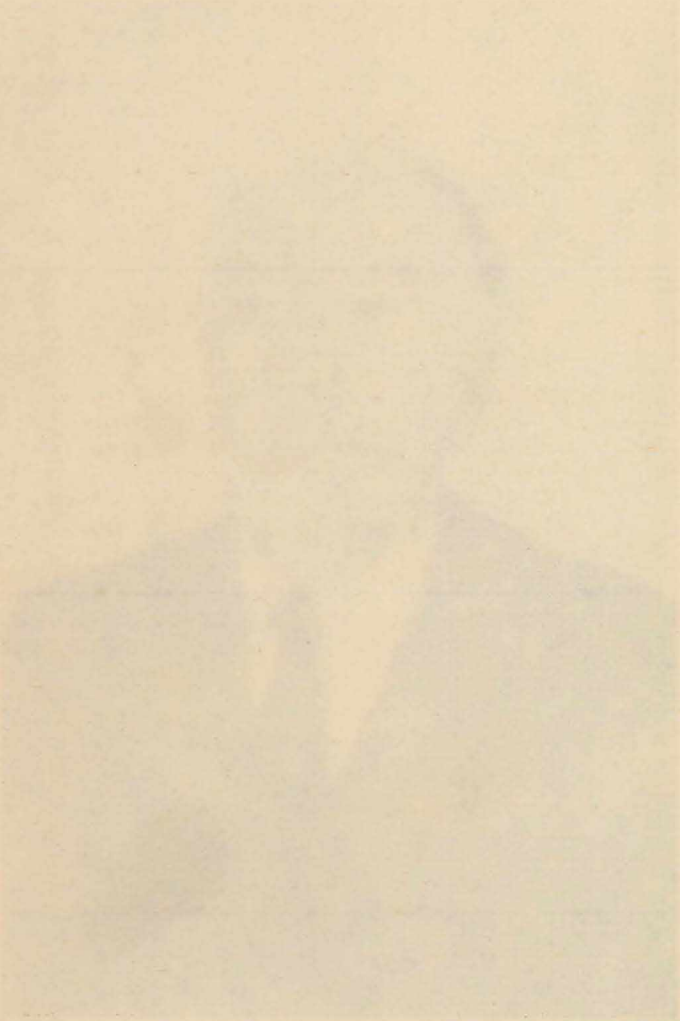
לאַדוש און אירע יידן

די רשימה פון די דערשינענע ביכער — צום סוף פונעם בוך

אברהם טענענבוים־ארז׳

א י נ ה אַ ל ט

הקדמה פון מחבר — 11

ערשטער טייל

פאַרצייטיש לאָדזש און דער קאַמף פון די דייטשן קעגן ייִדן

קאַפּ.		זייט
1	עטלעכע פראַגן אין שייכות מיט דער געשיכטע פון לאָדזש	19
2	די ימי בראשית פון לאָדזש	21
3	ווי אַזוי האָט זיך אַנטוויקלט ס׳יידישע לאָדזש	23
4	ס׳לאָדזשער „פנים" אין די אַמאָליקע יאָרן	25
5	אַרויסגעגנבעט דעם ערשטן בר־מינן פון לאָדזשער יידישן בית הקברות	27
6	לאָדזשער קהילה האָט נעבעך נישט קיין 54 רובל	32
7	ווי האָט זיך לאָדזשער יידן געלעבט פאַרצייטנס?	37
8	אַמאָליקע לאָדזשער דייטשן פירן איין „נירנבערגער געזעצן"	40
9	לאָדזשער דייטשן פאַרלאַנגען אַ „געטאָ" פאַר יידן	43
10	דאָס שפלות פון די לאָדזשער דייטשן	49
11	ווי אַזוי פאַרצייטיקע „נאַציס" דערשטיקן יידישע אינדוסטרי	52
12	די דייטשן צווינגען צו ליקווידירן ערשטע יידישע פאַבריק	56
13	אַלץ איז כשר ביים דייטש אין קאַמף קעגן יידן	63
14	די אומגעריכטע הילף פאַר לאָדזשער יידן	67
15	מ׳לייגט יידן שטיינער אויפן וועג פון פאַבריקאַציע	71
16	די „דוד־גלית"־מלחמה אין לאָדזש	73
17	אויך אין געטאָ איז שווער געווען אַריינצוקומען פאַר יידן	76
18	פרעהס מורא „הבה נתחכמה פן ירבה"	80
19	אויך אין אַסימילאַטאָרישע אָדערן פליסט יידיש בלוט	83
20	לאָדזשער דייטשן נעמען צוהילף אַ „בלעם" קעגן יידן	87
21	מ׳ברענגט צוהילף קאָזאַקן קעגן יידן	90
22	די „קאָצק־איזשביצער" מחלוקה	93
23	וואָס דערציילן די זקנים?	97
24	דער „רעוואָלוציאָנערער פלאַן" פון די לאָדזשער יידן	102
25	ווי האָבן יידן רעאַגירט אויף דער גרינדונג פון „ניי באַלוט"	106
26	די פאַרשטערטע יידישע שמחה	108
27	די אומגעריכטע הילף פאַר לאָדזשער יידן	111
28	דער נצחון פון לאָדזשער יידן איבער די דייטשן	113
29	דער „דייטש־יידישער שלום" אין לאָדזש	115
30	אָנטייל פון די לאָדזשער יידן אין דער ערשטער פּאָווסטאַניע	119
31	לאָדזשער ייִדן ביי דער 2טער פוילישער פּאָווסטאַניע	122

צווייטער טייל

די אַנטוויקלונג פון ייִדישן לאָדזש און דער אָרגאַניזיר־כוח פון די לאָדזשער ייִדן

קאַפּ.		זייט
32	ווי אַזוי יידישער פלייס האָט אַנטוויקלט די לאָדזשער אינדוסטרי	127
33	די מוסטערהאַפטע אָרגאַניזאַציע פון די לאָדזשער יידן	134
34	ווי לאָדזשער יידן באַשיצן העלדיש זייערס אַ ברודער	138

קאפ. זייט

35 אויך בייַ אַן אומגליק דערקענט מען דעם לאָדזשער ייִד — — — — — — 143
36 די יידישע זעלבסטשוץ בייַם לאָדזשער פּאָראַם — — — — — — — — 145
37 אַן אינטערעסאַנטער עפּיזאָד פון לאָדזשער פּאָראַם — — — — — — — 149
38 יידישער חרם אויפן לאָדזשער טראַמווייַ — — — — — — — — — — — 158
39 די גזירה אַרויסצוטרייַבן לאָדזשער יידן און איר סוף — — — — — — 163
40 יידישע שמירה אויפן מיליטער־טעלעגראַף — — — — — — — — — — 168
41 לאָדזשער הילף פּאַר אַנדערע יידישע פּליטים — — — — — — — — — 172
42 לאָדזשער ייִדסע הילף פּאַר ייִדישע „ביעזשענצעס" אין מאָסקווע — — 174
43 די גרייטקייט פון די לאָדזשער יידן צו טון גוטס — — — — — — — 176
44 די אַנטוויקלונג פון לאָדזשער פּאַרטיי און פּאַראייַנס־לעבן — — — 181
45 די אַנטוויקלונג פון דער לאָדזשער יידישער אינדוסטרי — — — — — 186
46 דער „ראַטשילד פון פוילן" — ישראל פּאָזנאַנסקי — — — — — — — 193
47 ישראל פּאָזנאַנסקי אַלס ייִד און אַלס מענטש — — — — — — — — 199
48 הערצלס האָפענונג אויף ישראל פּאָזנאַנסקי — — — — — — — — — 203
49 הערצלס זעלטענע אינטואיציע — — — — — — — — — — — — — — 207
50 פּאָזנאַנסקיס „ריקצוג" פון ציוניזם — — — — — — — — — — — — 210
51 פּאָזנאַנסקיס מוראדיקער סוד — — — — — — — — — — — — — — 214
52 קלייניע עפּיזאָדן אין קאַמף קעגן ציוניזם — — — — — — — — — 217
53 הערצל אַלס משגיח אויף פּרומקייט און יידישע מנהגים — — — — — 226
54 דאָס נאַציאָנאַלע געפיל פון לאָדזשער יידן — — — — — — — — — 230
55 לאָדזשער רעליגיעזע און קולטורעלע אינסטיטוציעס — — — — — — 237
56 די צייטונגס־מלחמה וואַרשע—לאָדזש און איר סוף — — — — — — 248

דריטער טייל

נאַציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן פון די לאָדזשער יידן און זייער מיטהילף צום בוי און אַנטוויקלונג פון ארץ־ישראל

57 נאַציאָנאַלע יוגנט־דערציונג אין לאָדזש — — — — — — — — — — — 259
58 לאָדזש און אירע רבנים — — — — — — — — — — — — — — — — — 264
59 לאָדזשער קינסטלער, וויסנשאַפטלער און געלערנטע — — — — — — 270
60 דריי לאָדזשער יידישע קינסטלער — טרייַע זין פון זייער פאָלק — — — 275
61 שמואל הירשנבערג אַלס מאָלער און אַלס ייִד — — — — — — — — 281
62 לעאָפאָלד פּיליכאָווסקי אַלס ייִד און אַלס קינסטלער — — — — — — 286
63 לאָדזש — די וויג פון דער „העברעישער הבימה" און העברעישער מוזיק 294
64 גלעזנצנדיקער דערפאָלג פון דער לאָדזשער „הבימה" — — — — — — 298
65 וווּ לאָדזש האָט מקבל פּנים געווען דעם זיידן, ר׳ מענדעלע — — — — 303
66 שלום עליכמס סענטימענט פאַר לאָדזשער יידן — — — — — — — — 310
67 באַראַן ראָטשילד וועגן לאָדזשער יידן — — — — — — — — — — 320
68 וואָס זאָגט וועגן לאָדזשער יידן אַמבאַסאַדאָר מאָרגנטוי? — — — — — 324
69 אַ לאָדזשער ייִד — איניציאָטאָר פון תל אביב — — — — — — — — 331
70 עקיבא וויים — דער אויפזעער בייַם בויען תל אביב — — — — — — — 337
71 וווּ אַזוי איז אַ לאָדזשער ייִד אייַנגעפאַלן צו בויען תל אביב — — — 345
72 וואָס האָבן אַלץ לאָדזשער געטון פאַר ארץ ישראל — — — — — — — 353
73 דיזענהאָף, תל אביבער בירגערמייסטער, לויבט די לאָדזשער — — — 358
74 לאָדזשער אין דער ארץ ישראל אַגריקולטור — — — — — — — — — 363
75 די מיינונג פון לאָדז באַלפור וועגן די לאָדזשער יידן — — — — — — 366
76 אומעטום דערקענט מען דעם לאָדזשער ייִד מיט זיין לאָדזשערישקייט — 369
77 וואָס האָט נחום סאָקאָלאָו געזען אין לאָדזשער יידן — — — — — — 371
78 וועד און וואָס זענען די לאָדזשער ספּינקסן — — — — — — — — — 376
נעמען־רעגיסטער — 380

געהיליקט דעם ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע עלטערן

טוביה און בתיה־לאה טענענבוים

מיין אומפאַרגעסלעכער פרוי

מרים ב״ר יהודה־לייב ושרה קושמיראק

אין מיינע פאַרשטאַרבענע און אומגעבראַכטע

שוועסטער און ברידער

רחל בראָונער	מרדכי־שמואל
העניע רייכערט	יצחק־מאיר
מרים מערענהאָלץ	ישראל
דבורה שיין	יוסף־שלום
יוכבד שטשעצינסקי	צבי
חנה טענענבוים	און עוזר

הקדמה פון מחבר

דאָס בוך „לאָדזש און אירע יידן" דאַרף בשום אופן נישט באַטראַכט ווערן ווי אַ פאַרמעסט צו שילדערן די געשיכטע פון יידן אין לאָדזש אָדער די אַנטוויקלונג פון דער לאָדזשער יידישער קהילה. דאָס דאָזיקע בוך פרעטענדירט אויך נישט צו געבן קיין פרטימדיקע באַשרייבונג פון די קולטורעל־גייסטיקע און וירטשאַפטלעך־עקאָנאָמישע דערגרייכונגען פון לאָדזשער יידנטום און אוודאי נישט — קיין אויסשפּנדיק בילד וועגן דער השפּעה פון „לאָדזשער יידישן" אויף דעם יידישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט.

די דאָזיקע אויסגערעכנטע מאַמענטן וואָרטן אויף דער ווייסנשאַפטלעך־פאָרשערישער פעדער פונעם ספּעציאַליסט־היסטאָריקער, הגם מען דאַרף צוגעבן, אַז אויפן געביט פון געשיכטע־שרייבונג האָט דאָס יידישע לאָדזש געהאַט מזל צו איניקע אויסגעצייכנטע אַרבעטן פון גאָר באַדײַטנדיקע יידישע וויסנשאַפטס־לײַט.

וויפל עס איז אָבער שוין געשריבן געוואָרן וועגן לאָדזש, סיי אין אַן עקזאַקטער וויסנשאַפטלעכער פאָרם, סיי אין אַ בעלעטריסטיש־פרייער פאָרם, איז אָבער נאָך אַלץ געבליבן נישט פאַרענדיקט דאָס גרויסע פאַרביקע געמעל פון לאָדזשער יידישן לעבן און עס איז אויך כּמעט ווי נישט אָנגערירט געוואָרן דאָס חידושדיקע קאַפּיטל פון די לאָדזשער יידישע ווירקונגען אויף דעם לעבן פון די יידן אין דער נייער צייט בכל מקום, ווו יידישקייט האָט געשלאָגן נייע וואָרצלען צו אַ וויטערדיקער עקזיסטענץ און צו אַ וויטערדיקן המשך פון די דורות־אַלטע טראַדיציעס פון פּוילישן יידנטום.

באַזונדערס איז נאָך אין דעם פּרט וויניק געטון געוואָרן בנוגע דעם נייעם יידישן קיום אין דעם אַלט־נייעם יידישן היימלאַנד: ארץ ישראל.

**
*

מיט דעם דאָזיקן בוך האָב איך געוואָלט מקיים זיין בנוגע דעם חרוב־געוואָרענעם לאָדזשער יידישן לעבן צוויי זאַכן:

1) די מצווה פון כל המרבה לספר...

2) געבן מיינע לאָדזשער ברידער, די צעזייטע און צעשפרייטע איבער דער גאַנצער וועלט, עפעס אַזוינס, וואָס זאָל זיי קענען דינען ווי אַ קיצורדיקער יחוס־בריוו פון זייער אָפּשטאַם־אָרט און זייער געבוירנשטאָט.

צום באַדויערן, וויסן שוין זייער וויניק פון די „יוצאי לאָדזש" וואָס זייער היימשטאָט האָט מיט זיך אַמאָל פאַרגעשטעלט אין דער ראָם פון דער מזרח־אייראָפּעישער יידישקייט.

און נאָך וויניקער פון זיי וויסן שוין וואָס ס'איז דער מער מיט זייער געבוירנשטאָט, וועלכע איז אַמאָל אַזוי באַרימט געווען מיט איר אייגנאַרט און מיט איר שפּעציעלע ענערגיע אויף אַלע געביטן פון דער יידישער עקזיסטענץ.

כדי דעם דאָזיקן מאַנגל פון וויסן צו באַזייטיקן און כדי צו געבן כאָטש וויפל ס'איז נישט ידיעות ותגן דער ראָל פון לאָדזש אין יידישן לעבן פון פוילן און די דערגרייכונגען פון לאָדזשער יידן אין דעם אַלגעמיינעם יידישן וועלט־קיום, האָב איך געשריבן און איך פאַרעפנטלעך איצט דאָס־דאָזיקע בוך.

דערבי האָב איך בפירוש אין זין דעם אַלטן יידישן פאַלקס־זאָג, אַז יחוס איז מחייב... די לאָדזשער יידן וועלכע וועלן זיך פון דער דאָזיקער אַרבעט דערוויסן פאַרשידענע פרטים ותגן דייער פאַרגאַנגנהייט, וועלן האָף איך, פון דער דאָזיקער פאַרגאַנגנהייט שפּעפּן מוט און עקשנות פאַר זייער וויטערדיקן יידישן קיום אין די נייע באַדינגונגען פון זייער היינטצייטיקן לעבן.

און אין דעם דאָזיקן מוט און עקשנות, וועט דאָס בילד פון דעם יידישן עבר אין לאָדזש, גלייב איך, שפּילן גאָרנישט קיין קליינע ראָל...

**
*

ווי גענאָגט, איז דאָס־דאָזיקע בוך נישט קיין געשיכטע־בוך און פרעטענדירט בשום אופן נישט ווי אַזאַ באַטראַכט צו ווערן.

איך מוז אָבער באַמערקן, אַז הגם די דאָזיקע אַרבעט קלייבט זיך נישט צו פאַרטרעטן די פולע געשיכטע פון די יידן אין לאָדזש, זענען אָבער אַלע

פאַקטן און געשעענישן, — דערהויפט, נעמען פון פערזענלעכקייטן און זייערע מעשים, וועגן וועלכע עס ווערט אין דעם בוך דערציילט, — אויטענטישע און געשיכטלעך־וואַרהאַפטיקע.

אַ גרויסן טייל פון דעם וואָס ווערט דאָ דערציילט, האָב איך אַליין איבערגעלעבט בעת מיין זיין אין לאָדזש. אַן אַנדערן טייל, וואָס נוגע דער אַלטער געשיכטע פון אונדזער הימשטאָט, האָב איך פאַרצייכנט לויט די דערציילונגען פון מענטשן וואָס זענען פאַרבונדן געווען מיט יענער צייט און זענען באַזונדערס באַגלויבט ווי עדי ראיה.

וו׳ עס איז מעגלעך געווען, האָב איך מיינע אייגענע דערפאַרונגען פאַרגליכן מיט די פאַרשונגען פון ווישנשאַפטלער און גאַנץ אפט לאָז איך רעדן אַנדערע וועגן ענינים וואָס זענען מיר אַליין גוט באַקאַנט פון מיין פערזענלעכן אַנטייל אין זיי.

איך האָב דערביבער דעם אינטוויניקסטן גלויבן, אַז פון דעם דאָזיקן בוך וועט דער קומענדיקער היסטאָריקער קענען שעפן אַ סך אומבאַקאַנטן מאַטעריאַל צו דער פולער געשיכטע פון לאָדזש און אירע יידן.

מעגלעך, אַז אייניקע וועלן האָבן אויף מיר תרעומות דערפאַר וואָס איך האָב צו די לאָדזשער יידן מצרף געווען אויך אַזעלכע וואָס זענען נישט געבוירן געווארן אין לאָדזש. מיין כלל איז, אַז כדי פאַרשטאַנען צו וועלן צו די בני העיר, מוז מען נישט דווקא אין איר זיין געבוירן. עס איז גענוג, אַז מען האָט זיך אין דער שטאָט דערצויגן און אַנטוויקלט און אין איר, און דורך איר, אויסגעפורעמט דעם אייגענעם גייסטיקן פרצוף.

אַזעלכע האָב איך, לויט מיין הנחה, פאַרשטאַנען וויי לאָדזשער און איך האָף, אַז איך האָב דערמיט קיינעם, חלילה, קיין עוולה נישט געטון.

מיט אַט־די עטלעכע באַמערקונגען גיב איך איבער דאָס בוך אין די הענט פון די לייענער און מכח די דערגרייכונגען פון מיינע כוונות גיב איך זיך איבער צו זייער דין און צו זייער משפט.

א. ט.

דער סימבאָל פון לאָדזש, געצייכנט דורך אַרטור שיק.

ערשטער טייל

פארצייטיש לאדזש און דער קאמף פון די דייטשן קעגן יידן

.1

עטלעכע פראַגן אין שייכות מיט דער געשיכטע פון לאָדזש

כ׳בין מסופק, צי צווישן אַלע טעקסטיל־צענטערס פון גאַנץ מזרח־איראָפּע איז געווען נאָך אַ שטאָט, וואָס זאָל זיך האָבן אַזוי גיך אַנטוויקלט און חוץ דעם זיך דערוואַרבן אַזאַ אַנגעזעענעם נאָמען, ווי דאָס אַזוי־גערופענע „פּוילישע מאַנטשעסטער" — לאָדזש; כ׳וויים אויך נישט צי צווישן אַלע יידישע קהילות פון דער וועלט האָט זיך געפונען נאָך אַן עדה, וואָס איז זיך פונאַנדערגעוואַקסן מיט אַזאַ טעמפּאָ און באַקומען דערצו אַזאַ שם־טוב ביי די יידן פון גאָר דער וועלט, ווי די לאָדזשער יידישע קהילה.

נו, פרעגט זיך דאָך, מיט רעכט, די פראַגע:

ווי קומט עס, וואָס גראָד דאָס פאַרוואַרפענע מיניאַטור־שטעטעלע „לאָדזש", — אַ שטעטל אָן שום פאַרבינדונגס־וועגן און אָן וועלכע ס׳איז נאַטירלעכע ערד־רייכטימער — זאָל אַזוי מצליח זיין, דערהויבן צו ווערן צו דעם גרעסטן טעקסטיל־צענטער אין גאַנץ קאָנגרעס־פוילן, אין דער צייט ווען דעמאָלט (אין יאָר 1823), בעת עס האָט אין אים געוומען קלאַפּן דער דופק פון די ערשטע פּאָר הילצערנע האַנט־וועב־שטולן, האָט שוין אין כמעט אַלע אַרומיקע שטעטלעך, ווי זגיערזש, פּאַביאַניץ, אַלעקסאַנדער, אַזאַרקאָוו, טאָמאַשאָוו, בעלכאַטאָוו, קאַליש א״אַנד געבראָכן אַ שטאַרק אימפּולסיוו לעבן פון אַ רירעוודיקער טעקסטיל־פאַבריקאַציע?

פון וואַנען בעמט זיך עס, וואָס דווקא די באַצייכענונג „לאָדזשער

מענטש" איז געוואָרן די ערן־קוואַליפיקאַציע פאַר אויפטוערישקייט אין דער אינדוסטריעלער און האַנדלס־וועלט?

און וואָס אייגנטלעך האָט גורם געווען צו דער אַזוי גיכער און ריזיקער אַנטוויקלונג פון דער לאָדזשער יידישער קהילה, וועלכע איז נאָך אין יאָר 1840 געשטאַנען מיט דער צאָל פון אירע יידישע איינווינער אויפן 62סטן אָרט פון אַלע קהילות אין פוילן און שוין אין יאָר 1897 האָט זי דערגרייכט צו דער מדרגה פון דער צווייט־גרעסטער קהילה נאָך וואַרשע? 1)

***

אָט די אַלע קשיות און „רעטענישן" וועלן, האָפנטלעך, פאַרענטפערט ווערן נאָכדעם ווי מען וועט זיך באַקאָנען מיטן מאַטעריאַל, וואָס איז צוגויפגעזאַמלט אין דעם דאָזיקן בוך.

---

1) אין יאָר 1823, ווען ס׳איז אין לאָדזש געגרינדעט געוואָרן די טעקסטיל־אינדוסטריע, האָט די יידישע עדה געציילט סך־הכל 288 נפשות (עפעס מער פון אַ דריטל פון די 1.004 פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג). אין יאָר 1840 זענען שוין געווען אין לאָדזש ביי טויזנט יידן; אין 1860 — 4.597; אין 1870 — 10.000; אין 1897 — 98.671; אין 1921 — 156.155; אין יאָר 1936 — 219.612; און ביים אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג האָט לאָדזש געציילט ביי אַ פערטל מיליאָן יידן.

2

די ימי־בראשית פון לאָדזש

ווי עס דערציילט די לעגענדע זאָל די שטאָט לאָדזש האָבן באַקומען איר נאָמען „לודזש" צוליב עפּעס אַ מיסטעריעז שיפל, וואָס האָט זיך פלוצים באַוויזן אויפן שטאָטישן טייך. און טאָקע דערפון זאָל אויך דערזעלבער טייך האָבן געקריגן זיין נאָמען „לודקאַ" (ביידע באַטייטן אין פויליש: אַ שיפל).

נישט געקוקט אָבער דערויף וואָס דער נאָמען „לודזש" איז שוין דערמאָנט אין אַלטע פוילישע אַרכיוון הייבט מען זיך אָן צו רעכענען מיט איר ווי מיט אַ שטאָט, ערשט זייט 1823, וועז ס׳איז אין איר אַנטשטאַנען די טעקסטיל־אינדוסטריע.

כדי צו האָבן אַ שטיקל באַגריף, ווי אַזוי דער שפּעטער באַוווסטער אינדוסטריע־צענטער, „לאָדזש", האָט אַמאָל, אין הינזיכט פון פאַבריקאַציע, אויסגעזען, איז געגוג צו וויסן, אַז דער דאָזיקער „פוילישער מאַנטשעסטער", אין וועמענס טויזנטער הייזער ס׳האָבן לעצטנס געווויינט העכער ¾ מיליאָן אייגווויינער, און וואָס שוין אין יאָר 1923 זענען אין זיינע 1.145 פאַבריקן און טויזנטער וועַרקשטאַטן געווען באַשעפטיקט העכער 200 טויזנט אַרבעטער — האָט נאָך אין יאָר 1839 געהאַט צווישן זיינע 8.559 איינווויינער, סך־הכל 422 וועבערס, וואָס זייער גאַנצע פּראָדוקציע, אין אַלע דעמאָלטעקזיסטירנדע פאַבריקן, האָט נישט דערגרייכט פאַר אַ גאַנץ יאָר, דעם קוואַנטום, וואָס לאָדזש האָט מיט 60 יאָר שפּעטער פאַבריצירט אין איין איינציקער שעה!... 2). (אין יאָר 1900 האָבן בלויז שייבלער און פּאָזנאַנסקי פּראָדוצירט 160 מיליאָן אַרשין סחורות).

**
*

און כדי צו באַקומען אַ בילד וועגן דער ריזיקער אַנטוויקלונג פון לאַדזש אויך אַלס שטאָט, איז ווערט צו דערמאָנען, אַז אָט די דאָזיקע שטאָט, וואָס האָט זיך שפּעטער אַזוי באַוווסט געמאַכט מיט אירע גוט־אַרגאַניזירטע סאָציאַל־קולטורעלע און ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, ווי: שולן, שפּיטאָלן, אַזילן פאַר אלמנות, פאַר יתומים און זקנים, בענק אאַ"וו, — אָט דאָסזעלבע לאַדזש האָט נאָך אין יאָר 1818 קיין אייגענע קינדער־שולע נישט געהאַט, און האָט ביז צום יאָר 1841 קיין אייגן געריכט און נאָטאַר נישט פאַרמאָגט, און ביז צום יאָר 1850 אַפילו קיין שפּיטאָל פאַר אירע קראַנקע נישט געהאַט און איז געצוווונגען געווען, כמעט מיט אַלע וויכטיקסטע לעבנס־באַדערפענישן, אַנצוקומען צו אירע עלטערע חברטעס, — צו די אַרומיקע שטעטלעך: זגיערזש, סטריקאָוו און לענטשיץ און, אין פינאַנץ און שפּיטאָל־ענינים, אַפילו צו דער סאַמאַראַדנער „עלטער־באַבע", — צו דער הויפטשטאָט וואַרשע אַליין...

אָט אַזוי האָט אויסגעזען לאַדזש אין אירע „ימי בראשית"!

---

2) לויט דער אַפיציעלער סטאַטיסטיק האָט לאַדזש, אין יאָר 1923, געהאַט 831 טעקסטיל־פאַבריקן, וואָס האָבן באַשעפטיקט 102.143 אַרבעטער, חוץ די 314 אַנדערע פאַבריקן, וואָס האָבן באַשעפטיקט ביי 20 טויזנט אַרבעטער.

דערביי איז כדאי איבערצוגעבן, אַז שוין אין יאָר 1908 איז דאָס פאַרמעגן פון לאַדזש געווען העכער אַ פערטל פון אַלע 60 גרעסערע שטעט אין קאָנגרעס־פוילן. פון אַלגעמיינעם וווערט זייערן, צווישן מיליאַרד און 60 מיליאָן רובל, איז דאָס פאַרמעגן פון לאַדזש אַליין וווערט געווען אַ האַלבן מיליאַרד און 24 מיליאָן רובל, פון וועלכן מער פון אַ דריטל האָט שוין דאָן געהערט צו יידן.

.3

ווי אַזוי האָט זיך אַנטוויקלט דאָס יידישע לאָדזש?

די לאָדזשער יידישע קהילה, וואָס איז אַזוי באַוווסט געווען מיט אירע קולטורעלע, רעליגיעזע, נאַציאָנאַלע, ווירטשאַפטלעכע, פילאַנטראָפישע ווי אויך האַנדלס- און אינדוסטריע-אינסטיטוציעס — אָט דאָס לאָדזש איז מיט לערך 140 יאָר צוריק נאָך אַזוי קליין און אָרעם געווען, אַז ביז צום יאָר 1809 האָט עס נאָך קיין אייגענע שול צום דאַווענען נישט געהאַט, און די גאַנצע יידישע עדה (סך-הכל 24 נפשות...) פלעגט זיך צונויפקומען צום „מנין" ביי פּריוואָט-מענטשן, ס'רוב ביים גבאי פון שטאָט, ר' מענדל אָרבאַך, און ביי איינעם פון די צוויי דאַמאַלטיקע פּרנסים: משה פייטלאָוויטש און פּנחס זיידלער.

ביז צום יאָר 1811 האָט די לאָדזשער יידישע קהילה צומאָל קיין אייגן בית-הקברות נישט פאַרמאָגט, און די לאָדזשער יידן האָבן זיך נעבעך גע-מוזט שלעפּן מיט זייערע געשטאָרבענע אַ מהלך-וועגס פון 10 ביז 30 קי-לאָמעטער, בכדי צו ברענגען זיי צו קבורה, צו-ערשט אויפן סטריקאָווער און דערנאָך אויפן לוטאָמירסקער בית-החיים, צו וועלכער לאָדזש האָט דאָן, אין רעליגיעזע ענינים, געהערט.

און ביז צום יאָר 1824 האָט לאָדזש נאָך נישט זוכה געווען צו האָבן קיין אייגענעם „מרא-דאתרא" — אַ רב, הייסט עס — און די יידן דק"ק לאָדזש האָבן זיך געמוזט באַגנוגענען, אין כשרות און שאלות-אָנגעלעגן-הייטן, מיט עפּעס אַ מורא-הוראה און אין וויכטיקע רעליגיעזע ענינים זענען זיי געצוווּנגען געווען אָנצוקומען צו די רבנים פון סטריקאָוו אָדער לוטאָ-מירסק 3).

און די דאָזיקע יידישע קהילה, וואָס אַלע אירע 288 נפשות האָבן אין יאָר 1823 באַווינט אַ שטח פון סך־הכל איין איינציקן קוואַדראַט קילאָ־מעטער לערך (די דריי געטאָ־גאַסן: פּאָדזשעטשנאַ, וואָלבאָרסקאַ און סטאַרי רינעק) — אָט דאָס דאָזיקע יידישע לאָדזש האָט ביים אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג שוין געציילט ביי אַ פערטל מיליאָן יידן, וואָס זייערע ווויין־הייזער, פאַבריקן, וואַרשטאַטן, ווילעס און פּאַלאַצן זענען געווען פונאַנ־דערגעשפרייט איבער צענדליקער קוואַדראַט־קילאָמעטערס פון לאָדזש און אירע פאָרשטעט.

---

3) פון אַ פאַרצייטישן דאָקומענט פון קויאַוואר ביסקופאַט (צו וועלכן לאָדזש האָט אַמאָל געהערט) ווערט מען געווואָר, אַז דער יידישער ישוב אין לאָדזש הייבט זיך אָן פון יאָר 1775. דעמאָלט זאָל דאָ האָבן געלעבט איין אייניציקע יידישע פאַמיליע, זעליקאָוויטש, וואָס האָט געצויגן איר פרנסה פון דער „פראָפּינאַציע".

ס׳לאָדזשער „פנים" אין די אַמאָליקע יאָרן

ווי באַווּסט איז לאָדזש געווען איינע פון די באַקאַנטסטע אינדוסטריע־שטעט אין גאַנץ מזרח־אייראָפּע. איר פּאָפּולאַריטעט איז איר געקומען, נישט נאָר צוליב אירע וועב־אויסאַרבעטונגען, נאָר אויך צוליב איר גיכער אַנט־וויקלונג און שטאַרקער פונאַנדערוואַקסונג, וואָס האָט כמעט קיין גלייכן נישט געהאַט מיט קיין שום אייראָפּעישער שטאָט.

ווי ווייט לאָדזש איז דאָן, אין דער הינזיכט פון אַנטוויקלונג, געווען אַן אויסנאַם פון אַלע אַנדערע שטעט, קאָן מען דערציילן די אָפּיציעלע סטאַטיס־טיק וועלכע ווייזט אָן, אַז אין פּאַרלויף פון 100 יאָר — פון יאָר 1800 ביז 1910 — זענען געוואַקסן: בערלין 20 מאָל אַזוי פיל; בודאַפּעשט — 16 מאָל; לייפּציג — 20 מאָל; מינכען און קעלן — צו 10 מאָל; און די סאַמאַראַדנע פּוילישע הויפּטשטאָט אויך נאָר 10 מאָל... אָט צו דערזעלבער צייט איז לאָדזש געוואַקסן אַזש אויף 600 מאָל אַזוי פיל!!!

און ווי ווייט אָט דאָס דאָזיקע לאָדזש איז אַמאָל אויך אין איר טעקס־טיל־פּראָדוקציע געווען קליין און נישטיק, קאָן מען זען פון פאָלגנדער אָפּיציעלער סטאַטיסטיק: אין דער צייט וואָס די שטאָט זגיערזש האָט שוין אין יאָר 1825 עקספּארטירט קיין רוסלאַנד 306,270 איילן וועב־שטאָפן; אזאַרקאָוו — 180, 363 איילן; און אַפילו דאָס פּיטשינקע שטעטעלע אַלעק־סאַנדער — 136.020 איילן — האָט גאַנץ לאָדזש אינעם זעלבן יאָר עקס־פּארטירט קוים 10.020 איילן...

איז טאַקע דאָס דאָזיקע לאָדזש שפּעטער אַזוי אויסגעוואַקסן און זיך אַנטוויקלט, אויבערשטייגנדיק דערביי אַלע אירע אַרומיקע „חברטאַרינס" — די שטעטלעך זגיערזש, פּאַביאַניץ, אָזאַרקאָוו, טאָמאַשאָוו, זדונסקאַ־וואָלאַ, קאַליש אא"ו — אַז נישט איינמאָל פלעגט זיך שפּעטער הערן די פּראַגע: און דאָס איז עס טאַקע אָט דאָס קליינטשיקע שטעטעלע „לאָדזשע" (יידן פלעגן דאָן רופן לאָדזש — „לאָדזשע", און זגיערזש — „זעגזשע"), וואָס מיט הונדערט פערציק יאָר צוריק איז עס נאָך געווען אַרומגעהילט מיט אַזאַ געדיכטן אור־וואַלד, אַז אַפילו נאַפּאָלעאָן, מאַרשירנדיק אין 1812 אויף מאָסקווע האָט נישט געקאָנט געפונען אַ דורכגאַנגס־וועג פּאַר זיינע גרויסע מיליטער־מחנות, און האָט געמוזט אָנקומען צו אַ ספּעציעלן וועג־וויזער, וואָס זאָל אים דורכפירן ביז צום „בזשעזשינער טראַקט" — דעם דעמאָלטיקן הויפּט־וועג קיין וואַרשע? ווי לאָדזשער זקנים האָבן גע־ווּסט צו דערציילן, איז דאָן יענער „וועג־וויזער" געווען דער דעמאָלטי־קער חשובער בירגער ר' שמואל בערמאַן, געפונען אויך ר' „שמואל בזשעזשינער (פּאָטער פון מיין זיידע ר' פישל; פּרטים דערפון געפינען זיך אין דער בראָשור „נאַפּאָלעאָן אין לאָדזש" פון מחבר).

ענלעכע פּאַרוווּנדערונגס־פּראַגן פלעגט מען שפּעטער אויך הערן וועגן דער לאָדזשער יידישער קהילה; ווייל, זעענדיק שפּעטער די לאָדזשער יידישע קהילה אין איר גלאַנץ און פּראַכט־עפּאָכע — אירע צענדליקער סאָציאַל־פילאַנטראָפּישע קולטורעל־רעליגיעזע און עקאָנאָמיש־ווירטשאַפּט־לעכע אינסטיטוציעס, וואָס די דאָזיקע קהילה האָט מיט דער הילף פון אירע נדבנים אויפגעשטעלט — האָט נישט איינער מיט פּאַרוווּנדערונג געפרעגט: צי איז דאָס אין דער אמתן דאָס קליינטשיקע קהילהלע, וואָס איז נישט אימשטאַנד געווען, נאָך אין יאָר 1842, צו באַצאָלן דעם לאָ־דזשער מאָגיסטראַט איר חוב פון 56 רובל (בערך 6 ענגלישע פונט), וואָס זי, — די קהילה — איז שולדיק געווען פּאַר אויסהאַלטן אירע יידישע קראַנקע אין וואַרשעווער שפּיטאָל?!

5.

אַרויסגעגנבעט דעם ערשטן בר־מינן פון לאָדזשער בית־הקברות...

ווי מיר האָבן שוין פריִער דערקלערט האָט ס׳יידישע לאָדזש געהערט אין אירע „ימי בראשית" (פון 1782 ביז 1811), אין רעליגיעזע ענינים, צו די צוויי יידישע קהילות פון די דערבייקע שטעטלעך: סטריקאָוו און לוטאָמירסק.

צווישן די פאַרשידענע רעליגיעזע זאַכן מיט וועלכע לאָדזש האָט דאַן געמוזט אָנקומען צו די דאָזיקע צוויי קהילות איז אויך געווען דער ענין פון מקבר זיין מתים און אַלץ וואָס איז דערמיט געווען פאַרבונדן, ווי: מטפל זיין זיך מיטן נפטר ביי דער טהרה, אים טראָגן צום בית־הקברות און אים, זעלבסטפאַרשטענדלעך, ברענגען צו קבר־ישראל.

און אַזוי האָט זיך טאַקע די גאַנצע צייט געפירט: געשטאַרבן איז טאַקע דער לאָדזשער ייִד אין לאָדזש, אָבער באַגראָבן ווערן האָט ער געמוזט אויפן סטריקאָווער בית־עולם, אָדער אויפן לוטאָמירסקער, ווויהין מ׳האָט אים געטראָגן לויטן דעמאָלטיקן מנהג ישראל, אויף אַ „מיטה" פון הילצערנע שטאַנגען, דורכמאַכנדיק דעם גאַנצן וועג צופוס.

מאַכט זיך אָבער אַ „מעשה נורא", וועלכע האָט ממש אויפגעקאָכט די גאַנצע ייִדישע עדה פון דעמאָלטיקן לאָדזש:

עס שטאַרבט אַוועק אַ ייִד, אַ גביר, אַ געוויסער בערגער, און ווי תמיד אין אַזאַ פאַל, הילט מען אים אין אין זיין טלית, מ׳לייגט אים אַרויף

אויף דער „מיטה" און מען טראָגט אים צופוס פון שטאָט אַרויס, כדי אים צו ברענגען צו קבר־ישראל אויפן סטריקאָווער בית־עולם. און ווייל ער איז געווען ביים לעבן אַ פרומער יִד, האָבן די יורשים פאַרלאַנגט, אַז עס זאָלן זיך מיט דעם בר־מינן מתעסק זיין אויסשליסלעך יִדן בני־תורה.

פאַרשטייען דאָך די סטריקאָווער חברה־קדישא־לייט, אַז מ׳האָט דאָ פאַר זיך אַ פעטן „קאַרפן־קאָפּ"... — פאַרלאַנגען זיי טאַקע פאַרן קבר, נישט מער און נישט וויניקער, ווי גאַנצע 500 גילדן — אַ סומע, וואָס איז צו יענער צייט געווען ממש אַ פאַרמעגן.

וועלכער ס׳געשריי עד לב השמים: היתכן? פאַר אַ קבר פון אַ טויטן זאָל מען געבן אַ „נדן" ווי פאַר אַ לעבעדיקער רייכער כלה? — נאָר שריי אַהין, שריי אַהער — ס׳העלפט נישט! זיי, די סטריקאָווער „חברה קדישא־לייט, זענען אוחז בידי!...

און אַזוי איז נעבעך אונדזער לאָדזשער בר־מינן געלעגן גאַנצענע צוויי מעת־לעת צייט אין סטריקאָווער „מתים־שטיבל" און ער „רירט" זיך נישט... ערשט אויפן דריטן טאָג איז מען, ווי עס איז, אַדורכגעקומען און מ׳האָט אין אַ מזלדיקער שעה געבראַכט דעם לאָדזשער נפטר צו קבר־ישראל. אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דער סכסוך מיט סטריקאָוו, און פון דעמאָלט אָן האָט לאָדזש געגומען קובר זיין אירע מתים אויפן לוטאָמירסקער בית־עולם. אָבער אויך דאָ האָט נאָך קנאַפּע דריי יאָר צייט געטראָפן אַן ענלעכער פאַל: די לוטאָמירסקער האָבן פאַרלאַנגט פאַר אַ לאָדזשער בר־מינן אַ גרויסע סומע און דאָס האָט שוין די לאָדזשער „פני־העיר" אַזוי פאַרדראָסן, אַז זיי האָבן געגומען ערנסט טראַכטן, צי ס׳איז שוין נישט צייט, אַז לאָדזש זאָל זוכה זיין צו אַן אייגענעם בית־הקברות. הקיצור: נאָך פיל אסיפות האָט ס׳יידישע לאָדזש באַשלאָסן מאַכן „שבת פאַר זיך"... און אַזוי ווי די קהילה האָט נעבעך קיין געלט נישט געהאַט אויף אַזאַ „לוקסוס" — האָבן זיך ביי דער לעצטער אסיפה געמאָלדן עטלעכע נדבנים, וואָס האָבן פרייוויליק געהאָלפן דעם דאָזיקן הייליקן ציל צו דערגרייכן.

אַזוי האָט דאָן ר׳ משה פייטלאָוויטש (געבוירן: „משה קוטשער"), גע־קויפט פאַר זיין אייגן געלט, פאַר 125 גילדן, אַ שטיק ערד ביים קריסט ניעבעלסקי און זיין פרוי מאַגדאָלענאַ. דאָס שטיק ערד האָט ער געשאָנקען

פאַרן ערשטן לאַדזשער בית־הקברות: אַ צווייטער יִד האָט מנדב געווען האַלץ אויף צו בויען אַ „שומר־הייזל"; אַ דריטער האָט פאַר זיין געלט געמאַכט אַ צוים אַרום בית־עולם; אַ פערטער האָט מיט זיינע אייגענע הענט געמאַכט אַ צופאָר־וועג אַהין. מיט אין וואַרט: לאַדזש האָט דאַן באַקומען אַן אייגן „גוט־אָרט"!

***

און אַזוי איז, במילא, דאַן אויך געגרינדעט געוואָרן די ערשטע לאַדזשער „חברה קדישא", אין וועלכער עס זענען אַריין די „פני העיר", מיט משה פייטלאָוויטש אין דער שפיץ.

פֿלוצים איז אָבער די דעמאָלטיקע לאַדזשער ניי־געגרינדעטע „חברה קדישא" געשטעלט געוואָרן פאַר אַן עכטן „האַמלעט־פראָבלעם": עקזיסטירן אָדער אויפהערן עקזיסטירן? ס׳האָט פשוט פאַרפעלט עפעס אַזוינס, אַן וועלכן אַ בית־הקברות קאָן נישט עקזיסטירן, — עס האָט פאַר־פעלט אַ בר־מינן, מיט וועלכן מ׳זאָל קאָנען באַנייען דעם אייגענעם בית־הקברות!...

„און ווי אויף צו־להכעיס דער לאַדזשער „חברה־קדישא" — דער־ציילט זיך אין דער רשימה פון אַלטן לאַדזשער פנקס — האָט זיך גאַנצע צוויי וואָכן נאָכאַנאַנד נישט געמאַכט קיין מת, — עס איז קיינער נישט געשטאָרבן"...

און ווי אַזוי דאָס דאָזיקע „געשעעניש" האָט דאַן משפּיע געווען אויף לאַדזשער יידן, — קאָן מען זען פון די משונהדיקע ווערסיעס, וואָס האָבן זיך אַרום דעם פאַרשפרייט.

אַזוי, למשל, האָבן דאַן, — ווי עס האָבן מיר נאָכדערציילט זקנים פון זייערע עלטערן — געטענהט די פרומערע יידן, אַז דאָס איז באַשיינפערלעך אַן „אצבע אלוקים" צוליבן פאַרזינדיקן זיך אַן לוטאָמירסקער רב, וועלכער האָט זיך נעבעך געבעטן רחמים מ׳זאָל אים חלילה נישט אָנטון די יאָמער־לעכע בושה און חרפה און זיך אָפּרייסן פון אים און פון זיין גרויסער און חשובער קהילה.

דאַקעגן, האָט דאָס „פראָסטע פאָלק" —„עמך" הייסט עס— געווויסט צו דערציילן, אַז דער דאָזיקער „שטרייק" — דער „שטרייק פון די לאַדזשער

קעגן מלאך־המות" — איז בפירוש אַ „כישוף־שפּיצל" פון די לוטאַמירסקער קעגן זייערע „לאַדזשער קאַנקורענטן"...

אַזוי צי אַזוי, איז אַבער אַ פאַקט, אַז די לאַדזשער חברה קדישה־לייט האָבן זיך דאָן, אין יענעם „טויטן־סעזאָן", אַרומגעדרייט פאַרטרויערט, ממש ווי די אבלים, לא עלינו..

ענדלעך האָט זיך דער אויבערשטער „מרחם" געווען און נאָך צווויי וואָכן צייט זענען די לאַדזשער חברה קדישא־לייט „אויפגעריכט" געוואָרן!...

עפּעס אַן אַלטער שנירדער, ר' חיים, איז נאָך אַ לענגערער קרענק געשטאַרבן, און ווי נאָר די חברה־קדישא איז דערפון געווויר געוואָרן, איז זי באַלד געקומען און געזומען זיך מכין זיין צו דער הייליקער עבודה. און גייענדיק צום־ערשט אַליין אין מקווה אַריין, האָבן זיי דעם מת ווי געהעריק מטהר געווען, אים זיין „רעכט־געטון" און אַרויסגעטראָגן אויפן „גוטן־אָרט".

***

„דאָ האָט זיך אַבער געמאַכט אַ מעשה, וואָס האָט שיער נישט געשטעלט אין סכנה דעם גאַנצן ענין: די קינדער פונעם פאַרשטאָרבענעם האָבן פאַר קיין פאַל נישט געוואָלט דערלויבן, אַז זייער פאָטער זאָל בלייבן ליגן איינער אַליין אויפן בית־הקברות; זיי האָבן געטענהט, און מיט רעכט, אַז לויטן מנהג־ישראל לאָזט מען נישט אַ בר־מינן אַליין אויף אַ נייעם „גוט־אָרט".

ענדלעך, נאָך פיל טענות און מענות, איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז ר' משה פייטלאָוויטש אַליין —דער וואָס האָט געשאַנקען די קרקע אויפן בית־הקברות — וועט זיך אַוועקזעצן נעכטיקן מיטן מת, אַדער וועט דינגען דערצו אַ יידישן שומר, וואָס וועט דאָרט נעכטיקן ביז ס'וועט זיך נישט מאַכן נאָך אַ בר־מינן.

און אַזוי האָט טאַקע ר' משה געדונגען פאַר זיין געלט אַ שומר, וואָס האָט נענעכטיקט אויפן לאַדזשער בית־הקברות די גאַנצע צייט".

דערווייל האָט זיך אין לוטאַמירסק געקאָכט ווי אין אַ קעסל: די דאָרטיקע קהילה האָט גאָרנישט געקאָנט באַגרייפן פון וואַנען עס נעמט זיך צו די לאַדזשער „דאָרפס־לייט" אַזאַ „חוצפּה און העזה" זיך אָפּצורייסן

פון אזא „גרויסער" יידישער קהילה ווי לוטאמירסק, און נעמען אנלייגן פאר זיך אליין אן אייגן „בית־הקברות"!...

האט מען וועגן דעם דאזיקן ערנסטן ענין תיכף צונויפגערופן אן אסיפה פון אלע יידישע איינווינער און ס'איז באשלאסן געווארן פה אחד צו צווינגען מיט געוואלד די לאדזשער „דארפס־לייט" מקבר צו זיין זייערע מתים אויפן לוטאמירסקער „בית־עולם".

און כדי אנצולערנען „לעולמי עד", — פון היינט און ווייטער, אז אזעלכעס זאל מער אין לאדזש נישט געשען — זענען אויסגעקליבן געווארן צוויי „עקסטרא שליחים", געזונטע יונגען, אויף וועלכע ס'איז ארויפגעלייגט געווארן דער חוב אויסצוגראבן צוריק פון לאדזשער בית־הקברות דעם באגראבענעם בר־מינן און אים ברענגען צו קבר־ישראל אין לוטאמירסק.

אין מיטן נאכט זענען די דאזיקע צוויי שליחים געקומען קיין לאדזש און אנשיכורנדיק ווי געהעריק דעם שומר פון לאדזשער בית־הקברות, האבן זיי צוריק ארויסגענומען פון קבר דעם בר־מינן, און נאך לערך 3 שעה צייט איז ער שוין געקומען צו זיין „אייביקער רו" אויפן לוטאמירסקער בית־החיים.

וואס דעמאלט האט זיך אפגעטון אין לאדזש, נאכדעם ווי מ'איז דערגאנגען וואס די לוטאמירסקער „חברה־קדישא" האט געטון אין דער דאזיקער „טרויעריקער נאכט" איז אוממעגלעך צו באשרייבן.

ווי די זקנים פון לאדזש האבן מיר נאכדעריילט פון זייערע עלטערן, וואס האבן איבערגעלעבט דאס דעמאלטיקע „אומגליק", האט זיך דאן געטומען קאכן אין לאדזש ווי אין א קעסל. פעטש זענען געפלויגן ווי האגל, ס'יאמער־געשריי פון די „באגלטע" לאדזשער „חברה־קדישא"־לייט איז געגאנגען ממש עד שמי־השמים...

ס'האט אבער ניט געהאלפן! דעם לאדזשער בר־מינן האט מען מער ניט צוריקגענומען פון לוטאמירסק — ער איז טאקע געווען באגראבן לעולם ועד...

און ערשט נאך יענער מפלה איז די לאדזשער „חברה קדישא" קלוגער געווארן און האט אוועקגעזעצט אזש צוויי שומרים אויפן גוטן־ארט. און אזוי ארום איז לאדזש, מיט א שטיקל צייט שפעטער, געקומען צו איר אייגענעם בית־הקברות.

.6

לאָדזשער קהילה האָט נעבעך נישט קיין 54 רובל...

לאָדזש האָט איבערגעלעבט פאַרשידענע קריזיסן אין איר געשיכטע, דעם ערגסטן אָבער, וואָס האָט אָנגעהאַלטן כמעט פינף יאָר נאָכאַנאַנד, האָט זי דורכגעמאַכט באַלד אין אָנהייב פון איר עקזיסטענץ, סך־הכל צוואַנציק יאָר זייט ס׳איז אין איר איינגעפירט געוואָרן די טעקסטיל־אינדוסטריע.

און כאָטש לאָדזשער היסטאָריקער ווייזן אויף, אַז די הויפט־סיבה פון קריזיס זענען געווען אַ ריי נאַטור־פֿלאָגן, ווי, למשל, דער שטאַרקער האָגל, וואָס האָט דאָן פאַרניכטעט די תבואות, די פאַרפלייצונג וואָס האָט שפּעטער אָפּגעשוועמט די ירקות פון די פעלדער, די כאָליערע־עפּידעמיע וואָס האָט דאָן געבושעוועט אין פוילן, נישט דערלאָזנדיק די סוחרים צו קומען קויפן סחורות אין לאָדזש און נאָך אַ ריי אַנדערע ענלעכע אומגליקן, דאָך איז אַ פאַקט, — ווי ס׳האָבן מיר זיינער צייט דערקלערט לאָדזשער זקנים, — אַז די „קאָצק־איזשביצער מחלוקה" האָט אַמשטאַרקסטן גורם געווען (וויניקסטנס ביי יידן) צום דאָזיקן קריזיס.

והא־ראיה — פלעגט צו מיר דאָן טענהן איינער פון די חשובסטע לאָדזשער זקנים (מיין קרוב ר׳ ידידיה בערגער בר׳ עוזר) — גראָד ווי די מחלוקה האָט זיך געשטאַרקט, פינף יאָר נאָכאַנאַנד — פון 1840 ביז 1845 — גראָד אַזוי לאַנג האָט אויך דער גרויסער קריזיס אָנגעהאַלטן אין לאָדזש.

אויף יעדן פאַל, ווי ס׳זאָל נישט האָבן געווען, — צי די דערמאָנטע

„חסידישע מלחמה" צי די כאָליערע זאָלן האָבן גורם געווען יענעם קריזיס — איז דאָך זיכער, אַז לאָדזש האָט אין יענע יאָרן מיטגעמאַכט דעם גרעסטן און לענגסטן קריזיס זייט איר עקזיסטענץ.

זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אַז פון דעם אַלגעמיינעם קריזיס אין שטאָט האָט אויך שטאַרק געליטן די גאַנצע יידישע קהילה.

אויף ווי ווייט דאָס יידישע לאָדזש איז דאָן געווען פֿאַראָרעמט, קאָן דינען פֿאָלגנדער פֿאַקט, וועלכן מיר ברענגען דאָ, לויט אָפּיציעלע דאָקומענטן, ווי אויך פון רשימות פון אַלטן לאָדזשער פּנקס:

„געשען איז עס אין חודש מערץ פון יאָר 1842. די לאָדזשער יידישע קהילה איז דאָן שולדיק געווען דעם אָרטיקן מאַגיסטראַט אַ חוב פון 54 רובל (לערך היינטיקע 30 דאָלאָר) פאַר היילן אירע יידישע קראַנקע אין וואַרשעווער שפּיטאָל (לאָדזש האָט נאָך קיין אייגן שפּיטאָל דאָן נישט פֿאַרמאָגט).

און ווייל די קהילה האָט — נישט־קוקנדיק אויף דער כסדרדיקער מאַנונג — דעם מאַגיסטראַט דעם חוב נישט באַצאָלט, האָט דער רעגיי־רונגס־שעף פֿאַראָרדנט דעם לאָדזשער מאַגיסטראַט אַריינצושטעלן (אַלס שטראָף) צו די חשובסטע יידישע בירגער, אַ סאָלדאַט אין שטוב אַריין, און נישט אַרויסנעמען אים פון דאָרט, ביז די קהילה וועט נישט באַצאָלן איר חוב! אויסער דעם איז יעדער געווען מחוייב צו צאָלן „אויסהאַלט־געלט" פאַר יעדן זעלנער, צו 15 גראָשן אַ טאָג, געבנדיק אים דערביי פּוילע קעסט.

און אַזוי האָט מען עס דאָן — לויטן אַלטן פּנקס — מזכה געווען מיט אַזעלכע „אורחים" פֿאָלגנדע לאָדזשער בירגער:

אברהם און מאיר בראָנאָווסקי, עוזר און נתן בערגער, שמואל־יחזקאל זאַלצמאַן, אלחנן האַמבורסקי, שמואל „בזשעזשינער" (פּאָטער פון מיין זיידן פישל בערמאַן), קלמן „קוואָלער" (פּאָזנאַנסקיס פּאָטער), דודל „פּזשעדבאָר־זשער (ישעיה ראָזענבלאָטס פּאָטער), שלמה־יצחק בלאָוואָט, זקן אַרבאָך, אביגדור קאָכאַנסקי און אברהם פּייטלאָוויטש (דעם זיידן פון פֿראָפעסאָר פּייטלאָוויטש, אַנטדעקער פון די יידישע פּאַלאַשן אין אַביסיניע).

**
*

אז אזא „אומגעבעטענער גאסט", א רוסישער קאצאפ, איז דאן געווען אין א יידישער שטוב נישט פון די גאר אנגענעמסטע פארגעניגנס, בפרט נאך פאר פסח, בעת די בעל־הביתטע נעמט מסדר זיין די ווינונג לכבוד יום־טוב, — דאס איז דאך פון די זעלבסטפארשטענדלעכע זאכן.

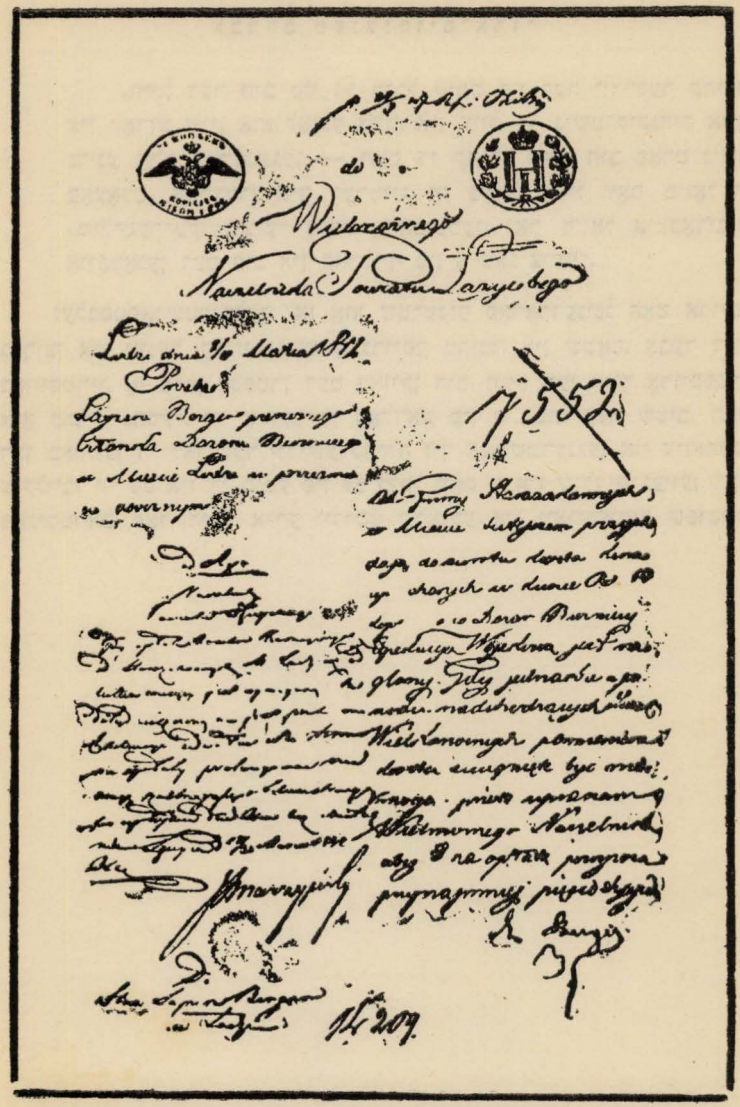
איז דאך אויך קיין ווונדער נישט, אז דער עולם האט געוומען ממש שטורעמען און ליארעמען אין דער קהילה, אז ס'זאל נעמען א סוף צו דער דאזיקער „עקזעקוציע" — „ארויס מיטן „יון" פון אונדזער שטוב" — האבן זיי פארלאנגט (פוילישע יידן פלעגן דאן רופן א רוסישן סאלדאט, „א יון", פון נאמען „איוואן"...).

באין־ברירה האט דער דעמאלטיקער פרנס העיר ר' עוזר בערגער געשיקט א ספעציעלן שליח צום לענטשיצער נאטשאלניק, געהעראל סמא־שינסקי, מיט לערך פאלגנדער בקשה:

„אזוי ווי די יידישע קהילה אין לאדזש איז שולדיק דעם מא־גיסטראט א חוב פון 54 רובל, פאר אויסהאלטן אירע קראנקע אין ווארשעווער שפיטאלן, און צוליב דעם וואס די קהילה האט נישט געהאט צו באצאלן דעם דאזיקן חוב ביז איצט, האט מען, לויט דער פארארדענונג פון אייער עקסעלענץ ארייגעשטעלט א „מיליטער־עקזעקוציע" אין די שטובן פון די קהילה־מיטגלידער, — בעט איך דעריבער, אין נאמען פון דער גאנצער יידישער געמיינדע, אראפצו־נעמען די דאזיקע מיליטער־עקזעקוציע און צו פראלאנגירן גלייך־צייטיק דעם דערמאנטן חוב פון 54 רובל אויף א צייט פון סך־הכל פינף וואכן. ווייל צוליב דעם יום־טוב פסח, וואס קומט גראד אן, איז די יידישע קהילה נישט אימשטאנד צו באצאלן איצט דעם דער־מאנטן חוב.

אין נאמען פון דער לאדזשער קהילה,
ע ו ז ר ב ע ר ג ע ר".

אין 11 טעג ארום האט דער לענטשיצער נאטשאלניק צוריקגעשיקט די זעלבע בקשה צום לאדזשער מאגיסטראט, אויף וועלכער ער האט אייגנ־הענטיק צוגעשריבן אן א זייט (לינקס), פאלגנדע ווערטער:

די בקשה פון דער לאָדזשער יידישער קהילה פון יאָר 1842 וועגן פּראָלאָנגירן איר חוב פון 54 רובל. (לינקס זעט זיך די אייגנהענטיקע צושריפט פון געוועזענעם סמאָזשינסקי, גישט צו פּראָלאָנגירן דעם חוב).

„ווייל דער חוב פון 54 רובל קומט פון דער יידישער קהילה אין לאָדזש שוין אַזאַ לאַנגע צייט, און ווייל, — נישט־קוקנדיק אויף מיינע אַלע וואַרענונגען — האָט די קהילה דעם חוב פּאַרט נישט באַצאָלט, פּאַראַרדן איך דערמיט, אַז נישט בלויז וואָס מ׳זאָל די „מיליטער־עקזעקוציע" נישט אַראָפּנעמען, נאָר מ׳זאָל אומבאַדינגט אויפמאַנען דעם חוב אין פאַרלויף פון 8 טאָג צייט!".

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אַזאַ שטרענגע פאַראַרדענונג האָט אַרויס־געפּוּ אין יענער קריזיס־צייט אַ גרויסע מהומה אין שטאָט. אָבער דאָס באַוווסטזיין, אַז מיטן אָפּפּטרן דעם דאָזיקן חוב, וועט מען אויך אַרויספּטרן אַזאַ שטיק „חמץ", ווי אַ רוסישן סאָלדאַט פון אַ פּסחדיקער שטוב, האָט דאָן באַוויגן די לאָדזשער יידישע קהילה זיך אָנצושטרענגען און צוזאַמענ־צוקלייבן ווי עס איז די סומע פון 54 רובל וואָס זי איז שולדיק געווען דעם מאַגיסטראַט פאַר היילן אירע יידישע קראַנקע אין וואַרשעווער שפּיטאָל.

.7

ווי האָט זיך לאָדזשער יידן געלעבט פאַרצייטנס?

פיר פאַרשידענע עפּאָכעס האָט די שטאָט לאָדזש דורכגעמאַכט, ביז זי איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פאַבריק־שטאָט.

ביז צום יאָר 1791 איז לאָדזש געווען דאָס פּריוואַט־אייגנטום פון קויאַוויער עפּיסקאָפּאַט; פון 1793 ביז 1806 האָט לאָדזש געהערט צו פּרייסן; פון 1807 ביז 1815 איז לאָדזש (לויט נאַפּאָלעאָנס פאַרטיילונג) איבערגע־גאַנגען צום וואַרשעווער פּירשטנטום; און פון יאָר 1815 ביז צום ערשטן וועלט־קריג איז לאָדזש (לויטן באַשלוס פון „ווינער קאָנגרעס") צוזאַמען מיט גאַנץ „קאָנגרעס־פּוילן", אַריבער אונטערן שוץ פון צאַרישן רוסלאַנד.

בעת די אַלע פיר עפּאָכעס האָט זיך לאָדזשער יידן געלעבט צווישן זייערע נישט־יידישע שכנים, פאַרהעלטנישמעסיק, נישט שלעכט און ס׳האָט זיי חלילה קיין שום אויסטערלישס נישט פאַסירט.

דער יידישער ישוב האָט זיך פאַמעלעך, אָבער גאַנץ נאָרמאַל, אַנט־וויקלט. פּרנסה איז אויך, ווי עס איז, געווען און דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן איז זיך געפלאָסן אויף אַ נאָרמאַלן שטייגער.

אַזוי איז זיך די יידישע קהילה צוביסלעך צעוואַקסן און זיך פאַר־גרעסערט פון 11 אייגווויינער אין יאָר 1793 (בערך 4½ פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל: 191), ביז 342 נפשות (בערך 36 פּראָצענט פון די 1004 אין אַלגעמיין) אין יאָר 1823, בעת די שטאָט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פאַבריק־שטאָט.

פון דעמאלט אן הייבט זיך אן פאר לאדזשער יידן א גאנץ נייע עפאכע — אן עפאכע, וואס האט פאמעלעך, אבער אומאויפהערלעך, געמומען אי־בעראנדערשן די הויפט־פרנסה־קוואלן, כמעט פון דער גאנצער יידישער באפעלקערונג אין לאדזש 4).

אלט־איינגעוואָרצלטע יידישע פרנסות האבן כסדר געמומען אפטרעטן זייער ארט פאר דעם נייעם פרנסה־קוואל — דער טעקסטיל־אינדוסטריע, און שענקערס, קרעטשמערס „פראפינאציע־לייט" (אפדינגערס פון דעם שטייער אויף שאר־פע משקאות), „ראדאל־מענטשן" (דינגערס פונעם זכות אויף שטייער פון קדושה און רעליגיעזע זאכן, ווי: ספרי־תורהס, פלעצער אין שול, אתרוגים־באנוצונג אא"וו.) — אט די אלע אמאליקע יידישע בא־שעפטיקונגען האבן דאן געמומען אפטרעטן דעם פלאץ זייערן פארן נייעם פרנסה־מקור — דער טעקסטיל־פאבריקאציע און אלע מיט איר פארבונדענע באשעפטיקונגען, ווי: וועבערייַ, צוועברייַ, שפינערייַ, פאר־בעריי, שפולעריי, שטאפערייַ און האנדל מיט גארן, מיט רוי־מאטעריאל, מיט פארב־שטאפן און מיט אלע אנדערע ארטיקלען וואס געהערן צו דער וועב־אינדוסטריע.

אין יענעם היסטארישן 1823טן יאר, איז געלייגט געוואָרן דער פונדא־מענט פון א נארמאל, געזונט און סטאביל פרנסה־לעבן אויך פאר די יידן פון לאדזש, גראד ווי עס האט זיך מיט א פאר יאר פריער אנגעהויבן פאר זייערע ברידער אין די ארומיקע שטעטלעך.

און כאטש עס זענען שוין צו יענער צייט אינגעפירט געוואָרן, אין די מיינסטע פוילישע שטעט, ספעציעלע ווין־רעווירן פאר יידן — די אזוי־גערופענע „יידישע געטאס" (לויטן געטא־גזעזץ פון 7טן מאי 1822) — האבן דאך אונדזערע לאדזשער ברידער דעם ריכטיקן טעם דערפון נאך נישט געשפירט, ווייל די ארטיקע מאכט האט זיך, ווי עס איז, באצויגן צו אירע „בירגער פון משה רבנוס גלויבן" מיט חסד, און ממילא האבן זיך לא־זשער יידן געפילט אין דער הינזיכט פון ווין־באגרענעצונג ממש ווי אין גן־עדן, אין פארגלייך מיט זייערע מיטברידער פון אלע אנדערע פוי־לישע שטעטלעך.

האבן זיך טאקע לאדזשער יידן באזעצט פראנק און פריי, ווי ס'הארץ

זייערס האָט זיך נאָר פאַרוואָלט און פאַרגלוסט און געווינט ווי ס׳האָט זיי נאָר געפאַסט.

אָט אַזוי האָט זיך עס געפירט אין לאַדזש ביז צום יאָר 1823 — דעם „וועגד־פונקט־יאָר" פאַר שענערע און בעסערע יידישע פרנסות.

***

דאָס דאָזיקע היסטאָרישע יאָר איז אָבער גראָד געווען פאַר לאַדזשער יידן אַ שלעכטס, אין זין פון דער דערמאָנטער „ווינערעכט־פרייהייט". דער ביז־איצטיקער גן־עדן־ווינקל — לאַדזש, איז דאַן, פלוצים, פאַר־וואַנדלט געווארן פאַר זיי ממש אין אַ גהינום!

לאַדזשער יידן האָבן זייט דאַן געמוען פילן אויף זייער אייגן לייב דעם טעם פון געטאָ־צרות אין אַזאַ ביטערער פאָרעם, וועלכע עס האָט נישט געקענט קיין שום יידישע קהילה אין די אַלע 453 געטאָס, וואָס פוילן האָט דאַן אינגעפירט אין אירע שטעט און שטעטלעך.

און ווייסט איר ווער אייגנטלעך ס׳האָט פאַרשאַפט דעם לאַדזשער יידנטום אָט די דאָזיקע גהינום־צרות? — די נאָר־וואָס איינגעוואַנדערטע דייטשן, — די אבות פון די נאָצי־דייטשן!

זיי, — די דעמאָלטיקע לאַדזשער דייטשן — האָבן דאַן צוגעטראָגן זייערע יידישע שכנים אַלס אַ „ברוך־הבא־מתנה" דאָס באַנייטע געטאָ־געזעץ, פון וועלכן לאַדזשער יידן האָבן נעבעך געהאַט שפעטער „צו זינגען און צו זאָגן" און זיך ביטערלעך צו פלאָגן כמעט 40 יאָר נאָכאַנאַנד!

---

4) צו יענער צייט איז די „פראָפינאַציע" (אָפדינגען דעם שטייער פון משקאות) געווען אייניע פון די הויפט־פרנסות ביי יידן. חוץ דעם פלעגן יידן אויך דינגען דעם „ראַדאַל" — אַ שטייער, וואָס יידן פלעגן צאָלן לטובת דער קהילה, פאַר האַלטן ביי זיך ספרי־תורהס, אא״ו.

דעם „ראַדאַל"־פאַכטער האָבן אויך געהערט די הכנסות פון די „עליות", שבת און יום־טוב. אויסער די דערמאָנטע „פרנסה־קוואַלן", פלעגן יידן אויך פאַכטן דעם „אתרוג־שטייער" און אויך דעם „שטייער פון זאַלץ", וואָס די פרייסן האָבן געהאַט אינגעפירט, בעת לאַדזש האָט נאָך געהערט צו זיי (פון יאָר 1793 ביז 1806). בכלל האָבן לאַדזשער יידן זיך באַשעפטיקט מיט מלאכה, ווי: שוסטעריי, שניידעריי, אא״ו.

8.

אַמאָליקע לאָזשער דייטשן פירן איין „נירנבערגער געזעצן"...

געווען איז עס סוף יאָר 1820, דהיינו: גראָד 5 יאָר נאָכדעם ווי „קאָנגרעס־פוילן" איז אַרונטער אונטער דער ממשלה פון צאַרישן רוס־לאַנד.

צווישן די ראַדיקאַלע ענדערונגען, וואָס די נייע רעגירונג האָט באַ־שלאָסן אייַנצופירן אין „איר" ניי לאַנד, איז אויך געווען דער פּלאַן פון צאַר אַלעקסאַנדער דעם 1טן, צו פאַרוואַנדלען דאָס אַגראַרישע פוילן אין אַן אינדוסטריע־לאַנד, הויפּטזעכלעך אין אַ טעקסטיל־אינדוסטריע־לאַנד.

צו דעם דאָזיקן צוועק זענען דאָן פאַרבעטן געוואָרן פון שלעזיע און פון אַנדערע געגנטן פון דייטשלאַנד וועבער־פאַכלייט (געפונען: „טוך־וועבער"), מיט וועלכע, דער דערצו נאָמינירטער קאָמיסאַר וויטקאָווסקי, האָט געפירט אונטערהאַנדלונגען אין נאָמען פון דער רעגירונג.

ביידע צדדים זענען זיך דאָן צוזאַמענגעקומען אין דער דעמאָלטיקער „גרויסער שטאָט" זגיערזש, ביי לאָדזש, און נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען איז אונטערגעחתמעט געוואָרן (דעם 30סטן מערץ 1821) אַן אָפּיציעלער אָפּמאַך (באַקאַנט אין דער געשיכטע אַלס „זגיערזשער קאָנטראַקט"), לויט וועלכן די דייטשע „טוך־וועבער" פאַרפליכטן זיך צו באַזעצן אין פוילן און אייַנפירן אין לאַנד די „וועב־אינדוסטריע".

פאַר דער דאָזיקער פאַרפליכטונג זייערער האָבן דאָן די דייטשן אויס־

געפועלט פאר זיך א ריי פריווילעגיעס און הנחות און אפילו ספעציעלע רעכט...

צווישן די פיל פראגראפן (לערך 50), וואס דער דאזיקער „זגיער־זשער קאנטראקט" האט אנטהאלטן, האבן די דייטשן אויסגעפועלט, מ׳זאל ארייננעבן, פאר דער „טובה וועגן פון דעם גאנצן ענין", אויך פאלגנדע צוויי (פאליטישע) „הנחות", — הנחות, וואס באזירן זיך אויסדריקלעך אויף דעם נידעריקסטן ראסנהאס קעגן דעם יידן, — ממש אזא ארט „נירנ־בערג־גענזען"...

***

אט וואס די פארציטישע דייטשע נאציס האבן זיך דערלויבט ארייני־צוברענגען אין זייער דערמאנטן אפמאך מיט דער רעגירונג:

פאראגראף 38: „קיין שום יידישע וועט נישט דערלויבט זיין צו וווינען אין דאזיקן „נייעם רעווייר" און אויך נישט צו דערווארבן אין אים קיין שום אומבאוועגלעך גוט;

פאראגראף 39: „אין דער צוקונפט דארף קיין שום יידישע זיך מער נישט באשעפטיקן אין דער גאנצער שטאט מיט שענקעריי און נישט האנדלען מיט קיין משקאות; און נאר די יידן, וואס באשעפטיקן זיך דערמיט ביז איצט, איז דערלויבט צו בלייבן דערביי, אבער א נייעם יידן דארף מען להבא דערויף קיין דערלויבענים נישט ארויסגעבן".

און טאמער איז דאס דאזיקע „געקעכץ" וויניק, האבן זיי, די פאר־צייטיקע שונאי־ישראל, צוגעגעבן דערצו אויך אביסל „צימעס" — א מין „דייטשן קאמפאט":

מורא האבנדיק, טאמער וועט מען אמאל, חלילה, וועלן אויסטייטשן, אז דער „זגיערזשער קאנטראקט" איז נאר חל בלויז אויף זגיערזש אליין, — האבן די אמאליקע נאציס זיך באוואַרנט מיטן „צוגאב־פאראגראף", נומער 44, וועלכער דערקלערט ווערטלעך אזוי:

אלע דערמאנטע חסדים און פרייהייטן, וואס זענען געזיכערט פאר די דייטשן אין זגיערזש, זענען חל פאר די דייטשן אין אלע אנדערע טעקסטיל־רעווירן, ווי: לאדזש, דאמביע, פושעדיטש, גאסטי־נין אא״וו, און דאס אויך מיט דיזעלבע באדינגונגען!".

***

די דאָזיקע דריי אַנטיסעמיטישע פּאַראַגראַפֿן זענען ליידער שפּעטער געווען דאָס שאַרפסטע געווער אין די הענט פון די לאָדזשער דייטשן קעגן זייערע יידישע מיטבירגער, אַ געווער, פון וועלכן אונדזערע דעמאָלטיקע לאָדזשער ברידער האָבן נעבעך געהאַט יאָרנלאַנג אויסצושטיין צרות־צרורות אויף שריט און טריט.

באַקומען אין האַנט אַריין אַזאַ „געווינענע קאָרט" קעגן יידן, האָבן די לאָדזשער דייטשן גענומען, באַלד נאָך זייער באַזעצן זיך אין שטאָט, נישט נאָר „סטראָשען" מיט איר די יידן, נאָר רודפן זיי ממש עד חרמה.

***

ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, איז לאָדזש אַ לענגערע צייט נישט געווען זעלבסטשטענדיק און האָט אין אַלע וויכטיקע שטאָך טישע ווירטשאַפט־ענינים און געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע אָנגעלעגנהייטן, געמוזט אָנקומען, חוץ צום דאָרטיקן מאַגיסטראַט, צו די באַהערדן פון „מאַזאָוויעצקער וואָיעוודסטוע" (גובערניע) אין לענטשיץ, וווהין לאָדזש האָט דאַן געהערט אַדמיניסטראַטיוו און וויכטיקערע ענינים — צו דער רעגירונגס־מאַכט פון וואַרשע, דער רעזידענץ־שטאָט פון רוסישן „נאַמיעסטניק" (דעם „שטעלפאַרטרעטער פון רוסישן צאַר").

האָבן טאָקע די „דייטשע מיוחסים" געמוזט, באַלד נאָכן באַזעצן זיך אין לאָדזש, ממש פאַרפליצן די לאָדזשער אַדמיניסטראַטיוועס מאַכט מיט פאַרשידענע אָנקלאָגן, מלשינות און סתם מסירות אויף לאָדזשער יידן, דערפאַר וואָס זיי האָבן געהאַט די „חוצפּה און העזה" צו באַזעצן זיך אַמאָל (נאָך פאַר די דייטשנס אָנקומען) אין „זייער שטאָט"...

זעענדיק אָבער, אַז זייערע אַלע אָנקלאָגן העלפן נישט, ווייל דער דעמאָלטיקער לאָדזשער בירגערמייסטער טשאַרקאָווסקי (וועלכער איז גראָד געווען אַ פּאָליאַק און נישט קיין דייטש, ווי זיינע נאָכפאָלגער) שטעלט זיך כסדר אין לטובת זיינע אַלט־באַזעסענע יידישע בירגער, — האָבן די לאָדזשער דייטשן גענומען שיקן זייערע אַלע מלשינות־בריוו דירעקט צום לענטשיצער נאַטשאַלניק רעמבאַלינסקי, און אָפט אויך צום סאַמע „נאַמיעסטניק" קיין וואַרשע.

.9

לאָדזשער דייטשן פאַרלאַנגען אַ „געטאָ" פאַר יידן

זעענדיק, אַז זייערע דירעקטע אָנקלאָגן קעגן יידן הייבן אָן, ווי עס איז, צו ווירקן, אוּן דער וואַרשעווער „נאַמיעסטניק" פאַראַרדנט פּוּן צייט צו צייט דער אַדמיניסטראַטיוּער מאַכט אין לענטשיץ זיך דורכאויס צו האַלטן ביי די פאַראַגראַפן 38/39 פּוּן „זגיערזשער אָפּמאַך", זענען די לאָדזשער דייטשן געפאַלן אויף אַן נייַ־אַלטער המצאה — אַ המצאה, וואָס איר דערפינדער איז נאָך געווען דער אַמאָליקער שונא־ישׂראל, פּרעה, דער קעניג פּוּן מצרים.

געשטיצט אויפן אַמאָליקן פּוילישן „געטאָ־געזעץ" פּוּן יאָר 1822, האָבן די לאָדזשער דייטשן געגומען פאַרלאַנגען אויך פאַר לאָדזשער יידן אַ מין „גושן", אוּן האָבן צוגעשיקט דעם לענטשיצער נאַטשאַלניק רעמבאַלינסקי, אַ פאַדערונג אַרויסצוטרייבן אַלע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די רעווירן, וואָס געפינען זיך אויסער דעם לאָדזשער געטאָ, אוּן זיי צוריק אַרײַנצוטרייבן אין די דריי געטאָ־גאַסן: פאָדזשעטשנאַ, וואַלבאַרסקאַ אוּן סטאַרי־רינעק, וואָס זענען נאָך פּוּן פריִער באַשטימט אַלס „ספּעציעלער ווּוין־רעווּיר" (געטאָ) פאַר לאָדזשער יידן.

**
*

די אַרטיקע מאַכט־באַאַמטע, וואָס זענען ביז דאָן געווען גאָנץ לאָיאַל צו די יידן, האָבן מחמת מורא, אַז עס זאָל חלילה אויף זיי נישט פאַלן עפּעס אַ חשד אין די אויגן פּוּן די גאָר־הויכע רוסישע רעגירונגס־באַאַמטע אין וואַרשע, נאָכגעגעבן, ווילנדיק נישט ווילנדיק די דאָזיקע דייטשע פאָדע־

רונג און אונדזערע לאַדזשער ברידער, אַפילו די יעניקע וואָס האָבן שוין מחוצן געטאָ געהאַט אייגענע שטיבלעך און געשעפטן, האָבן געמוזט אַלץ ליקווידירן און איבערוואַנדערן אין ענגן יידישן געטאָ אַריין.

ניצול געוואָרן פון יענעם גירוש, זענען דאַן נאָר אייניצלנע יידן, וואָס האָבן געהאַט פון פריער ספעציעלע דערלויבענישן, די אַזוי־גערופענע „קאַנסענסן".

אויך איז נישט חל געווען דער דאָזיקער „איבערזידלונגס־באַפעל" פאַר יענע „אויסנאַם־יידן", וואָס האָבן, לויטן געזעץ, געהאַט דאָס רעכט צו וווינען אין דעם דייטשן „עקסטרא־רעוויר", וויל זיי האָבן געהאַט פאַלגנדע געזעצלעך פאַרגעשריבענע „מעלות טובות"...:

1) אַ קאַפּיטאַליסט, וואָס זיין נעטאָ־פאַרמעגן (בפירוש נאָכן אַראָפּ־צינען אַלע זיינע חובות), באַטרעפט צוואַנציק טויזנט גילדן (פאַר יענער צייט אַ זייער גרויסע סומע — א. ט.);

2) אַ יידישער, וואָס פירט אַן אָנשטענדיקן מסחר;

3) דער וואָס באַהערשט שריפטלעך און מינדלעך איינע פון די דריי שפּראַכן: פּויליש, פראַנצויזיש און דייטש;

4) דער יידישער, וואָס איז אַ ריכטיקער באַנקיר;

5) דער וואָס טראָגט נישט דעם יידישן טראַכט (די לאַנגע קאַפּאָטע — א. ט.);

6) דער וואָס שיקט זיינע קינדער פון 7 יאָר אין אַלגעמיינע שולן;

7) דער וואָס גרינדעט אַ נוצלעכע פאַבריקאַציע פאַרן לאַנד און באַשעפטיקט אין איר נאָר יידן.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז עס האָבן זיך דאָן געפינען וויניק אָזעלכע „אויסנאַם־יידן", און במילא האָבן נעבעך כמעט אַלע יידן געמוזט זיך אי־בערצינען פון דער „מיוחסדיקער" דייטשער געגנט אין געטאָ אַריין.

אָבער וועט ס'האָבן זיך דאָך געפינען אַ פאָר פאַרבליבענע יידישע יחידים, האָבן די דייטשן אויך זיי נישט פאַרגינען דאָס גרויסע גליק צו וווינען אין דעם דייטשן רעוויר און האָבן געמוזט פאַבריצירן קעגן די דאָזיקע יידן כלערליי „באַשולדיקונגען" און „חטאים" לרוב ממש לעכער־לעכע, למשל:

דער און דער רייכער יידישער אט פלוצים — לויט די דייטשע מוסרימס מיינונג — אויפגעהערט צו זיין א „קאפיטאליסט", ווייל זיין נעטא פארמעגן פון די 20 טויזנט זלאטי איז פארקלענערט געווארן מיט עטלעכע הונדערט גילדן, וואס ער אט אויסגעגעבן אויף זיין טאכטערס אויסשטייער...

יענער ווידער — דער „ריכטיקער באנקיר" איז מיטאמאל געווארן „אויס־ריכטיקער", צוליב דעם, וואס ער אט אויך באשעפטיקונג אין זיין גארן־לאגער...

ביי איינעם פון די מאדערן־געקלייידטע יידן אבן זיי געפונען א פסיל, וואס הינטער זיין קאפעלוש געפינט זיך א מאל „פארשטעקט" אויך א קאפל (יארמולקע)...

דאס אנשטענדיקע געשעפט פון יענעם יידן איז פלוצים געווארן „נישט־אנשטענדיק", ווייל דאס וויב זיינס העלפט אים אין זיין מסחר...;

בקיצור: ס'איז נישט געווען קיין יידישער, וואס די דייטשן זאלן אין אים נישט געפינען עפעס א פסיל, און ס'איז נישט געווען א פסיל, וואס די דאזיקע מוסרים זאלן אים נישט אנהענגען אין עפעס א יידישער!

ווי מ'רעכנט זאלן זיך האבן אנגעזאמלט אין די ארכיוון פון לאדזש, לענטשיץ, פיעטריקאוו, ווארשע און אפילו פעטערבורג, פאר די 39 רדיפות־יארן (1862—1823) העכער 200 טויזנט בויגן מיט מלשינות און מסירות פון די דייטשן אויף די יידן.

אט אין אזא פארגיפטעטער אטמאספער איז דאן אונדזערע לאדזשער בריידער אויסגעקומען צו דערווארבן זיך דאס וועב־פאך, בכדי ארייננצודרינגען אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע.

ווי שווער ס'איז דעמאלט די יידן אנגעקומען צו דערארבערן דאס טעקסטיל־פאך, און ווי טייער און ביטער זיי האבן לרוב פאר דעם באצאלט, קאן עדות זאגן דער אפיציעלער ראפארט, וואס גראף אנטאני אסטראוסקי (גרינדער פון דער טאמאשאווער אינדוסטריע און רעגירונגס־אויפזעער איבער דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין גאנץ פוילן) האט פאר־עפנטלעכט אין זיין היסטאריש בוך:

„די יידן האָבן זיך זייער איבערגעגעבן צו דעם געדאַנק פון גרינדן אין פוילן טעקסטיל־פאַבריקן, נישט קוקנדיק אַפילו אויף די פיל שווערקייטן, וואָס זענען זיי געמאַכט געוואָרן, בעת זיי זענען צוגעטראָטן דערצו.

אמת טאַקע, אַז יידן זענען געווען גוטע מבינים אויף אַ שטיקל פאַרטיקע סחורה, אָבער ווי עס צו מאַכן האָבן זיי בכלל נישט געווּוסט. און דעריבער האָבן זיי זיך געמוזט פאַרלאָזן אויף די דייטשע פאַכלייט, וועמען זיי האָבן טאַקע באַצאָלט טייער „רבי־געלט" דערפאַר, ווייל נישט תמיד האָבן יענע פאַכלייט דער־פילט זייער פליכט ערלעך און געוויסנהאַפט...

און אַזוי האָבן די יידן, אַלס „גרינע", באַצאָלט אַ זייער הויכן פרייז און דערצו אויך עכט „פריצאָווקע־געלט" פאַר דערווערבן דאָס טעקסטיל־פאַך"!

(פון אָסטראָווסקיס בוך, דערשינען אין 1834, אין פאַריז, אונ־טערן נאָמען „א פאטשעביע רעפאָרמי" אא"וו, ז' 164).

***

כדאי צוצוגעבן, אַז וועגן דעם גירוש, וועגן וועלכן מיר דערציילן אין אַנהייב קאַפּיטל, איז אין אָפיציעלן אַרכיוו קיין זכר נישט פאַראַן. דאָס ביסל ידיעות, וואָס מיר איז געלונגען צונויפצוזאַמלען, שטאַמט, הויפּטזעכלעך, פון שילדערונגען פון לאָדזשער זקנים, ווי אויך פון די אָפּשריפטן, וואָס כ'האָב מיר אין זיין צייט געמאַכט פון דעם פאַרצייטישן חברה־קדישא־פּנקס, וועלכן יודל דער משמש האָט יאָרנלאַנג געפירט. דער פּנקס איז שפּעטער פאַרברענט געוואָרן בייַ אַ שרפה אין זיין אייניקלס הויז.

אָבער פון אַ היסטאָרישן דאָקומענט, וואָס געפינט זיך אין פיעטריקאָ־ווער אַרכיוו (צו וועלכער לאָדזש האָט שפּעטער אַדמיניסטראַטיוו געהערט), קאָן מען זען, אַז די דייטשן איז פולשטענדיק געלונגען אַרויסצוטרייבן די יידן פון נייעם רעוויר צוריק אין געטאָ אַריין.

דער שפּעטערדיקער לאָדזשער בירגערמייסטער טאַנגערמאַן דערמאָנט אין זיין אָפיציעלן מעמאָראַנדום צום וואַרשעווער נאַמיעסטניק, פירשט פּאַשקעוויטש:

— — — „און כאטש עס זענען שוין פאַרביי 15 יאָר זייט מ׳האָט דערווייטערט די יידן פון דער שטאָט און זיי צוריקבאַזעצט אין דעם אַרטיקן יידישן „ווין־רעוויר" (געטאָ), פונדעסטוועגן האָבן די קריסטן וואָס זייערע ערד־שטחים גרענעצן זיך פון אַלע דריי זייטן מיטן „יידישן רעוויר", נאָך נישט אויפגעשטעלט אַפילו קיין איין אינציק הויז און עס זענען נישט פאַראַן קיין שום אויסזיכטן, אַז זיי זאָלן אַזעלכע אויפשטעלן, פשוט דערפאַר, ווייל זיי, די קריסטן, זענען אַרעם. דאָקעגן האָבן די יידן שוין אויפגעשטעלט אַזש דריי אַנשטענ־דיקע הייזער, אין דער אינער זייט, וואָס גרענעצט זיך מיטן יידישן טייל, צוויי פון זיי זענען אַפילו צוויי־שטאָקיקע!

איך בעט דעריבער אייער עקסעלענץ געגעדיק צו דערלויבן אַביסל צו פאַרגרעסערן דעם יידישן „ווין־רעוויר", כדי די קריסט־לעכע באָדן־באַזיצער זאָלן קאָנען פאַרקויפן זייערע פלעצער צו די יידן".

(פון דערמאָנטן מעמאָראַנדום וואָס געפינט זיך אין וואַרשעווער אַרכיוו)

בקיצור, קלאָרע דיבורים, פון וועלכע מיר לערנען דאָס פאָלגנדיקע: ערשטנס, אַז די דעמאָלטיקע דייטשע פאָדערונג האָט פולשטענדיק מצליח געווען, — מ׳האָט ס׳ביסל לאָדזשער יידן אַרויסגעיאָגט פון אַלע טיילן שטאָט און זיי צוריק אַריינגעקוועטשט אין יידישן געטאָ;

צווייטנס, אַז מ׳האָט דערנאָך געזאָרגט צו פאַרגרעסערן ס׳יידישע געטאָ, ניט דערפאַר. אַז ס׳זאָל פאַר יידן זיין באַקוועמער און בעסער, נייערט אויסדריקלעך, בכדי צו דינען דערמיט די קריסטלעכע באָדן־באַזיצער, אַז זיי זאָלן קאָנען נעמען א געהעריקן פרייז פאַר זייערע ערד־שטחים, טאַקע ביי די יידן...

***

לסוף, — די קורצע געשיכטע פון לאָדזשער געטאָ:

בעת זי איז אפיציעל איינגעפירט געוואָרן (אין יאָר 1822) האָט זי ארומגענומען נאָר די דריי גאַסן: פאָדזשעטשנאַ, וואָלבאָרסקאַ („יידישע

גאַס") און טטאַרי־רינעק („אַלט־שטאָט"); אין די יאָרן 1841/43, איז זי פאַרגרעסערט געוואָרן מיט אַ קליינעם שטח; 1844 האָט זי זיך שוין גע־גרענעצט מיט דער נאַוואָמיסקע גאַס; נאָכדעם איז זי, אין יאָר 1851 און 1861, ווידער אַביסל פאַרגרעסערט געוואָרן. און אין יאָר 1862 איז זי צוזאַמען מיט אַלע יידישע געטאָס אין פּוילן, אין גאַנצן אויפגעלייזט גע־וואָרן, אין הסכם מיט די נייע ליבעראַלע רעפאָרם־געזעצן וואָס גראַף אַלעקסאַנדער וויעלאָפּאָלסקי האָט דורכגעפירט אין גאַנץ פּוילן.

ס׳איז כדאי צו דערציילן, אַז אויך די דייטשן פון אַנדערע פּוילישע שטעט האָבן דאָן פאַרלאַנגט מ׳זאָל אַרויסטרייבן די יידן פון „טעקסטיל־רעוויר".

אָט וואָס עס זאָגט וועגן דעם גראַף אָסטראָווסקי:

„— — — און ווי כ׳האָב נאָר געזומען אונטערהאַנדלען מיט די דייטשן וועגן זייער באַזעצן זיך אין טאָמאַשאָוו, כדי אייניצופירן די טעקסטיל־אינדוסטריע, האָבן זיי מיר תיכף געשטעלט אַן ערשטן באַדינג, אַז איך זאָל בשום־אופן נישט דערלאָזן יידן זיך באַ־זעצן אין „טעקסטיל־רעוויר". און נאָך מער: זיי האָבן בפירוש געפאָ־דערט, אַז איך זאָל פון דאָרט אַרויסטרייבן אַלע וואָס וווינען שוין דאָרט פון פריִער".

(פון גראַף אָסטראָווסקיס דערמאָנטן בוך, ז׳ 136).

.10

דאָס שפלות פון די לאָדזשער דייטשן

ווי מיר זענען פון די פריערדיקע קאַפּיטלען איז די לאָדזשער יידן כלל נישט לייכט אָנגעקומען זיך אַרייַנצוקריגן אין „טעקסטיל־רעוויר". און האָט שוין יאָ עמעצן אָפּגעגליקט — צי דורך דער ספּעציעלער דער־לויבעניש („קאָנסענס"), וואָס ער האָט געהאַט, אָדער גאָר צוליב איינער פון די 7 „מעלות־טובות" וואָס זענען פריער דערמאָנט געוואָרן — האָט ער נאָך געהאַט גענוג אויסצושטייַן, ביז ס׳איז אים געלונגען צו בלייבן דאָרט סטאַביל.

ווי ס׳זאָל אָבער נישט זיין, האָבן זיך פאָרט געפונען אָ פּאָר „אויס־נאַם־יידן", וואָס האָבן מצליח־געווען צו ווינען אויסערן געטאָ און צו האָבן דאָרט פּרנסה פון זייערע טעקסטיל־אונטערנעמונגען. אָבער אויך די דאָזיקע „יחידי־סגולה" זענען געווען אין די אויגן פון די דייטשן ווי דערנער. זעענדיק, אַז נישט געקוקט אויף אַלע זייערע מסירות און מלשינות, קו־מען דאָך פון צייט צו צייט עטלעכע יידן אין „טעקסטיל־רעוויר", האָבן די דייטשן אויסגעפונען אָ גאָר נייַ מיטל, מיט וועלכן זיי האָבן גע־האָפט צו געבן די יידן דעם אמתן „טויט־קלאַפּ", דורכן אַרויסטרייבן זיי לחלוטין פון דעם גאַנצן פּרנסה־צווייג: טעקסטיל־פאַבריקאַציע.

ווי באַווּוסט איז נאָך דעמאָלט, אין יאָר 1824, די גאַנצע טעקסטיל־פאַבריקאַציע באַשטאַנען פון אויסאַרבעטן וועב־שטאָפן נאָר פון וואָל פון די פּוילישע שעפסן.

פּלוצים האָבן די דייטשן אויסגעפונען אין וואַרשעווער אַרכיוו עפּעס

א 250 יאָר־אַלטן דאָקומענט אין וועלכן עס זאָגט זיך, אַז קעניג זיגמונד־אויגוסט האָט, אין יאָר 1567, אַרויסגעגעבן פאָלגנדע גזירה:

„ווייל (אַזוי זאָגט זיך אין יענער גזירה) די יידן לויפן, בשעת מען שערט די שאָף, איבער די דערפער און שטעטלעך פון לאַנד און קויפן אויף די גאַנצע וואָל, זאַמלען זי צונויף ביי זיך, באַשטימען דערנאָך אויף איר פרייזן, אַזעלכע ווי זייער האַרץ גלוסט און דערלאָזן דורך דעם נישט קיין אַנדערע צו די דאָזיקע קניות — א זאַך וואָס ברענגט שאָדן אונדזערע אויסאַרבעטער פון וואָל־סחורות, סיי אין פויזן און סיי אין אַנדערע שטעט, — דעריבער ווערט זיי, — די יידן — פון איצט אָן לחלוטין פאַרבאָטן צו האַנדלען מיט וועלכע ס׳איז וואָל" אא״וו.

(פון בוך „פּזשעמיסל פאָלסקי וו שעסנאַסטים וויעקו", ז׳ 155).

שטיצנדיק זיך אויף יענער „פאַרזשאַוועדטער גזירה", האָבן די לאָדזשער דייטשן צוגעשיקט דער העכסטער מאַכט קיין וואַרשע, פאָלגנדע מלשינות־בקשה, וואָס איז געווען געשריבן „אין נאָמען פון אַלע לאָדזשער דייטשן" און געחתמעט פון זייער באָפולמעכטיקטן ר. ציגלער.

„אַזוי ווי די יידן האָבן פאַרכאַפט אין זייערע הענט דעם גאַנצן האַנדל מיט רויע וואָל און לאָזן בשום־אופן קיינעם נישט צו;

און אַזוי ווי דורך זייער אויפקויפן די גאַנצע וואָל „אויף די שאָף" האָבן זיי די מעגלעכקייט צו באַגיין פאַרשידענע שווינדלעריין, בעטן מיר, אין הכסכם מיט דעם אָפיציעלן רעגירונגס־געזעץ, וואָס איז עפנטלעך פראָקלאַמירט געוואָרן דורך זיין מאַיעסטעט זיגמונד־אויגוסט, קעניג פון פוילן, אַז יידן איז פאַרווערט צו האַנדלען אין פוילן מיט וואָל, אָפצוהיטן דעם דאָזיקן פאַרבאָט לטובת דעם גאַנצן לאַנד און באַזונדער פאַר אונדזער טעקסטיל־פאַבריקאַציע".

(פון לאָדזשער אַרכיוו, יאָר 1824, איבערגעדרוקט אין „וויסנ־שאַפט דעם יודענטומס", ז׳ 283).

אָבער ווי זאָגט זיך אין דער אַלטער מגילה: „רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר"! און ווירקלעך איז דאָסמאָל די הילף פאַר יידן געקומען פון גאָר אַן אומגעריכטער זייט...

די פוילישע שליאכטע — די גרויסע גוט־באזיצער — געוואר־ווערנדיק פון דעם „דייטשן אויפטו", צו פארווערן יידן צו האנדלען אין פוילן מיט וואל, היינו, גראד מיט דעם ארטיקל, וואס איז דאן געווען (צוגלייך מיט וואלד און תבואה) די הויפט־הכנסה פון אלע זייערע גיטער וועלכע האבן פארמאגט ריזיקע „שעפסן־האדאוולעס", האבן תיכף געמומען מרעיש־עולמות זיין און שטארק פראטעסטירן קעגן דער דאזיקער גזירה, ווייל זיי האבן אין איר געזען א גרויסן שאדן פאר זייער קעשענע.

זיי האבן אין זייערע פראטעסט־מעמאראנדומס צום ווארשעווער נא־מיעסטניק געטענהט, אז אייב דער מסחר מיט וואל וועט זיך חלילה געפינען נאר אין קריסטלעכע הענט, וועט ער מיט דער צייט אזוי אראפפאלן, אז ער וועט שוין קיינמאל קיין תקומה נישט האבן...

דער פראטעסט פון דער גאנצער פוילישער שליאכטע האט נאטירלעך תיכף געווירקט און די פארשימלטע אוראלטע גזירה, וואס די לאדזשער דייטשע „ארכעאלאגן" האבן אויסגעגראבן, ממש פון אונטער דער ערד ארויס, איז טאקע בטל ומבוטל געווארן „כעפרא דארעא" און ווי האבן לאדזשער יידן דענסטמאל געזאגט: „ליהודים היתה אורה ושמחה וששון, און אויך שעפסן־וואל צו פארבייסן אויף צו פיקעניש פון די פרייסן"...

.11

ווי אַזוי פאַרצייטיקע „נאַציס" דערשטיקן די יידישע אינדוסטריע

אַ סך געמיינע מיטלען און כיטרע שפיצלעך האָבן די לאָדזשער דייטשן אָנגעוועדט קעגן די יידן, בעת זייער 39־יאָריקער „זעלבסט־הערשאַפט" (1823—1862) אויפן לאָדזשער אינדוסטריע־געביט, כדי צו דערשטיקן די יידישע אינדוסטריע.

מיר ברענגען דאָ נאָר עטלעכע פאַקטן, פון וועלכע דער לייענער וועט זען וואָס אַלץ אונדזערע לאָדזשער בריידער האָבן געהאַט אויסצושטיין פון זייערע דעמאָלטיקע שכנים — די פאַרצייטיקע לאָדזשער צייטן.

***

מיר הייבן אָן מיט דער „דערשטיקונגס־געשיכטע" פון דער ערשטער יידישער טעקסטיל־פאַבריק אין לאָדזש, וועלכע עס האָט דאָן אויפגעשטעלט אינער פון די חשובסטע יידישע בירגער, דער דעמאָלטיקער פרנס פון שטאָט, ר' עוזר בערגער ז"ל.

צוערשט אָבער פאָלגנדיקע קורצע הקדמה:

ווי באַוווסט האָט לויטז „צעך־געזעץ" (עקזיסטירט אין פּוילן פון יאָר 1816) יעדער בעל־מלאכה געמעגט זיך באַשעפטיקן מיט זיין פאַך נאָר דעמאָלט, וועז ער האָט דערויף געהאַט אַ „פאַך־קענטעניש־צייגניש" פון זיין פאַרבאַנד, פונעם „צעך", הייסט עס.

דער ערשטער לאַדזשער יידּ, וואָס האָט זוכה געווען צו באַקומען פון לאַדזשער וועבער־צעך אַזאַ „פאַך־צייגענישׂ" איז געווען דער דערמאָנטער עזור בערגער.5)

אָבער פאַר די דעמאָלטיקע לאַדזשער דייטשן איז אויך דער דאָזיקער איינציקער יידישער טעקסטיל־פאַבריקאַנט געווען ווי אַ „שפּין אין די אויגן"!...

האָבן זיי טאַקע צוגעטראָגן צים קרייז־שעף פון לענטשיץ (ווו לאַדזש האָט דאָן געהערט מיט אַלע אַדמיניסטראַטיוו ענינים) אַ מלשינות אויפן לאַדזשער וועבער־צעך, אז ער פאַרטיילט, כלומרשט, אויף רעכטס און לינקס „פאַך־צייגענישן", אַפילו צו אַזעלכע מענטשן, ווי עזור בערגער, וואָס האָט, כביכול, קיין שום ידיעה אינעם פאַך, — אַ זאַך וואָס איז קיין סך דעם רעגולאַמין פון „צעך־געזעץ"!

ווייסנדיק וואָס פאַראַ „יחסנים" די דייטשע וועבער זענען ביי דער הע־כערער רוסישער מאַכט, און מורא האָבנדיק טאָמער וועלן די דאָזיקע מלשי־נים זיך וועגן דירעקט צום וואַרשעווער נאַמיעסטניק (שטעלפאַרטרעטער פון דער צאַרישער רעגירונג), האָט דער קרייז־שעף באַפוילן דעם לאַדזשער וועבער־צעך צוצונעמען ביים יידן עזור בערגער זיין פאַלש־באַקומענע פאַך־צייגענישׂ! חוץ דעם האָט דער קרייז־שעף צוגעשיקט בערגערן אַ שטרענגע וואַרענונג, לויט וועלכער עס איז אים, פון איצט אָן, פאַרוועהרט אויסצוואַרבעטן וועלכע עס איז טעקסטיל־אַרטיקלען.

***

עס האָבן דאָן נישט געהאָלפן די באַמיונגען און בקשות פון לאַדזשער יידן לטובת זייער אַנגעזעענעם בירגער און ראש־הקהל, ר׳ עזור.

ס׳האָט אויך נישט געהאָלפן דער אויספירלעכער ראַפּאָרט, וואָס דער בירגערמייסטער פון שטאָט האָט צוגעשיקט דעם קרייז־שעף, שילדערנדיק אין אים בערגערס ענערגיע און טיכטיקייט מיט זייער וואַרעמע ווערטער, צוגעבנדיק דערצו אַ „צוגאָב־מעמאָראַנדום", אין וועלכן ער בעט פערזענלעך צו לאָזן בערגערן וויייטער אַרבעטן אויף זיינע וועב־שטולן, הן ווי אַ גוטער פאַכמאַן און הן ווי אַ טרייער בירגער, וועלכער:

„נישט־קוקנדיק אויפן גרויסן קריזיס און שרעקלעכער נויט אין אַרעמקייט, וואָס עס הערשט איצט אין שטאָט (צוליב דער 1טער פֿאוסטאַניע פון 1831), אַרבעט זאָך בערגער וויטער אויף זיינע וועב־שטולן, אין דערנערט דורך דעם די אַרעמע הונגעריקע וועבער, אא"וו".

(פון פּיעטריקאָווער אַרכיוו, נומער 3871 פון 14טן יאַנואַר 1831, טיק 69).

עס האָבן אויך נישט געפֿועלט די קלאָרע באַווייזן פון לאָדזשער „וועבער־צעך" און פון זיינע פֿאַרשטייער, וועלכע האָבן אויסדריקלעך געשריבן, אַז:

— — — „ווען נישט די הילף, וואָס בערגער גיט אַרעמע קריסטלעכע וועבער, מיט דעם, וואָס ער באַשעפטיקט זיי כסדר אויף זיינע האַנט־שטולן, — ווען נישט אָט דאָס וואָלט דאָס אומגליק פון קריזיס־יאָר געווען נאָך פיל מוראדיקער פאַר זיי..."

ס'האָט אַפילו נישט געהאָט קיין שום וויכטונג דאָס אַפּיציעלע צייגע־גענויש, וואָס דער לאָדזשער מאַגיסטראַט האָט שפּעטער — לויטן פאַר־לאָגן פון אַרבעטער־פאַרבאַנד — אויסגעשטעלט בערגערן, לויבנדיק אים אלס מענטש און אלס פאַבריקאַנט, דערקלערנדיק דערבי עפּנטלעך, אַז:

„דער יידּ בערגער, וועלכער באַשעפטיקט שוין 34 וועב־שטולן, האָט אין אויפשטאַנד־יאָר (1831) געראַטעוועט ממש פון הונגער־טויט פיל קריסטלעכע וועבער, געבנדיק זיי, במשך דער גאַנצער צייט באַ־שעפטיקונג צו קאָנען דערנערן זיך, זייערע פרויען און קינדער, וועלכע האָבן תחילת געהונגערט"...

(פון בירגערמייסטערס צווייטן ראַפּאָרט, יאָר 1832, פּיעטרי־קאָווער אַרכיוו).

בקיצור: אָט די אלע וויכטיקע המלצות האָבן גאָרנישט געפֿועלט, ווייל די דייטשן האָבן זיך דאָסמאָל געשטעלט קעגן בערגערן, ממש ווי אַ „שטאָ־לענע מויער" און באַשלאָסן פון אים פּטור צו ווערן אלס ערשטן גרעסטן יידישן טעקסטיל־פאַבריקאַנט אין לאָדזש, לעולם ועד.

און מען מוז מודה־זיין, אַז קעגן בערגערן, פערזענלעך, האָבן די לאָ־

דזשער אמאליקע נאציס פולשטענדיק געזיגט: מ׳האט ביי אים צוגענומען זיין „פאך־צייגעניש", אים שטרענג פארווערט צו פאבריצירן להבא טעקס־טיל־סחורות און אים געצווונגען גענצלעך צו ליקווידירן זיין אונטערנע־מונג, וואס ער האט מיט אזויפיל מי, שווייס און געלט אויפגעשטעלט.

***

דער באווסטער היסטאריקער ד״ר פיליפ פרידמאן — ברענגענדיק אין זיין וויכטיקן מוך „דזשעיש זשידוו וו׳ לאדזשי״ (דערשינען אין 1935), אין לאדזש) די דערמאנטע אקציע קעגן בערגערן, — פארענדיקט די דאזיקע טרויעריקע געשיכטע מיט פאלגענדע ווערטער:

„עס וויזט אויס, אז אט דער דאזיקער בערגער האט מער נישט פארגענומען קיין שום שריט וויטער צו פירן זיין אינדוסטריעלע אונטערנעמונג, ווייל ער האט, זעט אויס, פון פריער געווווסט אז זיינע וויטערדיקע באמיונגען ווען זיין אומזיסט״ (דארט, זייט 211).

ווי מיר איז באקאנט, איז ד״ר פרידמאנס השערה פולשטענדיק ריכטיק, און איך דערלויב מיר צו פארעפנטלעכן דא נאך עטלעכע היסטאריש כאקטן, וואס געפינען זיך אין די דאקומענטן פון מיין ארכיוו.

---

5) ביי דער געלעגנהייט איז מיין חוב צו פארריכטן א פעלער, וואס האט זיך פארגעבעט אין די אפיציעלע לאדזשער ביכער וועגן נאמען פון דאזיקן חשובן יידן — עוזר בערגער ז״ל: בעת מ׳האט ארויסגענומען אין מאגיסטראט זיין חתונה־צייגעניש, האט דער קריסטלעכער באאמטער, על פי טעות, אייגעשריבן אין די ביכער זיין נאמען, אנשטאט עוזר — לייזער. אוך פון דעמאלט אן פלעגן טאקע אלע אפיציעלע באהערדן וועגן זיך צו אים מיטן נאמען לייזער, אנשטאט עוזר.

.12

די דייטשן צווינגען צו ליקווידירן די ערשטע יידישע טעקסטיל־פאַבריק

איידער מיר הערציילן וועגן די וויטערדיקע פאַקטן, מוזן מיר תחילת געבן פאַלגנדע קורצע דערקלערונג, פון וועלכער מ׳קאָן זען צו וואָס לאַדזשער דייטשזעענען אַלץ פעיִק געווען.

ווי באַווּסט האָבן אויך לאַדזשער יידן אָנטייל גענומען אין ערשטן פּוילישן אויפשטאַנד קעגן די רוסן — אין דער אַזוי־גערופענער „ערשטער פּאָווסטאַניע" פון 1830/31. אין לאַדזש איז דער יידישער אָנטייל באַשטאַנען ס׳רוב אינעם אָפּהיטן די פּאַרבינדונגס־וועגן אין שטאָט אַריין.

כדי אויפצוהאַלטן וואָס לענגער די קאָזאַקן, וואָס די רוסישע מאַכט האָט געשיקט קיין לאַדזש, האָבן די „פּאָווסטאַנצעס" צעשטעלט זייערע הויפּט־כוחות ביי בּידע הויפּט־וועגן, וואָס פירן צו דער שטאָט: דרום־זייט ביים וועג, וואָס פירט אַריין פון פּאַביאַניץ, און צפון־זייט, ביים זגיערזשער טראַקט.

און אַזוי ווי ביי די סאַמע גרענעץ־זייטן פון די דאָזיקע צוויי צופאָר־וועגן האָבן זיך געפונען צוויי טייכן: דער „יעשיען" דרום־זייט (ביי גייערס מאַרק), און דער טייך „לודקאַ" (דער „סטאָוו) פון צפון־זייט (ביים יידישן געטאָ) — האָבן די פּאָליאַקן געלייגט דעם הויפּטגעוויכט אויף אָפּצוהיטן די צוויי ברייטע הילצערנע בריקן, וואָס האָבן זיך דאָן געפינען איבער די דאָזיקע צוויי טייכן.

אזוי האבן זיי איבערגעגעבן די יידן, צוזאמען מיט אנדערע ענלעכע אויפגאבן, אויך די שמירה אויף דער בריק איבער דער „לודקא", וואס האט זיך געגרענעצט מיטן יידישן ישוב.

כדי די דאזיקע וויכטיקע מיסיע זאל אויסגעפירט ווערן בשלימות, איז אויסגעווייזלט געווארן א ספעציעלע „יידישע מיליץ", אין דער שפיץ פון וועלכער עס איז געשטאנען דער באווסטער בירגער מרדכי בערגער (געפרופן „מרדכי דער גבור") מיט זיינע פינף זין: עוזר, ברוך, אייזיק, נתן און אברהם.

עוזר בערגער איז געווען דער עלטסטער זון פונעם „הויפט־קאמענ־דאנט" פון דער „יידישער מיליץ", וואס האט צוגעהאלפן די „פאווסטאנצעס" אין זייער קאמף קעגן די רוסן...

קוים האט זיך די „פאווסטאניע" געענדיקט, און דערצו מיט אזא גרויסער מפלה פאר די פאליאקן, האבן די דייטשן זיך געגומען צו בערגערן, כדי לעולמי־ועד פטור צו ווערן פון אים אלס יידישער טעקסטיל־פאברי־קאנט.

זעענדיק אבער, אז אלע זייערע באמיונגען זענען כמעט אומזיסט, ווייל די ארטיקע מאכט־באאמטע מיטן בירגערמייסטער טשארקאווסקי בראש, שטייען ממש „שטאל און אייזן" אויף דער זייט פון בערגערן, הן אלס פאב־ריקאנט, וואס האט בשעת דעם שרעקלעכן קריזיס אזוי שטארק געשטיצט די ארעמע וועבערס, און הן אלס איינער וואס האט צוזאמען מיט זיין פאטער און ברידער געדינט ביי דער „שמירה" אויף דער בריק, בעת דער „פאווס־טאניע", האבן די דייטשן באשלאסן אנצווועגדן קעגן אים דאס ראדי־קאלסטע מיטל, וואס זיי האבן נאר געהאט.

**
*

און אט וואס עס האט מיר וועגן דעם איבערגעגעבן אין מיין יוגנט, איינער פון די אנגעזעענסטע זקנים, מיין קרוב ר' ידידיה בערגער ז"ל (טאקע דער עלטסטער זון פון ר' עוזרן), וועלכער האט גוט געדענקט די גאנצע „פאווסטאניע" מיט אלע אירע אייגצלהייטן און געשעענישן.

„דער טאטע ע"ה, האט באלד נאכן באקומען צוגעשיקט (אנהייב 1832) דעם „פסק־דין" פון דער מאזאוויעצקער וואיעוודסטוועי, אז

ער ווערט אויסגעשטראָכן אַלס מייסטער פון לאָדזשער וועבער־צעך און עס ווערט אים שטרענג פאַרוווערט זיך וויטער צו באַשעפטיקן מיט וועב־פאַבריקאַציע, געוומען ערנסט טראַכטן וואָס צו טון קעגן דער דייטשער העצע.

ער האָט באַלד געלאָזט אָנשרייבן אַ „פּעטיציע", אונטערגעחתמעט פון אַלע חשובע יידן און פּאָליאַקן פון שטאָט און באַזאָרגט זיך אויך מיט אַ פערזענלעכן בריוו פון בירגערמייסטער און אויך פון אַ ריי וועבערס, וועלכע ער האָט אין דער גרעסטער קריזיס־צייט געשטיצט און געהאָלפן. דערמיט האָט ער זיך געקליבן אַליין צו פּאַרנקיין לענטשיק, צום וואַיוואָדע רעמבאַלינסקי, כדי אים געוויי אויפצוקלערן דעם גאַנצן ענין און אַלץ וואָס עס שטעקט הינטער די דאָזיקע מסירות"...

***

און איצט הערט וואָס ר' עוזרס זון, ר' ידידיה, האָט מיר וועגן דעם איבערגעגעבן:

„גראָד אין דער רגע, וען דער טאַטע ע"ה, האָט זיך געקליבן צו פּאַרן קיין לענטשיץ צום וואַיוואָדע, עפּנט זיך די טיר פון אונדזער דירה און עס קומט אַריין איינער פון די דעמאָלטיקע אַנגעזעענסטע לאָדזשער דייטשן און פון די גרעסטע פאַבריקאַנטן פון שטאָט, דערצו אַ כלומרשטער גוטער פריינד און „דוך־ברודער" (אייגער וואָס האָט געזאָגט דעם טאַטן „דו" — א. ט.) פון טאַטן, און אַרומקוקנדיק זיך אין שטוב, אויב עס איז נישט פאַראַן עפּעס אַ זייטיקער, בעט ער דעם טאַטן אַריינצוגיין מיט אים אין אַ זייטיק צימער און דאָרט זאָגט ער צו אים אַזוי:

זיי וויסן, עוזר (זיי האָבן זיך „געדוצט" — האָט ר' ידידיה נאָכאַמאָל צוגעגעבן), אַז איך קום צו דיר ווי אַ פריינד צו אַ פריינד — איך־קום, כדי צו ראַטעוועז דיך און דיין גאַנצע משפּחה! האָב רחמנות, עוזר, אויף זיך און אויף אייך אַלעמען! זיץ־אָפּ מיט דיינע „פּראָשע־גיעס" און מיט אַלע דיינע וויטערדיקע באַמיונגען צו לאָזן אויפסניי אין גאַנג דיין פאַרמאַכטע פאַבריק! זיי, — די קעגנער דיינע, — מיי־

נעז חלילה נישט דיך פערזענלעך! זיי האבן גארנישט צו דיר אליין אלס מענטש און אלס יידי זיי ווילן נאר נישט האבן קיין יידישע קאנ־קורענץ אין זייער טעקסטיל־פאבריקאציע! זיי ווילן איצט נאר דאס איינע: דיין פאבריק זאל ליקווידירט ווערן אויף אייביק!

וועסטו אבער באשליסן די זאך נישט אפצולאזן, -- דאן האבן זיי באשלאסן אויפצודעקן פאר דער רוסישער מאכט אין ווארשע דעם גאנצן ענין פון אייער באטייליקן זיך אין דער „פוילישער פאסטא־נקע"!...

פארשטייסטו דאך, מיין ליבער פרייגד, אז נאך אזא זאך וועסטו אפילו שוין נישט חלומען וועגן פאבריקאציע און דעסגלייכן...

געדענק, עוזר, אז עס רעדט צו דיר און ווארנט דיך א פרייגד, וואס האט בסוד באשלאסן דיך צו ראטעווען".

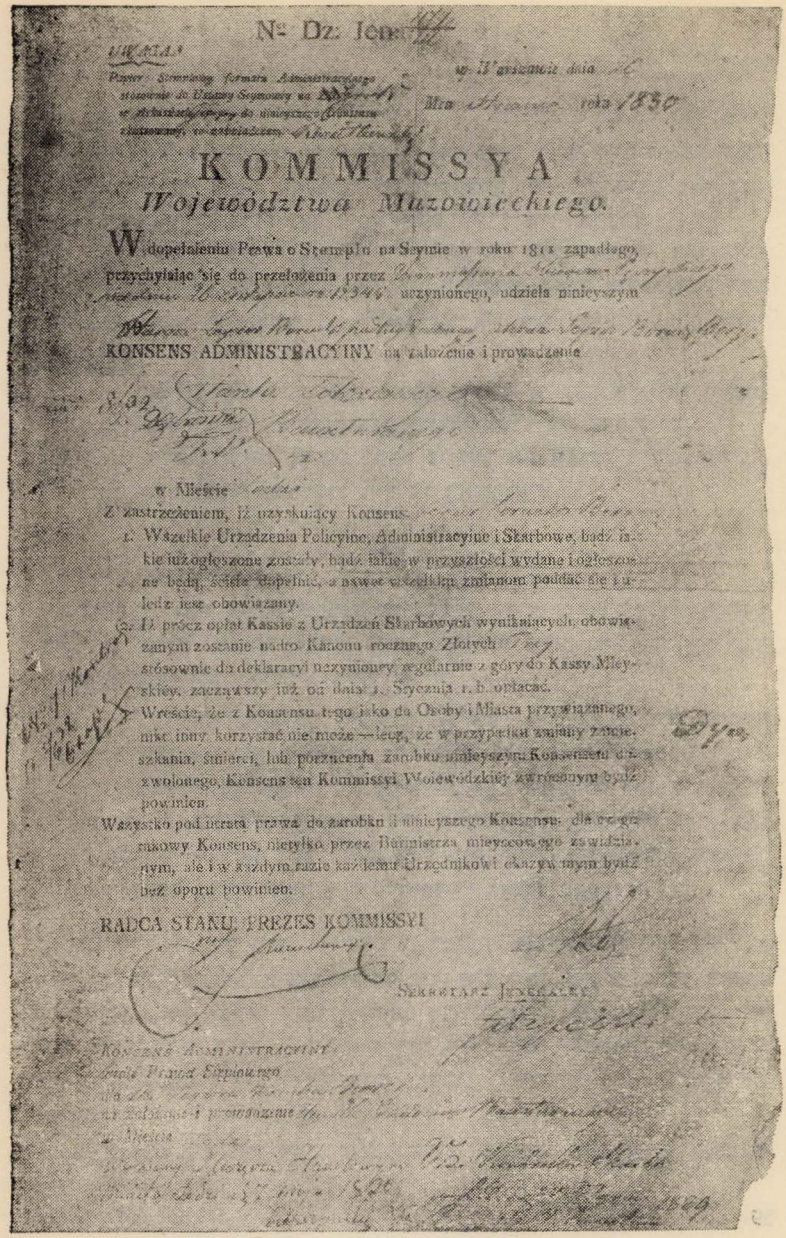
***

שפעטער האב איך ארויסבאקומען פון ר' ידידיהן וועד דער דאזיקער דייטש איז געווען. עס איז געווען נישט מער און נישט ווייניקער, ווי דער גרויס־אינדוסטריעלער לודוויג גייער אליין!

„הערנדיק אזעלכע דיבורים — האט מיר ר' ידידיה ווייטער דערציילט — און וויסנדיק מיט וואס אזא מסירה שמעקט, בפרט דענסטמאל וועז „פאניע" (דער רוס) האט געהאלטן אין איין דער־שיסן, הענגען און פארשיקן קיין סיביר אויף קאטארגע יעדן בא־שולדיקטן — האט דער טאטע ע"ה אויפן ארט געענטפערט: „מסכים" און טאקע באלד געגומען ליקווידירן די גאנצע פאבריק".

און אזוי ווי איך וויים — האט ר' ידידיה פארענדיקט זיין געשיכטע — אז דו, אברהמטשע, אינטערעסירט זיך מיט דער געשיכטע פון לאדזש (כ'האב דאן, אין 1909, גראד געהאט ארויסגעגבן מיין „געשיכטע פון לאדזש און לאדזשער יידן"), גיב איך דיר אוועק דעם קאנספעקט, מיט וועלכן דער טאטע האט זיך באגוצט ביים עפענען אויפסניי זיין שניט־קראם, נאכדעם ווי ער האט געמוזט ליקווידירן די פאבריק.

אויך גיב איך דיר דאס גאנצע פעקל פאפירן, וואס זענען געבליבן

№ Dz: Icne

w Warszawie dnia

Mia roku 1830

KOMMISSYA

Województwa Mazowieckiego.

W dopełnieniu Prawa o Stemplu na Sejmie w roku 1811 zapadłego, przychylając się do przełożenia przez

uczynionego, udziela niniejszym

KONSENS ADMINISTRACYINY na założenie i prowadzenie

w Mieście

Z zastrzeżeniem, iż uzyskujący Konsens

1. Wszelkie Urządzenia Policyine, Administracyine i Skarbowe, bądź takie uzogłeszone zostały, bądź takie w przyszłości wydane i ogłoszone będą, ściśle dopełnić, a nawet wszelkim zniżonem podlac się ulecz iest obowiązany.
2. Iż prócz opłat Kassie z Urządzeń Skarbowych wynikaiących, obowiązanym zostanie nadto Kanonu rocznego Złotych srebrnych stósownie do deklaracyi uczynionej regularnie z góry do Kassy Mieyskiey, zacząwszy iuż od dnia 1. Stycznia r. b. opłacać.
3. Wreszcie, że z Konsensu tego jako do Osoby i Miasta przysiężanego, nikt inny korzystać nie może — lecz, że w przypadku zginiony zaszkania, śmierci, lub porzucenia zarobku niniejszym Konsensem udzielonego, Konsensu tego Kommissyi Wojewódzkiey zwrócony być powinien.

Wszystko pod utratą prawa do zarobku z niniejszego Konsensu, do czego takowy Konsens, nietylko przez Burmistrza mieyscowego zaswiadczonym, ale i w każdym razie każdemu Urzędnikowi okazywanym być bez oporu powinien.

RADCA STANU, PREZES KOMMISSYI

Sekretarz Jenerałny

KONSENS ADMINISTRACYINY

Prawa Sejmowego

na

w Mieście

עוזר בערגערס דערלויבעניש נאר צו פאַרקויפן וועב־שטאַפּן

(אַבער נישט אויסצואַרבעטן...)

בירושה פון טאטן, אפשר וועסטו עפעס געפינען וואס וועט דיר ברענגען נוצן. בפרט, אז צווישן די דאזיקע פאפירן געפינען זיך אויך עטלעכע, וואס זענען פון דער דאזער־צייט פון טאטן".

ווי ס'ווייזט אויס, איז דאס טאקע די הויפט־סיבה, וואס קיינער פון עזר בערגערס משפחה־לייט, וואס זענען אזוי באקאנט געווען אלס טיכ־טיקע, ערלעכע און אונטערנעמונגס־גלוסטיקע מענטשן, האבן דעמאלט נישט געפרווט וועלן קיין טעקסטיל־פאבריקאנטן (חוץ זיין אייניקל, אשר כהן).

***

עזר בערגער איז דעמאלט נישט געווען דער אינציקער קרבן, אויף וועלכן די אמאליקע „נאצי־חיות" זענען אנגעפאלן.

ווי די געשיכטע ווייזט, האבן די לאדזשער דייטשן שפעטער געפירט די זעלבע מלחמה אויך קעגן אנדערע יידישע פאבריקאנטן, וואס זענען אויפגעשטאנען אין שטאט.

אלס ביישפיל וועלן מיר דא נאר דערמאנען דעם פאל מיטן יידן פרידמאן פון סאמפאלנא, וואס האט אויפגעשטעלט אין לאדזש 6 וועב־שטולן, און האט געבעטן פון מאגיסטראט א דערלויבעניש צו ארבעטן אין לאדזש אויף זיין „צעך־צייגעניש", וואס ער האט, אלס פאכמאן, באקומען פון סאמפאלנער „וועב־מייסטער־פארבאנד".

הערט־זשע אקארשט וועלט די „פערל־שפראך", וואס געפינט זיך אין איינעם פון די מלשינות, וואס די לאדזשער דייטשן האבן קעגן אים געשיקט צו דער העכערער מאכט:

— — — „און אונדזערע פריערדיקע דערקלערונגען — טענהן מיט כעס די דייטשע מוסרים — וואלטן דאך אייגנטלעך באדארפט פולשטענדיק צו געניגן אויף צו באוויזן דער רעגירונג קלאר און דייטלעך אויף די פארניכטנדע רעזולטאטן, וואס דאס פארמערן זיך פון יידישע וועבער אין לאדזש ברענגט פאר אונדזערע פאבריקן!

א יד מיט א יד איז אימשטאנד זיך צו אפפערן פאר יעדע זאך!...

און דעריבער בעטן מיר נישט צו דערלויבן דעם דאזיקן יידן פרידמאן צו ארבעטן אין לאדזש אויף די וועבשטולן וואס ער האט אויפגעשטעלט".

(פון וואַרשעווער אַרכיוו, יאָר 1842, נומער 23121).

דער דאָזיקער פרידמאַן, האָט טאַקע, נישט קוקנדיק אויף זיינע אַלע באַמיונגען און זיינע פּאַכקענטענישן און צייגענישן, בשום אופן נישט געקענט דערגרייכן זיין ציל גאָנצע דריי יאָר נאָכאַנאַנד. אַזוי פּאַרביסן האָבן די דייטשן קעגן אים געקעמפט.

אָבער נאָך דריי יאָר ביטערן קאַמף, איז פרידמאַנען געלונגען (דעם 10טן נאָוועמבער 1845) צו דערגרייכן זיין ציל, און דאָס אויך נאָר — ווי עס קלינגט די דערלויבעניש פון נאַמיעסטניק אין וואַרשע — אַלס „אויס־נאַם־פּאַל"...

.13

אַלץ איז ביים דייטש כשר אין קאַמף קעגן ייִד...

נאָך זייער זיג איבער עוזר בערגער, אַלס ערשטן גרעסטן ייִדישן טעקסטיל־פאַבריקאַנט, האָבן די לאָדזשער דייטשן באַשלאָסן צו דערווייַטערן די ייִדן אויך פונעם מסחר מיט גאַרן.

מ׳דאַרף דערביי נישט פאַרגעסן, אַז כמעט דער גאַנצער גאַרן־האַנדל איז דעמאָלט איינגעשטאַנען אין ייִדישע הענט; די ייִדן זענען געווען די ערשטע, וואָס האָבן דעם „נייַעם פאָדעם", דעם בוימוואָל־גאַרן, איינגעקויפט אין ענגלאַנד; ייִדן האָבן אים געבראַכט מיט שיפן קיין האַמבורג; ייִדן האָבן געפירט די דאָזיקע געקויפטע גאַרן־באַלנס מיט פערד און וועגן פון האַמבורג, אַזש קיין ברעסלוי און פון דאָרט ערשט קיין לאָדזש; און ייִדן האָבן אויך געהאַט אין לאָדזש כמעט אַלע גאַרן־פאַרקויף־געוועלבער.

האָבן טאַקע די דייטשע ייִדן־פיינט געגומען זוכן מיטלען ווי אַזוי פּטור צו ווערן לחלוטין פון די ייִדישן גאַרן־אימפּאָרטערן, און במילא אויך פּטור צו ווערן פון אַלע ייִדישע גאַרן־הענדלער אין שטאָט.

ווי געזאָגט, איז כמעט דער גאַנצער גאַרן־האַנדל געווען אין ייִדישע הענט. לויט אַן אָפיציעלער סטאַטיסטיק זענען שוין אין יאָר 1844, פון אַלע 15 גאַרן־לאַגערס אין לאָדזש געווען אין ייִדישע הענט אַזש 14. און דאָס־זעלבע איז אויך געווען אין אַלע איבעריקע טעקסטיל־שטעט, ווי: זגיערזש, טאָמאַשאָוו, אָזאָרקאָוו, קאַליש, זדונסקאָ־וואָלאָ, אאַ״וו.

***

די לאָדזשער דייטשן האָבן באַלד אין אָנהייב (שוין אין יאָר 1838),

צוגעשיקט דירעקט צום וואַרשעווער נאַמיעסטניק, פירשט פאַשקעוויטש אַ נידערטרעכטיקע מסירה אויף אַלע 4 יידישע גאַרן־אימפּאַרטערן פון לאָדזש: זאַלצמאַן, לאַנדע, טיקאַטשינער און מאַמראָט, — אַ מסירה, אין וועלכער די מוסרים שרייבן אַזוי:

— — — „און די דאָזיקע פיר יידן ווילן זיך אַריינקריגן אין „אונדזער אינדוסטריע־שטאַט" און זיך אין איר באַזעצן, כדי צו דער־ עפענען דאָ פאַר זיך אַ פעלד פאַר פיל שווינדלערייען, סיי ביי די בוימוואָל־גאַרנס, ווי אויך ביי די וועב־אויסאַרבעטונגען".

(וואַרשעווער אַרכיוו, יאָר 1838 ,אונטערגעשריבן אין נאָמען פון די דייטשן — לודוויג גייער).

***

דער דאָזיקער שפּלדיקער בילבול, וואָס איז אין פאַרלויף פון אַ גאַנץ קורצער צייט געשיקט געוואָרן, אין פאַרעם פון אָנקלאָג־בריוו, קיין וואַרשע אַוש דריי מאָל, איז יעדעס מאָל אונטערגעשריבן געוואָרן דורך די חשובסטע דייטשע אינדוסטריעלער פון שטאָט, מיט גייערן בראש.

***

מחמת פאַרשידענע סיבות האָבן די דייטשן דאָסמאָל נישט מצליח גע־ ווען! להיפוך: די רעגירונג, וואָס האָט זיך דאַן באַצויגן צו די יידישע גאַרן־אימפּאַרטערן מיט גרויס סימפּאַטיע, זעענדיק בעשיימפּערלעך ווי גרויס זייער נוצן איז פאַר דער גאַנצער טעקסטיל־ אינדוסטריע, באַזונ־ דערס אַלס ערשטע אימפּאַרטערן פון בוימוואָל־גאַרן קיין פוילן — האָט זיי געגעבן גאַנץ באַזונדערע זכיות, דערונטער דערלויבענישן צו עפענען פאַרקויפס־לאָגערן, אפילו מחוץ דעם לאָדזשער געטאָ!

***

זעענדיק, אַז דאָסמאָל זענען זיי מיט זייערע אַלע מלשינות דורכגע־ פאַלן, זענען די דייטשן געפאַלן אויף אַ המצאה, לויט וועלכער זיי האָבן געהאָפט צו באַגראָבן דעם גאַנצן יידישן גאַרן־האַנדל, לעולם ועד.

אין אַ גאַנץ קורצער צייט אַרום האָבן די דריי באַוווסטע לאָדזשער דייטשן: גייער, וועגדיש און פּעטערס, אויפגעשטעלט פּאַר זיך אייגענע גאַרן־שפּינעריין און ממילא געגעבן דעם יידישן גאַרן־האַנדל אַ פול־שטענדיקן טויט־קלאַפּ.

די סיבה איז געווען אַ גאָר פּשוטע:

באַקומענדיק פון דער רעגירונג גאַנץ באַזונדערע זכיותן פּאַר זייער „דייטשן־גאַרן", אין דער פּאַרעם פון אַ הויכן שוץ־צאָל, וואָס איז אַרויס־געלייגט געוואָרן אויף אויסלענדישן גאַרן, וואָס יידן האָבן לרוב אימפּאָר־טירט, — האָבן טאַקע די דייטשן באַלד געמוזט וויזן וואָס זיי קאָנען.

נישט לאָזנדיק זיך באַגנוגענען דערמיט וואָס זיי האָבן אַראָפּגעזעצט די גאַרן־פּרייז און דורך דעם במילא באַגראָבן דעם גאַנצן יידישן גאַרן־האַנדל, האָבן זיי דערצו נאָך גענומען פּאַרפּלייצן די העכערע רעגירונגס־אָמטן מיט מלשינות און מסירות קעגן יידן.

און אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן פּאַר לאָדזשער יידן אַ נייע עפּאָכע פון צרות און ליידן.

אָט דער יידּ, זאָל כלומרשט האָבן, לויט דער דייטשער מסירה, באַגנבעט דעם צאָל־אָמט! אַ צווייטער זאָל האָבן געוועזן דער אויפקויפער פון דעם געשמוגלטן גאַרן; אַ דריטער האָט שוין באַוויזן אויסצוארבעטן פון דעם גאַרן טעקסטיל־סחורות; אַ יידישער שנייידער זאָל שוין פון די טריפהנע סחורות האָבן אויפגענייט פּאַרשידענע מלבושים; יענער יידּ טראָגט שוין אַפילו זיין לאָנגע קאַפּאָטע פון דער „נישט־כשרער סחורה"...

בקיצור: אַ באַרג פון מלשינות און מסירות האָט זיך געמוזט אַראָפּלאָזן אויף די קעפּ פון אונדזער ביסל לאָדזשער יידן.

און אַלס רעזולטאַט פון אָט די אַלע עקלדיקע מסירות האָט זיך אָנגעהויבן אַן עפּאָכע פון ביטערע פּאַרפּאָלגונגען און שיקאַנעס אויף יידן, וואָס ס׳איז קוים מעגלעך זיי צו שילדערן .

עס האָט זיך אָנגעהויבן ממש אַ גהינום־צייט פּאַר אונדזערע לאָדזשער ברידער! אַ צייט פון כסדרדיקע רעוויזיעס אין יידישע פּאַבריקן, וואָר־שטאַטן, געשעפטן און שטובן; אַ צייט פון קאָנפיסקאַציעס פון יידיש האָב־און־גוטס; אַ צייט פון שרעקלעכע שיקאַנעס און פּאַרפּאָלגונגען; אַ צייט

פון באַשטראָפן יידן, נישט בלויז מיט געלט־שטראָפן און קאָנפיסקאַציעס פון זייערע סחורות, נאָר אַפילו מיט פערזענלעכע אַרעסטן.

דערביי דאַרף מען נישט פאַרגעסן, אַז חוץ דעם אַלעם האָט אויך דאָס געגומען דראָען די יידן דאָס ערגסטע, וואָס עס האָט זיי, אין יענע יאָרן, געקאָנט געשען, נעמלעך: דאָס אַוועקגעשיקט ווערן אַלס סאָלדאַטן! ווייל שוין דעם 7טן סעפטעמבער 1837, איז צו די פריִער־אויסגערעכנטע שטראָפן אָפּיציעל צוגעגעבן געוואָרן די נייע מוראדיקע שטראָף, איבערצוגעבן די „זינדיקע" פאָר האַנדלען, אַדער פאָר האָבן עפּעס צו טון מיט „נישט־כשרן גאָרן" — צום מיליטער־דינסט — אַ שטראָף, וואָס איז צו יענער צייט געווען פאָר יידן פון קאָנגרעס־פוילן דאָס ערגסטע וואָס מ׳קאָן זיך נאָר פאָרשטעלן;

ערשטנס האָט מען די געכאָפּטע פאָר סאָלדאַטן אָפּגעגאָלט נישט בלויז די קעפּ, נאָר אויך די בערד; צווייטנס, פלעגט מען זיי אַוועקשיקן העט־ווייט קיין רוסלאַנד, ממש הינטער די „הרי־חושך" פון יענעם ריזיקן לאַנד; און דריטנס, האָט דאָך די דינסט־צייט, די אַזוי־גערופענע „סאָלדאַטסקאַיא סלוזשבאַ", דעמאָלט געדויערט אַזש 25 יאָר!...

.14

די אומגעריכטע הילף פאַר לאָדזשער יידן

אָבער ווי זאָגט אונדזער אַלטע תפילה: „שומר ישראל, שמור על שארית ישראל ואל יאבד ישראל". און אויך דאָ, ביים גאָרן־ענין, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז „לא אלמן ישראל", ווייל די השגחה היט יידן אַפילו ביי אַזעלכע קליינע עניינים!

פלוצים קומט זיך אין יענער טרויעריקער צייט קיין לאָדזש אַ יִד, צומאָל נישט קיין לאָדזשער, און זעענדיק, וואָס די לאָדזשער דייטשן טוען אַלץ אָפּ די יידן בכלל און בפרט ביים גאַנצן גאָרן־מסחר, פון וועלכן זיי שאָרן ממש גאָלד אין זייער קעשענעס אַריין, האָט ער, דער דאָזיקער קאָלישער יִד — דוד לאָנדע האָט ער געהייסן — באַשלאָסן אויפצושטעלן אין שטאָט אַן אייגענע יידישע גאָרן־שפּינעריי.

און ווי זאָגט עפּעס ס׳אַמאָליקע פאָלקס־ווערטל: „אַז גאָט באַשערט אַ גליק ווערט פון אַ מילב אַ ביק און פון אַ שוועבעלע אַ בריקן". און ממש פון אַ חלום איז אַנטשטאַנען אַ יידישע פאַבריק!

גראָד אין יענע טעג האָט די אָרטיקע מאַכט אויסגעשטעלט אויף לי־ציטאַציע אַ גאַנץ נייַ־איינגעריכטעטע גאָרן־שפּינעריי פון דייטש ווענדיש, וואָס איז פלוצים געשטאָרבן, אַן יורשים.

קומט זיך טאַקע אונדזער ר׳ דודל לאָנדע צו דער דאָזיקער ליציטאַ־ציע, גיט כסדר אַ העכערן פּרייז פון אַלע אַנדערע לאָדזשער דייטשן, און צום סוף, נישט וועלנדיק זיך „שפּילן אין קלייניקייטן" — לייגט ער מיט־אַמאָל צו גאַנצע 5 טויזנט רובל צום לעצטן ליציטירטן פּרייז און קויפט

(דעם 13טן אָקטאָבער 1845) די גאַנצע שפּינערייַ מיט אַלע אירע מאַשינען, פּאַר דער ריזן־סומע פון 26.500 זילבער־רובל!

**
*

שוועך, זייער שוועך איז איצט צו שילדערן די פּרייד און דאָס גליק־געפּיל פון די דעמאָלטיקע לאָדזשער יידן, ווען זיי האָבן דערזען מיט זייערע אייגענע אויגן און אָנגעטאָפּט מיט די אייגענע פינגער דעם ערשטן „יידישן גאָרן", וואָס איז פאַבריצירט פון אַ יידן, ווערט פאַרקויפט דורך יידן און ווערט פאַרוועבט אין יידישע פאַבריקן!

ווי ביי דער גרעסטער יידישער שמחה, האָט מען זיך דעמאָלט אין לאָדזש געווונטשן מזל־טוב. פרומע יידן האָבן, נעמענדיק דעם גאָרן אין האַנט, געמאַכט אַ „שהחיינו", ממש ווי ביים האַלטן דעם אתרוג אין האַנט, און די אַלגעמיינע פרייד איז געווען אין לשער!

און ס'איז דאָך קיין וווּנדער נישט! נאָכדעם ווי לאָדזשער יידן האָבן אַזוי פיל צרות געהאַט פון די שטענדיקע רעוויזיעס און קאָנפיסקאַציעס, שטראָפן, אַרעסטן און סתם עקלדיקע שיקאַנעס און רדיפות, איז דאָס האָבן אייגענעס „יידישן גאָרן" פאַר זיי געווייס געווען אַ ישועה.

לייַדער האָט אָבער די יידישע שמחה נישט לאַנג געדויערט, ווייל די לאָדזשער דייטשן האָבן כלל נישט מסכים געווען מיטן געדאַנק, אַז אויך יידן מעגן אויסאַרבעטן גאָרן פאַר דער טעקסטיל־אינדוסטריע.

באַלד נאָך דער דערמאָנטער ליציטאַציע, דורך וועלכער דער יידאַנדע האָט אָפּיציעל דערוואָרבן וועגדישעס שפּינערייַ, האָבן זיי צוגעשיקט (דעם 30סטן אָקטאָבער) צום וואַרשעווער „נאַמיעסטניק" אַן אָנקלאָג אויף די לאָדזשער רעגירונגס־באַאַמטע, וועלכע האָבן זיך דערוועגט צו דער־לויבן אַ יידן צו קויפן אַ דייטשע פאַבריק, בפרט ווען זי גייט זיך אין זייער קריסטלעכן רעוויר...

און עס איז נישט אַריבער אָפּילו קיין האַלבער חודש, ווי ס'איז (דעם 13טן נאָוועמבער) אָנגעקומען פון צאַרישן פאַרטרעטער אין וואַרשע, פאַל־גנדע אָפּיציעלע דערקלערונג צו דער לאָדזשער רעגירונגס־מאַכט:

„די אָנקלאָגן פון די לאָדזשער דייטשן זענען פולשטענדיק גע־רעכטע! דאָס דערלויבן דעם יידן לאָנדע צוצוטרעטן צום קויף פון

וועגדישעס שפּינערייַ איז בהחלט אומגעזעצלעך! ווייל עס איז דער־לויבט יידן — אַפילו די יעניקע, וואָס באַזיצן באַזונדערע דערלויבע־נישן („קאָנסענסן") — זיך צו באַשעפטיקן אין „דייטשן טעקסטיל־רעוויר" פון לאָדזש, נאָר דעמאָלט, ווען זיי דערוועלבן פאַר זיך אַ ליידיקן פּלאַץ און זיי בויען אויף אים אויף אַ גאַנץ נייע פאַבריק!

דעריבער באַפעל איך מבטל צו מאַכן תיכף־ומיד לאַנדעס דער־מאַנטן קויף, און אים תיכף צוריקגעבן זיין איינגעצאָלט געלט פאַר דער פאַבריק".

(וואַרשעווער אַרכיוו, יאָר 1845, נומער 1325)

***

לאַנדעס קויף איז טאַקע בטל געוואָרן צוליב די דערמאַנטע דייטשע מלשינות, און מיט דער דאָזיקער גזירה איז במילא צעשטערט געוואָרן די יידישע שמחה און האָפענונג צו לעבן, סוף־כל־סוף, אַן מורא פאַר רעווי־זיעס, קאָנפיסקאַציעס, שטראָפן, אַרעסטן און, דער עיקר, פאַר ווערן, חלילה, אַ „ניקאָלאַיעווסקער סאָלדאַט" אויף אַ צייט פון גאַנצע 25 יאָר, רחמנא לצלן!

אויפן באַפעל פון דעם נאַמיעסטניק אין וואַרשע, האָט מען לאַנדען תיכף צוריקגעגעבן זיינע איינגעצאָלטע 26.500 רובל, און די שפּינערייַ איז פאַרקויפט געוואָרן, אַן שום ליציטאַציע, צום דייטש קאַרל מעסס, פאַר כמעט אַ האַלבן פּרייז (14.605 רובל), וואָס דער יידּ לאַנדע האָט געוואָלט באַצאָלן...

(לאָדזשער אַרכיוו, יאָר 1846, נומער 3899).

***

ווייזט אָבער אויס, אַז אונדזער ערשטער און גרעסטער פאָלקס־מנהיג, משה רבינו, איז געוועכט געווען ווען ער האָט אָנגעוויזן ס'יידישע פאָלק מיטן ערן־נאָמען: „עם קשה עורף!".

אַ באַווייז דערצו איז טאַקע אונדזער דוד לאַנדע!

נישט געקוקט אויף זיין דערמאַנטער שרעקלעכער מפלה, — אַ מפלה וואָס האָט נישט געהאַט אירס גלייכן אין דער גאַנצער „שיקאַנעס־געשיכ־

טע" פון די לאָדזשער דייטשן קעגן די יידן — האָט דאָך אונדזער ר' דודל בשום אופן נישט געוואָלט אויפגעבן זיין מוטיקן פלאַן!

פאַרקערט: אַנשטאָט אַפצוזאָגן זיך פון אים, האָט ער שטילערהייט אַפגעקויפט פון אַ געוויסן פאָליאַק יאַן יאַקובי דריי מאָרג באָדן (לערך 15 טויזנט קוואַדראַט־מעטער) מיט אַ גרויסן גאָרטן וואָס האָט זיך געפונען דווקא אין „דייטשן רעוויר"... און באַלד נאָכדעם ווי די קניה איז איבער־געשריבן געוואָרן אויף זיין נאָמען, האָט לאַנדע אַנגעגעבן צום לענטשיצער קרייז־שעף אַ בקשה צו באַשטעטיקן אים די בייגעלייגטע פלענער אויף אויפצובויען אַ שפינערייַ מיט די נייטיקע נעבן־געביידעס און אויך אַ ווויז־הויז פאַר זיך.

.15

מ׳לייגט יידן שטיינער אויפן וועג פון פאַבריקאַציע

געוואָר־וועַרנדיק וועגן לאַנדעס נייעם פּלאַן אויפצושטעלן פאַר זיך אַן אייגענע גאַרן־שפּינערייַ, האָבן די לאָדזשער דייטשן גענומען ממש מרעיש־עולמות צו זיין: ס׳טייטש, אַזאַ „חוצפּה", אַזאַ „העזה"! און בכדי די דאָזיקע „יידישע מזימה" באַצייטנס צו צעשטערן, האָבן זיי געזומען צו־הילף דעם איבערגעבענסטן פּריינד זייערן, דעם סאַמאַראַדנעם לאָדזשער בירגערמייסטער, טרעיגער, וועלכער איז פון ערשטן אויגנבליק געשטאַנען תמיד צו זייער דיספּאָזיציע אין זייער מלחמה קעגן די יידן און אים געבעטן תיכף אינטערוועניַרן וועגן דעם ענין ביים לעצטשיצער קרייז־שעף און ווי אַמשאַרפסטן פּראָטעסטירן קעגן לאַנדעס פּלענער.

דער טרייער דייטשער „שליח־ציבור" האָט, פאַרשטענדלעך, זיך תיכף געזומען צו זיין „הייליקער מיסיע" מיט דער פּולסטער איבערגעבענקייט און תיכף שיקט ער צום לעצטשיצער שעף אַן אויספירלעכן „פּראָטעסט־מעמאָראַנדום" קעגן לאַנדעס נייַ פּלענער. זיין פּראָטעסט הייבט ער אָן מיט פאָלגנדער „הקדמה":

„וווּ די יידן באַזעצן זיך צווישן נישט־יידן, דאָרט טוען זיי ממש די לעצטע „אָפּגאָלן" דורך זייער אינפלוס און דאָס גאַנצע מאַטער־יעלע פאַרדינסט פון די נישט־יידן גייט איבער צו די יידן און באַרייכערט זייערע קעשענעס...

ס׳גאַנצע גליק איז נאָר דאָס, וואָס מען לאָזט יידן נישט באַזעצן זיך אין די „פאַבריק־רעווירן", דורך דעם קאָנען זיי נישט אַזוי לייכט

באַהערשן די אַנדערע אייגנווינער און פֿאַראַליזירן זייער טעטיקייט"...
נאָך דער דאָזיקער אַנטיסעמיטישער פֿאָרעדע, גיט דער פֿרעזידענט טרעיגער צו, אַז 7 אַרגומענטן, פֿאַרוואָס מ'דאַרף נישט באַשטעטיקן לאַנדעס פֿלענער:

„ערשטנס, איז דאָך יידן בכלל פֿאַרבאָטן, לויטן זגיערזשער אָפּ־מאַך, זיך צו באַזעצן אין די פֿאַבריק־רעווירן;

צווייטנס, האָט לאַנדע געקויפט זיין פֿלאַץ אָן דער דערלויבעניש פון דער אָרטיקער מאַכט;

דריטנס, איז דער פֿלאַץ פֿאַרבויט (דאָרט האָט זיך געפונען אַ צעבראָכענע קאַמער — א. ט.) און יידן מעגן נאָר קויפן אַ גאַנץ ליידיקן פֿלאַץ;

פערטנס, געפינט זיך דער פֿלאַץ אין רעוויר פון „ליינען־פֿאַברי־קאַציע", בעת לאַנדע איז נישט קיין פֿאַכמאַן אין דעם געביט;

פינפטנס, האָט דאָך שוין לאַנדע אין „עקסטראַ־רעוויר" אַ לאַ־גער פון גאַרן (איז וואָס וויל ער נאָך?...);

זעקסטנס, האָט לאַנדע אין יאָר 1843 געמאַכט שווינדלעררייען מיט אויסלענדישן גאַרן אויף 30 טויזנט רובל!;

זיבעטנס, ווויינט ער דאָך אַליין גאָר אין קאַליש, טאָ צו וואָס דאַרף ער נאָך אַ ווויין־הויז?".

(לאַדזשער אַרכיוו, יאָר 1846, זעלבער נומער)

מיט די דערמאָנטע זיבן אַרגומענטן האָט מען געוואָלט לגמרי צע־שטערן לאַנדעס פֿלענער.

.16

די „דוד-גלית-מלחמה" אין לאָדזש

ווייזט אָבער אויס, אַז אויך אונדזער לאָדזשער „דודל" (לאַנדע) איז ניט געווען קיין סתם „קטלא-קניא", וואָס שרעקט זיך פאַר אַזאַ גויישן „גלית", ווי פרעזידענט טרעיגער איז געווען. ווייל עס זענען נישט אַוועק קיין צוויי טעג און אונדזער לאָנדע האָט שוין (דעם 15טן יאַנואַר 1846) באַוויזן צו-צושיקן דירעקט צו דער קאָמיסיע פון אינערן-מיניסטעריום, קיין וואַרשע, זיין קעגן-אָנקלאָגע „רעקורס", אין וועלכן ער איז מבטל ממש כעפּרא-דארעא יעדן אייניציקן פון טרעיגערס 7 אַרגומענטן קעגן אים; און אויפ-וויזנדיק די פאַלשקייט פון בילבול וועגן אויסלענדישן גאַרן, בעט ער מ'זאָל אים נעמען אין שוץ קעגן אַזעלכע העצער און מ'זאָל באַשטעטיקן דעם קויף און די פּלענער.

דאָס אינערן-מיניסטעריום, דורכשטודירנדיק לאָנדעס „רעקורס" און זייענ הערלעכע פּלענער, האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון לאָנדען און האָט (דעם 1טן מאַי 1846) צוגעשיקט פאָלגנדן באַשלוס:

„באַטראַכטנדיק גרינטלעך דעם גאַנצן זאַך-צושטאַנד און אייג-זיענדיק, אַז דער יידּ לאָנדע וועט מיט זיין פּרעכטיקער געבּיידע פאַרשענערן די שטאָט, אַ זאַך וואָס וועט אויך ווירקן צו דער פאַר-גרעסערונג פון דער גאַנצער אינדוסטריע דורך אייגריכטן אין דעם דאָזיקן בנין אַ מאָדערנע בוימוואָל-שפּינערייַ, האָט די רעגירונג-קאָ-מיסיע באַשלאָסן לאָנדעס ביטע צו באַשטעטיקן". (פון וואַרשעווער אַרכיוו, אַקט נומער 1325, 1טן מאַי 1846).

דאָס אינטערעסאַנטע דערביי איז אויך דער פאַקט, אַז אויך דער גו־
בערנאַטאָר אַליין, גראַף פראַנצישעק פּאָטאָצקי, האָט די דאָזיקע דעציזיע
פערזענלעך באַשטעטיקט, צוגעבנדיק אָפּיציעל פאָלגנדע באַמערקונג:

„דערמיט ווערט דערלויבט לאַנדען אין דער פּאָרעם פון אַ בא־
זונדערער גענאָד, פאָלגנדע דריי זאַכן: צו באַזיצן דעם געקויפטן
שטח; צו בויען דאָרט אַ בוימוואָל־שפּינערייַ און אַ ווויינהויז; און צו
ווויינען דאָרט מיט זיין פאַמיליע".

(פון דערמאָנטן בריוו)

**
*

און איצט ערשט האָט זיך אַרויסגעוויזן וואָס יידישע ענערגיע קאָ־
אַלץ באַווייזן!

נאָך אין זעלבן יאָר האָט לאַנדע אויסגעבויט אויף זיין נחלה אַ צוויי־
שטאָקיקע מאָדערן־געמויערטע פאַבריקס־געביידע (ס'רוב בנינים זענען
נאָך דאָרט געווען הילצערנע...), ווי אויך אַ ווויינהויז פאַר אַ טייל פון זיינע
אַרבעטער, אַ לאַגער־הויז פאַר רוי־מאַטעריאַלן, אַ געביידע אויף פאַרטיקן
גאָרן און נאָך אייניקע נייטיקע געביידעס.

חוץ דעם האָט ער אויפגעבויט פאַר זיך אַ מאָדערן ווויין־הויז, אַרומ־
גערינגלט מיט אַ שיינעם גאָרטן און אַנדערע נייטיקע ווירטשאַפט־בנינים.

נאָך אין זעלבן יאָר האָט לאַנדע געבראַכט פון ענגלאַנד אַלע נייטיקע
מאַשינען פון דער נייסטער קאָנסטרוקציע, ווי אויך אַ דאַמף־מאַשין פון
30 פערד־קראַפט, — אַ מאַשין, וואָס איז דאַן (נאָך גייערס מאַשין) געווען
די גרעסטע אין שטאָט!

און אַווי ווי מ'האָט נאָך דאַן זיך נישט באַנוצט אין לאָדזש מיט קיין
שטיין־קוילן, ווי אַ היץ־מאַטעריאַל פאַר אינדוסטריע־צוועקן, האָט לאַנדע
זיך פאַרזען אויך מיט אייגענעם ברען־מאַטעריאַל (פונקט ווי דער דייטש
גייער), ער האָט אָפּגעקויפט ביי אַ געווישן קאַרל גיסער, צוויי און אַ האַלב
מאָרג לאַנד מיטן בעסטן טאָרף־באָדן, פון וועלכן ער האָט יערלעך אַרויס־
באַקומען פאַר זיין פאַבריק ביז 2 מיליאָן טאָרף־בריקעטס, באַשעפטיקנדיק
אויך דערביי 40 אַרבעטער.

(רעגירונגס־באַריכט, לאָדזשער אַרכיוו, אַקט 3905, יאָר 1899.

און דערמיט האָט זיך געענדיקט די „דוד־גלית־מלחמה" אין לאָדזש, ביי וועלכער אונדזער דודל לאַנדע איז אַרויס מיטן גרעסטן און שענסטן נצחון!

***

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו פאַרצייכענען פאַלגנדיקע פּרטים:

ביזן יאָר 1835 זענען די פאַבריקן אין לאָדזש געטריבן געוואָרן מיט האַנט־קראַפט אָדער מיט וואַסער־קראַפט פון ביידע לאָדזשער טייכן: ביי גייערס מאַרק, פון טייך „יעשיען" און ביי דער אַלטשטאָט — פון טייך „לודקאַ" (דער סטאָוו). אונדזער לאַנדע האָט טאַקע דער ערשטער געבראַכט זיין דערמאָנטן דאַמף־מאַטאָר.

אינטערעסאַנט איז אויך דער פאַקט, אַז אַפילו נאָכדעם ווי אין רוב אַנדערע לענדער האָט מען שוין אַלס ברען־מאַטעריאַל זיך באַנוצט מיט שטיינקויילן, האָבן ס׳רוב אייגוויינער פון פוילן, און אויך די פאַבריקן, פאַר קיין פאַל נישט געוואָלט זיך באַנוצן מיט דעם „נייעם שוואַרצן ברען־מאַטעריאַל. די סיבה דערפון איז געווען דער טרויעריקער פאַקט, וואָס נישט־וויסנדיק ווי זיך אומצוגיין מיט די קוילן ביים הייצן, זענען פאַרגעקומען גאַז־פאַרגיפטונגען און מענטשן האָבן דערפאַר ממש געציטערט ווי פאַרן מלאך־המוות...

די רעגירונג איז דעריבער געצוווונגען געווען צו פאַרעפנטלעכן פון צייט צו צייט „עצות ווי אומצוגיין זיך מיט קוילן"... פּרטים וועגן דעם געפינען זיך אין אָפיציעלן רעגירונגס־אַרגאַן „דזשיענניק אוזשענדאָווי", נומער 6, יאָר 1859. (אויך דער דאָזיקער דאָקומענט געפינט זיך אין מיין אַרכיוו).

.17

אויך אין געטאָ איז געווען שווער אַריינצוקומען פאַר יידן...

אינטערעסאַנט איז, אַז די דעמאָלטיקע לאָדזשער נאַציס האָבן זיך נישט באַגנוגגט מיטן שטערן די יידן זיך צו באַזעצן אין לאָדזשער „דייטשן רעווויר", אָדער מיטן נישט־דערלאָזן יידן צו ווערן טעקסטיל־פאַבריקאַנטן, נאָר זיי האָבן אויך געוואָלט דערשטיקן ס'יידישע לעבן אין געטאָ גופא.

מיר וועלן דאָ ברענגען עטלעכע פאַקטן, פון וועלכע דער לייענער וועט אַרויסזען וואָס לאָדזשער יידן האָבן אַלץ געדאַרפט אויסשטיין פון די דעמאָלטיקע לאָדזשער נאַציס.

***

געשען איז עס אין יאָר 1828, דאָס הייסט, קוים 5 יאָר נאָכדעם, ווי די דייטשן האָבן זיך באַוועצט אין לאָדזש. ס'יידישע געטאָ איז נאָך געווען זייער קליין, סך־הכל דריי גאַסן (פאַדזשעטשנאַ, דרעווניאָווסקאַ און סטאַרי־רינעק), וועלכע זענען געווען אַרומגערינגלט פון צפון־זייט מיט פוילישע אייגווינער און פון דרום־ און מזרח־זייט מיט ניי־אָנגעקומענע דייטשן, די לעצטע, באַקומענדיק פון דער רעגירונג אומזיסטן באָדן און כלערליי פאַרלייכטערונגען און אונטערשטיצונגען, האָבן זיך באַלד אויפגעבויט אַרום און אַרום הייזקעס, איינגעפלאָנצט גערטנדלעך און געצויגן פון אַלע זייטן גאַסן און וועגן.

און איצט הערט, בקיצור, די ערשטע געמיינע שיקאַנע וואָס זיי האָבן שוין דאַן געמאַכט די יידן:

— — — „און כדי צו פיניקן די יידן, וואָס זענען שוין געגנוג דערדריקט פון פריער, — באַקלאָגן זיך די לאָדזשער יידן אין זייער מעמאָראַנדום צום לענטשיצער קרייז־שעף רעמבאַלינסקי, — האָבן די דייטשן סקאַסירט לגמרי אויך דעם הויפט־וועג זייערן, וואָס גרענעצט מיט אונדז (ווייזט־אויס, אַז דאָס רעדט זיך שוין וועגן אַ צווייטן וועג... — א. ט.), אַפשניידנדיק ביזווייליק אונדזער אייניציקן פאַרבינדונגס־וועג צום בזשעזשינער טראַקט“ (דעמאָלטיקער שאָסיי קיין וואַרשע — א. ט.).

און דורך דעם האָבן זיי גורם געווען, אַז אַפילו דאָס ברענגען צו אונדז כלערליי פראַכט און בוי־מאַטעריאַלן קומט אונדז אַן מיט אומגעהייערע גרויסע שוועריקייטן. מיר בעטן דעריבער דעם קרייז־שעף, וואָס גיכער קומען אונדז צו הילף, אַ״ו, אַ״ו״.

(לאָדזשער אַרכיוו, יאָר 1828, אַקט 5936, אונטערגעחתמעט אין נאָמען פון די יידן פנחס זאַנענבערג).

דאָכט זיך, נאָר אַ פאָר געציילטע ווערטער, אָבער וויפל פאַרביטערונג און וווייטיק פילט זיך פון זיי אַרויס!

אָט אַזוי איז שוין דעמאָלט איבערגעגאַנגען דאָס ביטערקייט־מעסטל פון די לאָדזשער יידן.

***

דאָ איז טאַקע דאָס אָרט צו געבן דעם לייענער אַ קורצן איבערבליק איבער דער דעמאָלטיקער יידישער לאָגע:

זעענדיק ווי די העכערע רעגירונגס־באַאַמטע „טאַנצן־אַרום“ און חנפענען די נאָר־וואָס אָנגעקומענע דייטשן, וועלכע די רוסישע רעגירונג האָט אַהערגעבראַכט, כדי אייניצופירן די טעקסטיל־אינדוסטריע, האָט די אָרטיקע מאַכט, אין איר ווילן צו געפינען „חן און לייטזעליקייט“ אין די אויגן פון די גרויסע „מיוחסים“, אויך זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די דייטשן. און אַזוי ווי די אָנגעקומענע דייטשן האָבן זיך ס׳ערשטע פאַר־

נומען נישט צו דערלאַזן, אַז דאָס לאָדזשער יידישע געטאָ זאָל זיך פאַנאַנ־
דערשפרייטן, האָט אויך די אַרטיקע מאַכט געגומען טוען פון איר זייט אַלץ,
וואָס קאָן אין דער הינזיכט הנאה־טון די דייטשן.

דאָס איז טאַקע געווען די סיבה וואָס עס פלעגן דעמאָלט, פון צייט־
צו־צייט, אַרויסגיין (חוץ די 10 הויפּט־פונקטן, וואָס זענען נאָך דערשינען
אָפּיציעל אין יאָר 1822), „צוגאָב־פונקטן" צום געטאָ־געזעץ, וועלכע האָבן
באַטייט פאַר די לאָדזשער יידן אַ מין אַרט „דאָ שטעל זיך נישט און
דאָ מעק זיך נישט", אאַ"וו...

עס האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ יאָגעניש נאָך „אומלעגאַלע יידן",
וואָס האָבן, אין סתירה צו די אַלע נייע „צוגאָב־באַגרענעצונגען", זיך ווי
עס איז אַריינגעקריזן אין לאָדזשער יידישן געטאָ.

בכלל דאַרף מען וויסן, אַז אַפילו לעגאַלערהייט איז דאָן נישט אַזוי
גרינג געווען צו באַזעצן זיך אין לאָדזשער געטאָ. ווייל די אַרטיקע מאַכט,
וואָס פלעגט אַמאָל שוין יאָ געבן עמעצן אַזאָ דערלויבעניש, האָט די דאָ־
זיקע דערלויבעניש אויך נאָר געגעבן פאַר אַ באַגרענעצטער צאָל יידן און
דאָס אויך מיט פאַרשידענע באַדינגונגען, צווישן זיי אויך דער תנאי, אַז
דער יידּ פון דער דערלויבעניש איז זיך מתחייב אויפצובויען דאָרט, אין
פאַרלויף פון דריי יאָר, אַ הויז אָדער זיך צו פאַרנעמען מיט אַזאָ מלאכה,
וואָס געפינט זיך נאָך נישט אין שטאָט...

אָבער, ווי זאָגט אונדזער הייליקע תורה ביים „געטאָ־גושן": „כאשר
יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ", — „וואָס מער מ׳האָט דעם יידן געפּיניקט,
אַלץ מער האָט ער זיך פאַרמערט און זיך געשטאַרקט!" און במילא איז
ס׳לאָדזשער געטאָ טאַקע געווען איבערגעפולט מיט אַלץ מער נייַ־אָנגע־
קומענע יידן, וועלכע האָבן זיך, ווי עס איז, אַן עצה געגעבן...

און דאָ האָבן זיך געגומען שיטן קיין לענטשיץ, צום קרייז־שעף, מצד
די „דייטשע מיוחסים", אָנקלאָגן אויף די לאָדזשער רעגירונגס־באַאַמטע,
הלמאי זיי דערלויבן נייע יידן זיך צו באַזעצן אין לאָדזשער געטאָ? היתכן?!

אָט ווי אַזוי דער לאָדזשער בירגערמייסטער טרעגט, פאַרענטפערט
זיך נעבעך פאַרן קרייז־שעף אין לענטשיץ, וועלכער האָט, ווייזט אויס,
וועגן דעם אים געמאַכט זייער שטרענגע פאַרוואָרפן:

— — — „בכלל —שרייבט דער לאָדזשער בירגערמייסטער אין זיין אויספירלעכן „אַנטשולדיקונגס־מעמאָראַנדום" צום קרייז־שעף — איז זייער שווער צו באַצווינגען די יידן! ווייל זיי באַנוצן זיך אויך מיט פאַרשידענע אַנדערע „קונצן", פון די וואָס כ'האָב פריִער אויסגע־רעכנט, בכדי אויסצופירן זייערע אַלע „כיטרע שטיקלעך", אַבי אַריינ־צוקריגן זיך אין שטאָט.

אָט, למשל, קומט זיך צוערשט אַריין אין שטאָט אַ מאַנספּערשוין, כלומרשט אַלס „געזעלן" צו עפּעס אַ נייעם בעל־מלאכה און נאָכדעם ווי דער דאָזיקער „געזעלן" האָט זיך שוין „אייניגעאָרדנט" ביי זיין נייער מלאכה, דערשיינט פלוצים עפּעס אַ פרוי, אַלס כלומרשטע „דינסט", אָדער אַלס „קעכין" ביי עמעצן. און באַלד נאָכדעם ווייזט זיך אַרויס, אַז זיי זענען גאָר שוין פון לאָנג אַ פאַרהייראָט פאָר־פאַלק, וואָס האָט זיך שטילערהייט, נאָך פריִער, געהאָט געדונגען אַ ווינונג, וו׳ זיי ווינען צוזאַמען מיט זייערע קינדער. היינט גיי און טו עפּעס קעגן אַזעלכע קונצן?...

און מיט אַזעלכע מאָדנע שווינדלעריִען — ענדיקט טרעיגער זיין „התנצלות" — שטופּן זיך די יידן אַריין אין אונדזער שטאָט און ווילן מער בשום אופן זי נישט פאַרלאָזן!".

(לאָדזשער אַרכיוו, נומער 3907, יאָר 1852)

אינעם זעלבן אַרכיוו, אָבער אונטער אַן אַנדער נומער און דאַטע, געפינען מיר נאָך פאָלגענדן אינטערעסאַנטן צוגאָב צו בירגערמייסטער טרעיגערס דערקלערונגען:

— — — „און טאַקע צוליב דער ענגשאַפט אין לאָדזשער יידישן ווויך־רעוויר (געטאָ) דרינגען יידן שטילערהייט אַריין, אין מיטן נאַכט, אויך אין קריסטלעכן קוואַרטאַל, זעלבסטפאַרשטענדלעך, נישט מיטן וויסן פון דער אַרטיקער מאַכט, און ציִען זיך אַריין אין צוגעגרייטע דירות", אַא"וו.

אָט אַזוי האָט דעמאָלט אויסגעזען דאָס באַזעצן זיך פון יידן אין דער לאָדזשער געטאָ.

18.

פרעה׳ס מורא: „הבה נתחכמה פן ירבה"...

אין די פרי׳ערדיקע קאַפּיטלען האָבן מיר געזען ווי פאַרביסן די דייטשן האָבן געקעמפט נישט צוצולאָזן לאָדזשער יידן צו פאַבריקאַציע (מעשה עוזר בערגער) און צו גאַרן־שפּינערייַ (מעשה דוד לאַנדע).

לאָמיר איצט זען, ווי זיי האָבן זיך באַצויגן צו אַנדערע פאַכן, נאָענטע צו דער טעקסטיל־אינדוסטריע. צוערשט אָבער אַ קורצע הקדמה, וועלכע וועט אונדז קלאָר מאַכן דעם גאַנצן ענין:

ווי באַווּוסט, האָבן צו דער אַנטוויקלונג פון לאָדזש און איר אינדוסטריע, געהאָלפן נישט בלויז יידן פון לאָדזש און אירע אַרומיקע שטעט, נאָר אויך פון די גרענעץ־שטעט: קאַליש, טשענסטאָכאָוו, אאַ״וו. די הויפּט־סיבה, וואָס האָט דאַן געצוווּונגען די יידן פון פּוילישע גרענעץ־שטעט צו פאַרלאָזן זייערע ווויַן־ערטער, איז געווען די גזירה פון דער רוסישער רעגירונג (פון יאָר 1843), אַז אַלע יידן, וואָס ווויַנען ביי דער דייטשער און עסטרייכישער גרענעץ, אויף אַ שטח פון 50 קילאָמעטער, מוזן פאַרלאָזן זייערע ווויַן־ערטער.

דער הויפּט־מאַטיוו צו דער דאָזיקער גזירה איז געווען דער בילבול, אַז יידן זענען די הויפּט־שמוגלערס („מאַילעכערס") פון אויסלענדישע אַרטיקלען, באַזונדערס פון גאַרן, אויף וועלכן ס׳איז פאַראַן אַ הויכער צאָל.

אַזוי אַרום האָבן דאַן קיין לאָדזש איינגעוואַנדערט, חוץ די קאַלישער יידן: מאַמראָט, דוד לאַנדע, סאַמועל לאַנדאָ אאַ״וו, אויך די טשענסטאָכאָווער: זיידעמאַן, זאַנד, גינצבערג, שטילער און ביעלשעווסקי, ראַפאַפּאָרט

און אבא לאנדאו (פאטער פון שפעטערדיקן באנק־אייגנטימער ווילהעלם לאנדאו) און נאך אנדערע.

***

צווישן די אנגעקומענע פון טשענסטאכאוו, איז אויך געווען דער טעקסטיל־פאבריקאנט אדאלף ליקיערניק, וואס האט נאך מיט 2 יאר צוריק זיך געהאט אינגעארדנט אין לאדזשער געטא א טעקסטיל־שטאף־פאבריי. שפעטער, נאכדעם ווי ליקיערניקס פאבריי האט זיך ענגער מען זייער שטארק אנטוויקלען, האט ער אנגעגעבן צו דער מאכט א בקשה, מען זאל אים דערלויבן איבערצופירן זיין פאבריי אין „דייטשן רעוויר" אריין, ווייל סיי־ווי־סיי ארבעט ער ס'רוב פאר די דארטיקע דייטשן.

זעלבסטפארשטענדלעך האבן די ארטיקע באאמטע ליקיערניקס בקשה אפגעווארפן, גראד ווי זיי פלעגן דאן אפווארפן אלע ענלעכע ביטעס, מיטן תירוץ: פארא־גראף 38 פון זגיערזשער אפמאך דערלויבט נישט יידן זיך צו באזעצן אין טעקסטיל־רעוויר פון די דייטשן...

אזוי האט זיך געפירט א צייט לאנג: ליקיערניק שיקט בקשות און דער בירגערמייסטער טרעיגער ווארפט זיי אפ, יעדעס מאל מיט נייע תירוצים, ווייזט אויס מיט תירוצים, וועלכע זענען, ווי תמיד, דיקטירט פון דייטשן...

אבער נאך דעם ווי ליקיערניק האט זיך געווענדט דירעקט צום קרייז־שעף, ביילייגנדיק צו זיין בקשה זיין פאך־צייגעניש פון טשענסטאכאווער צעך און דערצו אויך א פערזענלעכע רעקאמענדאציע פון דארטיקן מא־גיסטראט און ס'האט געהאלטן כמעט דערביי, אז דער קרייז־שעף זאל לי־קיערניקס בקשה דערפילן, איז דער לאדזשער בירגערמייסטער געצוונגען געווען אויפצודעקן זיין אמתן פרצוף!...

אט זענען די מאטיוון, וואס דער בירגערמייסטער טרעיגער גיט־אן אין זיין אויספירלעכן מעמאראנדום בנוגע זיין קעגנערישקייט צו ליקיער־ניקס בקשה:

— — — „און בכלל קאן אזא דערלויבעניש — ענדיקט טרעי־גער זיין מעמאראנדום צום קרייז־שעף — אויב זי וועט, חלילה, גע־געבן ווערן דעם יידן ליקיערניק, האבן זייער שלעכטע פאלגן: ווייל

אויך אַנדערע יידן וועלן אים באַלד נאָכטון, און וועלן, דורך זייערע כיטרע און פאַר דער פאַבריקאַציע שעדלעכע שפּעקולאַציעס, זיך אָנ־הייבן אַרײַנקווטשן אין אונדזער דייטשן רעוויר, — אַ זאַך וואָס וועט זיכער ברענגען גרויסן שאָדן דער גאַנצער לאָדזשער אינדוסטריע, וויײל — — — וויײל צוליב דעם גיכן פאַנאַנדערוואַקסן פון די יידישע משפּחות, קאָנען זיי אָפּשוואַכן דעם חשק פון פאַבריקאַנטן פון אַנדערע גלויבנס, זיך צו באַזעצן אין לאָדזש"...

(וואַרשעווער אַרכיוו, נומער 1325, יאָר 1843, דעם 25סטן מערץ)

ובכן, קלאָרע דיבורים: עכטע „פּרעה־פּילאָזאָפּיע": „הבה נתחכמה פּן ירבה"!...

***

דער סוף איז געווען, אַז באַקומענדיק פון טרעיגערן אַזאַ „וויסנשאַפּט־לעכע לעקציע", האָט דער לעצטשיצער קרייז־שעף ליקיערניקס בקשה אָפּגעוואָרפן און צוגעשיקט (דעם 15טן מאַי) אַן אָפּיציעלע פּאַראַדענונג, וועלכע קלינגט אַזוי:

„נישט אַרויסלאָזן ליקיערניקן און זיין פּאַרבעריי פון „יידישן רעוויר" אין „דייטשן רעוויר" אַריין!".

.19

אויך אין אַסימילאַטאָרישע אָדערן פּליסט יידיש בלוט!

אָבער אויך אונדזער אַדאָלף (ליקיערניק), נישט קוקנדיק אויף זיינע אַסימילאַטאָרישע אָנשוויונגען, האָט דייטלעך באַוויזן, אַז דאָס „עם קשה־עורפדיקע בלוט" פּליסט אין זיינע אָדערן.

והא ראיה:

זעענדיק, אַז אַלע זיינע בקשות העלפן נישט און איבערצייגנדיק זיך, אַז אפילו אַלע זיינע אַסימילאַטאָרישע קוואַליפיקאַציעס טויגן נישט, ווייל נישט־קוקנדיק דערויף, וואָס ער האָט אין זיין גאָר לעצטער בקשה בפירוש אויסגערעכנט אַלע „זכיות", וואָס גיבן אים רעכט, צו ווינען אין „דייטשן רעווויר", דהיינו: אַז ער טראָגט דעם מאָדערנעם נישט־יידישן טראַכט; אַז ער באַהערשט די דערמאָנטע שפּראַכן און אַז ער שיקט זיינע 4 קינדער: יוסטינאַ, פרידריך, לעאָן און באַלבינאַ אין אַלגעמיינע שולן, — און דאָך האָט דאָס אַלץ נישט געהאָלפן, האָט דער יידישער עקשן אין אים זיך ערשט אויף אַן אמת צעברענט און ער האָט באַשלאָסן בשום אופן נישט אָפּצוטרעטן פון זיין פּלאַן.

***

איך בין כלל נישט אויסן צו דערציילן דאָ אַלע פּרטים פון דער אַקציע, וואָס ליקיערניק האָט שפּעטער אונטערגענומען בכדי צו דערגרייכן זיין ציל.

ס׳איז אָבער ווערט צו דערמאָנען איין פאַקט וועגן אים, פון וועלכן מ׳זעט בפירוש, אַז דער דאָזיקער אַדאָלף ליקיערניק האָט טאַקע געהערט צום „עם נבון וחכם"!...

זענדיק, אַז מיט אַלע זיינע פֿערזענלעכע בקשות וועט ער גאָרנישט פֿועלן, איז ער געפֿאַלן אויף פֿאַלגנדער המצאה: ער האָט געבעטן דעם גרעסטן און אָנגעזעענסטן פון זיינע גויישע קליענטן, אַ געוויסן פראַנץ סיבער, ער זאָל צושיקן אין זיין (סיבערס) נאָמען אַ דרינגנדע בקשה, דירעקט צום ווארשעווער נאָמיעסטניק, מ׳זאָל דערלויבן דעם בעסטן פאַר־בער פון שטאָט, ליקיערניק, אַרײַנפירן זײַן פֿאַרבעריי אין „טעקסטיל־רעוויר״, ווײַל: „צוליב דעם וויטן שטח פון זײַן פֿאַרבעריי ביז צו מײַן פֿאַבריק, ווי אויך צו אַנדערע פֿאַבריקן, ליידט די גאַנצע טעקסטיל־אינ־דוסטריע פון שטאָט״.

און ווײַל די העכערע רעגירונגס־מאַכט האָט זיך זייער געריכטן מיט סיבערן, ווי מיט אַ פֿאַבריקאַנט פון די שענסטע, בעסטע און מאָדערנסטע טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען, האָט ער תיכף באַקומען דירעקט פון נאָמיעס־טניק די דערלויבעניש פֿאַר ליקיערניקן און דעם 13טן מאַי 1844 האָט זיך ליקיערניק מיט מזל איבערגעטראָגן מיט זײַן פֿאַרבעריי אין „דייטשן רעוויר״ אַריין.

און לאָדזשער יידן פלעגן דאָן אויף טרעיגערס מפלה, זאָגן: „אַז גאָט ווײַל, טוט אַפֿילו אַ הונט קיין בײַל״!...

דער סוף איז געווען, אַז דער זעלבער בירגערמייסטער, וואָס האָט יאָרנלאָנג געקעמפט קעגן ליקיערניקן, איז שפּעטער געוואָרן זײַן בעסטער פרײַנד און ער האָט אים אַפֿילו נאָמינירט אַלס ערשטן יידישן ראָטמאַן אין שטאָט!

אָבער, דאָס איז נאָך נישט אַלץ! ערשט שפּעטער האָט ליקיערניק באַוויזן וואָס יידישער פלייס קאָן.

אַרויס פון דער דריקנדיקער און שטיקנדיקער געטאָ־ענגשאַפט, האָט ליקיערניק געזומען באַלד מאָדערניזירן און פֿאַרבעסערן זײַן פֿאַרבעריי און ער האָט זי אויך אַזוי פֿאַרגרעסערט, אַז שוין אין אַ קורצער צייט אַרום האָט ער אויך איינגעאָרדנט אַ ספּעציעלע גאַרן־פֿאַרבעריי און אַן אָפּרעטור.

נאָכדעם האָט ער אויך איינגעאָרדנט אַ מאָדערנע שטאָף־דרוקעריי, וווּ ער האָט געדרוקט מיט די שענסטע פֿאַרבן און מאָדערנסטע מוסטערן קאָפּ־טיכלעך פֿאַר פרויען (געוויסן „פֿאַריזשאַנקעס״), וועלכע האָבן אַזוי אָנגע־נומען, אַז מ׳פלעגט זיי ממש רייסן פון די הענט.

צום סוף האט דערזעלבער ליקיערניק אויפגעשטעלט אויך אַ טעקס־טיל־וועבערייַ פון 28 מעכאַנישע שטולן מיט אַ ספּעציעלן „זשאַקאַרד־שטול“ (וואָס איז דאָן נאָך געווען אַ נייעס אין לאָדזש) און האָט שוין באַ־שעפטיקט צוזאַמען מיט דער פאַרבערייַ, דרוקעריי און אַפּרעטור, 112 אַרבעטער.

***

ווי ווייט ליקיערניקס אויסאַרבעטונגען זענען באַוווסט געווען מיט זייער גוטסקייט, שייַנקייט און מאָדערנקייט, קאָן דינען דער פּאַקט, אַז בייַ דער גרויסער אויסשטעלונג אין פּעטערבורג, פון יאָר 1861, איז ליקיערניק באַערט געוואָרן מיט דער גרעסטער אויסצייכענונג. און ליקיערניקס אַר־טיקלען, באַזונדערס די „פּאַריזשאַנקעס“ זיינע האָבן אַזוי אַנגענומען אין גרויסן רוסלאַנד, אַז בכדי צו קאָנען נאָכקומען דעם נאָכפרעג, האָט ער נאָך אין זעלבן יאָר (1861) געמוזט עפענען אַזש צוויי אייגענע פאַרקויף־לאָגערן אין מאָסקווע און אין פּעטערבורג.

דאָס אינטערעסאַנטסטע פון דער גאַנצער „ליקיערניק־געשיכטע“ איז, אַז די זעלבע לאָדזשער דייטשן, וואָס האָבן אַזוי פאַרביסן געקעמפט קעגן אים, ביים איבערפירן זיין פאַבריק אין „זייער“ טעקסטיל־רעוויר, האָבן שפּעטער אַליין עפּנטלעך צוגעגעבן מיט שטאָלץ, אַז „זייער ליקיערניק“ אַלס גרעסטער פאַכמאַן אין לאַנד, איז דער, וואָס האָט דורך זיין פּאַך דערהויבן דעם פּרעסטיזש פון פיל לאָדזשער טעקסטיל־אַרטיקלען.

דערזעלבער בירגערמייסטער, טרעיגער, וואָס האָט אַ פּאָר יאָר נאָכאַ־נאַנד נישט דערלאָזט, אַז ליקיערניק זאָל זיך אַריינקריגן אין „טעקסטיל־רעוויר“, מחמת מורא, טאָמער וועט, חלילה, דאָס פאַרמערן זיך פון אַזעלכע יידישע פאַמיליעס אָפּשרעקן נישט־יידן צו באַזעצן זיך אין לאָדזש, אָט דער דאָזיקער תלמיד פון פּרעה מלך מצרים, האָט שפּעטער אַליין צוגעשיקט צו דער קאָמיסיע פון דער דערמאָנטער פּעטערבורגער אויסשטעלונג, אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו וועגן ליקיערניקן, אין וועלכן ער שרייבט צווישן אַנדערן אויד דאָס פאָלגנדיקע:

„ליקיערניקס אויסאַרבעטונגען זענען פון די בעסטע טעקסטיל־גאַרנס געווענט, און מיט די פיינסטע פאַרבשטאָפן געפאַרבט; זיינע

מוסטערן זענען די שענסטע, געשמאַקפולסטע און מאָדערנסטע; זיין פאַבריק־געביידע איז איינע פון די באַקוועמסטע און ליכטיקסטע, אין וועלכער די אַרבעטער האָבן, חוץ גענוג פרישע לופט, אויך אַלע באַקוועמלעכקייטן, וואָס זענען נייטיק פאַר דער געזונטהייט און היי־גיענע פון מענטשן. דערביי דאַרף באַמערקט ווערן, אַז ליקיערניקס אַרבעטער באַקומען ביי זייער ברויטגעבער אַ גענוגנדיקן לוין צו דערנערן זיך און זייערע פאַמיליעס!".

(פון ד"ר פרידמאַנס ווערק „דזשעיע זשידוו וו׳ לאָדזשי)

***

אַצינד, זאָגט איר אַליין, צי פאַסט דאָ נישט אַריין דאָס אַלט־העברעי־ש שע שפריכוואָרט: „ומלאך רע בעל־כרחו יענה אמן"!?...

.20

לאָדזשער דייטשן נעמען צוהילף אַ „בלעם" קעגן יידן...

געווען איז דאָס אין יאָר 1858.

ס׳יידישע געטאָ איז פאַר די לעצטע יאָרן 4 מאָל פאַרגרעסערט געוואָרן (אין 1841, 1843, 1844 און 1851) און איז שוין דערגאַנגען ביז נאָוואָמיעסקאַ־גאַס. דאָך איז עס פאַקטיש געווען צו־ענג פאַר די 4.577 נפשות, וואָס האָבן דערין געלעבט. די סיבה דערפון איז געווען אַ גאָר פּשוטע: מ׳האָט לעצטנס, חוץ ווויניהייזער, דאָרט אויפגעשטעלט אויך פאַבריקן, וואַרשטאַטן אאַ״וו.

האָבן דעריבער עטלעכע חשובע בירגער, מיטן פּרעזעס פון דער קהלה, ר׳ מענדל אָרבאַך בראש, אָנגעגעבן בקשות וועגן פאַרגרעסערן, ווייט מעגלעך, דאָס לאָדזשער געטאָ.

די דייטשן, פון זייער זייט, האָבן זיך דערוווסט, אַז ס׳האָלט דערביי, אַז מ׳זאָל טאַקע ס׳געטאָ שטאַרק פאַרגרעסערן און הינטנאַרום האָבן זיי פון זייערע שפּיאָנען אין די רעגירונגס־אַמטן געהערט, אַז דאָסמאָל וועלן נישט העלפן „סתם־מלשינותער" און „בלינדע מסירות", ווייל ער אַליין, דער גובערנאַטאָר פון דער מאָזאָוויעצקער וואָיעוודסטוווע, כראַבייַ פראַנציסעק פּאָטאָצקי, האָט ביי זיין לעצטן באָזוך אין לאָדזש זיך פערזעלעך איבערצייגט וועגן דער נייטיקייט צו פאַרגרעסערן דאָס געטאָ, און האָט אפילו וועגן דעם אָנגעשריבן אַ ספּעציעלן מעמאָראַנדום, ווו ער באַטאָנט:

„ביי דער איצטיקער באַדייטנדיקער פאַרגרעסערונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין זיין לאָדזשער ווויניר־רעוויר, איז דאָס געטאָ

אזוי ענג און אזוי צוזאמענגעדריקט, אז אין יעדן קלענסטן הייזל ווינען אזש א סך פאמיליעס צוזאמען, און דעריבער מוז דאס געטא פארגרעסערט ווערן, אא"וו".

די לאדזשער דייטשן האבן דעריבער באשלאסן אפצוטון דאס מאל א פעולה, וואס זאל אפשרעקן אפילו דעם סאמאראדנעם גראף פאטאצקי אליין...

אזוי האבן זיי „צוזאמענגעשלאגן זייערע קעפ" מיטן גלח פון דער לאדזשער קאטוילישער קירכע פראבאשטש הענריק פלאטער און משפיע געווען אים צו טון אלץ כדי נישט צו דערלאזן, אז דאס געטא זאל פארגרעסערט ווערן.

אט וואס דער דאזיקער „לאדזשער בלעם" האט דאן וועגן דעם דאזיקן ענין, צווישן אנדערן, געשריבן דירעקט צום געהארל־קאנסטיטואש פון וואַרשע, פירשט ארציבישאף פיאלקאווסקי:

— — — פון מיין שטעלונג קאן איך, אלס גייסטלעכער, נישט מער צוקוקן גלייכגילטיק צו די אלע פעלשונגען וואס געשען וועגן דעם יידישן ווין־רעוויר אין לאדזש!

מיר גייט אין דעם, אז די „הויך־קאמיסיע איבער אינערלעכע און גייסטלעכע ענינים", זאל גנעדיק אפהאלטן דאס פארגרעסערן דעם יידישן ווין־רעוויר אין לאדזש, — א זאך, וואס איז דאך קעגן ווילן פון קייזער!... (עס שמעקט פשוט מיט מסירה קעגן גראף פאטאצקי פאר דער צארן־רעגירונג... — א. ט.), ווייל די תפילות ווערן אין קאשטשיאל סיי ווי שוין געוג געשטערט זונטיק און אין די חגאות פון דעם קלאפן און רוישן פון די ארומיקע יידישע פאבריקן"... (פון לאדזשער ארכיוו, יאר 1858, נומער 3923).

באקומענדיק פונעם „טרייען פאסטוך" פון דער לאדזשער קירכע אזא וויכטיק מאטעריאל, האט ארציבישאף פיאלקאווסקי געגומען טוען אלץ וואס ער האט נאר געקאנט.

און תיכף שיקט ער צום „העכסטן ראט פון אינערלעכע און גייסטלעכע ענינים" אן אויספירלעכן מעמאראנדום וועגן דעם דאזיקן דרינגלעכן ענין, אין וועלכן ער גיט צו פאלגנדע פערזענלעכע דערקלערונג:

— — — „און וועגן די שווינדלעריין, וואָס ווערן אין לאַדזש אַפּגעטון קעגן „געטאָ־געזעץ" פון 25סטן אַפּריל 1822 און פון 1טן יולי 1827, דורכדעם וואָס יידן קויפן דאָרט הייזער, באַדנס אא"וו, — קאָן איך פון מיין זייט נאָר צוגעבן, אַז טאַקע דורכדעם ווערט דאָס עפּנטלעכע געבעט אין דער קירכע אויסגעשטעלט צו עקלדיקן שפּאָט־געלעכטער, דערצו נאָך דורך דעם, וואָס די תפילות ווערן לרוב, צו־ליב דער ענגשאַפט אין קאָשטשיאָל, אַפּגעהאַלטן דורך די פרומע מתפּללים אין דרויסן".

(פון פּיאַלקאָווסקיס מעמאָראַנדום, וואַרשעווער אַרכיוו, 10טן אַפּריל 1858).

***

דער סוף פון „לאַדזשער בלעם" פּלאַטער מיט זיין „וואַרשעווער בלק", דעם אַרציבישקופּ פּיאַלקאָווסקי, איז געווען פונקט ווי דער סוף פון יענעם בלעם, וואָס בלק מלך מואב האָט מיט לערך 4 טויזנט יאָר צוריק געשיקט שעלטן די יידן.

די רוסישע מאַכט האָט זיך דאָסמאָל געשטעלט דווקא אויף דער זייט פון די יידן, גאַנץ באַזונדערס נאָך דעם ווי די אַרויסגעשיקטע קאָנטראָל־קאָמיסיע האָט אָפּגעגעבן איר באַריכט, דערקלערנדיק צווישן אַנדערן, אַז:

„די ענגשאַפט אין „לאַדזשער יידישן רעוויר" איז שוין אַזוי גרויס, אַז ס'געדריקטקייט פון דער צוזאַמענגעפּרעסטער באַפעלקע־רונג, וואָס ציילט שוין 4577 נפשות, איז שוין אַזוי שווער, אַז עס באַדראָט פּאַקטיש דער געזונטהייט אָפּילו פון די קריסטלעכע אַרו־מיקע שכנים און זייערע קוואַרטאָלן"...

אַזוי אַרום איז טאַקע ס'געטאָ פאַרגרעסערט געוואָרן; יידן האָבן אָפּ־געהאַלטן זייער נצחון און דער „לאַדזשער בלעם" איז אַרומגעגאַנגען „אבל וחפו ראש", ווי המן אין זיין צייט. אוּן פון דעם בישאָף פּיאַלקאָווסקיס מפּלה זאָל האָבן אַנטשטאַנען ביי פּוילישע יידן דאָס וועדטל אויף אַ שלימזליק: „ער האָט אויסגעזען ווי פּיאַלעק"...

.21

מ׳ברענגט צוהילף קאָזאַקן קעגן לאָדזשער יידן...

אויב מ׳וועט בלעטערן די געשיכטע פון די לאָדזשער יידן און זייערע צרות פון די אַמאָליקע דייטשן, וועט מען אפשר נישט געפונען דעם אויסדרוק „פּאָגראָם" אָדער דעסגלייכן.

אפשר האָט אָזאָ זאַך אין לאָדזש נישט געטראָפן און אפשר האָבן די דייטשן יאָ געפרווט צו מאַכן אַ שטיקל פּאָגראָם, אָבער דערפילנדיק אויף זיך דעם כח פון דער יידישער האַנט, האָבן זיי דערפון רעזיגנירט.

וואָרעם אַז די דייטשן פלעגן דעמאָלט אין אונדזערע טעקסטיל־שטעטלעך יאָ מאַכן פּאָגראָמען, דערציילט דאָך אונדז גאַנץ דייטלעך דער ערן־לייטער פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין פּוילן, גראַף אַנטאָני אָוסטראָווסקי.

ברענגענדיק זיין איבערזיכט וועגן דער גרינדונג פון די פּוילישע טעקסטיל־אינדוסטריע־שטעט, ווי: טאָמאַשאָוו, זגיערזש, פּאָביאַניץ, זדונסקא וואָלאָ, טורעק, לאָדזש, אא״וו, דערציילט כראַביאַ אָסטראָווסקי צווישן אַנדערן אויך דאָס פּאָלגנדיקע:

„טאָמאַשאָוו וואָלט זיכער נישט געווארן קיין פּאָבריק־שטאָט, וען נישט די יידן! זיי, די יידן, האָבן דאָס נישט איינמאָל דייטלעך באַוויזן, דורכדעם וואָס זיי האָבן זיך גאָרנישט אָפּגעשראָקן פון גרינדן פּאָבריקן, בעת זיי זענען אַזוי געוורפט געווארן פון די קריסטלעכע פּאָבריקאַנטן, באַזונדערס פון דער אונטערגעשטעלטער דייטשער יוגנט...

נישט אײנמאָל האָט מען אין די יידישע הייזער די שויבן אויס־געהאַקט, און נישט אײנמאָל זענען יידן פאַרוווונדעט געוואָרן פון גע־וואָרפענע שטיינער!

אין יום־כיפור פון יאָר 1857 איז געמאַכט געוואָרן אַ פאָגראָם אויף די יידן פון שטעטל טורעק, און דאָס אַלץ דורך דער איניציאַ־טיוו פון אַ גרופּע אָרטיקע דייטשן"...

(פון גראַף אָסטראָווסקיס דערמאָנטן בוך, זייט 154, באַמ. 1)

***

דער פאַקט באַווייזט, וואָס דייטשן האָבן אָפגעטון צו די יידן. מיר וועלן דעריבער דאָ ברענגען אַ צווייטן דאָקומענט, פון וועלכן ס׳איז צו זען, אַז נישט אייביק זענען די יידן שולדיק געבליבן אַן ענטפער אויף די טאַטן פון זייערע פאַרפאָלגער.

ווי מיר האָבן געזען פון די פרי־ערדיקע קאַפּיטלען, פלעגן די דייטשן, אין זייער מלחמה קעגן די לאָדזשער יידן, ס׳רוב אָנוועגדן מלשינות און מסירות, וואָס זיי פלעגן שיקן צו דער אָרטיקער מאַכט.

די אָרטיקע מאַכט פלעגט תיכף דערפילן דעם וויללן פון די דייטשן.

אַזוי לייענען מיר אין איינעם פון די אויספירלעכע מעמאָראַנדומס פון לאָדזשער בירגערמייסטער צום לענטשיצער נאַטשאַלניק צווישן אַנ־דערן:

— — — „די אומלעגאַלע יידן, וואָס דרינגען אַריין קיין לאָדזש דערווייטערן מיר אָן שום נאָכקלערן אָפּילו!". אָבער אין פאַל, ווען די פאָליציי פילט זיך צו־שוואַך... אָדער ווען מיר זען אין, אַז אונדזערע מיטלען (דער כח פון דער אָרטיקער פאָליציי... — א. ט.) וועט נישט גענוגן, כדי צו צעברעכן דעם עקשנות פון די דרייסטע לאָדזשער יידן. דעמאָלט פאַרלאַנגט דער מאַגיסטראַט מיליטעריש הילף אָדער אונטערשטיצונג פון זשאַנדאַרן און אָפּילו פון קאָזאַקן".

(לאָדזשער אַרכיוו, 30סטן אַפּריל 1858, אַקט נומער 215).

דער דאָזיקער אָפּיציעלער דאָקומענט וויזט אויף קלאָר און דייטלעך, אַז לאָדזשער יידן זענען נישט געזעסן מיט „פאַרלייגטע הענט" און גלייכ־גילטיק זיך צוגעקוקט צו די פּעולות פון זייערע שונאים.

שוין דער פאַקט אַליין, וואָס די אַרויסגערופענע פאָליציי האָט זיך געקאָנט „פילן צו שוואַך" קעגן די יידן, און איז געצוונגען געווען אָנצור־קומען צו־הילף פון זשאַנדאַרן און מיליטער און אָפילו צו „קאָזאַקער הילף", און דאָס אַלץ נאָר „כדי צו צעברעכן דאָס עקשנותדיקע זיך אָפּגענ־שטעלן פון די דרייסטע יידן", ווי דער לאָדזשער בירגערמייסטער אַליין דריקט זיך אַליין אויס אין זיין מעמאָראַנדום צום לענטשיצער קרייז־שעף — אָט דאָס אַליין באַווייזט שוין גאַנץ דייטלעך, אַז לאָדזשער יידן זענען נישט נאָר נישט געזעסן מיט „פאַרליגטע הענט", נאָר פאַרקערט: זיי פלעגן גאַנץ ערנסט רעאַגירן אויף די מעשים פון זייערע אָרטיקע פיינט, די פאַר־צייטישע לאָדזשער נאַציס...

***

ווי ס׳זאָל נישט האָבן געווען, צי לאָדזשער דייטשן האָבן דעמאָלט יאָ געמאַכט עפּעס אָ „פאָגראָמל" אויף לאָדזשער יידן, צי נישט — איינס איז זיכער קלאָר, אַז די 39 יאָר רדיפות (פון 1823 ביז 1862, ביז ס׳גיט אַ איז אויפגעלייזט געוואָרן דורכן ליבעראַלן דעקרעט פון גראַף אַלעקסאַנדער ווילעאָפּאָלסקי), וואָס לאָדזשער יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין פון זייערע דייטשע שכנים זענען געווויס, אין אָ באַשטימטער הינזיכט פיל ערגער געווען ווי אַן איינמאָליקער פּאָגראָם.

מען מוז צוגעבן, אַז ס׳איז טאַקע נייטיק געווען אויסערגעווינלעכער כח פון געדולד און עקשנות צו קאָנען אויסהאַלטן און אַריבערטראָגן דאָס אַלץ אַזוי פיל יאָרן נאָכאַנאַנד. ווייל נאָר די אויסדויער־קראַפט, וואָס לאָדזשער יידן האָבן פון תמיד אָן פאַרמאָגט, האָט זיי געגעבן די מעגלעכ־קייט אַרויסצוקומען פון יענער לאַנגיאָריקער „דייטש־יידישער מלחמה", מיט אָ פולשטענדיקן נצחון — מיט אָ נצחון, וואָס קיין איין יידישע עדה אין דער וועלט האָט דעמאָלט ביי אַזעלכע אומשטענדן נישט אָפּגעהאַלטן.

.22

די „קאָצק־איזשביצער מחלוקה" און איר איינפלוס אויף לאָדזש

אָבער נישט תמיד האָבן לאָדזשער יידן פאַרוועגדט זייער אויסדויער־קראַפט און זייער ענערגיע צום כבוד פון זייער פאָלק, און נישט אייביק האָבן זיי זיך דערמיט באַנוצט צום גוטן פאַר זיך.

והא־ראיה — די מחלוקה צווישן „קאָצקער" און „איזשביצער" חסידים אין לאָדזש.

***

עס איז נישט אין מיין קאָמפּעטענץ און ס׳איז בהחלט אויך נישט מיין כוונה אַרויסצוגאָגן זיך דאָ וועגן יענעם ערנסטן ענין, וואָס האָט בשעתו אויפגערודערט כמעט אַלע חסידישע קרייזן פון גאַנץ קאָנגרעס־פוילן!

איך וועל דאָ איבערגעבן עטלעכע פאַקטן, וועלכע איך האָב אין מיין יוגנט אויפגעשריבן, לויט די דערציילונגען פון לאָדזשער זקנים, וועלכע האָבן אין דער דאָזיקער מחלוקה אַליין אָנטייל גענומען, ווי אויך פון אָפּ־שריפטן וואָס כ׳האָב מיר דאָן געמאַכט פון אַלטן פּנקס פון לאָדזש.

„די מעשה פון דער „שפּאַלטונג" — האָט מיר דערציילט איינער פון די זקנים — איז אַזוי געווען: אַ געוויסער טייל גאַנץ־אָנגע־זעענע חסידים פון קאָצקער רבין זצ״ל, רבי מנחם־מענדל מאָרגענ־שטערן שליט״א, האָט זיך פלוצים פון אים „אָפּגעריסן" און האָט

בפני קהל ועדה „געקרוינט" אלס רבין איינעם פון די גרעסטע און חשובסטע קאצקער תלמידים, — דעם למדן מופלג רבי מרדכי־יוסף ליינער, פון שטעטל איזשביצע.

צווישן די חשובע חסידים וואס האבן זיך דאן עפנטלעך דער־קלערט אלס „פורשים" פון קאצק, און האבן „מכתיר" געווען אלס רבין דעם „איזשביצער" זצ"ל — זענען אויך געווען פאלגנדע באַ־קאנטע לאדזשער עסקנים און פרנסי־הקהילה: אלחנן (חנא) האמ־בורסקי, שמואל בערמאן, געדרופן אויך „שמואל בזשעזשינער" (מיין עלטער־זיידע), אברהם און מאיר בראנאווסקי, יעקב־וואלף זאנע־בערג און דער ראש פון דער לאדזשער קהילה, ר' יחזקאל זאלצ־מאן אליין!...

ווי נאר די דערמאנטע „איזשביצער" חסידים זענען צוריקגע־קומען פון זייער רבין קיין לאדזש, נאך דער „חגיגת ההכתרה" — האט זיך תיכף אין לאדזש געעפנט אן אייגן „איזשביצער שטיבל" (בית התפילה), און די אלע „פורשים" — די אמאליקע קאצקער חסידים, וואס האבן פון איצט אן געדאוונט אין זייער אייגן שטיבל — האבן געגומען שטארק אגיטירן פאר זייער נייעם רבין שליט"א.

נאכן שילדערן די פרטים פון דעם דאזיקן ענין, באזונדערס — די מיטלען, וואס די „פורשים" האבן אנגענומען צו ווירקן אויף אנדערע, זיך מחבר צו זיין אלס חסידים פון זייער רבין, — דערציילט זיך אין די נאטיצן דאס פאלגנדיקע:

„אבער אויך די קאצקער חסידים, בראש פון וועלכע ס'איז דאן געשטאנען דער לאדזשער רב, בכבודו ובעצמו, ר' יחזקאל נאמבערג זצ"ל (דער זיידע פונעם שרייבער ה. ד. נאמבערג — א. ט.), האבן נישט געשווויגן: זיי האבן גאנץ ענערגיש קעגנגעווירקט קעגן די פעולות פון די „איזשביצער" און האבן גאנץ „אינטענסיוו" געשיצט און פארטיידיקט דעם כבוד פון זייער הייליקן רבין שליט"א. אזוי ארום האט זיך במילא דער „שפאלט" צווישן די צוויי חסידישע גרופן וואס אמאל פארגרעסערט און לסוף אויך אזוי פארטיפט, ביז זי איז פארוואנדלט געווארן אין אן אפענער אמתדיקער מחלוקה, וואס האט מיט דער צייט געפירט צו זייער ערנסטע פאלגן.

ס׳לאדזשער יידנטום איז צעטיילט געווארן אין צוויי פיינטלעכע לאגערן: אין „קאצקער" און „איזשביצער" און צוליב דער דאזיקער „צעטיילונג" זענען אויך צעטיילט און צעשפאלטן געווארן פיל יידישע משפחות; קינדער זענען דערווייטערט געווארן פון עלטערן; עלטערן האבן אויפגעהערט צו קומען צו די קינדער; איידעמס זענען „ארויס־געפלויגן" אין סאמע מיטן קעסט פון שווער און שוויגערס שטוב; און לייבלעכע ברידער זענען זיך געווארן ממש שונא־מות!

צוליב אט דער דאזיקער „חסידישער מלחמה", האט זיך אויך אנגעהויבן א „ווירטשאפט־מלחמה": דער פאבריקאנט האט אויפגע־הערט געבן קרעדיט דעם סוחר וואס איז זיין „רבינס מתנגד"; דער קונה האט אויפגעהערט קויפן ביים געוועלבער וואס איז א חסיד פון „צד שכנגד"; דער בעל־מלאכה איז באיקאטירט געווארן, וויל ר׳איז א חסיד פון יענעם רבין, און יענער האט פארלוירן זיין פאסטן, וויל ר׳האט פארלוירן זיין אמונה אין דעם רבין!...

בקיצור: א קעגנזייטיקע „ווירטשאפט־מלחמה" אויפן גאנצן „חסידישן פראנט"!...

***

גלייכצייטיק און אין שייכות מיט דער דאזיקער ווירטשאפט־מלחמה איז דאן אויסגעבראכן אזא קריזיס, וואס לאדזש האט נאך קיינמאל נישט געהאט.

און כאטש די היסטאריקער און די אפיציעלע רעגירונגס־באריכטן הענגען אן די סיבה פון דעם דאזיקן גוואלדיקן קריזיס (וואס האט גע־דויערט גאנצע פינף יאר, — פון 1840 ביז 1845) דעם שרעקלעכן נישט־געראטענים וואס האט אין יענע יארן געטראפן צוליב דער גרויסער פארפלייצונג און דעם ריזיקן אגל וועלכער האט חרוב געמאכט די תבואות פון די פעלדער, ווי אויך דער כאליערע־עפידעמיע, וואס האט דאן געהערשט אין פארשידענע שטעט פון פוילן, דאך זענען מיינע אינ־פארמאטארס — די זקנים פון לאדזש, — פעסט איבערצייגט, אז דער הויפט־גורם פון דעמאלטיקן לאדזשער קריזיס איז געווען די „יידישע מלחמה".

והא־ראיה, — פלעגט צו מיר טענהן מיין קרוב ר׳ ידידיה בערגער, — מ׳זעט דאך, אז גראד אזוי לאנג ווי די „מחלוקה" האט געדויערט, האט אויך געדויערט דער שרעקלעכער קריזיס.

ווי ס׳זאל נישט זיין, צי די חסידישע מחלוקה, צי די כאליערע האט דאן גורם געווען דעם קריזיס — איז אבער א פאקט, אז אזא קריזיס האט לאדזש נאך קיינמאל נישט איבערגעלעבט.

דאס לאדזש, וואס פלעגט פון תמיד אן ציען צו זיך אלץ מער נייע איינווינער, און זייער צאל האט זיך מיט יעדן יאר אזוי פארגרעסערט, אט דאס לאדזש האט דאן, בעת יענעם גרויסן קריזיס, זיך געזומען אויסליידיקן פון מענטשן. ס׳איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז די באפעל־קערונג־צאל איז אין פארלויף פון דעם דאזיקן קריזיס געפאלן מיט גאנצע 20 פראצענט, דהיינו: פון 18.415 מענטשן אין יאר 1841, אויף 15.764 אין יאר 1844, און צום סוף פון זעלבן יאר, — אויף 14.604. אין דערמיט פון 1845 זענען סך־הכל פארבליבן אין שטאט נאר 12.663 נפשות!...

(פון לאדזשער ארכיוו, נומער 1874, יאר 1845).

.23

וואָס דערציילן די זקנים וועגן „מחלוקת קאָצק - איזשביצע"?

אָבער נישט אומעטום האָט זיך די מחלוקת צווישן די קאָצקער און איזשביצער חסידים צעפלאַקערט אויף אַ גלייכן אופן. ס׳זענען, למשל, געווען ערטער, ווו דער דאָזיקער חסידישער ענין האָט זיך אַנטוויקלט גאַנץ נאָרמאַל, דהיינו: ס׳איז באַלד געוואָרן אַ זעלבסטפאַרשטענדלעכע זאַך, און במילא איז נישט געקומען צו קיין שום קריגעריין...

דאָקעגן, אין לאָדזש, איז די זאַך געווען גאַנץ אַנדערש, און דאָס צוליב צוויי סיבות: ערשטנס, איז די שפּאַלטונג גופא געווען אַ זייער דראַסטישע, — פון אין זייט איז צווישן די „פורשים" געווען, אויסער די זייער אַנגעזעענע בעלי־בתים פון שטאָט, אויך דער סאַמאָראַדנער דאָזאָר און ראש־הקהילה, ר׳ יחזקאל זאַלצמאַן, בעת פון דער קאָצקער זייט איז דער פירער פון דער גרופּע געווען דער לאָדזשער רב הרב ר׳ יחזקאל נאָמבערג בכבודו ובעצמו.

צווייטנס, האָט זיך אין לאָדזש צעפלאַקערט די מחלוקה מער ווי אין אַלע אַנדערע שטעט פון פוילן, צוליב אַן אויסטערליש אומגליק, וואָס האָט דעמאָלט געטראָפן, אַן אומגליק, וואָס האָט זיינס־גלייכן נישט געהאַט אין דער גאַנצער קאָצק־איזשביצער געשיכטע.

***

צוליב דער וויכטיקייט פון ענין, וועל איך אים איבערגעבן וועדט־

לעך, אזוי ווי כ׳האָב עס מיר פֿאַרשריבן מפי זקני־העיר, בעיקר פון מיין קרוב ר׳ ידידיה ברב עוזר בערגער ז״ל, וועלכער איז אַליין געווען איינער פון די הויפּט מיטקעמפֿערס אויף דער קאַצקער זייט.

„געשען איז דאָס בערך פֿינף יאָר נאָך דער „שפּאַלטונג״. גראָד דעמאָלט, בעת ביידע צדדים זענען שוין אמתדיק מיד געוואָרן פון דער „אַרומרייסעניש״, און דער עולם איז שוין געהאַט געקומען צום שכל, אַז מיט זילזולים און מיטן קעגנזייטיקן „חרם״ וועט מען בשום־אופן נישט אָפּשוואַכן דעם „צד שכנגד״, נאָר מען וועט ברענגען רעות אויף זיך אַליין. אָבער אָט ממש אין יענער צייט, ווען די מנהיגים פון ביידע צדדים האָבן שוין געמומען ערנסט טראַכטן, צי ס׳איז שוין נישט געקומען די צייט צו מאַכן שלום צווישן די ביידע צדדים, האָט פּאַסירט אַ זאַך, וואָס האָט אויפסניי צעפּלאַצערט די מחלוקה, ממש הונדערט מאָל שארפער פון פריער.

אין איין שיינעם יום טוב־טאָג, בעת אין איזשביץ האָבן זיך געפונען אַ סך צונויפגעפּאַרענע חסידים פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, זענען פלוצים, לא עלינו, נפטר געוואָרן דריי פון די חשובסטע איזשביצער חסידים, אַלע דריי געבירטיקע אין לאָדזש, געווינט אין לאָדזש און אויך געקומען צום רבין פון לאָדזש!

די נעמען פון די דריי פאַרשטאָרבענע זענען: יצחק (איציקל) אָרבאַך, ישראל יעקב בענדער און מעכל (מיכאל) אורבאַך.

ווי אַ דונער האָט די שרעקלעכע ידיעה אַרײַנגעטראָפן אין יידישן לאָדזש! די שטאָט האָט געמומען קאָכן ווי אַ קעסל! מענטשן זענען געשטאַנען מאַסנווייז אין די גאַסן און האָבן נישט אויפגעהערט דערציילן איינער דעם אַנדערן וועגן דעם שרעקלעכן אומגליק וואָס האָט געטראָפן״.

און ווי אין יענע צייטן, האָט זיך באַלד געמומען וועבן אַרום דער דאָזיקער אויסטערלישער געשעעניש פאַרשידענע לעגענדעס און דער עולם האָט אָנגעהויבן דערציילן משוגהדיקע מעשות, וואָס נאָר די פאַנטאַזיע פון צעהיצטע קעפּ האָט געקאָנט אויסטראַכטן.

**
*

„אין די אויגן פון די „קאַצקער חסידים" איז דאָס דאָזיקע גע־
שעניש געווען, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַן „אצבע אלוקים", אַ בא־
וויז פון דעם גרויסן זכות, וואָס „ער־זאָל־לעבן" האָט „אויבן"...

אָבער אויך די „איזשביצער" האָבן זיך נישט פאַרלוירן! די
חסידים פון נייעם צדיק האָבן דאָס דאָזיקע געשעעניש אויסגעטייטשט
ווי אַ „נס מן השמים", ווי אַ גאָטס ווונדער, וואָס האָט בעשיינפערלעך
באַווּיזן, ווי גרויס דער כח־השפּעה פון זייער רבין שליט"א איז אויפן
„שטן־המשחית", וואָס האָט באַקומען די שליטה אויף אונטן...

זיי זענען געווען זיכער, אַז ווען נישט דאָס באַדיקע זיך
אָקעגנשטעלן פון זייער רבין קעגן „שטן־המשחית", שאינו מבחין בין
טוב לרע — מי יודע וויפל אומשולדיקע קרבנות עס וואָלטן נעבעך
געפאַלן דאָן אין „זיין" איזשביצע"?...

אָט וואָס עס דערציילט זיך אין מיינע נאָטיצן מפי זקני לאָדזש:

„באַלד נאָך דעם דאָזיקן אומגליק, וואָס האָט, לא עלינו פּאַ־
סירט אין איזשביץ, זענען די צדדים אַריבער פון זידלעריייען צו קרי־
געריייען און פון קריגעריייען צו עפּנטלעכע סקאַנדאַלן אין די גאַס
און שטיבלעך, ביי וועלכע ס׳האָבן געגומען פליען פּעטש ווי האָגל...

די געשלעגן האָבן שפּעטער דערפירט צו שענדלעכע מלשינות
אויף די חשובסטע מענטשן און אַפילו אויפן רב ר׳ יחזקאל (נאָמ־
בערג) אַליין!... דער חילול־השם איז געווען אין לשערי! ווייל די
„מסירות" האָבן גורם געווען, אַז די פּאָליציי זאָל פאַרהאַלטן עטלעכע
אָנגעזעענע חסידים „ביז צום אויפקלערן דעם ענין"...

און נאָר „ער אין הימל" ווייסט, וואָס ס׳וואָלט חלילה פון דעם
אָלעם אַרויסגעקומען, וועו נישט דאָס אַריינמישן זיך פון די היגע
יידישע „דייטשן" (די פאַרגעשריטענע יידן — א. ט.) מיט אַדאָלף
ליקיערניק אין דער שפּיץ, וועלכער האָט מיט זיין קלוגן פאַרשטאַנד
און לאָגישע דערקלערונגען מצליח געווען צו מאַכן אַ סוף מיט דער
מחלוקה!".

לויבנדיק ליקיערניקן פאר זיינע גרויסע מעלות, האט מיך דערציי־
לער מיר אזוי געזאגט:

„דער „דאטש ליקיערניק" האט דעמאלט מציל געווען די שטאט
ממש פון פולשטענדיקן חורבן; מיט זיינע קלוגע רייד האט ער מסביר
געווען די שליחים פון ביידע צדדים, וואס זענען צו אים געקומען
אראפרעדן זיך ס׳ביטערע האלץ, אז דאס איזשביצער אומגליק איז
געשען „לאו־דווקא" צוליב דעם גרויסן „זכות", וואס דער „קאצ־
קער" שליט״א האט „אויבן"... און אז דאס פאלן פון נאך קרבנות
האט אויפגעהערט אין איזשביץ „לא־דווקא" דערפאר, וואס דער
„איזשביצער", זאל לעבן, האט גובר געווען די שליטה „שטן המש־
חית" פון „אונטן", נייערט יען האט דארט נעבעך פשוט געכאפט די
דריי לאדזשער חסידים די כאליערע!... די כאליערע, וואס איז דאן
אויסגעבראכן אין נאך פיל אנדערע שטעט אין פוילן".

**
*

און דערמיט האט זיך געענדיקט אין לאדזש די יארן־לאנגע פאר־
ביסענע „קאצק־איזשביצער מחלוקה", וועגן וועלכער די זקני־לאדזש פלעגן
מיט א ביטערן קרעכץ זאגן: „כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו"...

אמת טאקע, אז אין פארלויף פון יארן זענען אין לאדזש (גראד ווי אין
אנדערע יידישע קהילות), פארגעקומען נאך אנדערע מחלוקות, למשל: דער
סכסוך צווישן די „חסידים" און „בעלי־בתים", וואס האט אויסגעבראכן
לערך מיט 60 יאר צוריק צוליב דעם, וואס די לעצטע האבן פלוצים גע־
מאכט דעם חזן פון „ווילקער־שול", ר׳ משה סטערצעווער, אויך אלס „שוחט"
פון דער גאנצער „ווילקער" געגנט; שפעטער — אויך דער פארביסענער
קאמף פון די ארטאדאקסן, אסימילאטארן און בונדיסטן קעגן די ציוניסטן;
דאן די פארשידענע אפטע סיכסוכים צווישן די גערער און אלעקסאנדערער
חסידים; און צום סוף — דער גרויסער קאמף, וואס האט זיך צעפלאקערט
ארום די לעצטע לאדזשער רבנים־וואלן צווישן די פארערער פון הרב
טרייסטמאן ז״ל פון ראדאם און די אנהענגער פון קאלישער רב ליפשיץ ז״ל.

אבער דאס אלץ איז געווען ממש כאין וכאפס לגבי יענער פארצייטי־
שער קאצק־איזשביצער מחלוקה.

***

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דערמאָנטער „שחיטה־מחלוקה", זאָל דערלויבט זיין צו פאַרעפנטלעכן דעם עפּיזאָד, וואָס לאָדזשער משכילים פלעגן וועגן דעם דערציילן:

בעת דער אָפּיציעלער שליח איז געקומען אַ פאַרסאָפּעטער צו לויפן צו דוד פּרוסאַקן (דעם הויפּט־שטיצער פון נייעם שוחט — אַ רייכער יידּ וואָס איז אָבער נישט געווען קיין „גרויסער למדן"...) אים אָנזאָגן, אַז אַ המון „חסידים" האָט זיך פאַרזאַמלט אַרום „ווילקער שעכטהויז" און לאָזט נישט צו דעם חזן משהן צו דער שחיטה — האָט פּרוסאַק פון אויפרעגונג אַ באַפעל־געגעבן: „לויף גיך און הייס משהן שחטן: „עלי ועל צוארי"!

געמיינט האָט ער צו זאָגן, אַז ער הייסט אים שחטן אויף זיין (פּרוסאַק) פאַראַנטוואָרטלעכקייט! אָבער די לאָדזשער משכילים האָבן פון דעם דאָזיקן ווערטל געמאַכט אַ באַצייכענונג פאַר אַ גראָבן־יונג, אַז ער איז „אַן עם־הארץ, וואָס בעט זיך ממש מ'זאָל שחטן אויף אים און אויף זיין האַלדז"...

צי די מעשה איז אמת אָדער נישט — איז אָבער אַ פאַקט, אַז שוין אין אַ שעה אַרום זענען פאַרן ווילקער שעכטהויז געשטאַנען צוויי רוסישע „סטראַזשניקעס" און האָבן וואָכנלאַנג אַכטונג געגעבן אַז „משה־חזנס" שחיטה זאָל זיך פירן כשורה, און עס זאָל, חלילה, דערביי קיין שום מכשול נישט געשען...

די גאַנצע געגנט, פון אָנהייב פיעטריקאָווער גאַס, באַלד נאָכן „נאָווי־רינעק", ביז אַרויף אויבן (צו גייערס מאַרק צו), האָט זיך אַמאָל געראָפן „ווילקי", ווייל, ווי עס גיט איבער די לעגענדע, זאָלן זיך האָבן גערעיעט אינעם געדיכטן וואַלד, וואָס האָט איינגעהילט יענעם גאַנצן שטח, גאַנצע סטאַדעס פון ווילדע וועלף („ווילקי" איז אין פּויליש — וועלף).

דערפון טאָקע שטאַמען עס די נעמען: „ווילקער־שול", „ווילקער בית־המדרש" און „ווילקער שעכט־הויז", וועלכע האָבן זיך געפונען אויף יענעם שטח (זאַכאָדניע, נעבן צעגעלניאַנע).

.24

דער „רעוואלוציאנערער פלאן" פון לאדזשער יידן

ווי מיר האבן שוין פריער דערמאנט (קאפיטל 8) האט די גאנצע חוצפה פון לאדזשער דייטשן און זייער תקיפות קעגן די דעמאלטיקע לאדזשער יידן זיך געזומען פון דעם, וואס זיי האבן, דורך זייער אפמאך מיט דער רוסישער רעגירונג, דעם אזוי־גערופענעם „זגיערזשער קאנטראקט" דערגרייכט פאר זיך פיל פריווילעגיעס, דערונטער אויך דעם „אנטיסעמי־טישן זכות" פון פראגראף נומער 38/39, לויט וועלכן עס ווערט יידן פארווערט צו ווינען אין זייער טעקסטיל־רעוויר ווי אויך נישט צו קענען דערווערבן דארט קיין שום נחלה אא"וו.

וויסנדיק ווי גרויס עס איז די ענגשאפט אין „יידישן ווין־רעוויר" פון שטאט, — אין יידישן געטא הייסט עס, — וואס האט דאן נאר פאר־מאגט די דריי קליינע און ענגע גאסן: פאדזשעטשנא, וואלבארסקא און סטארי־רינעק — האבן די נאר־וואס אנגעקומענע דייטשן געזומען ארויפ־שרויפן ממש ביז פאנטאסטישקייט די פריזין אויף די דירות ביי זיך און אויף די לוידיקע פלעצער, וואס זיי האבן באקומען אומזיסט.

די יידן, באזונדערס די יעניקע, וואס האבן זוכה געווען צו באקומען ספעציעלע אויסנאם־דערלויבענישן („קאנסענסן") צו באזעצן זיך אין „דייטשן רעוויר", האבן טאקע, באין־ברירא, געמוזט, ווי מ׳זאגט, „ווינען און ציילן" און צאלן יעדע סומע וואס די דייטשע עקספלואטאטארן האבן נאר פארלאנגט פאר א פלאץ אדער א דירה צי גאר פאר א פארטיקער הייזקע.

און כאטש די לאדזשער יידן האבן דאן באצאלט ממש „טוין ותקלין" פאר דער דאזיקער „טובה", האבן זיך אבער די דייטשן געהאלטן ביי דער אלטער אנטיסעמיטישער שיטה: צוערשט פרעס אויס ביי יידן וואס מער געלט און דאן נעם אים רודפן און יאגן און פלאגן עד חרמה...

קוים האט ער באקומען פונעם ייד דעם העכסטן פרייז פאר זיין דירה און קוים האט זיך דער ייד אין איר באזעצט און איינגעארדנט זיין עסק, — האט זיך באלד אנגעהויבן קעגן אים א סדרה פון מלשינות, מסירות, שיקאנעס און רדיפות, אד"גל.

**
*

39 יאר נאכאנאנד האט זיך געצויגן די „שוואַרצע עפאכע" פארן לאדזשער יידנטום!

גאנצע 39 יאר האבן לאדזשער יידן געליטן פון זייערע דייטשע שכנים פארשידענע מארטירעלע, מאטעריעלע, גייסטיקע און אפילו קערפערלעכע ליידן און דערדריקונגען — און דאך — — — — און דאך זענען אונדזערע אחינו בני ישראל נישט געפאלן ביי זיך, און נישט מיד געוואָרן און נישט אויפגעהערט צו אינווענטירן זייער ענערגיע, זייערע בעסטע כוחות, פלייס, אונטערנעמונג־קראפט און געלט אינעם אויפבוי פון זייער שטאט און איר אינדוסטריע.

זיי, די לאדזשער יידן, האבן אריינגעבראכט די רוי־שטאפן, ווי אויך די כעמיקאליען און פארב־שטאפן פאר דער אינדוסטריע.

זיי, די יידן, האבן כסדר זיך באמיט צו באשעפטיקן די ארעמע וועבער אויף זייערע „מאשינען", כביכול, אויף די הילצערנע וועב־שטולן וואס זיי האבן זיך געבראכט פון דייטשלאנד;

זיי — די לאדזשער יידן, — פלעגן כסדר שטיצן זייערע גויישע שכנים, באזונדערס אין קריזיס־צייט, מיט הלוואות, העלפנדיק דערמיט די דייטשן אז זיי זאלן נישט רוינירט ווערן אין דער נויט־צייט;

זיי — די לאדזשער יידן, — האבן פון ערשטן מאמענט אן געהאלפן דער אנטוויקלונג פון די דייטשע פאבריקן, דורך פארשפרייטן זייערע אויסארבעטונגען נישט נאר אין אלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן, נאר אפילו אין ערטער פון יענער זייט גרענץ;

אט דאָס אַלץ האָבן געטון די יידן!
און די דייטשן?...

די נייַ־אַנגעקומענע שכנים פון די יידן, וואָס האָבן זיך אַזוי אַנט־וויקלט און זיך פאַנאַנדערגעוואקסן דורך די יידן, וואָס האָבן געמאַכט געלט און פאַרמעגנס צוליב די יידן, זיי האָבן נישט אויפגעהערט בעת דער גאַנ־צער „לאָדזשער יוגנט־עפאָכע" צוטראָגן דער רעגירונג מלשינות און מסי־רות אויף יידן, לייגן זיי שטיינער אויפן וועג פון זייער אַנטוויקלונג, באַ־נוצנדיק זי מיט די עקלדיקסטע בילבולים, וואָס די ערגסטע שונאים קאָ־נען נאָר אויסטראַכטן...

**
*

נאָכדעם ווי די לאָדזשער יידן האָבן איינגעזען, אַז אַלע זייערע בא־מיונגען מבטל צו מאַכן דעם אַנטיסעמיטישן פאַראַגראַף 38 (פון זגיער־זשער אָפמאַך) זענען אומזיסט, און איבערצייגנדיק זיך, אַז אויך דער קלאַנג אַז מ׳וועט אינגאַנצן מבטל מאַכן דאָס לאָדזשער געטאָ, איז נאָר אַ חלום און וער וויסט ווי לאַנג „פאָניע" וועט אַזוי „פאָפן" אין זיין לעטאַרגישן שלאָף? — איבערצייגנדיק זיך אין דעם אַלעם, האָבן לאָדזשער „יידישע קעפּלעך" אויסגעטראַכט אַ פלאַן, וואָס טאַקע נאָר יידישע קעפּ קאָנען אויסטראַכטן.

**
*

ווי מיר האָבן שוין פריִער דערקלערט, איז דער „הויפּט־טעקסטיל־רעוויר פון די דייטשן" געלעגן אין דרום־זייט פון שטאָט. דער „יידישער ווויז־פערטל", דאָס געטאָ, דאָקעגן, האָט זיך געפונען פונקט אין דער קעגנגעזעצטער ריכטונג — אין סאַמע צפון־זייט פון שטאָט.

אַז אונדזערע אחינו בני ישראל האָבן איינגעזען, אַז אַרויסרוקן זיך אויף דרום־זייט, הייסט שטערן די דייטשן, און אויף צפון־זייט — לאָזן נישט די רוסן און די פוילישע מאָגיסטראַט־באַאַמטע. זענען זיי גע־פאַלן אויף דער המצאה: אויפצובויען פאַר זיך אַן „אייגן יידיש טעקסטיל־שטעטל", אַ מין אַרט „מיניאַטור־לאָדזש", עס זאָל טאַקע זיין האַרט נעבן דער שטאָט, אָבער ס׳זאָל זיך נישט אַנרירן מיט קיינעם פון די ביידע, — נישט מיטן דייטשן־רעוויר און אויך נישט מיטן געטאָ!...

צוויי אַנגעזעענע לאַדזשער יידן: יצחק בלאַוואַט און יצחק בירנצווייג, האָבן שטילערהייט זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיטן כראַביאַ אוגוסט זאַווישאַ, דעם אייגנטימער פונעם גרויסן גוט „לאַגעווניק", ביי לאַדזש, און האָבן ביי אים אָפגעדונגען אויף אייביקער פאַכט אינס פון זיינע דאָר־טיקע דערפער „באַלוט", וואָס האָט זיך געפונען מעריב־זייט, נישט ווייט פון גענטאַ.

באַלד נאָכן אונטערשרייבן אָפיציעל דעם „פאַכט־אַקט" (1858), זענען די דאָזיקע צוויי טיכטיקע אונטערנעמער צוגעטראָטן צו דער פאַרצעלאַ־ציע פונעם נייעם „טעקסטיל־שטעטל באַלוט", וואָס האָט אַנטהאַלטן 408 מאָרג לאַנד (לערך 2 מיליאָן קוואַדראַט־מעטער) און געזומען ס׳ערשטע באַלד אויסלייגן ווענן און גאַסן אין דער לענג און ברייט פון גאַנצן שטח.

נישט וואַרטנדיק אָפילו אויף דער אָפיציעלער באַשטעטיקונג פון דער פאַרצעלאַציע (וועלכע האָט, אגב, געדויערט צוויי יאָר...), האָבן זיי דאָרט אויפגעשטעלט 33 הייזער, צוויי ווינט־מילן, איין ציגל־פאַבריק אויף צו פּראָדוצירן ציגל פאַרן שטעטל אַ״ו. אין די הייזער האָבן זיך באַזעצט 95 משפּחות, ס׳רוב בעלי־מלאכות און קליינע האַנדווערקער — צוזאַמען 422 נפשות.

און כדי צו פאַרזיכערן זיך פאַר כלערליי „בייזע־אויגן" און סתם דייטשע מוסרים, האָבן די צוויי דערמאָנטע יידן אַריינגעזעצט אין זייער „באַלוט" אויך אַ פּאָר פּאָליאַקן, וועלכע זיי האָבן אויף אַ גאַנץ גוטע באַדינ־גונגען, פאַרדינגען און פאַרקויפט דירות און הייזקעס אויף אויסצואַלן...

***

אַזוי האָט פּלוצים געזומען אויסוואַקסן, ממש פאַר אַלעמענס אויגן, ס׳יידישע באַלוט, וואָס האָט געזאָלט דינען פאַר יידן אַלס דאָפּלטע ישועה: נישט זיין מער אונטערגעוואָרפן די „חסדים" פון די דייטשן און נישט ציטערן מער פאַרן „גענטאַ־געזעץ", מיט וועלכן די רוסישע רעגירונגס־באַאַמטע און די אָרטיקע מאַגיסטראַט־אָנגעשטעלטע פלעגן די יידן אומ־אויפהערלעך שיקאַנירן און רודפן.

בקיצור: דער דאָזיקער יידישער אויפטו האָט דערגרייכט דאָס, וואָס אחינו בני ישראל האָבן געוואָלט אינעם געזעץ נישט פּוגע צו זיין און דאָך אַרויס פון גענטאַ.

25.

ווי האָבן יידן רעאַגירט אויף דער גרינדונג פון „באַלוט"?

אוממעגלעך צו באַשרייבן די שמחה פון לאָדזשער יידן וועלכע האָבן זוכה געווען צו זען מיט זייערע אייגענע אויגן, ווי עס וואַקסט אויף, ממש פון דער ערד אַרויס, זייער אייגענע יידישע שכונה מיט אַן אייגענעם פאַבריק־רעוויר, וואָס וועט זיי ענדלעך באַפרייען פון די דייטשע „אפיטרופּסים".

דאָס גרינדן דעם נייעם יידישן ווין־אָרט, איז דאָן געווארן די הויפּט־טעמע נישט נאָר פון די יידן אין לאָדזש, נאָר אויך פון יידן אין אַלע פּוילישע שטעט און אַפילו פון די גויים פון דער גאַנצער אומגעגנט.

***

כדאי איבערצוגעבן וואָס עס דערציילן וועגן דער גרונטשטיין־לייגונג פון דער נייער שכונה די לאָדזשער זקנים, וואָס האָבן די דאָזיקע שמחה פּערזענלעך איבערגעלעבט:

„דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פון „ניי־באַלוט" (אַזוי האָבן עס יידן דאָן גערופן), ביי וואָס מיר אַלע לאָדזשער האָבן זיך באַטיליקט, איז דעמאָלט פאַרוואַנדלט געווארן אין אַן אמתן פאַלקס־יום־טוב, אין אַזאַ יום־טוב, וואָס לאָדזש האָט נאָך נישט געהאַט.

אלע לאדזשער יידן, יונג און אלט, רייך און ארעם, חסידיש און בעל־בתיש און אפילו אנגעטאן „דייטשמעריש" — אלע, אלע זענען מיר זיך דעמאלט צונויפגעקומען אויפן ליידיקן פעלד אנגעטאן גאנץ יום־טובדיק!

און ס׳האט זיך אנגעהויבן א שמחה, וואס לאדזש האט דאס נאך נישט געזען! דאס טאנצן פון עולם און דאס שפילן פון צדוקל קלעזמערס קאפעליע (צדוק שטיינהאויער — א. ט.) האט גאר קיין סוף נישט געוואלט נעמען.

דעם גאנצן טאג האט מען געטיילט דעם עולם לעקאך און בראנפן פונקט ווי אין שמחת־תורה! אויך ס׳„גאיעס" (די גויים) פון דער סביבה, וואס איז געקומען אנקוקן די יידישע שמחה, האט געקריגן לעקאך און בראנפן.

ביידע הויפט־מחותנים: שלמה איציקל בלאוואט און איטשע בירנצווייג, האבן ארויסגעווייזן זייער ברייטקייט דערמיט, וואס זיי האבן נישט אויפגעהערט צו שיקן צו דער שמחה כלערליי משקאות, באזונדערס גוטן מעד, וואס איטשע האט געהאט אין זיין וויין־געשפט".

אינצווישן האט דער ענין באקומען אזא שם, אז הונדערטער יידן האבן געגומען שטראמען קיין לאדזש פון אלע פוילישע שטעט און שטעטלעך, מיט דער כוונה זיך צו באזעצן אין „נייעם יידישן ישוב".

ווי ווייט דער ענין האט אויפגערודערט די יידן אין פוילן, קאן דינגען דער פאקט, וואס אין יענעם יאר האט זיך די צאל איינגעוואנדערטע יידן קיין לאדזש פארגרעסערט אויף העכער 50 פראצענט! פון 3.056 נפשות אין יאר 1857, איז זי געשטיגן ביז 4.577 אין 1858, אינעם יאר פון דער גרינדונג פון דער דערמאנטער נייער יידישער שכונה, בעת די צאל נישט־יידן איז אין דעמזעלבן יאר געשטיגן מיט סך־הכל 12 פראצענט!

.26

די פאַרשטערטע יידישע שמחה...

לײדער איז אָבער אויך דאָ מקוים געוואָרן ס׳אַלטע באַקאַנטע וואָרט: „ביקש יעקב לישב בשלוה, קפצה עליו רוגזה של עשו" — „ס׳האָט זיך יעקבן פאַרוואָלט רו, איז אויף אים דערווייל אַרויפגעשפרונגען עשוס צאָרן"!...

לאָמיר דערווייל באַמערקן: באַלוט האָט קיינמאָל נישט געצויגן צו זיך די גרעסערע יידישע פאַבריקאַנטן און דער דאָזיקער נייער ישוב איז אויך אין אַלע שפּעטערדיקע יאָרן פון זיין עקזיסטענץ געבליבן דאָס ווויניגסטע פון קלייניע בעלי־מלאכות, לרוב האַנט־ווערקער און ענלעכע באַשעפטיקונגען. דאָך האָט דאָס גרינדן דעם דאָזיקן יידישן קוואַרטאַל, געווירקט לטובת די יידן. ממש צעמישט פון דעם דאָזיקן יידישן אויפטו, האָבן דאָן די דייטשן געגומען אַראָפּלאָזן דעם פּרייז פון זייערע דירות און פּלעצער אין זייער רעוויר, כמעט אויף העלפט געלט!

באַלד האָבן אָבער די דייטשן זיך אַביסל באַרוִיקט פון דער ערשטער בהלה, און זעט אויס, אַנגעהויבן פאַרשטיין, אַז מיטן אַראָפּנידערן די פּרייזן פון זייערע פּלעצער און דירות, קאָן אויך דערנידעריקט ווערן זייער פּאָזיציע אַלס „מיוחסים", אַ פּאָזיציע, וועלכע האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט צו געווינען 35 יאָר נאָכאַנאַנד אין דער גאַנצער געגנט. קומענדיק צו דעם דאָזיקן באַווּסטזיין, האָבן די דעמאָלטיקע לאָדזשער נאַציס באַשלאָסן אַרויסטרעטן אין אַן אָפענעם קאַמף קעגן דער גרינדונג פון באַלוט.

און כדי צו געבן דעם דאָזיקן „הייליקן קריג" אַ גרויסן פּאַרנעם און

באַראַקטער, האָבן די דייטשן אָנגעשטעלט קעגן דער זאַך דעם בירגער־מייסטער, טרעיגער. נישט־קוקנדיק דערויף וואָס ער איז אין אָנהייב געווען פאַר דער דאָזיקער גרינדונג און האָט אַפילו עפּנטלעך דערקלערט אין אַ מעמאָראַנדום, אַז „די גרינדונג וועט ווירקן לטובת דער שטאָט אויך פון אַ געזונדהייטס־שטאַנדפונקט, ווייל די ענגשאַפּט אין געטאָ שטעלט אין געפאַר אויך דאָס געזונט פון די קריסטן", — האָט ער אָבער שפּעטער צוגעשיקט צום קרייז־שעף קיין לעָנטשיץ אַ ראַפּאָרט, אין וועלכן ער דערקלערט זיך אָלס אויסגעשפּראָכענער קעגנער פון דעם נייעם קוואַרטאַל, מאָטיווירנדיק זיין קעגנערשאַפט מיט פיל משונהדיקע אַרגומענטן.

„דאָס געגרינדעטע „ניי־באַלוט", וואָס די יידן האָבן אויפגעשטעלט אויפן באָדן פון דאָרף „באַלוט", וווּ זיי האָבן שוין אויפגעשטעלט זייערע הייזער, איינגעריכטעט ספּעציעלע וועגן אא"וו, קאָן מיט דער צייט ווערן אַ שעדלעכע שכנהשאַפט פאַר דער שטאָט לאָדזש".

(פון קראָאוזהאָרס געשיכטע, ז"ז 120—122 און לאָדזשער אַרכיוו, יאָר 1860, אַקט 223).

אויסער דעם — באַקלאָגט זיך דער בירגערמייסטער פאַרן קרייז־שעף — טוט דאָך דער כראַביע זאַווישי אַליין, אַ גרויסע עוולה: אָנשטאָט איינצוואַרדענען אין זיין דאָרף „באַלוט" אַן אָגריקולטורעלע ווירטשאַפט, מיט גרינס־גערטנער, ווי די יידן בלאָוואָט און בירנצווייג האָבן בפירוש אין זיין נאָמען אויפגעגעבן בעת דער בקשה צו דער פּאַרצעלאַציע, פּאַרטיילט מען אַצינד דעם באָדן אויף קליינע שטעטישע בוי־פּלעצלעך אא"וו.

די דייטשן פון זייער זייט, וועלנדיק דער זאַך צוגעבן אויך אַ „פּאַטריאָטישן כאַראַקטער", האָבן צוגעשיקט קיין וואַרשע, דירעקט צום רוסישן „נאָמיעסטניק", געוואָרן גאָרטשאַקאָוו, אַ געהיימען באַריכט, אין וועלכן מ'ווייזט אָן זיין מאָיעסטעט דעם פּאָקט, אַז דער דאָזיקער גוטבאָזיצער, גראָף אוגוסט זאַווישאַ, וועלכער האָט אָצינד אָוועקגעגעבן זיין דאָרף באַלוט פאַר אַ יידישן קוואַרטאַל, איז דער לייבלעכער ברודער פון איינעם פון די הויפּט־מורדים אין דער ערשטער פּויליש־פּאָווסטאַניע, — פונעם גראָף אַרטור זאַווישאַ, וועלכן די רוסן האָבן פאַראורטיילט צום טויט פאַר זיין אויפשטענדלערישער טעטיקייט...

***

זעלבסטפאַרשטענדלעך האָבן אַזעלכע מעמאָראַנדומס און „פאַטריאָטישע מסירות" געהאָלפן און נאָך אין זעלבן חודש האָט דער קריייז־שעף צוגעשיקט דעם לאָדזשער מאָגיסטראַט פאָלגענדן באַפעל:

„תיכף אָפּשטעלן דאָס בויען הייזער אין באָלוט! פאַרווערן נייע מענטשן, באַזונדערס יידן, זיך דאָרט צו באַזעצן, ביז ס'וועט נישט קומען אַ געהעריקע אויפקלערונג פון דעם ענין".

און כדי צו געבן דעם דאָזיקן באַפעל באַלדיקע קראַפט און צו פאַרזיכערן, אַז דאָס אַלץ זאָל דערפילט ווערן, שיקט דער קריייז־שעף צו דעם שטאָט־פרעזידענט פאָלגענדן „צוגאָב־באַפעל":

„כדי דער באַפעל, וואָס די רעגירונג־מאַכט האָט אַרויסגעגעבן, זאָל פולשטענדיק אויסגעפירט ווערן, זאָל דער שטאָט־פרעזידענט תיכף ומיד שיקן קיין „באָלוט" דעם לאָדזשער פאָליציי־אינספעקטאָר וואָלינסקי, אויף וועלכן ס'וועט אַרויפגעלייגט די אויפגאַבע שטרענג אָפּצוהיטן, צוזאַמען מיט דער הילף פון 3 קאָזאַקן וואָס ער באַקומט אַלס שטיצע צו זיך, אַז קיין שום יידּ אָדער עמעץ־אַנדערש, זאָל מער נישט בויען אין דאָזיקן „פאָלוואַרק" קיין שום הויז, און אָפילו נישט אַריין דאָרט ווינען, ביז דער ענין וועט נישט דעצידירט ווערן פון דער העכערער מאַכט".

(וואַרשעווער אַרכיוו, נומער 1326, יאָר 1860).

וואָס דעמאָלט האָט זיך אָפּגעטון אין יידישן לאַגער, ווען די דער־מאָנטע „איוב־בשורה" איז אָנגעקומען קיין לאָדש, איז לייכט צו פאָרשטיין.

יעדער איז אַרומגעגאַנגען פאַרטרויערט און צעבראָכן, גלייך ווי ס'גרעסטע אומגליק וואָלט אים פערזענלעך פאָסירט. מענטשן האָבן פון גרויס חרפּה און בושה נישט געקאָנט קוקן אייגער דעם אַנדערן אין די אויגן.

און ווער ווייסט צו וואָס אַזאַ „מתים־שטימונג" וואָלט דערפירט, ווען נישט די גרויסע ישועה, וואָס איז פלוצים אַראָפגעקומען, ממש פון הימל!

.27

די אומגעריכטע הילף פאַר לאָדזשער יידן!

איר געדענקט דאָך געווים די היסטאָרישע טרייסט־ווערטער פון מרדכי הצדיק: רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר! — הילף און רע־טונג וועט קומען פאַר יידן פון אַן אַנדער אָרט!

און אַזוי איז אויך געשען מיט אונדזערע לאָדזשער יידן.

גראָד אין יענע טרויעריקע טעג, ווען דער ספּעציעל־באַשטימטער פּוילישער אינספּעקטאָר האָט, אין באַגלייטונג פון דריי רוסישע קאָזאַקן (און זייערע צוהעלפערס, די דייטשן שפּיאָנען) זיך געגומען אַרומדרייען איבער דער גאַנצער יידישער סביבה פון באַלוט און פון דעם לאָדזשער געטאָ, אין יענער פאַרביטערטער צייט, ווען די געפאַלנקייט פון יידן איז אַראָפּ אויף דער נידעריקסטער מדרגה, — גראָד דעמאָלט האָט אין פּוילן פּלוצים געגומען בלאָזן אַ ווינטל פון אַ נייער פאָליטיק, אַ פאָליטיק פון רעפּאַרמען, וועלכע זאָלן ברענגען פאַר אַלע איינווינער פון פּוילן, אָן אויסנאַם פון ראַסע און קלאַס, גרויסע פאַרלייכטערונגען אין אַלע געביטן פון לעבן.

***

ביז היינט זענען נאָך פאַראַן חילוקי־דעות וועגן דער סיבה וואָס עס האָט אייגנטלעך באַוויזיגן דעם צאָר צו פאַרעפנטלעכן יענע ליבעראַלע רעפאָרם־געזעצן: צי ס׳האָט דערצו געצווונגען די „פּאָווסטאַניע־שטימונג", וואָס האָט זיך שוין דאָן געפילט אין דער לופט פון פּוילן... אָדער ס׳האָט דערצו געווירקט דער אמתדיק־ליבעראַלער גייסט פון פּירשט וויעלאָפּאָל־סקי, וואָס האָט דאָן געהאַט אַ גרויסע השפּעה.

ווי ס׳זאל אָבער נישט האָבן געווען, איז אָ פאַקט, אַז די דאָזיקע רעפאָרם־געזעצן, וואָס זענען פראָקלאָמירט געוואָרן אין יאָר 1862 (גראָד אַ יאָר פאַר דער צווייטער פּוילישער פאָווסטאַניע), זענען געווען פאַר אונ־דזער ביסל יידן ממש אַן אמתדיקע ישועה. ווייל אין זכות פון יענע גרויסע רעפאָרמען, וואָס זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן דעם 5טן יוני 1862, איז, צווישן אַנדערע פאַרלייכטערונג־געזעצן פאַר יידן, גענצלעך בטל געוואָרן אויך דאָס אַמאָליקע „געטאָ־געזעץ", וואָס האָט פּוילישע יידן געהאַלטן 40 יאָר נאָכאַנאַנד (פון 1822) פאַרשלאָסן אין זייערע ענגע ווויַן־רעווירן כמעט אין אַלע שטעט פון פּוילן. 7)

***

און אַזוי האָט דאָס רעפאָרם־געזעץ פון פּירשט וויעלאָפּאָלסקי געעפנט דאָן אויך פאַר לאָדזשער יידן אַ גאַנץ נייע עפאָכע — אַן עפאָכע פון ווירטשאַפט־פרייהייט און פון מנוחה און די הויפּטזאַך: פון גלייכבא־רעכטיקונג מיט אַלע אַנדערע בירגער פון לאָנד.

אַזוי זענען לאָדזשער יידן ענדלעך באַפרייט געוואָרן פון דער 39־יאָריקער אפּוטרופּסות פון די „מיוחסדיקע" דייטשן, וועלכע האָבן כסדר אויסגענוצט זייער „זגיערזשער קאָנצעסיע", ווי אַ פאַרפאָלגונג־און אונ־טערדריקונג־מיטל קעגן די לאָדזשער יידן...

---

7) לויט ווי ס׳גיט איבער דער באַקאַנטער סטאַטיסטיקער וואָלסקי, זע־נען אין יאָר 1856 געווען אין אַלע 453 שטעט פון קאָנגרעס־פוילן נאָר 246 שטעט, אין וועלכע ס׳איז דערלויבט געוואָרן יידן צו ווינען אָן שום בא־גרענעצונגען. און אין די דאָזיקע שטעט האָט געווינט 253.261 יידן.

פון דער צאָל איבעריקע שטעט האָבן נייַנציק באַקומען דאָס „פּריווי־לעגיע־רעכט" נישט צו דולדן ביי זיך קיין יידן...

דאָך האָבן אויך אין די דאָזיקע באַגרענעצטע שטעט געווינט 88.745 יידן, און נאָר אין 31 פּוילישע שטעט זענען פאַקטיש אייַנגעפּירט געווען פול־שטענדיקע געטאָס, אין וועלכע האָבן דאָן (1856) געווינט —לויט וואָלסקיס מיינונג— סך־הכל 70.176 יידן.

אָבער ווי עס דערקלערט דער באַקאַנטער יידישער היסטאָריקער ד״ר פילִיפּ פרידמאַן האָט זיך, ווייַזט אויס, דער דערמאָנטער פּוילישער סטאַטיסטיקער טועה געווען מיט דער צאָל פון די יידישע געטאָס. לויט פרידמאַנס זענען דאָן אין פּוילן געווען פּיל מער ווי 31 געטאָס.

.28

דער נצחון פון לאָדזשער יידן איבער די דייטשן

מ׳קאָן זיך פאָרשטעלן ווי גרויס ס׳איז געווען די בהלה אין לאַגער פון די לאָדזשער דייטשן, ווען זיי זענען געווארן געוואָר, אַז מ׳האָלט ביי בטל מאַכן דאָס „געטאָ־געזעץ" און במילא דערלויבן יידן צו האַנדלען ווו זיי ווילן, קויפן ערד־שטחים ווו זיי פאַרגלוסט זיך און אייניריכטן פאַבריקן און אונטערנעמונגען וועלכע זיי ווילן גאָר.

דער פאָרשטאַנד פון יענע פאַרצייטיקע לאָדזשער נאַציס האָט עס פֿשוט נישט געקאָנט משיג זיין, ווי אַזוי וועלן זיי, די ביז־איצטיקע „יחסנים" מיטאַמאָל אויפהערן געראַכטן צו ווערן אַלס מענטשן פון אַ „העכערער ראַסע?!"...

דער „יעקישער מוח" האָט ממש נישט געקאָנט שלום מאַכן מיטן גע־דאַנק, אַז די לאָדזשער דייטשן וועלן מער נישט קאָנען טון מיט די יידן, וואָס זייער האַרץ וועט זיך פאַרוועלן?

און וואָס פאַר אַ וווּנדער איז, ווען זיי האָבן אין דער סאַמע לעצטער מינוט פאַרפענטלעכן די „רעפאָרם־געזעצן", געפרווט מיט אַלע מיני קונצן און כיטרע מיטלען אויפצוהאַלטן זייער פאַרפענטלעכונג, כאָטש אויף אַ קורצער צייט?

אָבער אַלע זייערע באַמיונגען זענען שוין געווען אומזיסט!

פוילישע יידן זענען באַפרייט געווארן און מיט זיי אויך די יידן פון לאָדזש, וועלכע האָבן ענדלעך אויפגעהערט צו זיין „שקלאַפן" ביי די דייטשע „הערן"!

און דערמיט האָט זיך פאַרענדיקט די לעצטע „שלאַכט" פון 39־יאָריקן קאַמף פון לאָדזשער דייטשן קעגן די דאָרטיקע יידן.

***

אַ כאַראַקטעריסטישע שילדערונג וועגן דער רעאַקציע פון די דעמאָלטיקע לאָדזשער דייטשן אויף דעם „אומגליק", וואָס האָט זיי געטראָפן, געפינען מיר אין דער צייטונג „יוטזשענקא":

„די לאָדזשער „הערן", די דייטשן, וואָס פון דער ערשטער מינוט אָן זענען שוין געווען מענטשן מיט „באַזונדערע רעכט". געווען ווערנדיק וועגן דעם נייעם „רעפאָרם־באַפעל", וועלכער עפנט פאַר לאָדזשער יידן די טויערן פון „דייטשן רעוויר", וואָס איז ביז איצט געווען פאַר די יידן פאַרשלאָסן און פאַרהאַמערט, האָבן באַלד אַרויסגעוויזן זייער שרעקלעכע אומצופרידנקייט דערמיט. זיי האָבן באַלד באַשלאָסן כלל מער נישט צו פאַרדינגען יידן קיין דירות ביי זיך. זיי האָבן אָפילו געסטראָשעט יעדן דייטש, וואָס וועט עס טון, אַז מ'וועט פאַר אים, אַלס „בוגד" פאַרשליסן ס'וואַסער פון די ברונעמס, אָבער אַלע די סטראָשונקעס האָבן גאָרנישט געהאָלפן" אא"וו.

(פון זשורנאַל „יוטזשענקא", נומער 51, דעם 19טן נאָוו. 1862)

עס איז איבעריק צו דערמאָנען, אַז די שטאַנדהאַפטע לאָדזשער יידן האָבן באַזייטיקט אויך די לעצטע שטיינער, וואָס די דייטשן האָבן זיי, ביים סאַמע סוף פון זייער „זעלבסט־הערשאַפט", געוואָלט לייגן אין וועג.

און אין אַ גאַנץ קורצער צייט נאָכן באַפרייט ווערן פון די געטאָגרענעצן, האָבן זיי באַוויזן דער גאַנצער וועלט ווי גרויס עס איז דעם יידס שעפערישער כח, אויב מ'בינדט אים נאָר נישט מיט באַגרענעצונגען און גזירות, און ווי פרוכטבאַר עס איז זיין טעטיקייט, אויב מ'שטערט נאָר נישט זיין נאַטירלעכע אַנטוויקלונג!

און אַזוי האָבן טאַקע די לאָדזשער יידן פון דעמאָלט אָן פאַרוואַנדלט זייער פאַרצייטיק שטעטעלע „לאָדזשע" אין איינע פון די רייכסטע אינדוסטריע־שטעט אין מזרח־אייראָפּע, און דערביי האָבן זיי אויך אָנטוויקלט דאָס פיצינקעלע קהילהלע אין איינע פון די פאָפולערסטע און אָנגעזעענסטע יידישע קהילות אין דער וועלט.

.29

דער „דייטש-יידישער שלום" אין לאָדזש

און ווי תמיד אין אַזעלכע פאַלן, האָט אויך דער יידישער נצחון אויפן „ווויץ־רעכט־געביט" געצווונגען די דייטשן אין לאָדזש זיך אונטערצוגעבן אויך אויפן ווירטשאַפט־ און קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבנס־געביט.

אַזוי האָט טאַקע דאָס עפענען פאַר יידן די טויערן פון „טעקסטיל־רעוויר", געעפנט פאַר זיי אויך די מעגלעכקייט אויסצונוצן זייערע פעיִקייטן אויך אויף אַנדערע אַרבעטס־געביטן.

און ווי פלעגט מען אַמאָל אין פוילן זאָגן: „יאָ לודזשיע זשיִאַן זגאָדניע — פאָטראַפיאָן אָדדאַטש נאַוועט ספּאָדניע"... אַז מענטש לעבן בשלום און נישט אין בייזן, — גיבן זיי אַפילו אַוועק די לעצטע פאָר הויזן"...

אַזוי איז טאַקע שפּעטער געשען אין לאָדזש.

קוים האָבן די דייטשן געשלאָסן מיט יידן שלום, האָבן זיי זיך שוין מער נישט געירט אָן אַ יידן! און ס׳איז דערגאַנגען אַפילו דערצו, אַז דעם גאַנצן פאַרקויף פון אַלע זייערע אויסאַרבעטונגען אין רוסלאַנד, האָבן די דייטשע אינדוסטריעלער איבערגעגעבן אויסשליסלעך אין די הענט פון די יידישע וואַיאַזשאַרן. נאָך מער: דעם גאַנצן מסחר פון אַלע זייערע טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען האָבן דייטשע גרויס־אינדוסטריעלער איבער־געגעבן אין יידישע הענט.

אַזוי, למשל, האָט דער גרויסאינדוסטריעלער לודוויק גייער, דער זעלבער ערשטער דייטשער פאַבריקאַנט, וואָס האָט אַזוי פאַרביטערט און

פֿאַרעקשנט געקעמפט קעגן דער עקזיסטענץ פונעם ערשטן יידישן אינ־דוסטריאַל עזור בערגער, שפּעטער איבערגעגעבן דעם גאַנצן פֿאַרקויף פון זיינע סחורות דעם באַקאַנטן לאָדזשער בירגער א. שיק (פּאַטער פון באַ־רימטן מאָלער אַרטור שיק) און נאָך אים ליפּנאָווסקין.

אַזוי האָבן אויך געטון אַנדערע דייטשע גרויסאינדוסטריעלער פון לאָדזש און איר אומגעגנט.

דער גרויס־אינדוסטריעלער קאַרל שייבלער האָט איבערגעגעבן דעם גאַנצן פֿאַרקויף פון אַלע זיינע אויסאַרבעטונגען דעם יידן מענדל שלאָס־בערג און דערנאָך צו יאָסל כהן (ברודער פון אשרן און פּאַטער פון באַ־קאַנטן דאָקטער לעאָן כהן, איצט אין ישראל); די פירמע „הייַנצל און קוני־צער" האָט געגעבן איר פֿאַרקויף צו לוי כהן און שפּעטער זיין זון, אשר; „קרושע און ענדער" — צו זכריה וואַרשאָווסקי; „יוליוס הייַנצל" — צו הערש פּינטשעווסקי; „פּירמע קעללער" — צו שמעון לאַנדאָ; „גראָמאַן" — צו נייַדע; „אייזענבראון" — צו ראָססעט; „יוזעף ריכטער — צו בירי־גער; „האָפריכטער" — צו לובינסקי און ראָזענטאָל; „קאַרל קרעניג" — צו זיידמאַנען; „לאַנגע" — צו רובינשטיין; „שווייקערט" — צו בעריש יע־רוזאָלימסקי; „קאַרל בוהלע" — צו יאַנאָווסקי און קאַפּעמאַן.

און אַזוי האָבן אויך אַלע דייטשע גרויס־אינדוסטריעלער פון די אַרו־מיקע שטעט, ווי: זגיערזש, פּאַביאַניץ, טאָמאַשאָוו, אָזאָרקאָוו, אָפּאָטוווע אאַ״וו, איבערגעגעבן יידן דעם פאַרקויף פון זייערע פאַבריקאַטן.

און אין וועג פון די לאָדזשער דייטשע אינדוסטריעלער זענען במילא אויך געגאַנגען די איבעריקע נישט־יידישע גרויסע פירמעס, וואָס האָבן אויפגעשטעלט זייערע פאַבריקן אין לאָדזש און איבערגעגעבן יידן די לייסטונג פון זייערע פאַרקויף־אָפּטיילונגען, ווי למשל: די באַוווסטע פראַנ־צויזישע פירמע „לעאָנארד און קאָמפּ." — צו יעקב שטיק; די רוסישע פירמע — „סטאָליאַראָוו" — צו דעם באַוווסטן לאָדזשער בירגער יעקב ליפּשיץ, אאַ״וו.

**
*

אָבער נישט בלויז אויפן אינדוסטריע־געביט האָבן זיך די דייטשן כּמעט געגנצלעך איבערגעגעבן אין יידישע הענט, נאָר אויך אין כּמעט אַלע

אַנדערע ווירטשאַפט־ און געזעלשאַפטלעכע געביטן זענען זיי שפּעטער גע־גאַנגען האַנט ביי האַנט מיט די יידן.

אַזוי האָבן זיך באַטייליקט ביי דער גרינדונג פון דער „לאַדזשער האַנדלס־באַנק" (1872), צוזאַמען מיט די באַקאַנטע דייטשן: ,שייבלער שלעססער, זאַכערט, היללע, דיטריך און גראַמאַן — אויך די יידן: מאַר־קוס זילבערשטיין, הערמאַן קאַנשטאַט, ישראל פּאַזנאַנסקי, ישעיה ראָזענ־בלאַט און נאָך אַנדערע.

דאָס זעלבע איז אויך געווען אין זעלבן יאָר ביים גרינדן דעם שטאָ־טישן היפּאָטעקן־אינסטיטוט — „טאָוואַשיסטווא קרעדיטאָווע", ווו, צווישן די באַקאַנטע דייטשן זענען אויך געווען די יידן: מיכאל כהן, מאַרטין לאַסקי, ישעיה ראָזענבלאַט, רפאל זאַקס, ווילהעלם גינזבורג אא"וו.

און אַזוי איז אויך געווען ביים גרינדן (1875) די „פּריוויליקע פּייערווער", ווו צוזאַמען מיט די דייטשן האָבן זיך באַטייליקט אַלס גרינ־דער: עדוארד היימאַן, הערמאַן קאַנשטאַט, רפאל זאַקס, מאָריץ פּאַזנאַנסקי אא"וו.

אויך צו דער גרינדונג פון אַלע אַנדערע גרויסע אינסטיטוציעס, ווי: „לאַדזשער בערזן־קאָמיטעט", „לאַדזשער וווילטעטיקייט־פּאַראיין", „לאַ־דזשער האַנדלס־שולע" אא"וו, האָבן די דייטשן זיך באַמיט צוצוציען די יידן אַלס מיטגרינדער און פּאַרוואַלטונגס־מיטגלידער.

***

און אַזוי איז אויך געווען אויפן קולטור־ און קונסט־געביט!

גרינדנדיק דאָן אין לאַדזש דאָס באַקאַנטע דייטשע טעאַטער „טהאַליאַ־טעאַטער", האָבן די לאַדזשער דייטשן אַנגאַזשירט אַלס דירעקטאָר און הויפּט־לייטער דווקא דעם באַקאַנטן יידישן שוישפּילער אַלבערט ראָזענטאַל און נאָך אים אויך אַ יידן, — דעם דעמאָלט אַזוי באַרימטן שוישפּילער אַדאָלף קליין.

ווי ווייט די דייטשן האָבן שפּעטער ווי געהעריק אָפּגעשאַצט די פּעזי־קייטן פון לאַדזשער יידן, קאָן מען לערנען אויך דערפון, ווען אַפילו זייער אָפּיציעלער אָרגאַן „לאַדזשער צייטונג", האָט אין זיין 50־יאָריקן יובילי־נומער געשריבן וועגן די לאַדזשער יידן דאָס פאָלגנדע:

„אויך האָט די יידישע באַפעלקערונג אין לאָדזש אַ גרויסע נעץ פון אונטערריכט־שולן, און דאָס איז טאַקע די סיבה, וואָס צווישן די לאָדזשער יידן זענען כמעט קיין אַנאַלפאַבעטן נישט פאַראַן!".

***

אונדזערע אחינו בני ישראל הרחמנים — די באַקאַנטע „מוחל־זייערס" און „עוולה־פאַרגעסערס" — האָבן מיטאַמאָל פאַרגעסן אַלץ, וואָס די דאָזיקע פלאָגער און פיניקער זייערע, די לאָדזשער דייטשן, האָבן זיי אָנגעטון אין פאַרלויף פון לערך 40 יאָר.

דער אַנדענק פון יענער ביטערער פאַרגאַנגענהייט איז ממש אויסגעמעקט געוואָרן פון יידישן זכרון, און אַ נייער גייסט, אַ גייסט פון צוטרוי און חברשאַפט, אָפט אַפילו פון גאַנץ נאָענטער פריינטשאַפט, האָט געהומען הערשן צווישן יידן און דייטשן אין לאָדזש און איר סביבה.

מעגלעך, אַז טאַקע די דאָזיקע יידישע מידה, — די מידה פון פאַרגעסן און מוחל־זיין — איז די גרויסקייט פון יידן. און אפשר דאַרף עס טאַקע אַזוי זיין? אָבער ליידער... ליידער איז דאָס אַ סך מאָל די הויפט־סיבה פון שפּעטערדיקע, נאָך גרעסערע ליידן און פיין, ווי עס האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן אין לאָדזש גופא, בעת די איניקלעך און אוראיניקלעך אַמאָליקע לאָדזשער נאַציס האָבן אין דער בלוטיקער היטלער־עפּאָכע אָפן און פריי צוגעהאָלפן די „געסטאַפּאָ־לייט" ביי זייער אויסראָטונג־אַרבעט פון די לאָדזשער יידן...

.30

אַנטייל פון לאַדזשער יידן אין דער ערשטער פוילישער „פאַווסטאַניע"

ווי באַווּסט זענען די אייראָפעיִשע מלוכה־מענער (1815) — נאָכדעם ווי זיי האָבן נאָפאָלעאָנען פאַרשיקט אויף דער אינדזל „העלענאַ" — זיך צונויפגעקומען אין ווין, כדי זיך צו באַראַטן ווי אַזוי אויפסניי צו פאַרטיילן די לענדער, וואָס נאָפאָלעאָן האָט דעם רוב פון זיי פאַרטיילט צווישן זיינע אייגענע ברידער.

אויף דער דאָזיקער פעלקער־פאַרזאַמלונג, באַקאַנט אונטערן היס־טאָרישן נאָמען „ווינער־קאָנגרעס", איז צווישן פיל אַנדערע באַשלוסן, אויך באַשלאָסן געוואָרן איבערצוגעבן גאַנץ „קאָנגרעס־פוילן" אונטערן שוץ פון צאַרישן רוסלאַנד.

די דאָזיקע „חלוקה" (די דריטע שוין) האָט, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַרויסגערופן ביי די נאַציאָנאַלע פאָליאַקן אַ גרויסע אומצופרידנקייט, און במילא האָט אויך די דאָזיקע אומצופרידנקייט גורם געווען אינערלעכע בונטן קעגן דעם באַשלוס פון „ווינער־קאָנגרעס".

די דאָזיקע אינערלעכע אומצופרידנקייט איז מיט דער צייט אויסגע־וואקסן אין אָפענע אויפשטאַנדן, פון וועלכע צוויי — אַלס גרעסטע אוֹן שאַרפסטע — זענען באַקאַנט אין דער געשיכטע אונטערן נאָמען „ערשטע פוילישע פאַווסטאַניע" (אויפשטאַנד פון יאָר 31־1830) אוֹן די „צווייטע פוילישע פאַווסטאַניע" (פון יאָר 1863).

ביידע אויפשטאַנדן האָבן זיך, ווי באַוווסט, געענדיקט מיט אַ גרויסער מפּלה פאַר די פּוילישע „פאַווסטאַנצעס", וועלכע „פאַניע" האָט אָן שום רחמנות געשאָסן, געהאָנגען, צעשטאָכן און סתם פאַרפיניקט אין אַרטיקע און הויפּטזעכלעך סיבירער טורמעס.

און אַזוי ווי די טבע פון יידן איז צו זיין טריי יעדן לאַנד ווו זיי געפינען זיך, האַלטנדיק זיך — ווי אונדזערע חכמי־התלמוד האָבן געלערנט: „הוי מתפלל בשלומה של מלכות" — האָבן טאַקע אויך פּוילישע יידן געשיצט און געשטיצט מיט אַלעם מעגלעכן די „פּוילישע פאַווסטאַנצעס" אין באַפרייונגס־קאַמף פון זייער לאַנד צוהעלפנדיק זיי מיט אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָר פון יידן פאַרלאַנגט.

***

איך גיב דאָ איבער פרטים וועגן אַנטייל פון לאַדזשער יידן אין דעם אויפשטאַנד, לויט די דערציילונגען פון לאַדזשער זקנים — פאַווסטאַנצעס — וואָס זייערע רייד האָב איך מיט יאָרן צוריק פאַרצייכנט און זיי געפינען זיך נאָך היינט אין מיינע נאָטיצן.

„וועז די ערשטע פאַווסטאַניע האָט אויסגעבראָכן, האָבן זיך די לאַדזשער „פאַווסטאַנצעס" באַהאַלטן, בייטאָג אין די עדיכטע וועלדער פון אַרום לאַדזש, ביי ראַדאָמשטש און לאַגעוויניק (צפון־זייט פון שטאָט — א. ט.) און אויך אין די „בזשעזשינער וועלדער" (מזרח־זייט) און אין די רודאַ־פאַביאַניצער וועלדער (דרום־זייט).

און וועז ס'האָט געגומען פינצטער ווערן, פלעגן די „פאַווסטאַנצעס" אַרויסקריכן פון זייערע באַהעלטענישן און, פאַרכאַפּנדיק ביי די אַרומיקע פויערים און גוטבאַזיצער די פערד און קאָסעס, פלעגן זיי רייטנדיק באַפאַלן די קאָזאַקן, וואָס „פאַניע" פלעגט כסדר צושיקן פון לענטשיץ.

איך מיר יידן האָבן זיך באַטייליקט אין דער פאַווסטאַניע. אַבער אויף אונדז האָבן די פאַווסטאַנצעס אַרויפגעלייגט גאָר אַן אַנדער מלאכה, נעמלעך: אָפּצוהיטן די וועגן ביי ביידע הויפּט־גרענעצן פון דער שטאָט, דורך האַלטן „שמירה" ביי ביידע הילצערנע בריקן פון

ביידע זייטן שטאָט: דרום־זייט, ביי דער פּאָביאַניצער ראָגאַטקע, וואָס האָט זיך געפונען ביים טייך „יעשיען" און צפון־זייט, ביי דער זגיער־זשער ראָגאַטקע, וואָס האָט זיך געפונען ביים „סטאָוו" (ביים טייך „לודקא"), גראָד נעבן זגיערזשער טראַקט.

און, באַוואָפענענדיק זיך מיט קאָסעס און העק, מיט אייזערנע און דעמבענע דרענגער, האָבן די יידן געהאַלטן „שמירה" טאָג און נאַכט ביי די דאָזיקע הויפּט־וועגן צו דער שטאָט.

די יידישע „שמירה־לייט" פלעגן זיך בייטן יעדע 6 שעה. ביים אַרויס־גיין צו „שמירה" האָבן יעדעס מאָל זיי באַגלייט מיט ברכות און תפילות זייערע שכנים, באַזונדערס ווייב און קינד.

ווייטער דערציילט זיך אין די דאָזיקע פּאַרצייכענונגען:

די „שמירה" ביי דער זגיערזשער ראָגאַטקע האָבן די פּאָווסטאַנצעס איבערגעגעבן די יידן, אונטער דער אָנפירונג פון ברוך בערגער („ברוך מילנער"), יהודה־לייב בראָנאָווסקי, אברהם בראָנאָווסקי און מאיר בראָנאָווסקי; און די „שמירה" אויף דרום־זייט, ביים פּאַביאַניצער „שלאַבאַן" האָבן באַקומען: זקן אַרבאַר, אברהם פייטלאָוויטש, שלמה יצחק בלאָוואַט און יעקב זאַנענבערג.

אָבער ווי אַ פּאַראַנטוואָלטלעכן איבער אַלץ האָבן די פּאָליאַקן געמאַכט דעם זיידן, עליו־השלום, ר׳ מרדכי בערגער ז״ל, גערופן אויך „מרדכי דער גיבור", מיט עטלעכע פון זיינע פינף זין: עזר, ברוך, אייזיק, נתן און אברהם, און ער אַליין פלעגט דעמאָלט פּאַר־טיילן די יידישע „שמירה"־לייט ביי ביידע ראָגאַטקעס, ווי אויך אָוועקשטעלן די יידישע „פּאָווסטאַניע פּאָליציאַנטן" נעבן הויז פון „אַקציז".

.31

לאָדזשער יידן ביי דער צווייטער פּוילישער „פּאָווסטאַניע"

אויך וועגן דער באַטייליקונג פון לאָדזשער יידן אין צווייטן פּוילישן אויפשטאַנד איז אונדז פּאַרבליבן וויניק מאַטעריאַל. דאָך האָבן מיר שוין אַ ביסל אַ קלאָרער בילד וועגן דער דעמאָלטיקער לאַגע פון אונדזערע לאָדזשער ברידער, באַזונדערס וועגן די צרות, וואָס זיי פלעגן נעבעך אויסשטיין פון ביידע קעמפנדיקע צדדים.

איך גיב דאָ איבער דאָס, וואָס כ'האָב אָפּגעשריבן וועדטלעך פון אַלטן לאָדזשער פּנקס:

„דעם 16טן מאַי (1863) האָבן די „פּאָווסטאַנצעס" אַראָפּגעריסן פון אַלע היגע רעגירונג־געביידעס די „אָדלערס" (דעם רוסישן נאַציאָנאַלן רעגירונגס־הערב — א. ט.);

דעם צווייטן טאָג שבועות זענען אין שטאָט אָנגעקומען די קאָזאַקן;

דעם 19טן האָבן די רוסן אויפגעהאנגען דעם ייִד מייראַנץ;

דעם 11טן יוני האָבן די פּוילישע פּאָווסטאַנצעס אויפגעהאָנגען דעם ייִד בייבע בעלינגוולאז, אָדער בייבע פון אינאָוולאָדז (דער דאָזיקער נאָמען איז נישט דייטלעך — א. ט.);

דעם 23סטן סעפּטעמבער האָט אברהם קאַלינסקי באַקומען 40 שמיץ אין מיטן מאַרק;

דעמזעלבן טאג האט דער רוסישער געזעראל ברעמזע באפוילן צו שמייסן בפהרסיא אויך דעם בעל־עגלה אלימלך;

באלד נאכדעם האט מען אויך אויפגעהאנגען ר׳ לייביש דעם מלמד;

געזעראל ברעמזע האט צונויפגערופן די יידישע בעלי־בתים פון גאנץ אלטשטאט און האט זיי געווארנט, אז אויב זיי וועלן נישט אויסגעבן דעם נאמען פון דעם יוד, וואס האט דערהרגעט דעם קאזאק, וועט ער ארויפלייגן אויף יעדן פון זיי, באזונדערס אויף די פון ערשטן צירקל, צו צען רובל שטראף״.

נאך דער דערמאנטער קורצער, אבער זייער כאראקטעריסטישער רשימה פון די געהאנגענע און מיט „מלקות״ באשטראפטע יידן, האב איך, אין אלטן פנקס, געפונען צוגעשריבן, רעכטס ביים ראנד פון זעלבן בלעטל, גראד צווישן דער שורה פון אויפגעהאנגענעם מלמד לייבוש, און גענעראל ברעמזעס באפעל צו די יידישע בעלי־בתים פון אלטשטאט״, אויסצוגעבן דעם נאמען פון דעם, וואס האט דערהרגעט דעם קאזאק, — אויך דעם נאמען פון „חיים־יודל סופר״.

כ׳האב אבער דערפון נישט געקאנט ארויסקריגן די כוונה פון דעם פנקס־שרייבער, צי ער האט דערמיט געוואלט דערציילן, אז טאקע אט דער דאזיקער „תפילין־ און מזוזה־שרייבער״ איז עס געווען דער יעניקער, וואס מ׳האט זיין נאמען אויסגעגעבן אלס דעם רוצח פון קאזאק, אדער צי דאס האט ער זיך געמאלדן ביים גענעראל ברעמזע און אים אנטפלעקט יענעמס נאמען. אויף יעדן פאל, ווי עס זאל נישט האבן געווען, האבן מיר פון דער דאזיקער רשימה א קלאר בילד, וואס אונדזערע אחינו בני ישראל דק״ק לאדזש האבן זיך נעבעך דאן אנגעליטן פון ביידע צדדים.

**
*

גאר צום סוף פון די דערמאנטע פארצייכענונגען האב איך געפונען צוגעשריבן נאך פאלגענדן אינטערעסאנטן פאקט, וועלכן כ׳גיב איבער ווערטלעך:

„ביי דער דאָזיקער פּאָוסטאַניע איז זיך געריטן אויף איר שיין פערדל די לייבלעכע טאָכטער פון כראַביאַ אַרטור זאָוויטשאַ איבער די גאַסן פון אונדזער שטאָט. און באַגעגענדיק דעם ערשטן קאָזאַק, וואָס איז איר אַנטקעגן־געריטן, האָט זי אים דערשטאָכן אויף טויט מיט איר קינזשאַל, וואָס זי האָט געהאַט באַהאַלטן הינטער איר לאַנ־גער פּעלעריע.

נאָכן דערהרגענען אים, האָט זי צוגעבונדן אַ שטיין צו זיין האַלדז און אים אַריינגעשליידערט אין „סטאָוו" אַריין (אין טייך „לוד־קאַ" — א. ט.).

אָבער באַלד דערנאָך זענען אַנגעקומען נייע קאָזאַקן, האָבן זי געפּאַקט און צעשטעכטדיק זי מיט זייערע לאַנגע „פּיקעס", האָבן זיי איר טויטן גוף אַריינגעשליידערט, צוזאַמען מיט אַ גרויסן שטיין אַרום איר האַלדז, אויפן זעלבן אָרט, וווּ זי האָט געהאַט „טובל"־געווען דעם קאָזאַק"...

אָט דאָס איז עס אין קורצן דאָס „פּאָוסטאַניע־בילדל", וואָס ווייזט אונדז באַשיינפערלעך, ווי ס'ביסל אחינו בני ישראל האָבן איבערגעלעבט די פּריידן און ליידן פון די אומות העולם...

צווייטער טייל

די אנטוויקלונג פון ייִדישן לאדזש
און דער ארגאניזיר-כוח
פון די לאדזשער ייִדן

.32

ווי אַזוי יידישער פלייס האָט אַנטוויקלט די לאָדזשער אינדוסטריע

כאָטש עס איז באַווּסט, אַז די לאָדזשער טעקסטיל־אינדוסטריע האָבן געגרינדעט די דייטשן, און אַז דעם יסוד דערצו האָט געלייגט דער באַ־ווסטער „זגיערזשער אָפּמאַך", לויט וועלכן די דייטשן פּאַרפליכטן זיך, פּאַר געווּיסע הנחות און גינסטיקע באַדינגונגען (ווי: אומזיסטן בוי־פּלאַץ, האָלץ צום בויען פון לאָדזשער וואַלד, אַ מאָרג לאַנד אומזיסט אויף ירקות, ביליקע פּוילישע וואָל און פלאַקס־פּעדים צום וועבן אא"ו) אייגצופּירן די וועב־פּאַבריקאַציע, — דאָך איז אַ פּאַקט, אַז דעם עיקר־שטויס צו דער אַנטוויקלונג און פּאַרשפּרייטונג פון דער לאָדזשער אינדוסטריע האָבן גע־געבן לאָדזשער יידן.

גאַנץ באַזונדער האָט געווירקט דערצו דער יידישער אויפטו אָנצו־הייבן אויסאַרבעטן לאָדזשער טעקסטיל־סחורות, נישט בלויז פון פּוילישער שעפּסן־וואָל אָדער פון פּויערישע פלאַקס־פּעדעם, נאָר הויפּטזעכלעך פון דעם „נייעם ענגלישן פּאַדעם", — פון בוימוואָל־גאַרן!

דערביי דאַרף מען וויסן, אַז גאָר נישט לייכט איז די יידן אָנגעקומען דאָס אייגפּירן אין לאָדזש די בוימוואָל־אינדוסטריע; ערשטנס, האָבן די דייטשע האַנט־וועבער, די אַזוי־גערופענע „טוך־וועבער", וואָס זענען פון קינדווייז אָן געווויגט געווען צו וועבן סחורות פון וואָלענע פעדעם — בשום אופן נישט געוואָלט ענדערן זייער לעבנס־שטייגער און אָנהייבן

פֿלוצים וועבן פון אַ נייעם פֿאָדעם, וואָס איז פיל דינער פון וואָלענעם און פֿאַרבּרויכט מער שוס און אַרבעטס־צייט ווי דער וואָלענער פֿאָדעם.

צווייטנס, האָבן די פּוילישע פּויערים און פּויערטעס פֿאַר קיין פֿאַל נישט געוואָלט אַרײַנקריכן אין אַ העמד צי אַרויפלייגן זיך אויף אַ ליילעך, וואָס איז נישט געוועבט פון דיקע פּוילישע לייוונט, ווי זיי זענען געווויגנט געווען פון די גאָר אַלטע צייטן!...

ווי ווייט דער דאָזיקער „פּויערים־בונט" איז געווען ערנסט, קאָן דיזען דער פֿאַקט, וואָס בעת לאָדזשער בוימוואָל־סחורות זענען שוין געווען גוט אײַנגעפּירט אין גאַנץ רוסלאַנד, האָט מען זיי זייער שלעכט פֿאַרקויפט דווקא אין פּוילן גופּא.

עס איז געקומען דערצו, אַז די רעגירונג־קאָמיסיע פֿאַר אינערלעכע ענינים, וואָס איז ספּעציעל נאָמינירט געוואָרן אויסצופֿאָרשן די סיבה, למאי עס קומען זייט צוויי יאָר קיין לאָדזש אַזוי וויניק סוחרים פון פּוילן גופּא (1840/42), אײַנצוקויפן לאָדזשער בוימוואָל־סחורות, איז געקומען צום פֿאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן באַשלוס:

„דאָס פֿאַרבּרויכן פון בוימוואָל־סחורות איז בכלל ביי אונדז נישט געניג פֿאָפולער; די הויפּט־סיבה דערפון איז וואָס דער גרעסטער באַפעלקערונגס־קלאַס פון פּוילן, — די דאָרפּסלייט — באַנוצן זיך נאָך אַלץ מיט שטאָפן פון פּוילישער לייוונט און פון שעפּסן־וואָל".

(לאָדזשער אַרכיוו, יאָר 1842, אַקט 62)

אָט דאָס אַלץ האָט יידישע ענערגיע געמוזט גובר זיין, כדי סוף־כל־סוף אײַנצופּירן די בוימוואָל־אינדוסטריע. אַזוי האָבן טאַקע יידן געמעגט אַרײַנברענגען קיין פּוילן פון ענגלאַנד (מיט פּערד און וואָגנס, דורך דייטשלאַנד) בוימוואָל אויף אויסצוארבעטן אין לאָדזש סחורות. עפּענעדיק דערצו ספּעציעלע פֿאַרקויפּס־לאָגערן, האָבן זיי געגעבן די דייטשע ווערטער מעגלעכקייט צו באַקומען די נייטיקע גאַרנס תיכף און אויך יעדן קוואַנטום, אַנשטאָט צו וואַרטן אויף אים וואָכן און אַפילו חדשים לאַנג.

אַלס באַווייז ווי די יידישע גאַרן־לאָגערן זענען דאָן נוצלעך געווען פֿאַר די דייטשע וועב־פֿאַבריקאַנטן, קאָן דינען די אַפּיציעלע דערקלערונג,

וואס עס האט געגעבן וועגן דעם ענין דער גובערנאטאר פון דער מאזא־ וויעצקער וואיוודסטוועט (גובערניע), כראביא פראנצישעק פאטאצקי, וועלכע הייבט זיך אן אזוי:

„די גובערניאלע רעגירונג איז ביי דער מיינונג אז פאר דער בא־ קוועמלעכקייט פון די וועב־פארבריקאנטן צו באקומען לייכטער בוימ־ וואל־גארן און אין בעסערער קוואליטעט, דארף מען געבן דערלויבע־ נישן צו עפענען אזעלכע לאגערן פאר די דאזיקע יידן (מאמראט און לאנדע), וועלכע האבן דערויף געגונדיקע פאך־ און אנשטענדיקייט־ קוואליפיקאציעס" אא"וו.

(וואַרשעווער ארכיוו, 23סטן אקטאבער 1833).

לאדזשער יידן זענען אויך געווען די וואס האבן באוויזן צו פארשפרייטן זייערע סחורות אויפן רוסישן מארק, נישט נאר וועו דער אנדל מיט רוס־ לאנד איז שוין געווען פריי, נאר אויך דעמאלט, וועו בריסק (דליטא) איז נאך געווען די גרענעץ־שטאט צווישן פוילן און רוסלאנד, וווּ מ׳האט (ביזן יאר 1850), באדארפט באצאלן א געוויסן צאל פאר אלע ארייגעפירטע סחורות, אלס שטראף פארן ערשטן אויפשטאנד פון יאר 1830/31;

און די יידישע קאמיסיאנערן, וואיאזשארן און עקספעדיטארן פון לאדזש זענען אויך געווען די דאזיקע, וואס זענען ארייגעדרונגען מיט לאדזשער סחורות קיין רוסלאנד, נישט נאר וועו לאדזש האט שוין זוכה געווען צו האבן א דירעקטע באן־פארבינדונג מיט וואַרשע (אין יאר 1865), נאר אפילו אין יענע צייטן, וועו די גאנצע טראנספארטירונג איז נאך פארגע־ קומען אויף פערד און וואגנס.

וועגן די טראנספארט־שוועריקייטן פון לאדזשער סחורות, דערציילט דער רוסישער עקאנאמיסט אקסאקאוו פאלגענדעס:

„די לאדזשער סחורות וועלן געפירט פון לאדזש ביז קאלושקי, מיט וואגנס און פערד; פון דארט קיין וואַרשע מיט דער באן; פון וואַרשע ביזן „אוגוסטאווער וואסער־קאנאל"; און פון דארט מיט שיפן ביזן טייך דניעפער און פון דניעפער קיין קרעמענטשוג; פון דארט מיט גרעסערע שיפלעך (בארקעס) קיין כארקאוו און פון כארקאוו אויף וואגנס און פערד צו אלע צען אוקראינער יריד־פלעצער. און

דאָרט באַפאַלן די יידישע סוחרים די לאָדזשער סחורות ווי היישע־ריקן"... אא"וו.

(פון אַקסאַקאָווס בראָשור, דערשינען אין 1858, אין פּעטער־בורג, ז"ז 77—176: „א טאַרגאָוויע נא אוקראַינסקיך יאַרמאַרקאַך").

ס'איז כדאי צו ברענגען צווויי אַפּיציעלע באַריכטן, וואָס זענען בשעתם געגעבן געוואָרן איבער יידן, דווקא דורך נישט־יידן, וועלכע זענען פאַר־עפנטלעכט געוואָרן ממש אין די „ימי בראשית" פון דער אַנטשטייונג פון דער לאָדזשער טעקסטיל־אינדוסטריע.

אין זיין מעמאָראַנדום צום לעגטשיצער קרייז־שעף וועגן דעם באַ־קאַנטן לאָדזשער בירגער לייב בראָנאָווסקי, שרייבט דער לאָדזשער בירגערמייסטער טשאַרקאָווסקי, אַזוי:

„איך בין איבערצייגט אין דער איבערגעגעבנקייט פון דעם יידן לייב בראָנאָווסקי, וועלכער גיט זיך איבער דעם וווקס פון דעם נייעם טעקסטיל־קוואַרטאַל. ער האָט אויך עטלעכע מאָל שוין געגעבן געלט־אונטערשטיצונגען פאַר די אַנגעקומענע האָנט־וועבער".

(לאָדזשער אַרכיוו, נומער 5934, דעם 30סטן דעצעמבער 1824)

אַ נאַך דייטלעכערן באַווייז וועגן דער יידישער הילף אין דער אַנט־וויקלונג פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין פוילן, געפינען מיר אינעם אויספירלעכן באַריכט, וואָס דער פירשט אַנטאַני אָסטראָווסקי, (באַזיצער פון דער טעקסטיל־שטאָט טאָמאַשאָוו) האָט, אַלס נאָמינירטער ערן־אויפ־זעער אויף די טעקסטיל־שטעט אין פוילן, פאַרעפנטלעכט:

„עס וואָלט מיר קיינמאָל נישט איינגעפאַלן אַפילו — שרייבט גראַף אָסטראָווסקי — זיך אונטערצונעמען אויפצושטעלן אַזאַ גרויס און וויכטיק ווערק ווי דאָס אינדוסטריאַליזירן טאָמאַשאָוו און די אי־בעריקע שטעט פון אונדזער לאַנד, אָן די יידן!

נאָך מער: די יידן אַליין האָבן זיך פרייוויליק געשטעלט מיט גרייטקייט צו שטיצן מיט זייער געלט און ענערגיע די דייטשע אונ־טערנעמונגען, וואָס זענען אַנטשטאַנען אין מיינע גיטער און אויך אין אַנדערע אינדוסטריע־ערטער.

און דאָס אַלץ האָבן די יידן געטון מיט אויסערגעווייניעכן ווילן און מיט פאַרשטענדעניש! און אונדזערע וועב־שטאָפן האָבן זיך שוין

באַוווסט געמאַכט נישט נאָר אין אונדזער לאַנד און אין גרויסן רוס־לאַנד, נאָר אויך אין קיאַכטאַ, וואָס געפינט זיך אין כינע!

און דאָ דאַרף מען אָפּן זאָגן, אַז די פּוילישע יידן, זענען געווען די ערשטע, וואָס האָבן זיך פאַרבונדן מיט די רוסישע סוחרים, אַ דאַנק דער פּאָדמיטלונג פון זייערע יידישע ברידער אין יענעם גרויסן לאַנד, בעת אונדזערע קריסטלעכע סוחרים פון וואַרשע האָבן עס נישט געטון!...

ווי־זשע — ענדיקט אָסטראָווסקי זיינע ווערטער — קאָן מען דאָ עפּעס אָנהייבן אָן יידן"?!...

(פון אָסטראָווסקיס שוין דערמאָנטן בוך, ז' 165, דערשינען 1834)

***

און אין דער אמתן האָבן טאַקע לאָדזשער יידן געהאַלפן דער אָנטוויקלונג פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע, נישט נאָר אין אָנהייב פון איר עקזיסטענץ, נאָר אויך אין אַלע צייטן פון איר קיום.

איז דאָך אַ באַוווסטער פאַקט, אַז לאָדזשער יידן האָבן נאָכן ערשטן וועלט־קריג אויפגעשטעלט נישט בלויז די יידישע פאַבריקן, נאָר אויך די פאַבריקן פון די דייטשע גרויס־אינדוסטריעלער, שטעלנדיק צו זייער דיספּאָזיציע, חוץ מזומן געלט, אויך רוי־מאַטעריאַלן אויף צו קאָנען לאָזן צוריק אין גאַנג די פאַבריקן, וואָס דער דייטשער אָקופּאַנט האָט בעת זיין 4־יאָריקער הערשאַפט אין לאָדזש (18—1914) פולשטענדיק אויסגערויבט.

לסוף איז כדאי צו דערמאָנען דעם פאַקט, אַז לאָדזשער יידן האָבן געהאָלפן אַנטוויקלען זייער שטאַט נישט נאָר אויפן געביט פון טעקסטיל־אינדוסטריע, נאָר אויך אין אַלע אַנדערע ווירטשאַפט־צווייגן.

אַזוי געפינען מיר אין די אָפּיציעלע לאָדזשער אַרכיוון, אַז שוין אין יאָר 1826 זענען אַלע דריי לאָדזשער בוי־אונטערנעמער געווען יידן: יצחק אייזנער, לייב פאַזענטשעווסקי און יהושע שולץ; אויך איז דאָן געווען דער אייזיקער ברונעמער־בויער פון שטאָט דער יידּ יוסף בזשעזשינסקי; דער פאַכטער פון דער שטאָטישער ציגל־פאַבריק איז געווען עוזר בערגער.

אויך די מחוץ־שטאָטישע טראַנספּאָרט־פאַרבינדונג איז געווען לרוב אין יידישע הענט, און פון די טראַנספּאָרט־פירמעס פון לאָדזשער סחורות

זענען, אין יאָר 1850, געווען 8 אין יידישע הענט! חוץ דעם זענען די פֿאַכטערס פון ביידע „בריקן־שטייערס" (אַ שטייער וואָס פלעגט דעם פֿאַכ־טער פֿאַרפליכטן צו האַלטן אין אָרדענונג די ביידע פֿאַרבינדונג־וועגן אין שטאָט אַריין) תמיד געווען נאָר יידן.

***

בכלל איז ווערט צו דערמאָנען, אַז אַ דאָנק יידן האָט זיך פֿאַרצייטנס אָנגעהויבן דאָס בויען הייזער מיט ציגל, וואָס עס באַשטעטיקט, אָפּיציעל, דער ערשטער לאָדזשער בירגערמייסטער טשאַרקאָווסקי, אין זיין מעמאָ־ראָנדום צו דעם קרייז־שעף:

...„און דער יִד לייב בראָנאָווסקי איז טאָקע דער ערשטער ביר־גער פון שטאָט, וואָס שטעלט אויף אַ געביידע, געבויט דורכאויס פון ציגל. דורך דעם גיט ער דעם שטויס דערצו, אַז אויך אַנדערע זאָלן אָנהייבן בויען הייזער פון ציגל".

(לאָדזשער אַרכיוו, נומער 5934, דעם 30סטן דצעמבער 1824)

אויך לייב בראָנאָווסקיס ברודער, אברהם, האָט פיל צוגעהאָלפן צו דער אָנטוויקלונג פון דער לאָדזשער טעקסטיל־אינדוסטריע. אָט וואָס מיר האָבן געפונען וועגן דעם אין דעם אַלטן לאָדזשער פּנקס:

„אברהם בראָנאָווסקי איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט פֿאַר־שפּרייט לאָדזשער סחורות אין די פּוילישע שטעט. ער פלעגט אויפ־קויפן ביי די וועבער און פֿאַבריקאַנטן סחורות און פלעגט זיי אַרום־פירן אויף זיין וועגעלע צו פֿאַרקויפן צו די סוחרים און אויף די ירידים פון פּוילן. שפּעטער אָבער, וען זיינע געשעפטן האָבן זיך פֿאַרגרעסערט, האָט ער געמוטשעט אַרויסשיקן זיינע „משולחים" דערצו, פון וועלכע די וויכטיקסטע זענען געווען: שמואל־הירש דזשאַלאָווסקי, פישל האָמבורסקי, שמואל יעקב אייגער, פּנחס האָמבורסקי, יחיאל דודעלטשיק און חיים צעדערבוים.

מ׳דערציילט, אַז וו׳ בראָנאָווסקיס אַ „משולח" האָט געדאַרפט אָנקומען איז שויז פריער געווען „יום־טוב אינדערוואָכנס"! מ׳האָט געוואָרט אויף אים ווי אויפן וויכטיקסטן גאָסט פון שטאָט.

אינטערעסאנט איז פאלגנדער פאקט: איינמאל איז בראנאווסקי צופעליק דורכגעפארן דורך א שטעטל, ווו מ׳האט אים נישט געקאנט, און ווו זיינער א „משולח" האט גראד געדארפט אנקומען. ארייגקומענדיק אין דער אייניציקער אכסניה פון שטעטל, האט ער געוואלט נעמען א שטוב אויף איבערנעכטיקן. דערקלערט אים אבער דער בעל־אכסניה, אז היינט קאן ער אים נישט געבן קיין בעטל, ווייל בראנאווסקיס א משולח דארף אנקומען פון לאדזש און אלע בעטלעך זענען שוין פאראויס פארנומען פון די סוחרים פון די ארו־מיקע שטעטלעך וואס קומען צו אים היינט אין אוונט.

זייענדיק טשעקאווע צו וויסן ווי זיין „משולח" פירט זיך אויף, אנקומענדיק אין א שטעטל, איז בראנאווסקי געגאנגען אין בית־המדרש ארײן, זיך אוועקגעזעצט אויף א באנק ווארטן ביז 9 אין אוונט, ווען דער משולח וועט אנקומען. פלוצים איז געווארן א קא־כעניש: „דער משולח איז שוין דא", און דער עולם איז ארויסגעלאפן, זיך געשטעלט אונטער די פענצטער פון דער אכסניה קוקן וואס מ׳האט אלץ אנגעגרייט פארן חשובן גאסט.

צווישן די פיל נייגעריקע איז אויך געשטאנען בראנאווסקי, פלוצים האט דער משולח דערזען דורכן פענצטער ר׳ אברהמען, בכבודו ובעצמו! און וואס דעמאלט האט זיך אפגעטון קאנט איר זיך שוין אליין פארשטעלן: דער משולח איז שיעור נישט געפאלן אין חלשות, געווארן ווערנדיק, אז צוליב אים האט זיין בעל־הבית געמוזט נעבעך זיצן אין בית־המדרש כמעט א האלבן טאג. דער ארעמער „האטעלניק" האט זיך גענומען פארענטפערן, אז ער איז כלל נישט שולדיק און ער בעט „מחילה, סליחה וכפרה" אא״וו.

דער סוף איז געווען, אז אלץ איז אריבער בשלום און ר׳ אברהם איז אהיימגעפארן א צופרידענער, זענדיק ווי זיינע „משולחים" זענען אנגעזען אין די פוילישע שטעטלעך.

.33

די מוסטערהאַפטע אַרגאַניזאַציע פון לאָדזשער יידן

זייער אַ סך קאָן מען דערציילן וועגן דער אַרגאַניזאַציע־פעיִקייט פון לאָדזשער יידן. דאָ אָבער וועלן מיר נאָר ברענגען עטלעכע אינטערע־סאַנטע פאַקטן, וואָס האָבן זייער צייט געדינט אַלס מוסטער פאַר אַנדערע קהילות. נאָך פיל מסירות און מלשינות אויף יידן, וואָס זאָלן, לויט דער מיינונג פון די דעמאָלטיקע דייטשן, האָבן „עובר געווען אויפן געטא־געזעץ" און זיך באַזעצט „מעבר לגבול" — דאָס הייסט פון יענער זייט געטאָ — האָבן די מוסרים פלוצים „אַנטדעקט", אַז דאָס הויז אין וועלכן עס ווויינט דער סאַמאַראַדנער פּרנס העיר, ר' יחזקאל זאַלצמאַן, געפינט זיך אויך מחוץ „לתחום־המושב", — פון יענער זייט געטאָ...

און אויפן סמך פון זייער „אַנטדעקונג" האָבן די דייטשן אָנגעגעבן, דעם 10טן מערץ 1831, צום גובערנאַטאָר פון דער מאַזאָוויעצקער וואָיי־ווודסטוווע, פירשט פּאָטאָצקי, אַן אָנקלאָגע אויף דער לאָדזשער מאַכט, וועלכע האָט (נאָך אין יאָר 1827...) געוואָגט צו דערלויבן ווויינען דעם „זשיד" זאַלצמאַן אין הויז פון דייטש טרענקלער, וואָס געפינט זיך אין „קריסטלעכן רעוויר".

און ווייל כראַביַ פּאָטאָצקי האָט די דאָזיקע אָנקלאָגע אָפּגעווארפן, מיטן מאָטיוו, אַז זאַלצמאַן, אַלס באַזיצער פון זיין „עקסטראַ האָנדלס־קאָנסענס" קאָן ווויינען ווו ער וויל, האָבן די דייטשן זיך געוואָנדן מיט זייער באַשולדיקונג דירעקט צום „נאַמיעסטניק" פון דער צאַרישער רע־גירונג אין וואַרשע, דעם געוועזענעם אַדיוטאַנט שיפּאָוו, פאַר וועלכן זיי באַ־

קלאָגן זיך „נעבעך" אויף זייער ביטערן גורל. זייער בקשה ענדיקן זיי מיט פאָלגנדע „פּערל־ווערטער".

...„דורכגעדרונגען פון דער גערעכטער מורא אונדזערער פאַר אַ זיכערן רוּזן, אויב צווישן אונדז וועלן ווינען יידן, בעטן מיר צו פאַרבאָטן, אַז יידן זאָלן אַרייַנדרינגען אין פאַבריק־רעוויר, וויל דורך דעם וועלן פאַרמיטן ווערן צוויי זאַכן: דאָס אַראָפּזינקען פון לאָדזש אָלס פאַבריקס־שטאָט, און אויך דער פאַרלוסט פון אונדזער האַב־און־גוטס.

געצייכנט אין נאָמען פון אַלע לאָדזשער דייטשן,

קאַרל גרעיבער".

(וואַרשעווער אַרכיוו, 10טן מערץ 1831)

דער סוף פון די אַלע דייטשע מלשינות איז געווען, אַז מ׳האָט טאַקע זאָלצמאַנען עקסמיטירט פון זיין דירה, ס׳מעבל אַרויסגעשליידערט אינמיטן גאָס און אים אָנגעזאָגט, אַז אין פאַרלויף פון 12 שעה מוז ער זיך אַריינצ׳ען אין געטאָ!...

אַן עד־ראיה פון יענע צייטן האָט מיר דערציילט וועגן דעם וואָס עס איז ווייטער געשען:

„דערהערנדיק פון דער נבלה, וואָס דאָס „גאַיעס" (אַזוי האָבן דאָן יידן גערופן גויים — א. ט.) האָבן אָפּגעטון ר׳ יחזקאלן און וויסנדיק מיט וואָס דאָס קאָן אויף להבא שמעקן, אויב מיר וועלן, חלילה, פאַרשווייגן אַזאַ „חילול־השם" קעגן פרנס פון דער גאַנצער יידישער עדה, האָט מען תיכף צונויפגעקלאַפּט אויפן מאַרק, מיט די צוויי מענער שענע שטאַרצן, דעם גאַנצן עולם, און מ׳האָט מניה־וביה באַשלאָסן, אַז אַלע זאָלן מיר זיך תיכף־ומיד אַהינלאָזן צו ר׳ יחזקאלס דירה און מ׳זאָל טוען וואָס מ׳דאַרף...

און אַזוי זענען מיר אַלע — יונג און אַלט, מאַנספּערשוינען און נקבות — שוין געשטאַנען אַרום ר׳ יחזקאלען, וועלכער איז נעבעך געזעסן אינדרויסן אַ טויט־בלאַסער אויף זיין אַרויסגעשליידערטן פאַטער־שטול (פאָטעל — א. ט.) און זיך אַרומגעקוקט מיט אַ צער־בראָכן האַרץ און ביטער געמיט, וואָס מ׳האָט פון אים געמאַכט"...

שילדערנדיק דאָס טרויעריקע בילד און דעם רושם דערפון אויף אַלע זיך צונויפגעלאָפענע, — האָט דער עדות ווייטער מיר דערציילט:

דערזעענדיק די גרויסע בראָך, וואָס האָט נעבעך געטראָפן אונ־דזער ר׳ יחזקאלען, האָט דער עולם זיך מער נישט געקאָנט איינהאַלטן און אַ ווארף־געבנדיק זיך אויפ׳ „פּעדער־הייזל" פון דער דירה, האָט מען תיכף אַראָפּגעריסן די פּאָליציי־זיגלען פון דער פּאַרחתמעטער טיר און „הענדום־פּענדום" אַרײַנגעטראָגן צוריק ס׳מעבל אין דער דירה און, ממש אויף די הענט, אַרײַנגעטראָגן ר׳ יחזקאלען, זיצנדיק אויפן פּאָטעל, אין זיין שטוב...

אָפּטוענדיק דאָס דאָזיקע שטיקל אַרבעט איז דער עולם זיך צעגאַנגען, איבערלאָזנדיק אַלס שמירה עטלעכע געזונטע יונגען מיט דרענגער אין די הענט, על כל צרה שלא תבוא"...

אַז דאָס דאָזיקע געשעענישׂ איז „נישט געבליבן קיין לאַנגער סוד פאַר דעם קליינעם בראָד", — איז דאָך פּאַרשטענדלעך; און אַזוי האָט טאָקע נישט געדויערט קיין שעה צייט, ווי דער בירגערמייסטער טאַנגער־מאַן, בכבודו ובעצמו, איז האָסטיק געקומען צו לויפן צו זאַלצמאַנס דירה, אין באַגלייטונג פון צוויי פּאָליציאַנטן און דערזעענדיק די לאַגע, האָט ער זיך בחרפּה באַלד אָפּגעטראָגן צוזאַמען מיט זיינע „באַשיצער" און באין־בריר האָט ער אָנגעשריבן אַ פּראָטאָקאָל און צוגעשיקט דעם לענטשיצער קרייז־שעף אַן אויספּירלעכן באַריכט דערפון, ענדיקנדיק אָזוי:

— — — „נאָכדעם ווי מיר האָבן שוין זאַלצמאַנען געהאָט עקסמיטירט פון זיין דירה, וואָס געפינט זיך אויף יענער זייט געטאָ, האָט זיך פּלוצים פּאַרזאַמלט אַ באַנדע, וועלכע האָט מיט כח אויפגעריסן די טירן פון דער דאָזיקער דירה און אים און אַלע זיינע אַרויסגעווארפענע שטוב־זאַכן צוריק אַרײַנגעזעצט אין דער זעלבער דירה.

נאָכדעם, ווי איך בין שפּעטער אָנגעקומען אַהין, אין באַגלייטונג פון דער שטאָט־לאָווניקעס און פּאָליציאַנטן און דערזען וואָס ס׳איז געשען, איז מיר נישט איבערגעבליבן קיין אַנדער ברירה ווי צונויפ־שטעלן אַ געהעריקן פּראָטאָקאָל וועגן געשעענעם פּאַל"...

(לאָדזשער אַרכיוו, 6טן אויגוסט 1841, מעמאָראַנדום פון בירגערמייסטער טאַנגערמאַן).

**
*

אבער אונדזער ר׳ יהזקאל זאלצמאן איז אפילו נאך דעם דאזיקן פאל נישט געבליבן זיצן מיט פארלייגטע הענט!

נאך איז דערזעלבער וואך האט ער געשיקט אן אויספירלעכן מע־מאראנדום, דירעקט צום וואַרשעווער „נאמיעסטניק", וועלכן ער שילדערט אויספירלעך וויפל אומאנגענעמלעכקייטן די ארטיקע מאכט האט פארשאפט דער גאנצער יידישער עדה פון לאדזש, באליידיקנדיק אזוי שענדלעך אים, — דעם פרעזעס פון דער קהילה, — באזונדערס ווי די רעגירונג אליין האט אים פריער נאך מזכה געווען מיט ווינרעכט מחוץ פון געטא, אלס „פראפינאטאר" (פאכטער פון די שטארקע משקאות) פון דער שטאט, ווי אויך אלץ באזיצער פון א ספעציעלן „קאנסענס" (דערלויבעניש) צו האנד־לען מיט גארן פאר דער טעקסטיל־פאבריקאציע.

ענדלעך האט זאלצמאן באקומען צוגעשיקט פון רוסישן „נאמיעסט־ניק" (דעם 4טן אויגוסט 1841), א ספעציעלע דערלויבעניש, אין דער פא־רעם פון „אויסנאם־חסד" צו בלייבן ווינען אין זיין דירה און דאס צוליב צווי סיבות: ערשטנס, ווייל ער ווינט שוין דאָרט 7 יאָר, און צווייטנס, ווייל ער פארדינט עס אויך אין זין פון מלוכה־שטייער־אמט.

דער סוף איז געווען, אז אין זעלבן יאָר נאך האט זאלצמאן אפגע־קויפט דאס גאנצע הויז ווי אויך נאך א נעבן־פלאץ, וווּ ער האט אויפגע־בויט נאך א גרויס געמויערט הויז. און שפעטער האט ער אויך זיינס א גרויסן, דריטן פלאץ, דורכגעצויגן א ספעציעלע גאס (צווישן פולנאצנא און שרעדניץ) געפרופן זאלצמאנס גאס (סאלנא) און דאָרט אויסגעבויט נאך א דריט הויז פאר זיך און פאר זיינע לאגערס.

.34

ווי לאָדזשער יידן באַשיצן העלדיש זייערס אַ ברודער

דער צווייטער פאַקט, וועלכער באַווייזט די אָרגאַניזירטקייט פון לאָדזשער יידן, איז געשען אין יאָר 1861. אין יענעם יאָר, וועו צווישן פון די גרעסטע לאָדזשער אינדוסטריעלער, — דער דייטשער בוימוואָל־פאַבריקאַנט קאַרל שייבלער און דער יידישער וואָלשטאָף־פאַבריקאַנט אברהם משה פרוסאַק האָבן געגומען אויסאַרבעטן זייערע טעקסטיל־סחורות אויף קראַפט־שטול, אָנשטאָט אויף די פריערדיקע האַנט־שטולן.

די דאָזיקע „רעפאָרם" האָט, ווייזט אויס, נישט זייער „געשמעקט" די דייטשע האַנט־וועבער פון לאָדזש און זיי האָבן באַשלאָסן צו מאַכן אין מאָל פאַר אַלע מאָל אַ סוף צום „געפערלעכן קאָנקורענט", — צום קראַפט־שטול...

אין דער נאַכט פון 20סטן אַפּריל 1861, האָבן זיי אין געשלאָסענע רייען, מאַרשירט צו שייבלערס פאַבריק, וועלכע האָט זיך געפינען אין „דייטשן רעוויר" און אויפרייסנדיק די איזערנע טויערן, זענען זיי אַריין אין פאַבריקס־הויף, האָבן געבונדן די וועכטערס און זיך געלאָזט צו די פאַבריק־זאַלן און דאָ האָבן זיי זיך געגומען צו דער ריכטיקער פאַרניכטונג־אַרבעט:

חרוב־מאַכנדיק צו־ערשט אַ טייל פון די הילף־מאַשינען פון ערשטן זאָל, זענען זיי באַלד אַריין אין הויפטזאָל און זיך געגומען צו די מעכאַנישע וועב־שטולן, פון וועלכע זיי האָבן אַראָפגעשניטן די שוין אָנגעוועבטע

קעטעס, צעשניטן די סחורות אויף פּיצלעך און דאַן צעהאַקט די שטולן גופא.

**
*

זייענדיק באַרוישט פּונעם גרויסן „נצחון", האָבן די „מורדים" באַ־שלאָסן זיך אַראָפּצולאָזן אויף אַלטשטאָט און זיך נעמען צו אברהם־משה פּרוסאַקס פאַבריק, וואָס האָט זיך געפּונען אין יידישן געטאָ, אונטן, ביים „סטאָוו" (בייב טייך „לודקא" — א. ט.).

הערנדיק, אַז די „דייטשן" לאָזן זיך אַראָפּ פון שטאָט צו דער אַלט־שטאָט און גייען זיך נעמען צו פּרוסאַקס פאַבריק, האָבן די לאָדזשער יידן זיך תיכף אַרגאַניזירט אין „קאַמפּס־גרופּעס" און, באַוואָפענדיק זיך, — די מענער מיט העק און מעסערס, מיט דרענגער און לאָפּאַטעס און די פרויען און יוגנט מיט שטיינער און ציגל, אַוו" — האָט זיך דער עולם אַוועקגעשטעלט אַרום דער פאַבריק, גרייט צו שיצן זייער ברודער, אויף לעבן און טויט.

אַזוי האָבן די לאָדזשער יידן דאַן העלדיש באַשיצט פּרוסאַקס פאַבריק אַ גאַנצע נאַכט קעגן די הונדערטער אָנפאַלער, וואָס זענען געווען דאָרט פאַרזאַמלט, ביז עס זענען אָנגעקומען פון לענטשיץ די קאָזאַקן, וועלכע האָבן „באַרוישט" די צעהיצטע דייטשע געמיטער...

די דאָזיקע ענערגישע פאַרטיידיקונג האָט טאַקע אָפּגעראַטעוועט פרו־סאַקס פאַבריק פון פולשטענדיקער פאַרניכטונג. ווייל לויטן אָפּיציעלן פּראָטאָקאָל, וואָס די אַרטיקע מאַכט דאַן צונויפּגעשטעלט, האָט דער שאָדן אין שייבלערס פאַבריק באַטראָפן 15 טויזנט זילבער־רובל, בעת דער גאַנצער שאָדן ביי פּרוסאַקן איז צומאָל נישט דערגאַנגען צו 200 רובל, און דאָס אויך נאָר פון די אויסגעהאַקטע שויבן, מיט שטיינער פון יענער זייט „סטאָוו"... 8)

**
*

אין צוזאַמענהאַנג מיטן „וועבער־בונט" איז כדאי צו פאַרעפנטלעכן

אויך פֿאַלגענדן פֿאַקט, וועלכן כ׳האָב מיר אין מיין יוגנט נאָטירט פון די זקני־העיר, וואָס האָבן אים אַליין איבערגעלעבט:

„נאָכדעם ווי די צעבונטעוועטע האַנט־וועבער האָבן אָפּגע־האַלטן אַזאַ גרויסן „נצחון" איבער שייבלערן, האָבן זיי באַשלאָסן אייניצואַרדענען אויף צומאָרגנס אַ פּייערלעכע „נצחון־מאָניפעסטאַ־ציע" איבער די גאַסן פון שטאָט.

צו דעם צוועק האָבן זיי זיך צונויפגעזאַמלט אין „ווילקע", נעבן „מייסטערהויז", זיך אויסגעשטעלט גרופּעסוויז אין רייען, יעדער נעבן זיין „צעד־פּאָן", און מאַרשירנדיק אַזוי איבער די גאַסן פון שטאָט, האָבן זיי פון צייט צו צייט אויסגעשריגן: „זאָל לעבן דער האַנט־שטול!", „אַ טויט דעם קראַפּט־שטול!", „נידער מיט די פּאַרע־טער!", „אַוועק מיט די אַרבעטער־שונאים!" אא״וו, אאַ״וו.

כדי צו געבן דער דאָזיקער מאָניפעסטאַציע אַן אימפּאָזאַנטן אויסזען, איז זיך געגאַנגען דער הויפּט־בונטאָוויטשיק, דער אין לאָדזש־געבוירענער האַנט־וועבער יוליוס הייגעל, אַן דער שפּיץ פון דער גאַנצער פּראָצעסיע, שטופּנדיק פאַר זיך אַ קליין וועגעלע וואָס איז געווען באַלאָדנט מיט מילך־קאַנעס, און צו וועלכן עס זענען גע־וועז צוגעשפּאַנט אַ הונט מיט אַ מיידל (אַזוי ווי עס פלעגן דאָן אין דייטשלאַנד פירן מילך אין שטאָט אַריין די דאָרטיקע פּויערים) אוך, צוקומענדיק צום הויז פון שייבלערן, וועלכער איז געווען אַ געבוי־רענער אין דייטשלאַנד, האָט יוליוס הייגעל אויסגעשריגן אוך די מאַסע האָט אים צוגעהאַלפן: „גיי דיר, שייבלער, צוריק אין דיין דייטשלאַנד"!!!...

אוך באַלד נאָכדעם האָט דער עולם געגומען מאַכן שייבלערן אַז אמתע „קאַצנמוזיק", אוך אויסבילנדיק אויף אים אוך אויסמיאָוקענדיק אין עכטע הינט אוך קעץ־קולות פאַרשידענע זידל־אויסרופן, איז זיך די מאַסע צעגאַנגען מיטן נצחון־געפיל, אַז דער מעכאַנישער וועב־שטול איז שוין באַגראָבן לעולם ועד!...

**
*

אצינד הערט ווי דער גורל קאָן אמאָל „נקמה"־נעמען אין אַ מענטשן:

דער גורל האָט געוואָלט, אַז דער זעלבער לאָדזשער האַנט־וועבער יוליוס היינצל, וואָס האָט דאָן אַזוי שטאַרק געקעמפט קעגן די גרויס־אינדוסטריעלער פאַר זייער וועלן מעכאַניזירן די פאַבריקן, — אָט דער דאָזיקער „בונטאָוושיק" איז עס שפּעטער „נעבעך" אַזוי „באַשטראָפט" געוואָרן, אַז ער אַליין איז געוואָרן איינער פון די גרעסטע גרויס־אינדוסטריעלער און מיליאָנערן פון לאָדזש, צו וועמען עס האָבן געהערט די צוויי באַווּוסטע פירמעס: „אַקציענגעזעלשאַפט יוליוס היינצל פאַר וואָל־שטאָפן" און „וויזעווער מאַנופאַקטור היינצל און קוניצער פאַר בוימוואָל־שטאָפן".

דער אין לאָדוש־געבוירענער „מאַניפעסטאַציע־שרייער" און „קאַצן־מוזיק־מאַכער" קעגן די גרויס־אינדוסטריעלער — אָט טאַקע דער דאָזיקער בר־נש אַליין — איז שפּעטער געוואָרן באַערט מיט די גרעסטע מעדאַלן און אויסצייכענונגען „פאַר פאָרדינסטן לטובת דער גרויס־אינדוסטריע"...

און טאַקע אָט דערזעלבער לאָדזשער האַנט־וועבער, וואָס האָט דאָן אַרויפגעשריגן צו שייבלערן: „לך לך, פרעמדער איינוואַנדערער, לארצך ולמולדתך, דייטשלאַנד" — איז נאָך זיין טויט באַגראָבן געוואָרן אין אייר־נעם פון זיינע הערלעכע פאַלאַצן, דווקא אין דייטשלאַנד, מיט קעניגלעכער צערעמאָניע, אַלס „באַראָן יוליוס היינצל פרייהער פאָן האָהענפעלד!"...

**
*

צום סוף לאָמיר אויך דערציילן, וואָס עס קאָן אַלץ טרעפן אויף גאָטס גרויסער וועלט מיטן קליינעם ערדישן באַשעפענישל, וואָס רופט זיך „מענטשעלע"...

די פירמע „היינצל", וואָס איר אינהאָבער, דער אמאָליקער „חבר יול־יוס", האָט דאָן אַזוי פאַרביסן געקעמפט לטובת די אַרבעטער, — אָט טאַקע די דאָזיקע פירמע איז געווען די ערשטע גרויס־אינדוסטריעלער געזעל־שאַפט, וואָס האָט אין לאָדזש אָנגעהויבן דעם גרויסן און פאַרביסענעם

קאַמף קעגן די אַרבעטער, פּראָקלאַמירנדיק קעגן זיי (דעם 22סטן אַפּריל 1905) דעם באַווּסטן „לאָדזשער לאָקאַוט".

און אויך די אַרבעטער פון אָט דערזעלביקער פאַבריק זענען עס טאַקע געווען די ערשטע, וואָס האָבן, באַלד מיטן צוטרעטן פון אָלע אַנדערע פאַבריקן צום הייַנטלשן לאָקאַוט (דעם 21סטן סעפּטעמבער), געענטפערט מיטן שרעקלעכן קעגנקאַמף — דערשיסנדיק אויף טויט (דעם 30סטן סעפּטעמבער 1905) דעם שותף פון יוליוס הייַנצל, — קוניצער!...

לסוף איז כדאי צוצוגעבן, אַז דערזעלבער יוליוס הייַנצל, וואָס האָט דעמאָלט אָנגעפירט מיטן אָנפאַל אויף פּרוסאַקס פאַבריק, וועלנדיק זי פאַרניכטן אָלס ערשטע גרעסטע ייִדישע דאַמף־פאַבריק, — האָט לסוף פאַרקויפט אָלע זייַנע פאַבריקן דווקא צו אַ ייִדן, — צו ר׳ אשר בן לוי הכהן, באַקאַנט אָלס אָסקאַר קאָן, אינהאָבער פון דער „ווידזעוועער מאַנופאַקטור".

---

8) אינעם לאָדזשער אַרכיוו פון יאָר 1859, טיק 228, ווערט צווישן אָנדערן אויך געזאָגט ,אַז פּרוסאַק איז געווען אייַנער פון די ערשטע פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן געגומען אַרבעטן אין לאָדזש אויף מעכאַנישע וועב־שטולן און ער האָט אויך אויפגעשטעלט אַ מאַדערנע וואָל־שפּינערייַ, וועלכע ער האָט געבראַכט פון ענגלאַנד.

אויך האָב איך געפונען אין אָלטן לאָדזשער פנקס וועגן פּרוסאַקן פאָלגנדעס: „ר׳ אברהם־משה איז געווען אייַנער פון די גרעסטע וואָל־פאַבריקאַנטן. אין זיין פאַבריק האָבן געאַרבעט אויסשליסלעך ייִדן. יעדן פרייטיק פלעגט ער שוין אַזייַגער 12 מיטאָג שליסן די פאַבריק. דאָך האָט ער באַצאָלט די אַרבעטער דעם לוין פאַר אַ גאַנצן אַרבעטס־טאָג".

.35

אויך ביי אַן אומגליק דערקאַנט מען דעם לאָדזשער ייד

אַלס דריטער פאַקט, וואָס באַווייזט די אַרגאַניזיר־פעיקייט פון לאָדזשער ייִדן, בעת עס נייטיקט זיך אין באַלדיקער קאַלעקטיווער הילף פאַר ברידער, קען דינען דאָס אויפנעמען די אַנגעקומענע ייִדן, וואָס זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון מאָסקווע (1891).

***

אין לעבן וועל איך נישט פאַרגעסן יענעם מאָמענט, וועז ס׳עפנט זיך האַסטיק די טיר פון דעם פאַראַדנעם אַריינגאַנג צו אונדזער ווינונג, און מיין פאָטער ע״ה, פירט אַריין ביי אַ מנין רוסישע ייִדן, באַלאַדענע מיט טשעמאַדאַנעס און לייוונטענע פּעק, באַהאַנגענע מיט קיישלעך און טשייניקעס, בעט זיי אַריין אין „גרויסן סאַלאָן־צימער״ (אונדזער זאַל), ווייזט זיי אָן אויף די שטולן אַרום גרויסן טיש און באַפעלט דודלען (אונדזער הויז־משרת) אַריינצובערענגען תיכף דעם סאַמאָוואַר.

נאָך איצט שטייט מיר פאַר די אויגן דאָס בילד, ווי מיין מאַמע ע״ה — וועלנדיק מהנה־זיין אָט די דאָזיקע פאַרחושכטע און פון דער לאַנגער נסיעה מידע ייִדן, — גיסט אַליין איין דעם טיי, דערלאַנגט יעדן זיין גלאָז מיט אַ טעלערל קיכלעך און בעט מיט איר זיס־האַרציקן שמייכעלע צו „פילן זיך, ווי ביי זיך אין דער היים!״.

**
*

אזעלכע קבלת־פנימס האבן דאן פיל לאדזשער יידן געמאכט זייערע מאסקווער ברידער, וואס די צארישע מאכט האט אויף אזא ברוטאלן אופן פארטריבן פון מאסקוע.

דערביי דארף מען נישט פארגעסן, אז צווישן די טויזנטער ארויסגעטריבענע מאסקווער יידן האבן זיך אויך געפונען אזעלכע, וואס האבן ממש נישט געהאט דעם טאג איבערצולעבן.

די דאזיקע „גירושי־מאסקוע", פון וועלכע דער גרעסטער טייל איז אריין דווקא נאר קיין לאדזש, האט ס'יידישע לאדזש אויפגענומען מיט אזוי פיל הארץ און מיט אזא ווארעם־יידישן הכנסת־אורחים־געפיל, וואס לאזט זיך איצט קוים שילדערן.

ס'יידישע לאדזש האט די מאסקווער ברידער אויפגענומען בסבר פנים יפות, האט יעדן פון זיי געדינט בלב ונפש אין וואס ער האט זיך נאר גע־נייטיקט, האט אינקוואַרטירט די וואס האבן עס באדארפט אין ליכטיקע, וואַרעמע ווינונגען; האט דערלאנגט יעדן, וואס האט עס געברויכט: בגד ללבוש ולחם לאכול, פאר אים און פאר וויב און קינד; האט געהאלפן פיל פון זיי זיך איינארדענען, ווער אלס אנגעשטעלטער, ווער אלס סוחר אדער פארמיטלער און ווער אלס אגענט־רייזנדער, וכדומה; האט פארשאפט פאר די וואס האבן זיך אליין איינגעארדנט, — קרעדיטן אין בענק און אין ליי־קאסעס; און פאר די וואס האבן זיך ערשט געדארפט איינארדענען, — הלוואות און בכלל אלע מעגלעכע אונטערשטיצונגען, ביז זיי האבן זיך אזוי שיין איינגעארדנט, אז דער רוב פון זיי זענען מיט דער צייט געווארן אונטערשטיצער פון טויזנטער אנדערע, פון זייערע ברידער וואס האבן שפעטער אויך געמוזט פארלאזן דאס צארישע רוסלאנד.

און ווי וויט דאס אלץ איז דאן געווען וויכטיק, הן פאר די אנגע־קומענע אליין ווי אויך פאר דער גאנצער אנטוויקלונג פון שטאט, זאל דינען דער פאקט, אז רעדנדיק וועגן לאדזש און איר אנטוויקלונג, באטאנט בפירוש די ענגלישע ענציקלאפעדיע פון 1904, אז „דער גירוש פון די מאסקווער יידן האט פיל צוגעהאלפן צו דער אנטוויקלונג פון לאדזש, פון איר אינדוסטריע, מסחר אא"וו.

די יידישע זעלבסטשוץ ביים לאָדזשער פּאָגראָם

דער פערטער פּאַקט, וואָס האָט באַוויזן די אַרגאַניזאַציע־פּעיקייט פון לאָדזשער יידן, איז געשען אין יאָר 1892.

נאָך אַ שטאַרקער „העץ־אַגיטאַציע", וואָס האָט זיך אין שטאָט געפירט באַלד נאָך דער גראַנדיעזער „1טער מאַי־פייערונג", האָבן פלוצים געמומען שטראָמען אין שטאָט אַריין פון דער גאַנצער סביבה גרויסע קריסטלעכע מענטשן־מאַסן, צווישן זיי מערסטנטייל אַרבעטער און פויערים און סתם גויים.

אָנקומענדיק מיטן שוין פון פריער צוגעגרייטן העץ־בילבול, אַז יידן האָבן, כביכול, אויסגעהאָקט די שויבן פון דער אַלטשטעטישער קירך — האָבן זיי געמומען באָפאַלן אין די גאַסן די יידן און אויך באַרויבן די יידישע געוועלבער.

גאַנצע צוויי טעג האָבן געדויערט די דאָזיקע ווילדע אָנפאַלן, אָן דער מינדסטער רעאַגירונג מצד דער אָרטיקער מאַכט.

לאָדזשער יידן, באַזונדערס די איינווינער פון אַלטשטאָט און פון באַלוט, מערסטנס די קצבים, פישערס, פורמאַנעס, טרעגערס, פּאָקערס, האַנט־וועבער און אַנדערע קרעפּטיקע לייט — האָבן זיך תיכף אָרגאַניזירט אין אַ ספּעציעלער „סאַמאָבראָנע" (זעלבסט־שוץ) און זיך איינגעטיילט אין פּאָרשידענע קאָמף־גרופּן.

באַוואָפענענדיק זיך מיט אַלעם מעגלעכן: העק און מעסערס, דרענגער און אָרטשיקעס, ברעכשטאַנגען און אַנדערע אייזערנע כלים, איז די דאָ־

זיקע סאַמאָאַבראָנע אַרויס אין שטאָט און געגנומען שטעלן די פֿאָגראָמ־טשיקעס אַ גאַנץ ענערגישן ווידערשטאַנד. עס איז דאָן געקומען דערצו, אַז אין פֿאַרלויף פון אַ האַלבן טאָג צייט איז די גאַנצע אַלטשטאָט ווי אויך די נאָוואָמיעיסקע און אַלע אירע זייטן־גאַסן ממש „אָפּגערייניקט" גע־ווארן פון די צעווילדעוועטע אָנפאַלער.

און ס׳איז אַ פאַקט, אַז די דאָזיקע יידישע ספּאָנטאַנע פאַרטיידיקונג־אַקציע האָט אַזוי געווירקט, אַז קיינמאָל האָבן די שוואַרצע העץ־עלעמענטן שוין נישט געקאָנט דערגרייכן אויפצוהעצן די גויים קעגן די לאָדזשער יידן.

***

די אָרטיקע צייטונגען האָט די רעגירונג פאַרוועדט צו פאַרעפנטלעכן וועגן די דאָזיקע געשעענישן. דאָך זענען, ווי עס איז, דערגאַנגען אין דער בריי־טער וועלט אַריין געוויסע אינטערעסאַנטע ידיעות וועגן די אומרוען.

אָט־וואָס דער גרויסער רוסישער רעוואָלוציאָנער, בורצעוו, פאַרעפנט־לעכט וועגן דעם אין זיין אינטערעסאַנטן בוך „קאַלענדאַר רעוואָלוציאָנערא":

„ווייל די לאַגע פון די לאָדזשער אַרבעטער איז געווען זייער שלעכט, האָבן זייערע פירער באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן זיי קעגן זייערע אַרבעטס־געבער. צו דעם צווועק האָבן זיי געוויילט דעם 1טן מאַי (1892). און ווייל דער ערשטער מאַי איז דאָן גראָד אויסגעפאַלן זונטיק, און די סאָציאַליסטישע פירער האָבן מורא געהאַט, אַז אפשר וועט זייער אַגיטאַציע נישט מאַכן דעם געהעריקן אייגדרוק. האָבן זיי דעריבער פּראָקלאַמירט אַן אַלגעמיינעם שטרייק אויפן 5טן מאַי, אין וועלכן ס׳האָט טאָקע געווארפן די אַרבעט העכער הונדערט טויזנט לאָדזשער אַרבעטער.

ווי ס׳איז צו פאַרשטיין, איז די דאָזיקע „אַרבעטער־חוצפּה" כלל נישט געפעלן געווארן די רוסישע רעגירונגס־לייט און זוכנדיק אַן אויסרייד ווי אונטערצודריקן דעם „אַרבעטער אויפשטאַנד", האָבן די רעגירונגס־ספּערן אונטערגערוקט די אַרבעטער אָנצופאַלן אויף די שוצלאָזע יידן, צו באַרויבן זייערע געווועלבער און בכלל צו מאַכן מיט זיי וואָס ס׳האַרץ גלוסט נאָר.

און אַזוי האָט דער דאָזיקער פּאָגראָם געדויערט צוויי טאָג נאָכאַנאַנד, אַן שום אַריינמישונג פון דער מאַכט. דערנאָך, אָבער, ווי ווי דער אַרבעטער־צאַרן האָט זיך געזומען אויסגיסן אויך אויף די אַרבעטס־געבער, האָט זיך אָנגעהויבן אַ דעפּעשן־אויסטויש צווישן פּעטריקאָווער גובערנאַטאָר מיללער און דעם וואַרשעווער גענעראַל־גובערנאַטאָר גורקאָ, ווי אויך צווישן אים און פּעטערבורג. און ערשט דעמאָלט איז אָנגעקומען פון פּעטערבורג דער טעלעגראַפּישער באַפּעל: „שיסן, אַן רחמנות אויף די לאָדזשער אַרבעטער“!

און דער וואַרשעווער גענעראַל־גובערנאַטאָר האָט פון זיין זייט צוגעגעבן ווערטלעך: „און נישט זשאַלעווען קיין קוילן“!...

***

אויפּוויזנדיק ווי נידערטרעכטיק עס איז דאָס געווען די דערמאָנטע רוסישע פּראָוואָקאַציע קעגן דעם לאָדזשער פּראָלעטאַריאַט — ענדיקט בור־צעוו זיין באַריכט אַזוי:

„און טאַקע פון דעם מאָמענט אָן האָט זיך אָנגעהויבן אויף די לאָדזשער גאָסן אַן אמתע מלחמה, מיט באַריקאַדן און הייס־געווער, צווישן דער רוסישער מיליטער־מאַכט און די אויפשטענדיקע אַר־בעטער.

דער סוף פון דעם דאָזיקן קאַמף איז געווען: 108 געפּאַלענע מצד דער ציווייל־באַפעלקערונג און פון די רוסישע מיליטער־לייט און קאָזאַקן זענען געווען געפּאַלענע און פּאַרוווּנדעטע סך־הכל 51“.

(פון „לאָדזשער אַלמאַנאַך“, דערשינען אין ניו־יאָרק 1934)

וויפל דערהרגעטע און פּאַרוווּנדעטע ס׳זענען געווען אין די ערשטע צוויי טעג פון דעם „ראַבונעק“ (אַזוי האָט מען דאָס געפונען דעם דאָזיקן פּאָגראָם), ווייסט מען נישט גענוי. אָבער די יידן וואָס האָבן דאָס זיך פֿערזענלעך באַטייליקט אין יענער „סאַמאָאַבראָנע“ האָבן געווּסט אויף זיכער, אַז די צאָל פּאַרוווּנדעטע פון די קריסטלעכע אָנפּאַלער איז געווען ייִנף מאָל אַזויפיל ווי די יידישע פּאַרוווּנדעטע.

און זאָל דאָ ביי דער געלעגנהייט אויך דערמאָנט ווערן אייניע פון די דעמאָלטיקע לאָדזשער יידישע פרויען, — באַשע־לאה טענענבוים האָט זי געהייסן (מיין מוטער ע"ה), — וועלכע האָט באַלד ווי דער דאָזיקער „ראָבונעק" (פאָגראָם) איז אויסגעבראָכן, צונויפגערופן אַלע מענער, וואָס האָבן געווינט אין אונדזערע דריי הייזער (פיעטריקאָווער 36/38 און דאָס זיך גרענעצנדיקע, נומער 34 פון דער ציגל־גאַס), האָט צוזאַמענגעשטעלט פון די קרעפטיקערע פון זיי אַן אייגענע זעלבסטשוץ, — אַן אַזוי־גערופענע „סאַמאָאַבראָנע" און באַוואָפענענדיק זיי מיט אייזערנע טראַלקעס, וואָס זי האָט באַפוילן אַרונטערצונעמען פון די טרעפן־פּאַרענטשעס, ווי אויך מיט די 3 רעוואָלווערן, וואָס זענען צופעליק געווען ביי שכנים, האָט זי די אַלע זעלבסטשוץ־לייט צעשטעלט אויף דער וואַך ביי די דריי טויערן פון אונדזערע הייזער.

און אַזוי ווי די דאָזיקע הייזער וואָס זענען דאָן געווען כמעט פון די גרעסטע אין שטאָט, האָט זיך אויך געפונען אַן אָפטייך (לישעצקי־קאָפעלסקאָ) און ס׳האָבן דאָרט אויך געוווינט דריי דאָקטוירים (ד״ר זאַקס, ד״ר פּאַנסקי און פרוי ד״ר גערשוני), האָט זי צונויפגעשטעלט אַ רעטונגס־אָפּטיילונג, אַן „אַמבולאַנס פּאַר גיכער הילף", און זי אַליין האָט זיך געשטעלט אָן דער שפּיץ פון דער גאַנצער הילף־אַקציע.

אַזוי האָט די דאָזיקע העלדישע פרוי, מיט דער הילף פון איר זעלבסט־שוץ־גרופּע, אָפּגעראַטעוועט בעת די פּאָגראָם־טעג (דאָנערשטיק און פרייטיק) צענדליקער יידן, צווישן זיי אויך ר׳ סענדער פּאָזנאַנסקי (אַ ברודער פון באַקאַנטן מיליאָנער), וועלכן מ׳האָט, אַ פּאָר וווּנדעטן אַרייניגעכאַפּט פון גאַס אין אונדזער הויף און געגעבן אים די נייטיקע מעדיצינישע הילף אויפן אָרט טאָקע, נאָכדעם ווי די כוליגאַנעס האָבן אים פּאָר וווּנדעט מיט מעסערס, בעת ער איז אויף אַ רגע דערשינען פּאָר זיין הויז, אויף עק צעגעלניאַנע און פיעטריקאָווער (שפּעטער דאָס אָרט פון ווילהעלם לאָנדאָס באָנק־הויז).

און מיט דער זעלבער טאַקטיק — הערנדיק אַ געוואָלד־געשרייַ אין גאַס זיך אַרויסצורייסן אין דרויסן און אָפּראָטעווען די פּאָר וווּנדעטע יידן — האָט דאָן די דאָזיקע סאַמאָאַבראָנע געראָטעווט פון זיכערן טויט אַ פּאָר צענדליק יידן

.37

אַן אינטערעסאַנטער עפּיזאָד פון לאָדזשער פּאָגראָם

(געווען איז עס באַלד נאָכדעם, ווי עס איז אויסגעבראָכן (דעם 6טן מאַי 1905) דער זשיטאָמירער פּאָגראָם.

נישט קוקנדיק אויף אַלע זיינע באַמיונגען און זשורנאַליסטישע מיט־לען, וואָס נחום סאָקאָלאָוו האָט אָנגעוואָנט צו באַקומען וועלכע עס איז ידיעות פון דאָזיקן פּאָגראָם, איז אים פּאַר קיין פּאַל נישט געלונגען געווואָר צו ווערן כאָטש דאָס מינדסטע.

פּינף טעג נאָכאַנאַנד האָט זיין „הצפירה" נישט געקאָנט איבערגעבן דעם לייענער עפּעס אַ באַריכט וועגן דעם דאָזיקן טרויעריקן געשעעניש, וואָס האָט דאָן פּאַסירט אין דער הויפּטשטאָט פון וואָלין, — זשיטאָמיר.

די סיבה דערפון איז געווען דאָס איבערראַשן מצד דער רוסישער מאַכט יעדע אַרט קאָמוניקאַציע, טעלעפאָנישע ווי אויך טעלעגראַפישע און פּאָסט־פּאַרבינדונג, כדי צו פּאַרשווייגן ווי עס איז דאָס געשעעניש פּאַר דער וועלט.

„באין־ברירה — שרייבט דאָן נחום סאָקאָלאָוו אין „הצפירה" — האָב איך באַשלאָסן צו פּאָרן פּערזענלעך צום דאָזיקן „גיא ההריגה" (צום „שלאַכט־פּלאַץ"...).

און גייענדיק מיר אַזוי צום באַן, באַגעגנט מיך מיין פּריינט און שכן, דאָקטער קנאַסטער און זאָגט צו מיר: „צי ווייסט דאַרפסטו פּאָרן אַזש קיין זשיטאָמיר? אָט קום איך פון דעם ערשטן פּאָגרוונדעטן, וואָס איז קוים מיטן לעבן פון דאָרט אַנטלויפן — אברהם טענענבוים

הייסט ער, — גיי־זשע תיכף צו אים און דו וועסט זען זיינע וווּנדן, ווייל דאָס בלוט איז נאָך נישט אינגאַנצן פֿאַרטרוקנט און פֿאַרגלי־וועט.

זעלבסטפֿאַרשטענדלעך — שרייבט סאָקאָלאָוו אין זיין באַריכט — בין איך טאַקע באַלד צו אים געגאַנגען.

און מיין טענענבוים מיך אויפגענומען מיט אַ לייכט שמיי־כעלע אויף זיינע ליפּן, זאָגנדיק צו מיר: „אַהאָ, צו זען מיינע וווּנדן ביסטו געקומען?! מיר איז איצט שוין נישט אַזוי שלעכט, גאָט זיי דאַנק. די וווּנדן היילן זיך שוין צו, אָבער דאָרט — אוי דאָרט"...

(„הצפירה", 12טן מאַי 1905, אַרטיקל: „אַ געשפּרעך מיט אַ פֿאַרוווּנדעטן").

אַזוי איז דאָן סאָקאָלאָוו געזעסן נעבן מיין בעט, האָט אויפמערקזאָם אויסגעהערט אַלע אייגנצלהייטן וואָס כ׳האָב אים דערציילט, האָט כסדר נאָטירט אין זיין בלאָק און האָט יעדע פּאָר אָנגעשריבענע בלעטלעך גע־שיקט תיכף אין רעדאַקציע דורך דעם באַגליטער, וואָס איז מיט אים מיטגעקומען (דאָכט זיך, יאַצקאַן אָדער בערמאַן).

צום סוף זענען מיר געבליבן אַליין און וויסנדיק, אַז איך האָב דאָרט צופֿעליק אָנטייל גענומען ביים שאַפן געלט פֿאַר דער „סאַמאָאָבראָנא", האָט מיך סאָקאָלאָוו געבעטן צו דערציילן אים פֿריוואַט און בסוד אויך וועגן די „געהיימע זאַכן" וואָס זענען מיר באַקאַנט און וועלכע מ׳קאָן, ליידער, נאָך איצט נישט פֿאַרעפֿנטלעכן....

סאָקאָלאָוו האָט זיך נאָטירט אויף אַ באַזונדער זייטל אינעם זעלבן בלאָק פֿאַרשידענע פּרטים, וואָס כ׳האָב אים איבערגעגעבן וועגן דער אָר־גאַניזירט פון דער „זעלבסטשוץ", וועגן איר פֿאַרטיידיקונגס־טאַקטיק און, בעיקר, וועגן מקור פון דער געלט־אונטערשטיצונג אויף איינצוקויפן געווער, אַ״וו.

אויפשטייענדיק שוין צום אַוועקגיין, פֿרעגט מיך סאָקאָלאָוו, אגב, ווי עס גייט מיינע עלטערן אין לאָדזש, וועלכע ער האָט פֿערזעגלעך געקאָנט פון עפּעס אַ קוראָרט אין אויסלאַנד.

הערנדיק פון מיר, אַז נאָך מיט אַ חודש צוריק האָבן מיינע עלטערן מיך בריוולעך געווארנט נישט צו פֿאָרן קיין זשיטאָמיר, ווייל, ווי מ׳זאָגט,

גרייט זיך דאָרטן אַ פּאָגראָם אויף יידן, האָט זיך סאָקאָלאָוו אויפסניי אַוועקגעזעצט נעבן מיר און געבעטן כ׳זאָל אים ווייזן דעם דאָזיקן בריוו.

און ווי מיין פּרוי האָט אים דערלאַנגט דעם בריוו און ער האָט די וואָרענונג געזוי דורכגעלייענט, האָט ער מיט פּאַטאָס אויסגערופן: אָט דאָס אַליין קאָן דאָך שוין דינען אַלס קלאָרער באַוויזן קעגן די טענות פון די רוסישע רעגירונג־ספּערן, אַז דער פּאָגראָם אין זשיטאָמיר איז אויסגע־ בראָכן „ספּאָנטאַן", צוליב דעם קלאַנג וואָס האָט זיך דאָן פּאַרשפּרייט, אַז יידן זאָלן האָבן מחלל געווען דאָס בילד פון דער „הייליקער מוטער"...

ווי איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך סאָקאָלאָוון דערמאָנט, אַז אויך ביים לאָדזשער פּאָגראָם, — ביים ראַבונעק פון יאָר 1892 — האָט מען אויף יידן אַרויפגעווארפן אַזאַ ענלעכן בילבול, און אַז אויך דעמאָלט האָט די רוסישע מאַכט דערקלערט, אַז דער פּאָגראָם איז אויסגעבראָכן אין לאָדזש, כלומרשט, „ספּאָנטאַן"...

אגב, האָב איך סאָקאָלאָוון אויך דערמאָנט דעם פּאַקט, ווי לאָדזשער יידן האָבן דאָן אַרגאַניזירט, טאַקע ספּאָנטאַן, די העלדישע „סאַמאָאַבראָנע" צווישן וועלכער ס׳האָט זיך אויך געפונען מיין מוטער, אַ דאַנק וועלכער עס זענען דאָן אין פּאַרטייִדיקונגס־פונקט פון איר געגנט (עק פּיעטריקאָ־ ווער און ציגל־גאַס) גערעטעוועט געוואָרן צענדליקער פּאַרוווּנדעטע יידן פון אַ זיכערן טויט.

**
*

און איצט הערט, וואָס עס האָט, צוליב מיין דערינערונג, פּאַסירט:

אויף צומאָרגנס, נאָכדעם ווי די „הצפירה" איז דערשינען מיט סאָ־ קאָלאָוס אויספירלעכן באַריכט, וואָס ער האָט פון מיר באַקומען, עפּנט זיך פּלוצים די טיר און עס קומט וויידערמאָל אַריין סאָקאָלאָוו, און באַלד ביים אַרייַנקומען האָט ער מיר מיט זיין ליבן שמייכעלע דערקלערט, אַז הייַנט קומט ער נישט מיט דער מיסיע ווי בעכטן צו הערן עפּעס פון מיר, נאָר פּאַרקערט: איך זאָל הערן עפּעס פון אים.

און מניה־וביה דערציילט ער מיר פּאָלגנדן קוריאָז:

„בשעת איך האָב מיר נעכטן פּאַרשריבן די „אינטימע ענינים", וואָס דו האָסט מיר בסוד איבערגעגעבן וועגן די געהיימע סאַמאָאַב־

ראָנע־אָנגעלעגנהייטן פון דער זשיטאָמירער יידישער זעלבשוץ, האָב איך, פשוט פאַר זיך אַליין, אויך פאַרצייכנט דעם פאַרגלייך פונעם דאָרטיקן בילבול אויף יידן, מיטן בילבול, וואָס מ׳האָט אויף זיי אַרויפגעוואָרפן אין לאָדזש. און נאָטירנדיק מיר אַזוי, אגב, וועגן דער העלדישקייט פון דיין מוטער, האָב איך שפּעטער צוגעשריבן ביים סוף בלעטל די ווערטער: „אָט־די דאָזיקע אשת־חיל, פרוי בתיה־לאה טענענבוים, פאַרדינט פאַקטיש פאַרשריבן צו ווערן צווישן די אמתע העלדינס אונדזערע״.

און איצט הער, מיין טייערער, וואָס עס האָט מיר פאַסירט: אין גרויס איילעניש האָב איך די דאָזיקע פּאָר ווערטער צוגעשריבן, נישט אויפן זייטל פון די „געהיימע זאַכן״, נאָר אויפן לעצטן זייטל מיטן באַריכט, וואָס כ׳האָב געשיקט אין רעדאַקציע צום דרוקן תיכף אין מיין באַריכט אין „הצפירה״.

און אַזוי האָט מען מיך אינמיטן דער נאַכט פלוצים אויפגעוועקט פון רעדאַקציע, כדי געוואָר צו ווערן פון מיר, וואָס אייגנטלעך עס באַדייטן די דאָזיקע „מיסטעריעזע ווערטער״ וועגן עפּעס אַן „אשת חיל״, פרוי טענענבוים, אַ״וו״.

און צעלאַכנדיק זיך אויפן קול פונעם גאַנצן ענין, וואָס ער, דער „הצפירה״־רעדאַקטאָר אַליין, האָט דאָ אָנגעמאַכט, האָט סאָקאָלאָוו צוגע־געבן:

„זעלבסטפאַרשטענדלעך האָב איך באַפוילן אַרויסצונעמען פון זאַץ די דאָזיקע לויב־ווערטער וועגן דיין מוטער, וועלכע וואָלטן, חלילה, געקאָנט, ביים פאַרעפנטלעכט ווערן, פאַרשאַפן דיין מוטער גרויסע אומאָנגענעמלעכקייטן, און אפשר נאָך פיל ערגערס, מצד דער רוסישער מאַכט... באַזונדערס נאָכדעם, ווי איך האָב אין מיין היינטיקן באַריכט אין „הצפירה״ אָפּגעדרוקט אויך די וואָרענונג פון דיינע עלטערן וועגן פאָגראָם, וואָס גרייט זיך אין זשיטאָמיר!״.

ווי ס׳זאָל אָבער נישט זיין, — האָט סאָקאָלאָוו פאַרענדיקט — ווועט דער נאָמען בתיה־לאה טענענבוים בלייבן פאַרצייכנט אין דער „געשיכטע פון דער יידישער הגנה אין גלות״, אַלס איינע פון אונ־דזערע איבערגעבענע העלדינס״.

***

בעת אַ טיי, וואָס מיר, לאָדזשער דעלעגאַטן, האָבן איינגעאָרדנט לכבוד סאָקאָלאָווֹן, נאָכן 13טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין קאַרלסבאַד, האָט סאָקאָלאָוו (וועלכער איז דאָן געווען פאַרביטערט צוליבן באַוווסטן

בתיה לאה טענענבוים

באָקאָנטע לאָדזשער כלל־טוערין, אַר־גאַניזאַטאָרין פון יידישן זעלבסט־שוץ בעתן לאָדזשער פאָגראָם אין 1892

קאָנגרעס־באַשלוס...) דערמאָנט דעם דאָזיקן צייטונגס־עפיזאָד מיט פרוי טענענבוים, פרעגנדיק דערביי איראָניש:

„למאי זענען זעצערס אַזוי „באַערט", אַז ביים קלענסטן צייטונג־פעלער זאָגט מען: „עס איז אַ טעות פון „הבחור הזעצער"? פאַר וואָס־זשע זאָל מען נישט ביי אַזאַ פאַל אויך זאָגן, אַז ס׳איז אַ טעות פון אַ „בחור השרייבער", און אין פאַל פון אַ פעלערדיקן ציוניסטן־באַ־שלוס, אַז עס איז אַ טעות פון אַ „בחור אַ ציוניסטן־פירער"?...

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם אַלעם, וואָס איז דאָ דערציילט געוואָרן, אין שייכות מיטן זשיטאָמירער פאָגראָם, איז כדאי איבערצוגעבן וועגן סאָ־קאָלאָווס אַקציע צו אָרגאַניזירן אַ „יידישע זעלבסט־שוץ".

אין זעלבן נומער „הצפירה", ווו ס׳איז פֿאַראַן דער באַריכט פון פֿאָגראָם גופא, איז אויך פֿאַראַן אַ ספּעציעל לייט־אַרטיקל, אונטערן נאָמען: „וועגן די געשעענישן" („על המאורעות"), אין וועלכן ער שרייבט דאָס פֿאָלגנדע:

„אין וועלכן אָרט, ווו ס׳איז נאָר געווען אַ פֿאָגראָם אויף יידן, איז אויך געווען אַ צוגרייטונג צו אים!... אונדזערע קרבנות זענען נישט קיין קרבנות פון מלחמה, נאָר קרבנות פון אַ מהומה! זיי זענען קרבנות פון בייזוויליקן צופֿאַל און שחיטות! — קדושים זענען אונדזערע קרבנות! זיי זענען די קרבנות פון גאַנצן פֿאָלק! ווייל די מערדער זענען אויף זיי אָנגעפֿאַלן נאָר דערפֿאַר וואָס זיי זענען יידן! און די פּינצטערע כוחות, וואָס שאַפֿן פֿאָגראָמען, וענען זיך מכוון אונדז אָלע צו פֿאַרניכטן!

די יידן, וואָס באַשיצן זיך, טוען עס ווי יידן און דווקא ווייל זיי זענען יידן! ווייל דער ייד, הערנדיק וועגן אַ פֿאָגראָם, פילט נישט בלויז דעם פֿשוטן פּחד אַליין — דעם פּחד פֿאַר זיך, פֿאַר זיין פּרוי. זיינע קינדער — ער, דער ייד, — אויב ער איז נאָר אַ ייד וואָס איז צוגעבונדן צום פֿאָלק און צו דער פֿאָלקס־נשמה — פילט דעמאָלט אַ היסטאָריש געפּיל, אַ נויט־געפּיל, דאָס פֿאַטאָלע גלות־געפּיל; ער פילט דאָס דרינגענדיקסטע געפּיל פון אַ יידן צו העלפֿן מיט אַלעם מעגלעכן — דאָס געפּיל פון תכלית"!...

אויף צו מאָרגנס, נאָכדעם ווי סאָקאָלאָוו האָט מיך באַזוכט אַ צווייט מאָל — האָט ער פֿאַרעפֿנטלעכט אַ צווייט אַרטיקל (דעם 14טן מאַי) אונטערן נאָמען „אונדזער איצטיקע פליכט" („חובותנו עתה"):

„אָלע אָרט רעפֿאָרמעס נעמען אונדז נישט (סאָקאָלאָוס כוונה איז וועגן „רעליגיעזער פרייהייט", וואָס אויך יידן האָבן דאַן באַקומען — א. ט.) מיר טאָרן זיך נישט לאָזן טרעטן ממש ווי ערדז מיר זענען מחוייב צו ראַטעווען אונדזער לעבן, אונדזער שטעלונג און אונדזער עקזיסטענץ! און קוים ווילן מיר דערגרייכן וועלכע ס׳איז בעסערע צוקונפט, מוזן מיר אָפּהיטן יעדע יידישע נשמה! אונדזער פליכט איז צונויפצוזאַמלען צו אַן עפֿנטלעכער דער־

לויבטער אסיפה די בעסטע יידישע פּערזענלעכקייטן, בכדי פּאַרצו־
נעמען אַ שיטה פון דערלויבטע דירעקטע מיטלען קעגן די פּאָגראָם־
מאַכערי!".

דערנאָך פּאַרעפנטלעכט סאָקאָלאָוו נאָך דריי אַרטיקלען (דעם 15טן, 16טן און 17טן מאַי 1905), אין וועלכע ער באַמיט זיך אַרייַנצוברענגען אין די מוחות פון דער יידישער יוגנט דעם געדאַנק וועגן "יידישער זעלבסט־שוץ", און ער קומט צום באַשלוס, אַז מ'דאַרף די נויטיקייט פון אַ "יידישער הגנה" דערקלערן נישט בלויז די יידן, נאָר אויך די גויים...

**
*

סאָקאָלאָוו דערקלערט דאָן די וויכטיקייט פון לעבנס־געזעץ: "וואָר עס קומט דערמאָרדן דיך, — הרגע צוערשט דו אים" ("הבא להרגך השכם להרגו"), מיט פּאָלגנדן פּסיכאָלאָגישן אַרגומענט:

"דאָס יידישע זעלבסט־שוץ־געפיל איז נאָר אַן אָפּקלאַנג, אַן עכאָ —אַ מין רעפלעקס פון אַ פּאָגראָם־בילד! עס איז אַ נישט קלענע־רער רעפלעקס פון יענעם טרויעריקן בילד, ווי פרויען, קינדער און אַלט־שוואַכע לייט אַנטלויפן, באַהאַלטן זיך אין קעלערן און לעכער, בעת מען באַפאַלט זיי.

גאַנץ אַנדערש אָבער שפּיגלט זיך אָפּ דער דאָזיקער רעפלעקס ביי יונגעלייט און ביי מער קרעפּטיקע מענטשן, באַזונדערס ביי אַזעלכע, וואָס באַזיצן געזונ אייגענעם ערן־געפיל. ביי זיי פּאַרמירט זיך אויס יענער פּאָגראָם־רעפלעקס אין אַ צונויפשמידן זיך אין גרופּן, כדי זיך צו שטאַרקן אַלס זעלבסטשוץ!".

און נאָך דער דאָזיקער הקדמה, באַווייזט סאָקאָלאָוו מיט בולטע פּאַקטן ווי מ'טרעט ממש מיט די פיס דאָס עלעמענטאַרסטע מענטשן־רעכט זיך צו שיצן ביי לעבנס־געפאַר און ער דערציילט פּאָלגענדן כאַראַקטעריס־טישן פאַל:

"נאָכן קישיניעווער פּאָגראָם פון יאָר 1903 האָט דער איבערן־מיניסטער פּלעווע אַרויסגעלאָזן אַן אָפּיציעלן צירקולאַר, וועלכער

פֿאַרוועדט שטרענג אַלע אַרט געהיימע יידישע זעלבסט־שוץ־אָרגאַניזאַציעס און ער באַפעלט אויסצוגעפינען זיי און זיי צו פאַרניכטן און באַשטראָפן אַלע זייערע מיטגלידער, אאַ"וו".

וועלנדיק אָבער באַווייזן ווי נוצלעך און לעבנסוויכטיק די דאָזיקע יידישע אָרגאַניזאַציעס זענען פאַר אונדז יידן, — דערציילט סאָקאָלאָוו אויך פאַלגנדן פאַקט:

„אויך ביים פּאָגראָם אין וואַרשע, אין 1882, האָבן זיך די יידן גאַנץ ענערגיש פאַרטיידיקט און האָבן טאַקע מיט גרויס הצלחה באַשיצט אַלע ערטער, אין וועלכע זייערע בריידער האָבן זיך געפונען אין קאַמפּאַקטע מאַסן, ווי למשל, אויף עק נאַלעווקי און פּראַנצישקאַנער און ענלעכע ערטער".

***

צום סוף פון אַלע דערמאָנטע דריי מאמרים וועגן דער וויכטיקייט פון דער יידישער זעלבסט־שוץ, גיט סאָקאָלאָוו פאַלגנדע ענערגישע און (פאַר יענער צאַרישער דעספּאָטן־צייט) ממש געפערלעכע שטאָלצע עפּנטלעכע דערקלערונג אין נאָמען פון די יידן:

„אויב עס איז ביי יידן פאַראַן אַ זעלבסט־שוץ, איז עס נאָר צוליב פּאָגראָמען! און דעריבער הענגט אָפּ די פּראַגע: „צי מיר יידן וועלן אויך להבא האָבן אַ זעלבסט־שוץ" צי נישט, פון דער צווייטער פּראַגע: „צי ס'וועלן נאָך וויטער זיין פּאָגראָמען אויף יידן אָדער נישט"?!... און היות, ווי מיר יידן קאָנען אויף דער דאָזיקער צווייטער פּראַגע קיין ענטפער נישט געבן, קאָנען מיר במילא אויך קיין תשובה געבן אויף דער ערשטער פּראַגע!"

(„הצפירה", מאַי 1905).

אָט מיט אַזאַ שטאָלצן נאַציאָנאַלן ערן־געפיל האָט זיך דאָן אונדזער פאָלקס־רעפּרעזענטאַנט, נחום סאָקאָלאָוו, אַוועקגעשטעלט אויסטענהן מיט דער קריסטלעכער וועלט וועגן דער נויטיקייט פון יידישן זעלבסט־שוץ;

לאדזש און אירע יידן

מיט אזעלכע מוטיקע ווערטער האט דאן דער פארשטייער פון רוסישן יידנטום געוואגט עפנטלעך צו באשולדיקן די רוסישע צארן־רעגירונג:

און מיט אזעלכע ארציקע ווערטער האט אונדזער מנהיג הדור, נחום סאקאלאוו ז"ל, איינגעפלאנצט אין די יידן פון יענעם דור דאס באוווסטזיין און פליכט פאר יידישן זעלבסט־שוץ, — פאר דער נאציאנאל־יידישער „הגנה"!

(פון „הצפירה", מאי 1905 און אויך פון „דבר השבוע", נומער 11, יאר 1946, מאמר: „סוקולוב והגנה העצמית").

.38

יידישער חרם אויפן לאַדזשער עלעקטרישן טראַמוויי

וועגן נאָך אַ שיינעם נאַציאָנאַל־יידישן אַקט פון דער לאַדזשער יידישער עדה, איז ווערט צו דערמאָנען: וועגן דער פּראָקלאַמירונג פון עפּנטלעכן חרם אויפן שטאָטישן עלעקטרישן טראַמוויי.

געווען איז עס אין יאָר 1898. לאַדזש האָט זיך שוין דאַן גאָר נישקשהדיק פאַנאַנדערגעוואקסן און, כדי צו פאַרלייכטערן די קאָמוניקאַציע אין שטאָט, האָט דער מאַגיסטראַט באַשלאָסן איינצופירן אין די הויפּטגאַסן אַן עלעקטרישן טראַמוויי.

די קאָנצעסיע פאַר דער דאָזיקער אַרבעט איז איבערגעגעבן געוואָרן צו אַ ספּעציעל־געגרינדעטער אַקציע־געזעלשאַפט, וועלכע איז באַשטאַנען ס׳רוב פון לאַדזשער רייכע דייטשן, בשותפות מיט דער באַקאַנטער בערלינער „אַלגעמיינער עלעקטרישער געזעלשאַפט".

באַלד נאָכן באַקומען די קאָנצעסיע האָט די „טראַמוויי־געזעלשאַפט" זיך ענערגיש גענומען צו דער אַרבעט און ס׳האָט זיך איבער די גאַנצן פון שטאָט אָנגעהויבן אַ זייער אינטענסיווע טעטיקייט ביים לייגן די רעלסן, אויפרייסן דעם אַלטן ברוק, צושטעלן די גראַניטענע שטיין־קלעצלעך, אאַ״וו.

ווייזט אויס, אַז די דירעקציע פון דער געזעלשאַפט איז נישט געווען קיין צו גרויסע סימפּאַטיזירערן פון יידן, אַ סימן דערצו איז דער פּאַקט, אַז נישט־קוקנדיק אויף אַלע באַמיונגען, האָט מען יידן בשום אופן נישט געוואָלט געבן קיין שום אַרבעט.

נאָך מער: נישט נאָר וואָס מ׳האָט יידן נישט צוגעלאָזט צו קיין שום ביוראָ־אַרבעט, אָדער אַפילו ביים צושטעלן די פאַרשידנסטע מאַטעריאַלן, וואָס האָבן זיך צו אַזאַ גרויסער שטאָט־אַרבעט געניטיקט; מ׳האָט אַפילו נישט געוואָלט אָננעמען פון דעם פון מאַגיסטראַט־קאָמיסיאָנירטן אונטערנע־מער פאַר ברוק־אַרבעט, אליעזר קאַסמאַן, די אָפערטע וואָס ער האָט אָנגעגעבן.

ס׳האָבן נישט געהאָלפן אָלע אינטערווענצן פון באַקאַנטע יידישע כלל־טוער, ס׳האָט אויך נישט געפּועלט דאָס פּראָטעסטירן קעגן אַזאַ האַל־טונג מצד גבאַיסע יידישע קערפּערשאַפטן, — די טראַמווייַ־געזעלשאַפט האָט געטענהט כסדר, אַז זי איז אַ פּריוואַטע אָקציען־געזעלשאַפט און זי האָט דאָס פולשטענדיקע רעכט צו האַנדלען אין דעם דאָזיקן ענין אירן, ווי איר פּאַסט און ווי איר איז באַקוועם...

און אַזוי ווי לאָדזשער יידן האָבן פון תמיד אָן געהאָט אַ טבע, אַז זיי לאָזן זיך נישט צו פיל „שפּייען אין דער קאַשע״ — האָט טאָקע דאָס לאָדזשער יידנטום, באין־ברירה, פראָקלאַמירט עפּנטלעך אַ חרם קעגן דער גאַנצער געזעלשאַפט און הויפּטזעכלעך קעגן איר טראַמווייַ!

***

כמעט אַ האַלב יאָר נאָכאַנאַנד האָט דאָן אָנגעהאַלטן אין לאָדזש דער יידישער באַיקאָט! און אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט האָט נישט געפּרוווט און אויך נישט געוואָגט קיין שום יידּ זיך צו באַנוצן מיט דעם דאָזיקן אַזוי־נוצלעכן און אזוי באַקוועמען קאָמוניקאַציע־מיטל, וואָס איז נאָר־וואָס איינגעפירט געוואָרן אין דער שטאָט.

אַן ערן־וואַך פון אָנגעזעענע לאָדזשער יונגעלייט פלעגט כסדר שטיין פון פרימאָרגן ביז שפּעט אין אָוונט ביי אַלע טראַמווייַ־סטאַציעס פון שטאָט און פון אירע פּעריפּעריעס, כדי אָפּצוהיטן, אַז עס זאָל, חלילה, נישט אָנ־געפירט ווערן דער יידישער כבוד, דורך עפּעס אַ בשוגגדיקן אָדער גאָר דורך אַ במזידיקן „שטרייק־ברעכער״!...

עס האָבן נישט געהאָלפן די באַמיונגען פון די דירעקטאָרן פון דער „טראַמווייַ־געזעלשאַפט״, צו ווירקן אויף די דאָזאָרעס פון דער קהילה, באַ־זונדערס אויפן רב מייזל שליט״א, זיי זאָלן עפּנטלעך זיך אַרויסזאָגן קעגן דעם באַיקאָט.

ס׳האָב אַפילו נישט געפּועלט די פּאַרשידענע „קונצן" און לעכער־לעכע „טריקס", צו באַזעצן די לייִדיקע טראַמווייַ־וואַגאָנעס מיט קריסטן, איבערגעטוענע אין יידישע מלבושים...

אָט דאָס אַלץ האָט געפּועלט ווי דער פּאַראַיאַריקער שניי: לאָדזשער יידן זענען געבליבן ביי דאָס זייערייקע: חרם איז חרם, אויף צופּיקעניש די אַנטיסעמיטישע טראַמווייַ־דירעקטאָרן!

***

ווי ווייט דער דאָזיקער „יידישער חרם" האָט געפּונען אַן אָפּקלאַנג ביי די בריטערע קרייזן פון דער גאַנצער מדינה, קאָן באַווייזן דער פּאַקט, אַז אַפילו די וויכטיקסטע רוסישע צייטונגען האָבן פון צייט צו צייט געברַאַכט אויספירלעכע באריכטן, ממש „ביולעטינען", וועגן גאַנג פון יידישן באָיקאָט און וועגן זיין איינפלוס אויפן לעבן פון לאָדזש און אירע איינווינער.

אַלס ביישפּיל קאָן דינען דער רעפּאָרטאָזש פון אייַנער פון די גרויסע פּעטערבורגער צייטונגען, די „בירזשאָוויע וויעדאָמאָסטי", וואָס נחום סאָקאָלאָוו האָט דאָן געפּונען פאַר וויכטיק זי צו איבערזעצן און צו פּאַרעפנטלעכן אין „הצפירה":

„דער שרייבער פון דער „בירזשאָוויע וויעדאָמאָסטי", — דערציילט נחום סאָקאָלאָוו — וועלכער גיט איבער באריכטן פון גאַנצן לאַנד, שילדערט אין זיין לעצטן נומער פון דער דאָזיקער צייטונג די פייערלעכע דערעפענונג פון לאָדזשער עלעקטרישן טראַמווייַ, און פון דעם קאַמף, וואָס האָט אויסגעבראַכן צווישן די יידן פון שטאָט און דער טראַמווייַ־דירעקציע, וואָס וויל נישט אַננעמען יידן אַלס באַאַמטע ביי זיך, ווי אויך נישט אַלס אַרבעטער אין אירע אונטערנעמונגען, און האָט אָפּילו נישט געוואָלט אייַנקויפן קיין שום זאַך ביי יידן.

דורך דעם אָבער, וואָס אַ דריטל טייל איינווינער פון שטאָט זענען יידן (לערך 100 טויזנט, צו יענער צייט — א. ט.), האָט די טראַמווייַ־געזעלשאַפט זיך אַליין זייער פיל שאָדן געמאַכט מיט איר

אפענער שנאה צו יידן!

די לאדזשער יידן האבן דערקלערט אן עפנטלעכן באיקאט אויפן טראמווייי, און די יידישע גבירים פון שטאט האבן תיכף געשטעלט צום רשות פון זייערע שטרייקנדיקע ברידער דריי הונדערט וועגענער, בכדי אזוי ארום צו פארלייכטערן זיי דאס פארן אין שטאט, און זיי, די לאדזשער יידן, באנוצן זיך גערן מיט דער דאזיקער ארי־גינעלער „יידישער קאמוניקאציע"...

דערווייל לויפן די טראמווייי־וואגענס, כמעט פוסטע, איבער די גאסן פון שטאט, צו דער שמחה פון די פערד אדער צום וויטיק און עגמת־נפש פון די „הערן אקציען־באזיצער", וואס זייער האפענונג אויף גרויסע פארדינסטן איז געווארן פלוצים צו־נישט..."

(„הצפירה", 16טן יאנואר 1899, ארטיקל: „בתפוצות ישראל")

און נאכדעם, ווי די „הצפירה" ציטירט אויך דעם איבעריקן באריכט פון דער דערמאנטער רוסישער צייטונג, וואס דערקלערט עפנטלעך, אז די לאדזשער טראמווייי־געזעלשאפט, וועמעס גרעסטער טייל אקציעס ליגט אין די הענט פון דער „אלגעמיינער עלעקטרישער געזעלשאפט" אין דייטשלאנד איז דורכאויס אנטיסעמיטיש, גיט סאקאלאוו צו:

„דער שרייבער פון דער „בירזשאוויע וויעדאמאסטי" קריטיקירט זייער שטארק די דאזיקע אויסלענדישע געזעלשאפט, און ער נעמט די יידן פולשטענדיק אין שוץ! לויט זיינע ווערטער, צייכענען זיך די לאדזשער יידן אויס מער פון זייערע ברידער אין אנדערע שטעט פון פוילן מיט זייער גרויסצוגיקייט, מיט זייער קולטור, געדולד", אא"וו.

***

און לאדזשער יידן האבן געזיגט!

די טראמווייי־געזעלשאפט האט, ווילנדיק־נישט־ווילנדיק, געמוזט מפייס זיין די יידן!

זי האָט דעם רעשט טייל פון דער אַרבעט: לייגן רעלסן אין די גאַסן, צעברוקעווען נעבן זיי די קוביק־שטיינער אא״וו, איבערגעגעבן דעם באַ־ווּסטן יידישן קאָנסטרוקטאָר אליעזר קאַסמאַן; און נאָך פאַרשידענע אַר־בעטן האָט זי איבערגעגעבן צו אַנדערע יידישע אונטערנעמער און בעלי־מלאכות.

חוץ דעם, האָט די געזעלשאַפט דאַן (אַלס איבערבעט־געלט...) גע־שפּענדט 10 טויזנט רובל אויף פאַרשידענע יידישע אינסטיטוציעס, פאַר־פליכטנדיק זיך צו פאַרטיילן יאָר־יערלעך פון אירע דיווידענדן גרעסערע געלט־סומעס פאַר יידישע צוועקן!

.39

די גזירה אַרויסצוטרייבן לאָדזשער יידן און איר סוף...

געווען איז עס סוף אָקטאָבער 1914, דאָס הייסט — אָנהייב פון דעם ערשטן וועלט־קריג.

דער רוס האָט דאַן געהאַלטן אין כאַפן מפלות פון די דייטשן. און ווי זיך שטייגער איז, האָט דער רוסישער געזעראַל־שטאַב, וועלנדיק גע־פונען עפעס א „שעיר־לעזאזל" פאַר זיין מיאוסער מפלה, אויסגעווייזלט הערצו אַלס קרבן, טאַקע דעם יידן!...

„די יידן זענען שולדיק אין אַלעם!" — האָט דער „גענעראַל־שטאַב־שעף פון אַלע רוסישע אַרמייען", ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, (צאַר ניקאָלאַיס פעטער) אַרויסגאַפוילן דורך גענעראַל שיידעמאַן (ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטשעס רעכטע האַנט) דער יידישער דעלעגא־ציע, וואָס איז באַשטאַנען פון הרב טרייסטמאַן ז"ל און סטאַניסלאַוו זילבערשטיין און איז געקומען אין לאָדזשער „גראַנד־האָטעל", כדי צו אינטערוועניירן אין גענעראַל־שטאַב וועגן די כסדרדיקע אָנפאַלן פון סאָלדאַטן און קאָזאַקן אויף די יידן פון שטאָט און איר אום־געגנט.

„מ'דאַרף זיי, די אַלע יידן, אַרויסטרייבן פון דער גאַנצער גע־גנט" — האָט דער שונא־ישראל צוגעגעבן צו זיין פריערדיקן „פזמון"...

„נאָר צוליב די יידן האָבן מיר פאַרלוירן אונדזער „מאַרש אויף בערלין", וועלכן די מוסטערהאַפטע אַרמיי אונדזערע האָט תחילת אַזוי גלענצנד אָנגעהויבן!".

אַלס צוגרייטונג צו זיין פּלאַן אַרויסצוטרייבן די יידן פון לאָדזש און איר אומגעגנט, פונקט ווי מ׳האָט געטון מיט די יידן פון פיל אַנדערע שטעטלעך, האָט דער געניראַל־שטאַב־שעף באַפוילן דעם פיעטריקאָווער גובערנאַטאָר יאַטשעווסקי (צו וועמען לאָדזש האָט דאַן אין אַדמיניסטראַטיוון זין געהערט) צו פאַרעפנטלעכן אין זיין נאָמען פאָלגנדע אָפּיציעלע וואַרנונג צו דער יידישער באַפעלקערונג:

באַקאַנטמאַכונג!

דער קאָמענדאַנט פון דער אַרמיי בעט מיך באַקאַנט צו מאַכן **דער יידישער באַפעלקערונג**, אַז די שולדיקע אין קאַליע־מאַכן דעם טעלעגראַף וועלן דערשאָסן ווערן אָן שום דין און משפט!

פיעטריקאָווער גובערנאַטאָר
יאַטשעווסקי

לאָדזש, דעם 25סטן אָקטאָבער 1914.

Объявленіе.

Командующій арміею проситъ меня объявить **еврейскому населенію,** что уличенные въ порчѣ телеграфа будутъ разстрѣливаться безъ суда.

Петроковскій Губернаторъ
Ячевскій.

Гор. Лодзь, 25 Октября 1914 г.

אַנטיסעמיטישע באַקאַנטמאַכונג קעגן דער יידישער באַפעלקערונג

אַ טויט־שרעק איז באַפאַלן די לאַדזשער עסקנים, ווען הרב סרייסט־מאַן האָט אונדז געשיקט רופן און אַ דערציטערטער אונדז מגלה־געווען וואָס עס שטעקט הינטער דער פראָוואָקאַטאָרישער באַקאַנטמאַכונג, וואָס וועגן דעם, אַז זי דרוקט זיך, האָט אים אינער פון זיינע רוסישע פריינד בסוד אַנטדעקט!...

וויסנדיק וואָס אונדז, יידן, דערווארט, אויב די קאַזאַקן, קאַלמיקן, טשערקעסן און סתם צעבושעווטע סאַלדאַטן, וואָס האָבן זיך ארומגע־דרייט אין די צענדליקער טויזנטער, וועלן זען, ווי זייער גלאַוונאַקאַ־מאַנדוישטשי, בכבודו ובעצמו, וואָרנט עפנטלעך יידן — און דווקא נאָר יידן — האָבן מיר באַשלאָסן, אַז דער רב זאָל תיכף אַוועק אין הויפט־קוואַרטיר, אין באַגלייטונג פון סטאַניסלאַוו זילבערשטיין, כדי זיך צו באַ־מיען אַז די דאָזיקע געפערלעכע באַקאַנטמאַכונג זאָל נישט פאַרעפנטלעכט ווערן.

***

בלילה ההוא — איז יענער טרויעריקער נאַכט, ערב דער גירוש־גזירה, וואָס האָט געזאָלט, — באַלד נאָך דער פאַרעפנטלעכונג פון דער דערמאָנטער טרויעריקער וואָרענונג, פראָקלאַמירט ווערן — האָט זיך הרב טרייסטמאַן ארומגעדרייט אַ ציטערנדיקער און פלאַטערנדיקער אין וואַרט־זאָל פון „גראַנד־האָטעל", כדי אויפגענומען צו ווערן פון ניקאָלאַי־ניקא־לאַיעוויטשעס פאַרטרעטער, געגנראַל שיידעמאַן, וועלכער האָט אינצווישן געשיקט רופן דעם רב, בכדי אים איבערצוגעבן אַ העכסט־וויכטיקע באַ־קאַנטמאַכונג! (די דערמאָנטע באַקאַנטמאַכונג האָט געזאָלט זיין — ווי דער רב האָט זיך בסוד דערוווסט — דער „פאַרפאַסטן" צום יידישן גירוש...).9

ענדלעך, נאָך האַלבער נאַכט, איז ארויסגעקומען געגנראַל שיידעמאַנס אַדיוטאַנט און אַריינגעבעטן דעם רב צו זיין שפּיץ. און אָט וואָס הרב טרייסטמאַן האָט אונדז נאָך אין דערזעלבער נאַכט דערציילט:

„באַלד, ווי כ'האָב נאָר איבערגעטראָטן די שוועל פון זיין קאַ־בינעט, האָט מיר געגנראַל שיידעמאַן געגנומען פרעדיקן מאָראַל און פאַרווארפן, אין נאָמען פון געגנראַל־שטאַב־שעף, די ביטערסטע באַ־שולדיקונגען און ממש בילבולים אויף יידן.

„די אַרטיקע יידן — האָט ער געטענהט — זענען די ערגסטע שונאים פון דער רוסישער אַרמיי; זיי שוואַכן אַפּ די מאַראַל פון אונ־דזער מיליטער; זיי פּרייען זיך עפּנטלעך, ווען מיר האָבן אַ וועלכע עס איז מפּלה; זיי פּאַרקלענערן אונדזערע גרויסע נצחונות און לאָכן אונדז אויס אין דער עפּנטלעכקייט! דאָס ערגסטע און נידערטרעכ־טיקסטע פון אַלעם איז אָבער דאָס, וואָס די יידן רייסן כסדר איבער די דראָטן פון מיליטער־טעלעגראַף אַרום דער שטאָט"...

הרב טרייסטמאַן האָט געזומען באַווייזן מיט פאַקטן די מעשים פון יידן לטובת דער רוסישער אַרמיי, וועלכע ווייזן פונקט דאָס פּאַרקערטע פון די באַשולדיקונגען:

„איך האָב דערמאָנט דעם געזעראַל שיידעמאַן, אַז באַלד ביים אָנהייב פון קריגס־אויסברוך, ווען די אַרמיי האָט מאַרשירט אויף דייטשלאַנד און איז דורכגעגאַנגען לאָדזש, האָבן די יידן, טאָג און נאַכט דערלאַנגט די סאָלדאַטן וואַרעמען טיי מיט צובייסן, געטיילט זיי פּאַפּיראָסן און פּאַרשידענע אַנדערע פּראָדוקטן.

איך האָב אויך דערציילט, ווי מיר יידן האָבן תיכף איינגעאָרדנט ספּעציעלע רעזערוו־שפּיטאָלן און אַמבולאַנסן ,קליניקס אא"וו, וווּ מ׳האָט געגעבן די טויזנטער פּאַרוווּנדעטע סאָלדאַטן, וואָס מ׳האָט געבראַכט פון די פראָנטן, די נייטיקסטע הילף.

איך האָב אים איבערגעגעבן וועגן דער גרויסער געלט־סומע, וואָס לאָדזשער יידן האָבן געשפּענדט און איבערגעגעבן דעם שעף פון רוסישן רויטן־קרייץ, פּראָפעסאָר גוטשקאָוו, בעת ער איז פּערזענלעך, ביים קריגס־אויסברוך, געקומען קיין לאָדזש.

אויסער דעם האָב איך שיידעמאַנען דערלאַנגט אַ שריפטלעכע באַשטעטיקונג פון רוסישן גייסטלעכן אין לאָדזש, באַטיושקאָ אַנטאַני, אַז לאָדזשער יידן, מיטן רב טרייסטמאַן אין דער שפּיץ, שטיצן כסדר די נויטבאַדערפטיקע פּראָוואָסלאַווע, באַזונדערס די הונדערטער יתומים פון „פּריאוט" (אַזיל) ביי דער רוסישער קירכע, אויף אַל־גינסקאָ־גאַס.

אבער, אז איך האב געזען, אז דאס אלץ העלפט נישט, און ער האלט זיך נאך פעסט ביי דעם, וואס ניקאלאי־ניקאלאיעוויטש האט אים באפוילן מיר צו זאגן, — האבן איך באין־ברירה, מיך געווארפן צו זיינע פיס און מיט א יאמערלעך געווין געבומען בעטן אים פשוט רחמים אויף אונדזער יידישער עדה!".

9) איצט מעג מען שוין אויסזאגן, אז דעם סוד וועגן ניקאלאי־ניקאלאיע־ויטשעס געהיימען פלאן ארויסצוטרייבן די יידן פון לאדזש און אלע אירע ארו־מיקע שטעט, האט אנטפלעקט דעם רב טרייסטמאן ז"ל, זיין פערזענלעכער פרייַנד, דער פיעטריקאווער גובערנאטאר יאטשעווסקי, וואס האט אונטערגעשריבן די טרויעריקע „באקאנטמאכונג".

.40

יידישע שמירה אויפן רוסישן מיליטער־טעלעגראַף...

דערקאָנענדיק אין שיידעמאַנס אויגן, אַז ער איז געוירט פון דעם רבס געווין, האָט הרב טרייסטמאַן אים געמאַכט פאָלגנדן פאָרשלאָג:

„אַזוי ווי דעם געגנראַל־שטאַב גייט דאָך הויפטזעכלעך אין דעם וואָס מ׳מאַכט קאַליע אַרום לאָדזש דעם מיליטער־טעלעגראַף, שלאָג איך פאָר, אַז מ׳זאָל איבערגעבן אונדז יידן די גאַנצע שמירה אויף אים, און מיר וועלן פון איצט אָן איבערנעמען די גאַנצע פאַראַנט־וואָרטלעכקייט!

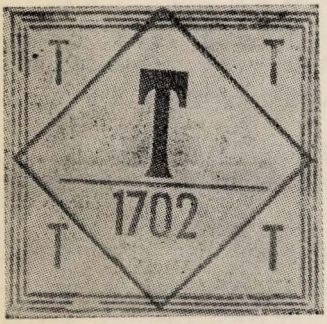
דערהערנדיק דעם דאָזיקן פאָרשלאָג, האָט מיך שיידעמאַן גע־בעטן אַנטשולדיקונג און ער איז אַרויס פון קאַבינעט. נאָך אַ פערטל שעה, לערך, קומט ער צוריק מיט דער הסכמה פון ניקאָלאַי־ניקאָלאַיעוויטשן אַליין, און דערקלערנדיק מיר די ערנסטקייט פון דער זאַך און די פאַראַנטוואָרטלעכקייט, וואָס מיר יידן נעמען אויף זיך, געזעגנט ער מיך פריינטלעך מיט די וועריטער: „באָג ס׳וואַמי״ („גאָט מיט אייך״) און בעט זיין אַדיוטאַנט מיך אַרויסבאַגלייטן ביז איבער דעם וואַך־פאָסטן״.

***

אין מיין לעבן וועל איך נישט פאַרגעסן דאָס אימפּאָזאַנטע בילד, וען ס׳האָבן אין צוויי טעג אַרום אַרויסמאַרשירט פון הויף אויף זיעלאָנא־

גאַס 20 (וווּ הרב טרייסטמאַן מיט זיינע צוויי זין און אַיידעם האָבן געווויינט), די ערשטע פֿאָר הונדערט יונגעלייט פון דער „יידישער טעלעגראַפֿן־מיליץ". נאָך איצט שטייען מיר פֿאָר די אויגן די שטאָלץ־מאַרשירנדיקע באַטאַליאָנען פון די איבערגעבענע נאַציאָנאַלע יונגעלייט, וואָס האָבן אויף זיך פרייוויליק געגומען אַזאַ פֿאַראַנטוואָרטלעכע פליכט, צו היטן אין מלחמה־צייט דעם רוסישן קריגס־טעלעגראַף, עס זאָל אים, חלילה־וחס, קיין שלעכטס נישט געשען.

און אַזוי זע איך נאָך איצט די צוויי טויזנט יונגע יידישע בחורים, ווי זיי מאַרשירן אַרויס פון שטאָט, צו זעקס אין אַ רייַ, באַוואָפנט יעדער מיט אַ הילצערנער ספּעציעל־געטאָקטער „פּאלקע" (דאָס אינציקע „גע־וועהר", וואָס שיידעמאַן האָט דערלויבט צו טראָגן...) און „פּאַרזיכערט" אויפֿן לינקן אָרעם מיט אַ בריייטן ווייסן באַנד, באַשטעמפּלט אין סאַמע מיט און אויך אין אַלע פּיר עקן מיט דער בוכשטאַב T (טעלעגראַף) און באַ־זיגלט מיטן אָפּיציעלן „מיליטער־שטעמפּל", וועלכער טראָגט דעם נומער פונעם „טעלעגראַפֿן־מיליציאַנט", וואָס יעדער פון די „שומרים" האָט

באַנד פון דער יידישער „טעלעגראַפֿן־מיליץ", וואָס יעדער מיליציאַנט האָט געטראָגן אויף זיין אָרבל.

אָפּיציעל באַקומען, כדי אָפּצוהיטן דעם רוסישן קריגס־טעלעגראַף און צו פֿאַרמיידן דעם גירוש פון זיינע בריידער אין לאָדזש און פון אַלע אָרו־מיקע שטעט...

און וועהר עס האָט געזען די דאָזיקע איבערגעגעבענע יונגעלייט,

בעתן דערפילן זייער מיסיע, שטייענדיק, פון לאָדזש ביז קאָלושקי, יומם ולילה אויף דער וואַך, אין יענע רעגנדיקע און קאַלטע האַרבסט־טעג, און דערצו אויף די צעפאַרענע און צעריסענע שאָסייען, צי אויף פעלדער און לאָנקעס, פול גריבער און ראָוון, באַדעקט מיט בלאָטע און שלאַם, — נאָר דער קאָן אָפשאַצן דעם מסירת־נפש פון אונדזערע לאָדזשער „טעלעגראַפן־מיליציאַנטן", ווי אויך די אויסערגעווייניליכע אַרגאַניזאַציע־פעיקייט, וואָס לאָדזשער יידישע עסקנים האָבן פאַרמאָגט!

און זאָלן דאָ פאַראייביקט ווערן די נעמען פון די קדושים מיטן קאָמענדאַנט, חבר גלאַצשטיין פון ספאַרט־קלוב „בר־כוכבא" אין דער שפּיץ, שטייענדיק אויף שמירה אין יענע קאַלטע און נאַסע האַרבסט־טעג, זענען זיי נעבעך פון פאַרקילונג און שוועכערע לונגען־אַנטצינדונגען, אָדער פון דער וועלט אין זייערע בעסטע יוגנט־יאָרן. תנצב"ה.

***

צום סוף איז ווערט צו דערמאָנען, אַז נישט איינמאָל פלעגן פינצטערע עלעמענטן פרווון מאַכן פאַרשידענע פראָווואָקאַציעס, בכדי אַרויפצווואַרפן אויף די יידן די שולד פון דער דורך זיי איבערגעריסענער מיליטעריישער טעלעגראַפן־ליניע...

עס זענען אויך פאַרגעקומען אַנדערע פאַלן, למשל: אַ קו צי אַ פערד, איז זיך גראָד דורכגעגאַנגען אַ פעלד וווּ דער טעלעגראַפן־דראָט איז געלעגן („פאָניע" האָט דאָן דעם פעלד־טעלעגראַף געהאַט ליגן אויף דער ערד), האָט אים פלוצים דורכגעריסן און ווען נישט די אויסערגעווייניליכע וואַכזאַמקייט פון אונדזערע „טעלעגראַף־מיליציאַנטן", ווער ווייסט וואָס מיט אונדזער ביסל יידן וואָלט דאָן געשען... 10)

אַזוי צי אַזוי, קאָן מען זאָגן, אַז אַ דאַנק דעם רעיון פון הרב טרייסטמאַן ז"ל און הויפטזעכלעך, אַ דאַנק דעם מסירת־נפש פון דער יידישער טעלעגראַפן־מיליץ, זענען ניצול געוואָרן די יידן פון לאָדזש און אַלע אירע אַרומיקע שטעטלעך פון שרעקלעכן גירוש פון זייערע ווויינערטער.

וועגן דער הסכמה פון ניקאלאי־ניקאלאיעוויטשן צו דער „יידישער טעלעגראפן־מיליץ" האבן זיך דאן צעטיילט אונדזערע מיינונגען: אייניקע האבן געזאגט, אז דער דאזיקער געדאנק איז אים טאקע געפעלן. אנדערע, דאקעגן, זענען געווען איבערצייגט, אז דער שונא־ישראל איז געווען זיכער, אז יידן וועלן נישט קאנען ווי געהעריק פארהיטן דעם טעלעגראף און במילא וועט ער האבן דעם בעסטן תירוץ זיי ארויסצוטרייבן...

10) זאל ביי דער געלעגנהייט פארריכט ווערן דער טעות, וואס איז, ליידער, אריין אין אשכולס בוך „קהילת לודז" (זייט 199), ווו עס ווערט געזאגט, אז „ווען די יידישע כלל־טוער האבן זיך געווענדעט צום רב טרייסטמאן וועגן דעם דאזיקן ענין, האבן זיי אים נישט געפונען פעיק צו דער זאך".

דער אמת איז, אז נאר הרב טרייסטמאן ז"ל האט געגעבן שיידעמאנען דעם געדאנק וועגן דער יידישער „טעלעגראפן־מיליץ" און א דאנק אים זענען די יידן אפגעראטעוועט געווארן פון דער גירוש־גזירה.

הרב טרייסטמאן איז אויך געווען דער, וואס האט אויף זיך געזומען דאס תיכפדיקע ארגאניזירן די טעלעגראפן־מיליץ.

.41

לאַדזשער הילף פאַר אַנדערע יידישע פּליטים

ס׳איז כדאי צו דערציילן וועגן דער הילף וואָס לאַדזשער יידן האָבן געגעבן זייערע ברודער, די צענדליקער טויזנטער יידישע פּליטים, וועלכע זענען פּלוצים, ביים אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, אַנגעקומען קיין לאַדזש פון אַלע שטעט און שטעטלעך, פון וואַנען די רוסישע מיליטער־מאַכט האָט זיי ברוטאַל פאַרטריבן.

מ׳קען זיך פאָרשטעלן די שרעקלעכע בהלה וואָס האָט אַרומגעכאַפּט די יידישע איינווינער פון די אַלע גרענעץ־שטעטלעך, בעת ס׳האָבן זיך באַוויזן די רוסישע זשאַנדאַרמען, אין באַגלייטונג פון צעבושעווטע קאָזאַקן, וועלכע האָבן מיט אַנגעשפּאַנטע שפּיזן און פּאַכנדיקע „נאַגייקעס" געגומען אַרויסטרייבן ס׳גאַנצע ביסל יידן פון זייערע אַלט־איינגעזעסענע ווויי־ערטער.

די אימה איז געווען נאָך מוראדיקער, נאָך „מעשה־קאַליש", נאָכדעם ווי אַריינקומענדיק אין דער ערשטער גרענעץ־שטאָט, קאַליש, האָבן די דייטשן געכאַפּט 20 יידן און אונטערן בילבול, אַז יידן האָבן דערשאָסן אַ דייטשן „פאַרפאָסטן", האָבן זיי דערשאָסן אינמיטן גאַס די אַלע אומדּ שולדיקע יידן, צווישן זיי אויך דעם 75־יאָריקן אַנגעזעענעם גביר, ישראל פרידע ז״ל.

נאָך דער דאָזיקער אכזריותדיקער מעשה איז די אימה פון די יידן אין די גרענעץ־שטעטלעך געווען גרויס, אַז דער עולם האָט, אַנטלויפנדיק אין בהלה, ממש נישט באַווייזן צו נעמען מיט זיך גאָרנישט.

אזוי זענען די דאזיקע טויזנטער יידישע פליטים, פלוצים אין אַ געוויסן פרייטיק פאַרטאָג, אָנגעקומען קיין לאָדזש און, נישט־האָבנדיק ממש ווי דעם קאָפּ אַנידערצולייגן — האָבן זיי זיך צעזעצט מיט ווייב און קינד אויף די טראָטוּאָרן פון די גאַסן און, אין גליקלעכע פאַלן, אין די טויערן פון די הייזער.

און זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן, לזכרון עולם, די לאָדזשער עסקנים, מיט הרב טרייסטמאַן ז״ל און זייער קינדער בראש, וואָס האָבן באַווּיזן אין יענעם איינציקן טאָג די אַלע פּליטים אייגנצוקוואַרטירן אין וואַרעמע, ליכטיקע, ריינע און באַקוועמע ערטער, לרוב אין די גרויסע שטאָט־לאָקאַלן, ווי: שולן, טעאַטערס, קינאָס, קלובן און פאַריינס־לאָקאַלן, פאַרזעענדיק זיי אַלע, נישט נאָר מיט באַקוועמע געלעגערס, נאָר אויך מיט עסן און טרינקען, אא״וו.

און זאָלן דערבייַ אויך דערמאָנט ווערן צום גוטן די יידישע לאָדזשער בעקערס, פישערס, קצבים און קאָלאָניאַל־הענדלער, וואָס האָבן דאָן, פון זיך אַליין, צוגעשיקט אומזיסט הונדערטער קוישן עסנוואָרג פאַר די אַלע פּליטים.

לאָמיר דאָ אויך דערמאָנען דעם „היסטאָרישן סדר״, וואָס לאָדזשער יידן האָבן דאָן איינגעאָרדנט פאַר די אַלע פּליטים, באַזונדערס פאַר די 1.200 וואָס זענען געווען אייגנוואָרטירט אין די זאָלן פון זאַנדבערגס גרויסן טעאַטער, אויף קאָנסטאַנטינער גאַס — אַ סדר אין וועלכן ס׳האָבן אויך אַנטייל גענומען די פּני־העיר, מיטן הרב טרייסטמאַן ז״ל אין דער שפּיץ, וועלכער האָט מיט זיין גלענצנדער אויפמונטערונג־רעדע צוגעגעבן די פון זייערע היימען אַרויסגעטריבענע יידן, אַזוי פיל מוט און האָפענונג, אַז אַלע זענען זיי פּלוצים אויפגעשטאַנען פון זייערע ערטער, אַרום די שיין־געדעקטע סדר־טישן און האָבן ספּאָנטאַן געזונגען זינגען די אויפ־מונטערונג־ווערטער פון אונדזער נאַציאָנאַלן הימן: „עוד לא אבדה תקותנו״!...

.42

לאַדזשער יידנס הילף פאַר יידישע „ביזשענצעס"

אין מאַסקווע

און נאָך אַ שיינע און זייער אינטערעסאַנטע טאַט פון לאַדזשער יידן איז ווערט פאַרצייכנט צו ווערן אין דער ווילטעטיקייט־געשיכטע פון אונדזער פאָלק. דאָסמאָל איז עס אָבער אַ טאַט, וואָס איז אָפגעטון געווארן נישט אין יידישן לאַדזש, נאָר דווקא אין רוסישן מאַסקווע.

כ׳קאָן דאָ נישט איבערגעבן אַלץ, וואָס כ׳האָב מיך שפּעטער, ביים 13טן ציוניסטישן קאָנגרעס אָנגעהערט דערוועגן פון כמעט אַלע מאַסקווער דעלעגאַטן, מיט וועלכע איך פלעג זיין אין די פאַרשידענע קאָמיסיעס און קאָנגרעס־אַמטן. איך וועל דעריבער דאָ נאָר איבערגעבן אַ פּאָר שורות פון אַן אַרטיקל, וואָס איז שפּעטער וועגן דעם דערשינען אין לאַדזשער דשורנאַל „פּוילישער מאַנטשעסטער":

— — — „די לאַדזשער, ווי אויך אַלע אַנדערע יידן, וואָס זענען ביים ערשטן וועלט־קריג אָנטלאָפן קיין מאַסקווע, געדענקען דאָך געווויס זייער גוט די הילף און די שטיצע, וואָס זיי האָבן באַקומען אין דער דאָזיקער רוסישער הויפּטשטאָט פון „לאַדזשער הילפס־קאָמיטעט", וואָס האָט זיך דאָן, מיט דער הילף פון הרב מאַזה ז״ל, געגרינדעט אין מאַסקווע דורך דער גרופּע לאַדזשער עסקנים, אָן דער שפּיץ פון וועלכע עס איז געשטאַנען אונדזער באַקאַנטער כלל־טוער יוליאָן וואָלף".

אויסרעכענדיק אַלץ וואָס הער דערמאָנטער „לאַדזשער הילפס־קאָמיטעט" האָט דעמאָלט געטון פאַר די טויזנטער יידישע פּליטים, וואָס האָבן זיך געפונען אין רוסישן מאָסקווע, — דערציילט דער שרייבער פון דעם אַרטיקל אָט־וואָס:

„די לאַדזשער וועלן געוויס נישט פאַרגעסן דעם „סדר", וואָס דער „לאַדזשער קאָמיטעט" האָט אינגאַנצן 1916, פאַר די 5 טויזנט פּליטים פון פוילן אין די זאַלן פון דער גרויסער מאָסקווער שול, וווּ מ'האָט אַלע מכבד געווען, ביי פֿרעכטיק־געדעקטע טישן, מיט כלערליי גוטע מאכלים און משקאות, מיט מצות און פיש, און אפילו מיט כשר פלייש, וואָס דער „לאַדזשער קאָמיטעט" האָט, מיט דער הילף פון לאַדזשער כלל־טוער שמואל ציגלער, געבראַכט קיין מאָסקווע אַזש פון סיזראַן — אַ שטרעקע פון העכער טויזנט צוויי־הונדערט קילאָמעטער ווייט!".

צום שלוס ענדיקט דער שרייבער דעם דאָזיקן מאמר מיט פאָלגנדע ווערטער:

„די לאַדזשער „בעזשענצעס", ווי אויך יענע וואָס זענען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד פון אַנדערע פּוילישע שטעט, וועלן קיינמאָל אין לעבן נישט פאַרגעסן אויך די גרויסע טעקסטיל־פאַבריק, וואָס דער לאַדזשער קאָמיטעט האָט דעמאָלט פאַר זיי איינגאַנצן אין דאַרף „איזמאַלאָוו", ביי מאָסקווע, וווּ הונדערטער לאַדזשער און ביאַליס־טאָקער יידן זענען באַשעפטיקט געווען ביים פֿראָדוצירן וואָל־שטאָפן פאַר דער רוסישער ארמיי — אַן ארבעט, וואָס האָט געגעבן די יידישע פּליטים מעגלעכקייטן צו דערנערן זיך און זייער פאַמיליע בכבוד ביזן סוף פון קריג".

(„פּוילישער מאַנטשעסטער", נומער 3, יאָר 1928, אַרטיקל: „נע ונד מיט פּוילישן יידן").

אָט דאָס זענען נאָר אינצלנע פון די פיל גהעסערע, ענלעכע אַקטי־ויטעטן, וואָס לאַדזשער יידן האָבן זייער צייט דורכגעפירט פאַר זייערע נויטבאַדערפטיקע בריידער.

.43

די גרייטקייט פון די לאַדזשער יידן גוטס צו טון

„אַז מ׳דערמאַנט די גרייטקייט פון די לאַדזשער יידן צו טון גוטס — דערשיינט פאַר דיר דער שיינער אויסדרוק פון דער הגדה: „כמה מעלות טובות!״, וויל די לאַדזשער יידן באַזיצן פאַקטיש זייער פיל מעלות!

אָבער די גרעסטע מעלה זייערע איז דאָס, וואָס זיי פאַרשטייען די „מלאכה פון געבן״, — און פון געבן וועט מ׳דאַרף, וועמען מ׳דאַרף און אויף וואָס מ׳דאַרף!״.

מיט די דאָזיקע וועלטער האָט ביאַליק אָנגעהויבן זיין רעדע, בעתן „קבלת־פּנים״ וואָס לאַדזשער יידן האָבן איינגעאָרדנט לכבוד אים אין לאַ־דזשער „הזמיר״.

און די דאָזיקע מעלה האָבן געהאָט נישט נאָר די גרויסע גבירים פון שטאָט, נאָר אויך כּמעט אַלע אָנדערע שיכטן פון דער לאַדזשער יידישער באַפעלקערונג, אָנהייבנדיק פון מיטלקלאַס־מענטשן, ווי: רייזנדע, אָנגע־שטעלטע, קאָמיסיאָנערן, בעלי־מלאכות און דעסגלייכן האָנטווערקער, פאַ־קער, טרעגער אא״וו.

אָלע, אָלע פלעגן געבן וועט מ׳האָט פון זיי פאַרלאָנגט און אויף וואָס מ׳האָט באַדאַרפט! און האָט ערגעצווו אויסגעבראָכן אַ שריפּה צי אַ פּאָגראָם אין אַ שטעטל, אַ פאַרפלייצונג צי אַ מגפה אָדער אַן אָנדער אומגליק האָט ערגעצווו געטראָפן, און אחינו בני ישראל האָבן נעבעך דערפון געליטן —

איז ווער תיכף געקומען צו־הילף די געליטענע, אויב נישט דאס יידישע לאדזש!?

און פלעגט זיך עפעס א „משולח" ארויסלאזן זאמלען פאר זיין ישיבה, צי אן „ארץ ישראל־מקובל" אויף ר' מאיר־בעל־הנס, א ליטווישער מגיד אויף צו דערוועקן פרומקייט ביי יידן, א ספעציעלער שליח פאר זיין ירושלימער כולל, א מחבר פון ספרים מהנה צו זיין מיט זיין חיבור, א גוטער יוד — מזכה צו זיין מיט זיינע תורות און אפילו א חזן צי א קלעזמער, א קאמפאזיטאר צי אן אקטיאר, א פארטיי־לידער צי אן אגיטאטאר, א מאלער צי א פאעט, — פלעגן זיי קודם־כל ארויפארן קיין לאדזש.

און לאדזש האט טאקע געגעבן — און געגעבן ממש אויף אלעם! אפילו גרויסע געלט־סומעס פאר דער לאדזשער רוסישער צערקווע.

ווי זאגט עפעס דער תלמוד: „נתבעו למשכן — נתנו; נתבעו לעגל — נתנו"; האט מען ביי יידן פארלאנגט גאלד צום משכן — האבן זיי געגעבן! און האט מען ביי זיי געבעטן פארן עגל — האבן זיי אויך נישט אפגעזאגט!... 11)

און פונקט ווי ס'יידישע לאדזש פלעגט געבן פאר דרויסנדיקע צווקען, אזוי האט עס אויך נישט געקארגט פאר שטאט־ענינים! א באוויז — די פארשידנארטיקע געזעלשאפטלעכע און סאציאלע אינסטיטוציעס, וואס לא־דזשער יידן האבן אויפגעבויט. דערביי דארף מען נישט פארגעסן, אז נישט־קוקנדיק, וואס זי איז געווען א פרנסה־שטאט, האט לאדזש אויך דורכגע־מאכט פארשידענע קריזיסן. 12)

**
*

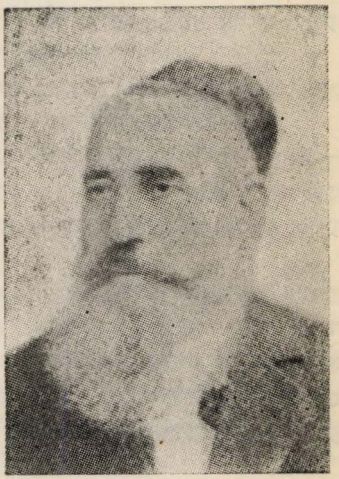
אבער גראד אין קריזיס־צייט, ווען נויט און עלנט האבן געהערשט אין שטאט, האט דאס יידישע לאדזש באוויזן וואס עס הייסט ממשותדיקע גיכע הילף פאר ברידער.

צו דעם צווק האבן לאדזשער נדבנים געגרינדעט פארשידענע „צדקה־אנשטאלטן" און סאציאלע אינסטיטוציעס, וואס האבן געהאלפן יעדן וואס האט זיך נאר געגייטיקט.

אין דער שפיץ פון אלע לאדזשער הילפס־אינסטיטוציעס איז געשטא־נען דער „לאדזשער דאברא־טשינא־שטא", — א פאריין, וואס זיינס גלייכן

איז דאָן נאָך נישט געווען אין גאַנץ אייראָפּע (גרינדער: ישראל פּאָזנאַנסקי, מאַקס זילבערשטיין, יעקב הערץ, הערמאַן קאָנשטאַט, אַדאָלף דאָבראַניצקי, עזרא שיקער אַ"ו).

די הויפּט־טעטיקייט פון לאָדזשער „דאָבראָטשינאָשטש" איז געווען: הלוואות אָן פּראָצענט ביז 300 רובל, געלט־שטיצע ביז 10 רובל, פאַרטיילן אומזיסט ווארעמע מיטאָגן, געבן בחינם רפואות און מעדיקאמענטן, שיקן

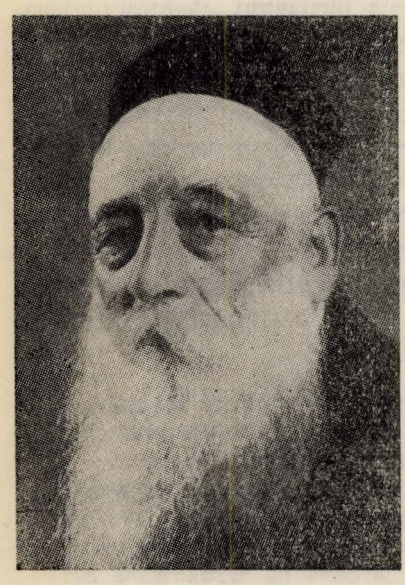
עזרא שיקיער

פּאָרשטייער פון די אומפּאַרטייאישע באַקאַנטער לאָדזשער כלל־טויער, גרינדער פון פיל אינסטיטוציעס

קראַנקע און שוואַכע אין נייטיקע קורערטער, אייגאַרדענען אַזילן פאַר דאַכ־לאָזע, טיילן ווינטער־צייט קוילן, אויפבויען ווינהייזער פאַר אינוואַלידן, קליניקס פאַר קראַנקע, פריוטן פאַר אלמנות און יתומים און נאָך ענלעכע נוצלעכע אנשטאַלטן, וועלכע האָבן אין די גרעסטע קריזיס־יאָרן ממש געראַטעוועט די באַדערפטיקע פון הונגער און עלנט.

חוץ דעם דערמאָנטן, האָט דער „דאָבראָטשינאָשטש" אויפגעבויט אין לאָדאָשטש (לאָדזשער פּאָרשטאָט) אַ שפּיטאָל פאַר גייסטיק־קראַנקע, וואָס האָט געהאַט 6 גרויסע פּאַוויליאָנען, אַרום וועלכע עס האָט זיך געפונען אַ שיין־געפלאַנצטער גאָרטן פון העכער 30 מאָרג לאַנד.

ס׳איז כדאי אויך צו דערמאנען „פאזנאנסקים שפיטאל", וואס דער נדבן האט אויסגעבויט אין דער געזונטסטער געגנט פון שטאט; דעם „ביקור־חולים", וועלכן די דערמאנטע נדבנים האבן, צוזאמען מיט יחיאל־יצחק בערמאן און דוד פרוסאק, געגרינדעט; „קאנסטאנטין מושב זקנים", דאס „הויז פאר אלמנות", — געשפענדעט פון פרוי קיפער; דאס „יתומים־הויז" — געשפענדעט דורך פרוי אננא הערץ; דאס „הויז פאר היימלאזע קינדער" —

יחיאל־יצחק בערמאן

פרעזעס פון דער לאדזשער ארטא־דאקסיע, באקאנטער עסקן און ראטמאן אין מאגיסטראט; מיט־גרינדער פון פיל לאדזשער אינסטיטוציעס

געשפענדעט פון הירשבערג; „ווינהייזער פאר בכבודיקע משפחות" — געשפענדעט דורך גאלדפעדער; „קימפעטארין־היים" — געשפענדעט פון פרוי ביעלשאווסקא. „ראזאלינא" — געשפענדעט דורך ניידע; די גרויסע יתומים־פארם אין „העלענוווק" — געגרינדעט דורך רומקאווסקי, טיללער, שטיינ־שטיינער און נאך עטלעכע.

די לאדזשער געהענקען געווים אויך דעם „לינת הצדק" (גרינדער: טוביה ביאלער, יעקב וואַרכיווקער, משה און הענך וואידיסלאווסקי, שלום

זיידלער, לייב זילבערשטיין און מענדל שרייבאָום. (דער לעצטער איצט אין א"י); דעם „לינת החולים" (גרינדער: לייב יפה, הירשבערג, שלום זיידלער, מאיר קאַרפּ, א"אָנד.); דאָס „זקנים־הויז פון בענדעט גליקסמאַן; די זומער־היים פאַר רעקאָנוואַלעסצענטן „אוחדאַרוויסקאָ" אין קאַלי (גרינדער: לעאָן פלאָטאָ, יחיאל־יצחק בערמאַן, אַדאָלף ב. ראָזענטאָל, פרוי קראָטאָשינסקאָ, עזרא שיקער א"אָנד.); דאָס „סאַנאַטאָריום פון מענדל פרעכנער"; דאָס „משוגעים־שפּיטאָל", געשפּענדעט דורך קאָנשטאַט; די מיידלעך־היים — „אָכראָנקאָ"; די „שולע פאַר טויב־שטומע"; „עזרת אלמים" (גרינדער: יונגסטער און דער באָקאָנטער בונדישער עסקן ליכטענשטיין); „רויטער מגן דוד" ביים „לינת הצדק", (גרינדער: מאיר קאַרפּ, א"אָנד); די „קימפּעטאָרין־קליניק" ביים לינת־החולים (גרינדער: הירשבערג, יפה, זילבערשטיין א"אָנד.); „משמרת החולים" אויף אַלטשטאָט (גרינדער: פאַמיליע שטערן א"א); „עזרת החולים", — אויף גייערס מאַרק (גרינדער: יעקב שטיין, פלאָצקער א"אָנד.); די פאַרשידענע „גמילת חסדים"־קאַסעס, „הכנסת כלה"־ארגאַניזאַציעס און אַלע אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס מיט וועלכע ס'לאָדזשער יידנטום האָט זיך אַזוי אויסגעצייכנט.

---

11) וועגן דער גרייטקייט פון לאָדזשער יידן מנדב צו זיין אויף אַלע צדקה־ענינים דערציילט זיך אין דער ענגלישער ענציקלאָפּעדיע, פון יאָר 1904:

„בלויז אין יאָר 1883 האָבן לאָדזשער יידן געגעבן אויף פאַרשידענע צדקה־צוועקן אין זייער שטאָט העכער א מיליאָן רובל. (א ריזן־סומע פאַר יענער צייט —א. ט.), אויסער דעם האָבן זיי געשפּענדט גרעסערע געלט־סומעס פאַר יידישע צוועקן אין אַנדערע שטעט און לענדער, אין דעם — 10 טויזנט רובל דעם אויבערראָבינער פון דייטשלאַנד, הרב הילדעסהיימער, אויף אייניצואָרדנען אין דייטשלאַנד שולן פאַר קינדער פון הייַמלאָזע יידן, וואָס זענען געצוווונגען געווען צו אַנטלויפן פון רוסלאַנד"...

12) די גרעסטע קריזיסן זענען אויסגעבראָכן אין לאָדזש אין די פאָלגנדיקע יאָרן: 1830־31, בעת דעם ערשטן פויליש־אויפשטאַנד; פון יאָר 1840 ביז 1846, ביים אַלגעמיינעם קריזיס צוליב דער נישט־גערעטענישן אין דער כאָליערע־עפּידעמיע, ווי אויך צוליב דער „קאָצק־איזשביצער מחלוקה"; 1863 — ביים צווייטן אויפשטאַנד; שפּעטער אויך אין די יאָרן 1884־5; 1890־92; 1905־6, אין דעם שטרייק און לאָקאָטן־עפאָכע און לסוף, אין די יאָרן 1911־13 און ביים ערשטן וועלט־קריג, אין יאָר 1814־18.

.44

די אַנטוויקלונג פון לאָדזשער פּאַרטיי און פּאַראיינס־לעבן

און פונקט ווי לאָדזשער יידן זענען טעטיק געווען אויפן הילפס־געביט. אַזוי האָבן זיי אַרויסגעווויזן גרויס איניציאַטיוו אויך ביים שאַפן און אַנט־וויקלען זייער פּאַרטיי־ און פּאַראיינס־לעבן.

און עס איז דאָך אַ באַוווּסטער פּאַקט, אַז די לאָדזשער ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז פון אָנהייב אָן געווען די גרעסטע, די שטאַרקסטע און טעטיקסטע פון אַלע אָרגאַניזאַציעס אין פּוילן! און דאָסזעלבע אויך מיט אַלע אַנדערע ציוניסטישע גרופּן, ווי: „מזרחי", „צעירי־ציון", „התאחדות", „פּועלי־ציון", אַ״וו.

אויך די אַנדערע יידישע פּאַרטייען, ווי: „בונד", „שלומי אמוני־ישראל", „פּאָלקיסטן", „יידישיסטן" אַ״וו, האָבן אין לאָדזש גאַנץ אינטענסיוו געווירקט; באַזונדערס איז ווערט צו הערציילן, אַז אידער ס׳איז נאָך אַנטשטאַנען דער „מזרחי", איז שוין אין לאָדזש געווען טעטיק אָן ענלעכער פּאַראַנד — „אָרטאָדאָקסישע ציוניסטן", האָט ער געהייסן. (גרינדער: טוביה שעפּסקי, יחזקאל פינקעל, הרב צבי זילבערצווייג ז״ל (פּאָטער פון שרייבער זלמן זילבערצווייג) און הרב אליהו בירנבאום).

דאָסזעלבע איז אויך געווען מיטן פּאַרבאַנד „צעירי מזרחי", וואָס איז פּריער געגרינדעט געוואָרן אין לאָדזש דורך אַ גרופּע יוגנטלעכע, אין דער שפּיץ פון וועלכער ס׳זענען געווען הער באַקאַנטער ביבליאָגראַף יצחק ריב־קינד (ברודער פון „אל־על", מיטגרינדער: אברהם ריבקינד) און דער ציו־ניסטישער עסקן אהרן אַסט (ביידע טעטיק איצט אין ארץ־ישראל).

אויך די „פועלי אמוני ישראל" איז געגרינדעט געוואָרן אין לאָדזש, אונטער דער הויפט־לייטונג פון הרב צבי זילבערשטיין, מ. מ. ראָגאָווי, גרשון יוסטמאַן, א. תא־שמע (טאַשמע) און אלתר ליס (אַלע געפינען זיך איצט אין ארץ־ישראל).

אויך די לאָדזשער „ציוניסטן־סאָציאַליסטן" זענען געווען פון די טעטיקסטע אין קאָנגרעס־פוילן. זייער טעטיקייט האָט זיך שוין אָנגעהויבן דעמאָלט, וועו זיי זענען נאָך געווען אָרגאַניזירט אין די גאָר ערשטע פאַרבאַנדן, ווי: „תקות־ציון", „עטרת־ציון", „ענבי־ציון", „בת־ציון", „קדימה" און גאָנץ באַזונדערס אינעם „פועלי־ציון", אין דער שפּיץ פון וועלכן עס זענען געשטאַנען די חברים: ש. עדעלמאַן („מולע"), א. האָלענדערסקי, ח. א. טאַביאַש, ש. שולמאַן, שולמית (מאַקרסקיס פרוי), הלל מיימאַן, מיזל, מאנטירסקי און אברהם „שלאָסער" (טענענבוים — בן אחי יצחק־מאיר ע"ה).

ווערט איז אויך צו באַמערקן, אַז באַראַכאָוו אַליין איז אויך געווען אַמאָל טעטיק אין לאָדזש, אַנטלויפנדיק נאָך זיין אַרעסט אין פּאָלטאַווע (1906) פאַר דער רוסישער זשאַנדאַרמעריע און „סיסטשיקעס", וואָס האָבן אים געזוכט, — האָט ער אויסגעקליבן לאָדזש אַלס דעם זיכערסטן ווינאַרט פאַר זיך, וויסנדיק אַז זיינע פּאַרטיי־חברים וועלן אים גוט אָפּהיטן פאַר יעדן „בייזן אויג"...

אין לאָדזש האָט באַראַכאָוו און זיין פרוי („חברה ליובאַ"), געווויינט און אויך געווען טעטיק אונטער אַן אויסגעטראַכטן נאָמען, ביז די חברים האָבן אים (זומער 1907) באַווייזן אַרויסצושמוגלען דורך בענדין קיין עסטרייך.

אויך דער „בונד" האָט געפירט אין לאָדזש אַ גרויסע אַקטיוויטעט, באַזונדערס אונטער דער לייטונג פון די באַקאַנטע פירער: ישראל ליכטענשטיין, דוד כאַלאַדענקאָ, מאיר מאַרמלשטיין, אַרטור זיגעלבוים ז"ל און אפרים־אליעזר (געראָפן „פּראַים לאָזער") זעלמאַנאָוויטש, וואָס איז ממש, בדרך נס, ניצול געוואָרן פון די לאָדזשער נאַציס און איז איצט געזעלשאַפּטלעך טעטיק אין אַמעריקע.

לאָמיר אויך דערמאָנען, אַז אויך צווישן די באַקאַנטסטע נישט־לאָדזשער רעוואָלוציאָנערן זענען אַמאָל געווען טעטיק אין לאָדזש: דער וועלט־באַקאַנטער רוסישער רעוואָלוציאָנער גרשוני (וואָס איז שפּעטער אַזוי

באַרימט געוואָרן מיט זיין געלונגענעם אַנטלויפן פון סיביר...) און אויך דער שעפער פון דער פוילישער פּ. פּ. ס. יוזעף פּילסודסקי, וועלכער האָט אין לאָדזש (אויף ווסכאָדניע 19) געהאַט זיין דרוקערייַ פון דער רעוואָלוציאָנערער צייטונג „ראָבאָטניק" און דאָ אַרויסגעגעבן 35 נומערן, ביז די רו־

ישראל ליכטענשטיין

פירער פון לאָדזשער „בונד"; באַקאַנטער געזעלשאַפטלעכער טוער גרינדער און לייטער פון דער לאָדזשער טויב־שטימע שולע „עזרת אלמים"

סישע געהיימפּאָליציי האָט אים דערווישט (פעברואַר 1900) און אַהעסטירט, צוזאַמען מיט דער גאַנצער אומלעגאַלער דרוקערייַ.

**
*

אָבער נישט נאָר אויפן פּאַרטיי־געביט האָט לאָדזש אַרויסגעווויזן אַזוי פיל טעטיקייט, נאָר אויך אויפן געזעלשאַפטלעכן און ווירטשאַפטלעכן. אַזוי, למשל, האָט פיל געטון דער באַוווסטער „לאָדזשער קאָמי־פּאַראיין", דער

„רייזנדער־פאַראיין", „האַנטווערקער־פאַרבאַנד", „האַנטווערקער־קלוב", „סוחרים־פאַראיין", „קליינהענדלער־פאַראיין", „בעלי־בתים־פאַראיין" און פיל אַנדערע פאַך און ווירטשאַפט־אַרגאַניזאַציעס, וואָס זיי זענען אויך באַקוועמע זאַלן און לאָקאַלן פלעגן זיך טעגלעך פאַרזאַמלען טויזנטער מיטגלידער זייערע.

אינטערעסאַנט איז אויך דער פאַקט, אַז לאָדזשער יידן, וואָס זענען אַזוי באַקאַנט געווען אַלס פריילעכע און לעבנסלוסטיקע מענטשן, — מענטשן, וועגן וועלכע דוד פרישמאַן פלעגט זאָגן, אַז „זיי האָבן ליב ס׳לעבן, כדי צו לעבן אויף צו „מאַכן אַ לעבן". אָט די דאָזיקע לעבנסלוסטיקע לאָדזשער יידן האָבן פאַרשטאַנען צו זאָרגן אויך בײַם לעבן פאַר די, וואָס לעבן שוין נישט!...

צו דעם צוועק האָבן זיי געשאַפן, אויסער די טראַדיציאָנעלע „חברה קדישא", וואָס איז פאַראַן אין יעדער יידישער קהילה, אויך אַן אינסטיטוט, וואָס זײַן ציל איז געווען, — ווי ס׳האָט בײַ דער גרינדונג דערקלערט דער עסקן יעקב־מענדל כהן ז״ל, — צו פאַרזאָרגן דעם נפטר נישט בלויז מיט דער טהרה און מיט זײַן קבורה, — נייערט אויך מיט אַלעם איבעריקן, וואָס נויטיקט זיך הערצו, למשל: דערהאַלטן פון דאָקטער דעם טויט־שײַן, באַקומען די באַשטעטיקונג פון דער מאַכט, מעלדן וועגן דעם אין דער קהילה, אַרויסנעמען בײַ איר דעם קבורה־צעטל, אויסווייזן פאַר יעדן נפטר זײַן קרקע, פאַרזאָרגן דעם בר־מינן מיט די געהעריקע תכריכים, באַגלייטן דעם נפטר איז זײַן אייביקער רו, פאַרזאָרגן די אבלים מיט אַ מנין בײַ דער שבעה און העלפן — ווען ס׳איז נייטיק — די פאַרבליבענע מיט אַלעם נויטיקן!

און דאָס אַלץ האָט טאָקע דערפילט דער לאָדזשער „חסד של אמת", מיט דער הילף פון זיינע טויזנטער מיטגלידער און הויפט־גרינדער: הערצקע וואָלף, יעקב־מענדל כהן, טוביה ביאַלער, שמעלקע פּיליצער, יצחק־מאיר וואַידיסלאַווסקי, לייבל זילבערשטיין, סיגי זיידלער און נאָך אַנדערע אַנגעזעענע לאָדזשער כלל־טוער.

און מיט נאָך אַ זאָך האָט ס׳יידישע לאָדזש פאַרזאָרגט די פאַרשטאָרבענע, — מיטן „מאַדערנעם בית־הקברות".

איז עס דאָך אָ פאַקט, אַז דאָס „לאָדזשער נייע בית־הקברות", מיט

זיינע ביימער־אַלעען, קינסטלעריש סקולפטור־מצבות, ווייס־מאַרמאָרנעם טהרה־הויז און זיינע אַרומיקע וואַרט־זאַלן, ספרים־ביבליאָטעק און שול צום דאָוענען (נדבן: פרוי מינא קאָנשטאַט), האָט זיך געריכט צווישן די שענסטע און מאָדערנסטע בית־עלמינס אין אייראָפּע.

א גאַנץ באַזונדערן רושם האָט אָבער געמאַכט דאָס באַרימטע מאָזאַיק־לעוום פון ישראל פאָזנאַנסקי און דיין פרוי לאה, וואָס איז געבויט געווען אין פראַכטפול־אַריענטאַלישן סטיל, פון זעלטענעם ראָזא גראַניטשטיין, אַרומגעדעקט מיט א הויכן רונדן קופּאָל. אינווייניק, אין קופּאָל, איז אויפן סופיט מיט די טייערסטע מאָזאַיק־שטיינדלעך אינקרוסטירט געווארן פאַר־שידענע פסוקים פון דער תורה און יעדער פסוק האָט זיך פאַרענדיקט מיטן וואָרט „ישראל", לויטן נאָמען פון פאָזנאַנסקין.

דאָס מאָזאָלעום האָט זיך געפונען אין א פראַכט־גאָרטן פון פאַר־שידענע אַריענטאַלישע געוויקסן אַרומגערינגלט, מיט א הויכן גראַניטענעם זיילן־צוים, וואָס אויף יעדן אייניציקן פון זיינע הויכע זיילן האָט אַראָפּגע־האָנגען א קינסטלעריש האַנט־געטאָקטע צוויי־מעטער־לאַנגע פאַלמען־צווייג פון עכטן בראָנז. ווער ס׳האָט אָט דאָס אַלץ געזען, האָט עס זיכער מער נישט געקאָנט פאַרגעסן.

.45

די אַנטוויקלונג פון דער לאָדזשער יידישער אינדוסטריע

וועגן אַנטוויקלונגס־גאַנג פון דער יידישער פאַבריקאַציע אין לאָדזש קאָן מען פאַקטיש אָנשרייבן גאַנצע ביכער. דאָס דאָזיקע האָט, אגב, גלענצענד געטון דער באָקאַנטער יידישער היסטאָריקער און שרייבער, ד״ר פיליפ פרידמאַן, אין זיינע פאַרשידענע ווערק, באַזונדערס אָבער אין דעם מאָנומענטאַלן היסטאָרישן ווערק זיינעם "Dzieje Żydów w Łodzi" וואָס איז דערשינען אין יאָר 1935, אַדאָנק דער פאַרוואַלטונג פון „יידישן לאָנד־קעניגשאַפטלעכן פאַרבאַנד" — Ż.T.K. מיט מאיר זיידע אין דער שפּיץ.

די אַנטוויקלונג פון דער יידישער אינדוסטריע אין לאָדזש האָט כמעט נישט אירם גלייכן אין דער גאַנצער אינדוסטריע־געשיכטע פון מזרח־אייראָפּע. און בעת עס האָט אויסגעבראָכן דער צווייטער וועלט־קריג, איז שוין נישט געווען קיין אינציקער צווייג פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע, אין וועלכן די לאָדזשער יידן זאָלן נישט האָבן געהאַט די אויבערהאַנט!

אַזוי איז געווען אין דער פאַבריקאַציע פון בוימוואָל און וואָל־שטאָפן ווי אויך אין אַלע מיני זיידי־ און קונסט־זיידי סחורות, און דאָסזעלבע איז געשען אין דער אויסאַרבעטונג פון זאָקן, טיכלעך, וועש־צייג, גאַרדינען און דיוואַנעס, טיש־צייג, האַנטעכער, באַדמאַנטלען, קאָלדרעס, טריקאָטאַזש, אונטערוועש, סוועטערס, הענטשקעס, בענדער, גאַרן און אַלע ענלעכע טעקסטיל־אַרטיקלען.

און דאָסזעלבע איז אויך געווען מיט די איבעריקע זאַכן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט דער טעקסטיל־אינדוסטריע, למשל: פאַרטיקע מלבושים פאַר מענער, פרויען און קינדער, וכדומה.

מיט איין וואָרט: אין אַלע טעקסטיל־צווייגן האָבן די יידישע פאַבריקאַנטן אין לאָדזש געשלאָגן פולשטענדיק רעקאָרד איבער זייערע אַרטיקע קאָנקורענטן, — די דייטשע אינדוסטריעלער.

אין יאָר 1910 זענען פון די 305 גרעסערע פאַבריקן, וואָס לאָדזש האָט דאַן, לויט דער אָפיציעלער סטאַטיסטיק, פאַרמאָגט, געווען אין יידישע הענט 159, דאָס הייסט, נאָר לערך 52%; נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן געהערט צו לאָדזשער יידן העכער 66% פּראָצענט פון אַלע לאָדזשער גרויסע פאַבריקן.

און כאָטש די גרעסערע לאָדזשער יידישע פאַבריקאַנטן האָבן, ווי באַוווּסט, כמעט נישט באַשעפטיקט אין זייערע פאַבריקן קיין יידישע אַרבעטער (צוליב התנגדות פון די קריסטלעכע) האָט דאָך, לויט דער אָפיציעלער סטאַטיסטיק, שוין אין יאָר 1931 דערגרייכט די צאָל יידישע אַרבעטער, צוזאַמען מיט אָנגעשטעלטע די ציפער פון 46.390 מאַן.

עס איז כדאי דאָ צו דערמאָנען דעם פאַקט, אַז עס האָבן זיך געפונען אין לאָדזש אַ פאָר יידישע גרויס־אינדוסטריעלער וואָס האָבן יאָ געפֿרווווט אַריינצעמען אין זייערע פאַבריקן יידישע אַרבעטער (ווי אשר כהן פון „ווידזעווסקע מאַנופאַקטוראַ", ישראל פאָזנאַנסקי, געבריידער עטינגאָן א"א) אָבער צוליב דער דראָנג און ענערגישן ווידערשטאַנד פון זייערע קריסט־לעכע אַרבעטער, האָבן די דערמאָנטע אינדוסטריעלער געמוזט זיך אָפּזאָגן דערפון און פּאָזנאַנסקי ווי אויך די עטינגאָנס האָבן, וועלנדיק באַשעפטיקן יידישע אַרבעטער, אויפגעבויט ספּעציעלע פאַבריקן, אין וועלכע עס האָבן געאַרבעט נאָר יידן און דווקא מיט שבת אַלס זייער רו־טאָג!

***

אָט אָזוי האָט זיך אַנטוויקלט די לאָדזשער יידישע טעקסטיל־אינ־דוסטריע טאָקע דיזעלבע אינדוסטריע, וואָס קעגן איר אַנטשטייונג און אַנטוויקלונג האָבן די פאַרצייטיקע לאָדזשער דייטשן אָזוי ביטער און

עקשנותדיק געקעמפט, זייענדיק איבערצייגט, דאָס זי וועט קיין קיום נישט האָבן, נאָכדעם ווי זיי האָבן „מצליח" געווען (אין יאָר 1831) צו צווינגען דעם ערשטן יידישן פּאַבריקאַנט, ר׳ עזר בערגער ז״ל, צו ליקווידירן זיין פּאַבריק מיט אַלע 34 וועב־שטולן, וואָס ער האָט אייגנגעשטעלט אין די „ימי־בראשית" פון דער לאָדזשער טעקסטיל־אינדוסטריע.13)

**
*

נאָכדעם ווי מיר האָבן געגעבן אַ קורצן איבערבליק פון דער אַנט־שטייונג און אַנטוויקלונג פון דער יידישער טעקסטיל־אינדוסטריע אין לאָדזש, לאָמיר דערמאָנען כאָטש אַ טייל לאָדזשער אינדוסטריעלער, וואָס זענען אַמאָל אַזוי באַקאַנט מיט זייערע אויסאַרבעטונגען, ווי, למשל, ישראל פּאָזנאַנסקי, מאַרקוס זילבערשטיין, ישעיה ראָזענבלאָט, זיגמונד יאַראָטשינסקי, משה־אהרן ווינער, יעקב וואַידיסלאָווסקי, געברידער בוקיעט, דוד פּרוסאַק, ברידער באַרוך, אשר כהן (וויזעווער מאַנופאַקטור), ברידער נחום און באָריס עטינגאָן, יעקב קעסמענבערג, טוביה ביאַלער, הירשבערג און בירנבאָום, יהושע בירנבאָום, הירשבערג און ווילטשינסקי, ישכר שעפּס, נתן קאָפּעל, באַרטשינסקי, בר. פּריידענבערג, ווישעוויאַנסקי, בר. וואַקס, יעקב שמולעוויטש, געברידער זייבערט, דניאל דאָבראַניצקי, געברידער פּיקעלני, שטיללער און ביעלשאָווסקי, ב. א. גליקסמאַן, משה גראָווע, געברידער סאָמעט, שלמה בודזינער, געברידער אוריזאָן, חיים־פּנחס גראָסקאָפּף, געבר. טייטעלבאָום, גאָנסקי און ענגעלמאַן, יעקב בראָונער, אברהם רייזמאַן, ברידער פּיאָטרקאָווסקי, ב. גינצבורג, חיים־יעקב ווישליצקי, ירחמיאל ליפשיץ, הערמאַן כוואַט, שמעלקע פּיליצער, י. מ. פּיליצער, אַלעקסאַנדער טשאַמאַנסקי, צבי ליטווין, שבתאי אייזנער, סענדער גוטמאַן, ניימאַן און רומקאָווסקי, יוליוס ראָזענטאַל, מאַרקוס קוטנער, מ. כיגרין, פּאַנטעל און פּיטאָווסקי, ברידער אברהם, וואָלף און מאיר אייזנער, מענדל שלאָסבערג, לאַנדאָ און ווילע, קאַרל רייזפעלד, בערל שפּריהעגן, מאָוריצי טאָמאַן, יחיאל־מאיר פּיק, לודוויג צוקיער, אברהם־מענדל וואַרשאָווסקי, בערל עטקינד, פרידמאַן און ליטהאָער, מיכאל גלאָזער, בערל סאפּיר, פּיניע געראָשאָווסקי, הירשענבערג און האַלבערשטאַט, סאָמועל ראָזענבלאָט,

Вид на Национальный музей в Праге.

ברידער זילבערבלאַט, שלמה־אהרן קעניגסבערג, גוטמאַן און פּערלבערג, חיים אלבאם, באַריס פרידמאַן, פישל קאַרנאַווסקי, שמואל לאַנדאַו, בשות־פות מיט גליקסמאַנען און יהודה מאַזעס, גוראַלסקי, גדליה קורץ, שוויאַט־לאַווסקי, בהן און ברענער, פּיאַסקאַווסקי, דראַפּקין, קאַפּציאַווסקי, לינדענ־פעלד און קרישעק, לוי און האַכענבערג, לאַקס און טאַגעליכט, בערגער. בעססער, ב. גרינשטיין, מענדל מאַרגעשטערן, ח. טיבערג, יעקב־מענדל כהן, ווייללאַנד, נפתלי ליבערמאַן, דוד קליימאַן, ש. קאַכאַנסקי, וואַסערמאַן און גראָס, לוסטערניק און שוויאַטלאַווסקי, באַרנשטיין, גראָסמאַן, ראַווסקי, ציטטער, באַראָקס, גאַסטינסקי, שמואל אַרבאַך, זלמן שטראַוך, שלמה־אהרן אַבערבאַום, פּעפּער, פרענקל, קאַפּלאַן און גראָס, ברידער יאַסקאַוויטש, כרמל און ווינער און נאַך פיל יידישע פאַבריקאַנטן וואָס לאַדזש האָט פאַר־מאַגט פאַרן ערשטן וועלט־קריג און וואָס זענען אויפגעקומען אין דער צייט צווישן ערשטן און צווייטן וועלט־קריג. 14)

און לאָמיר אויך דאָ דערמאַנען די לאַדזשער קאַמיסיאָנערן, וואָס אַ דאַנק זייער ברענגען קיין לאַדזש די אַמאַליקע גרויסע סוחרים, האָבן זיי געהאַלפן אַנטוויקלען די לאַדזשער אינדוסטריע, למשל: מרדכי העלמאַן (פאָטער פון כלל־טוער און „מזרחי"־פרעזעס, ר' משה העלמאַן); אפרים־פישל בערמאַן (מיין זיידע), מאיר בעללין, גרינפעלד, אליעזר מאַגאַזאַניק, טוביה טענענבוים (אבי ז"ל), יעקב וואַרכיווקער, י. גינזבורג, קב־ונקי, שלום עפשטיין, בן־ציון קיססין, תנחום באש, נחמן לעווינזאָן (פאָטער פון שרייבער אברהם לעווינזאָן), אברהם בעססער, לעוויט בזשעזשינסקי, מאַ־נאַסאַווסקי, שטילערמאַן עט הערמאַן, אַבוגאָו און ספיר, גאַרדן, חייקל יאַנאַווסקי צלאל א"אַנד.

און זאָלן דאָ אויך דערמאַנט ווערן די לאַדזשער יידישע לאַגעריסטן, וועלכע האָבן אויך פיל צוגעהאָלפן צו דער אַנטוויקלונג פון לאַדזש, למשל: הערמאַן קאַנשטאַט, אברהם בעססער, בערל זייבערט, כתריאל מילגראָם, א. מ. שטערן, ליפּנאַווסקי, י. א. גראָסליכט, בערל שפּריירעגן, ריזענבערג, לעווישטיין, דניאל בערקאַוויטש, מענדל סטריקאַווסקי, מאיר זיידע, שלמה־חיים כהן, לעוויט און בזשעזשינסקי, משה ראַגאַזשינסקי, מאַקס יו־דעלעוויטש, פּינעס און קאַצענעלסאָן, ברידער קאַרפּאָווסקי, דראבקין, ברי־דער ליטווין, יצחק ישראליט, בנימין מאַראַקאַ און נאַך אַנדערע.

***

צום שלוס איז כדאי צו פאַרעפנטלעכן דאָ דעם פאַקט, אַז לאָדזשער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט נישט בלויז אַלס ערשטקלאַסיקע פאַכלייט ביים אויסאַרבעטן טעקסטיל־סחורות, נאָר אויך אַלס דערפינדער פון וויכ־טיקע זאַכן אויף דעם דאָזיקן וויכטשאַפט־צווייג.

אַזוי איז אַ באַווּסטע זאַך, אַז דער מעכאַניש שער וועב־שטול, וואָס אשר כהן (אינהאַבער פון דער „וויזעוועער מאַנופאַקטור") האָט באַנוצט אין זיינע פאַבריקן, וואָס איז איינציקער אַרבעטער האָט לייכט געקאָנט באַדינען 20 אָזעלכע וועב־שטולן, האָט דערפונדן נישט קיין אַנדערער ווי אשר קאָן אַליין. און די דאָזיקע דערפינדונג איז אַנערקענט געוואָרן ווי איינע פון די נוצלעכסטע אויף דעם דאָזיקן געביט.

די צווייטע, פיל גרעסערע און וויכטיקערע דערפינדונג, — די דער־פינדונג פון דעם ביליקן וואַל־שטאַף: „וויגאַניע" איז אַ דערפינדונג פון לאָדזשער יידן.

צוליב דער וויכטיקייט פון דער זאַך גיבן מיר דאָ אַן אויסצוג פון באַריכט וועגן דעם, וואָס איז דאָן פאַרעפנטלעכט געוואָרן (אין יאָר 1904) אין דער ענגלישער ענציקלאָפּעדיע, וואָס איז דערשינען אין אַמעריקע און אין ענגלאַנד.

באַשרייבנדיק די אַנטוויקלונג פון לאָדזש און איר אינדוסטריע און וועגן אַנטייל פון די יידן אין דעם, גיט די דערמאַנטע „ענציקלאָפּעדיע צו פאַלגענדעס:

„די לאָדזשער יידן האָבן אויך דערפונדן דעם „נייעם רוי־שטאַף פאַר טעקסטיל־סחורות „וויגאַניע" („שארדי"), וואָס אַ דאַנק זיין ני־דעריקן פרייז, קאָן ער קאָנקורירן מיט אַלע וואָל־שטאָפן אין דער וועלט!

די דערפינדונג באַשטייט אויפן פרינציפּ: אויסצונוצן אַלע רעשטלעך און אָפּפאַלן פון וואָל־סחורות און קאָליע־געוואָרענע גאַרנס און אָפּילו פּשוטע שמאַטעס פון אַלטע וואָל־מלבושים, וואָס טויגן שוין נישט צו קיין שום זאַך — און פאַרוואַנדלען דאָס אַלץ אין אַ

רוישטאָף פון וועלכן מ׳מאַכט אַ נייעם גאַרן, וואָס, וועלנדיק געצוועלנט מיט אַ בוימוואָל־גאַרן, שאַפט ער אַ נייעם פאָדעם אויף צו מאַכן פון אים אַ ביליקן וואָל־שטאָף, אַ שטאָף וואָס זיין אויסזען און קוואַליטעט פאַלט נישט מיט קיין שום זאַך, הן אין גריף, וויּ אויך אין אויסזען, פון די טייערסטע וואָל־שטאָפן!

און אַ דאַנק דער דאָזיקער יידישער דערפינדונג איז פיל לאָדזשער יידישע פאַבריקאַנטן גענונגען צו דערלאַנגען פאַרשידענע האַנדלס־צענטערס, באַזונדערס אין דעם גרויסן רוסישן מאַרק!״.

וויּ ווייט די הצלחה פון דער דאָזיקער יידישער דערפינדונג האָט דאָס ארויסגערופן קנאה אין די נישט־יידישע אינדוסטריע־קרייזן, באַזונדערס ביי די אַנטיסעמיטן אין לאַנד, קאָן מען זען פון דער אַרט רעאַגירן דערויף מצד יענע קרייזן, וועגן וועלכן די דערמאָנטע ענציקלאָפּעדיע דערציילט אינעם זעלבן אַרטיקל ״לאָדזש״ פאָלגענדעס:

״די פּוילישע צייטונג ״ראָזווּאָי״ האָט אָפילו געפונען פאַר ריכטיק ארויסצוטרעטן עפּנטלעך מיט אַ שארפן אַרטיקל קעגן דער דאָזיקער יידישער דערפינדונג — אַן אַרטיקל, אין וועלכן די צייטונג קלאָגט נעבעך, אַז די יידן מאַכן כלומרשט, דורך זייער נייער המצאה, קאַליע דעם גאַנצן מאַרק״...

---

13) ביי דער געלעגנהייט איז כדאי איבערצוגעבן אַ כאַראַקטעריסטיק וועגן דער מי פון לאָדזשער יידן אייגנצופירן אין זייער שטאָט די טעקסטיל־אינדוסטריע:

״לרוב זענען לאָדזשער יידן באַשעפטיקט ביי צווי הויפט־ווירטשאַפט־צווייגן: מיטן באַזאָרגן פאַר דער טעקסטיל־אינדוסטריע אָלע מיני רוי־שטאָפן און מיטן פאַרקויפן און פאַרשפּרייטן די שוין־פאַרטיקע וועב־שטאָפן. און דאָס איז כלל נישט פון די לייכטע אויפגאַבן! וויל דערצו נייטיקט זיך נישט בלויז ענערגיע, פלייס און פאָך־קענטעניש, — נאָר אויך ברייטע פאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד, צוטרוי פון די ענגלישע רוימאַטעריאַלן־פירמעס און גרויסע פעיקייטן די פאַרטיקע סחורות צו פאַרקויפן.

(פון דער צייטונג ״יוטשענקאָ״, נומער 51, פון יאָר 1862)

14) כ׳האָב זיכער דורכגעלאָזן פיל פאַבריקאַנטן פון דער דערמאָנטער עפאָכע און מכל־שכן פון די שפּעטערדיקע יאָרן. זאָלן זיי מיר מוחל זיין!

.46

דער „ראטשילד פון פּוילן" — ישראל פּאזנאנסקי

איינער פון די אינטערעסאנטסטע יידישע לאדזשער געשטאלטן, — א מענטש, וואס אין אים האבן זיך אמבולטסטן פארקערפערט די ספע־ציעלע מעלות פון לאדזשער יידן: איניציאטיוו, פלייס, ארבעטסאמקייט, אויסערגעווייניליכע ענערגיע און ווילנסקראפט, — איז אן ספק געווען דער באקאנטער לאדזשער מיליאנער, ישראל פּאזנאנסקי.

אבער איידער מיר טרעטן צו דערציילן וועגן כבוד־עשרו ורוב גדלו פון פּאזנאנסקין, אלס יידישן מיליאנער און אלס איינעם פון די גרעסטע טעקסטיל־פאבריקאנטן אין מזרח־אירופּע, לאמיר אקאראט הערן צוערשט פרטים וועגן אים און זיין טעטיקייט, הן אלס מענטש און הן אלס יוד, בעת זיין אנהייב אין לאדזש.

וועגן דעם וועלן מיר צוערשט גיבן ס׳וואָרט זיינע יוגנט־פרייַנד, פון די זקני־לאדזש, וועלכע האבן פּאזנאנסקין פערזענלעך געקאנט פון זיינע יוגנט־יאָרן אן און האבן אויך געהאט די מעגלעכקייט אים נענטער צו אבסערווירן, ממש פון ערשטן טאג ווי ער איז נאָר זעלבשטענדיק געוואָרן;

„ישראל פּאזנאנסקי — דערציילט זיך אין מיין רשימה וואס כ׳האב פארנאטירט אין מיין יוגנט מפי זקני־לאדזש, — איז געקומען קיין לאדזש אלס קליין יינגעלע (בערך אין יאָר 1835), בעת זיין פאָ־טער „קלמן קוואלער" (געהייסן אזוי לויטן נאמען פון זיין געבורט־שטאט קוואל), האט זיך געבראכט צו צינען מיט זיין פאמיליע קיין לאדזש פון שטעטל אלעקסאנדער, ביי לאדזש.

ר׳ קלמן קוואלער האָט נאָך געהאַט אַ סך קינדער חוץ ישראלן. אָבער ישראל האָט זיך תמיד אויסגעצייכנט פון די איבעריקע קינדער כמעט מיט אַלעם. ער איז געווען אַ רירעוודיקער באַחנטער בחור אָבער אַ גרויסער בעל דרך־ארץ.

קלמנס טאָכטער, „רחלע די קוואַלערין", איז געווען די לייבלעכע מוטער פון בערל זייבערט (אַ באַוווסטער און חשובער לאָדזשער בירגער), וואָס איז באַקאַנט געווען אַלס אַנגעזעענער און פרומער יידּ.

אין יאָר 1852 האָט ישראל חתונה געהאַט פאַר דער טאָכטער פונעם סעקרעטאַר פון דער וואַרשעווער קהילה, משה הערץ — לאַהלע האָט זי געהייסן.

נאָך פאַר זיין חתונה האָט שוין ישראל, זייענדיק נאָך גאַנץ יונג, זיך געעפנט אַן אייגן געוועלבל פון פאַרשידענע שניט־סחורות (טעקסטיל־שטאָפן) אויף עק פּוילישע־גאַס (דרעווניאַווסקאַ) און זגיערזשער גאַס, אין הויז פון זיסע־חיה „די שענקערין", — דער מוטער פון אריש קיהן (אַ באַקאַנטער לאָדזשער יידּ).

אין זיין געוועלבל האָט ישראל פאַרקויפט אַלערליי שניט־סחורות, באַזונדערס אָבער די נייע „קניקערבאָקערס" און די שיינע „שעוויאָטס", וואָס לייט האָבן דעמאָלט מיט גרויס חשק געקויפט.

ישראל אַליין, וואָס איז שוין דעמאָלט געגאַנגען אַנגעטאָן „פּאַ וואַרשאַווסקו", אויף וואַרשעווער שטייגער, דהיינו: אַביסל אַ קורצערע קאַפּאָטע פון אונדז לאָדזשער, פלעגט כסדר שטיין אין דרויסן פאַר זיין קרעמל, און פאַרבעטן צו זיך אַריין די פאַרבייגייענדיקע מענטשן צו קויפן ביי אים די שיינע סחורות.

מיט זיין פריינטלעך און ליב רעדן און הויפּטזעכלעך צוליב זיין אויפנעמען יעדן אייניצקן מענטשן בסבר פּנים יפות, האָט ער זיך זייער באַליבט געמאַכט ביי לייטן, און ער האָט צוליב דעם נושאחן געווען און אויך זייער מצליח געווען".

דאָס איז די שילדערונג וועגן פּאָזנאַנסקי פון זיינע יוגנט־חברים, וואָס האָבן אים געקענט אַלס קליין סוחרל פון שניט־סחורות.

**
*

די געשיכטע וועגן לעבנסגאַנג פון פאַזנאַנסקי אַלס אינדוסטריעלער פון טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען איז פאַלגנדע:

נאָכן טויט פון זיין פאָטער, קלמן, האָט ישראל פאַזנאַנסקי איבער־געזומען דעם פאָטערס מאַנופאַקטור־געשעפט און האָט, חוץ די סחורות פון זיין אייגן געוועלב, אויך אַריינגעזומען צום פאַרקויף אויף קאַמי־סיאָן די אויסאַרבעטונגען פון דער שוין דעמאָלט גרויסער דייטשער פירמע — קאַרל שיבלער.

אין יאָר 1865 האָט שוין פאַזנאַנסקי געזומען אַליין אויסאַרבעטן אַ ביסל טעקסטיל־שטאָפן, אויף אַ פאַר האַנט־שטולן, וואָס ער האָט גע־פאַכטעט אין זדונסקאַ־וואָלאַ.

נאָך דריי יאָר, דאָס הייסט אין יאָר 1868, האָט פאַזנאַנסקי געקויפט אַ גרויסן פלאַץ אויף אַגראַדאָוע־גאַס און דאָרט אויפגעבויט אַ פאַבריק־געביידע, אין וועלכער ער האָט געזומען אויסאַרבעטן אויף האַנט־שטולן עטלעכע בוימוואָל־אַרטיקלען.

אָבער נאָכדעם ווי די פאַבריק האָט שוין גאָר נישקשהדיק פונקציאָ־נירט, האָט געטראָפן אַן אומגליק: ס׳האָט פלוצים אויסגעבראָכן אַ שרפה און די גאַנצע פאַבריק מיט אַלע אירע מאַשינען און פאַרטיקע שטאָפן, איז פאַרברענט געוואָרן. ער איז דערבי נישט געווען פאַרזיכערט אויף קיין פֿרוטה.

„נאָך דעם דאָזיקן אומגליק, ווען די פאַבריק איז לחלוטין פאַר־ברענט געוואָרן, נישט־זייענדיק אַסעקורירט ממש אויף קיין גראָשן, — דערציילט זיך אינעם אַמאָליקן לאָדזשער פּנקס, — איז ישראלס פרוי, לאהלע, געפאָרן מיט איר ברודער קובוש (יעקב הערץ, וואָס איז אויך געווען איר איידעם — א. ט.) און מיט אינעם פון זיינע פריינד, ר׳ טוביה טענענבוים, צום טשעכאָווער רבין שליט״א (ר׳ אברהם לאַנדע), כדי זיך צו באַראַטן מיטן צדיק וואָס ווייטער צו טון מיט דער קאַטאַרינקע (אַזוי האָט פאַזנאַנסקי אַליין גערופן זיין ערשטע פאַבריק — א. ט.), ווייל זיי ביידע — לאהלע און איר מאַן — האָבן

פשוט מורא געהאַט אויפצושטעלן אויפסניי די אָפּגעברענטע פאַבריק, טאָמער וועט, חלילה, שייבלער צונעמען ביי זיי דעם קאָמיסיאָנס־לאָגער פון זיינע אויסאַרבעטונגען, וואָס ער האָט זיי איבערגעגעבן, בעת ער וועט זען, אַז זיי לייגן אַריין ס׳גאַנצע פאַרמעגן אין דער נייער פאַבריק.

אָבער דער טשעכאַנאָווער צדיק, וועלכער איז געווען אַ גרויסער חכם, איז געבליבן ביי דאָס זיניקע: „אויפשטעלן וואָס גיכער די קאָטערינקע" און זי אָפילו אַביסל פאַרגרעסערן און פאַרבעסערן! און „וואָס שייך דער מורא פאַר שייבלערן, — האָט דער רבי שליטא געענטפערט — קאָן דאָך אַ יידישער וועלט אַזוי רייך און גרויס ווי דער גוי שייבלער!".

און זיי האָבן טאַקע געפאָלגט דעם רבין! ישראל האָט אויפגעשטעלט פונדאָסניי די פאַבריק, האָט זי — ווי דער רבי שליט״א האָט געראָטן, — נאָך פאַרגרעסערט און פאַרשענערט און ער האָט טאַקע זייער מצליח געווען!".

פאָזנאַנסקי איז נאָך דער שרפה כלל ביי זיך נישט געפאָלן! פאַרקערט: ער האָט מיט זיין זעלטענער ענערגיע און אויסערגעווינלעכער ווילנס־קראַפט באַוויזן אויפצושטעלן, אין פאַרלויף פון קוים עטלעכע חדשים, זיין אַלט־נייע „קאָטערינקע" און דערצו אין אַ פיל פאַרגרעסערטער און פאַר־בעסערטער פאָרעם.

אין יאָר 1872 האָט שוין פאָזנאַנסקי געהאַט אין זיין פאַבריק 200 אייגענע וועבשטולן; און אין יאָר 1875 האָט ער שוין פאַרמאָגט אייגענע 640 מעכאַנישע וועב־שטולן; נאָך דריי יאָר — אין יאָר 1878 — האָט ער אויפגעבויט פאַר זיך אַן אייגענע גרויסע שפּינעריי און דערצו אויך אַ מאָדערנע אָפּרעטור און אָפילו אייגענע באַגלייט־פאַבריקן, ווי: טישלעריי, שלאָסעריי, טאָקעריי און בכלל אַלע אַנדערע נעבן־פאַבריקן אין וועלכע זיין גרויסע טעקסטיל־פאַבריק האָט זיך געדארפט.

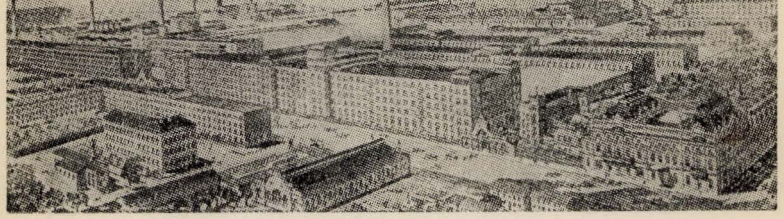
אַזוי האָט זיך פאָזנאַנסקיס אונטערנעמונג כסדר אַנטוויקלט און שוין אין יאָר 1889 איז די פירמע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַקציע־געזעל־שאַפט מיט אַ קאָפּיטאַל פון אַ מיליאָן רובל, וועלכע איז אָבער באַלד

פאַרגרעסערט געוואָרן אויף 5 מיליאָן רובל און דערנאָך אויף 10 מיליאָן, באַקומענדיק דעם נאָמען „אַקציענגעזעלשאַפט י. ק. פאָזנאַנסקי".

נאָכדעם האָט נישט לאַנג געדויערט און פאָזנאַנסקי האָט אויפגעשטעלט פאַר זיינע פאַבריקן אַן אייגענע „גאַזאָווניע", האָט אויך צוגעצויגן צו דער פאַבריק־טעריטאָריע אַן אייגענע באַן־ליניע, וואָס האָט פאַרבינדן די פאַבריק מיט דער שטאָטישער צענטראַלער באַן־סטאַנציע.

באַלד דערויף האָט פאָזנאַנסקי אויפגעשטעלט פאַר די אַרבעטער פון זיינע פאַבריקן אַ נייעם קוואַרטאַל מיט ווויניקייזער, אין וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען שולן פאַר די קינדער, שפּיטאָלן, ספּאָרט־פּלעצער, קירכעס, קאָאָפּעראַטיוו־געוועלבער, ווי אויך אייגענע פייערלעשער, אַז״וו.

די פירמע פאָזנאַנסקי איז געוואקסן און זיך אַנטוויקלט פונעם קלייניעם שניט־קרעמל אויף אַלטשטאָט און פון דעם פאַבריקאַנטל מיט די פאָר געדונגענע האַנט־שטולן אין זדונסקאָ־וואָלאָ ביז צום אַרבעטן (אין יאָר 1912 אויף אייגענע 4.862 מעכאַנישע וועב־שטולן, מיט אַן אייגענער שפּיי־נעריי פון 152 טויזנט שפּינדל, באַשעפטיקנדיק דערביי העכער 7 טויזנט אַרבעטער!

פאָזנאַנסקיס פאַבריק אויף אַגראַדאָוו גאַס
(אויף רעכטס זעט זיך פאָזנאַנסקיס „ווינטער־פאַלאַץ")

אין דעמזעלבן יאָר (1912) האָבן פאָזנאַנסקיס פאַבריקן אויסגעאַרבעט 450 טויזנט פוד בוימוואָל, פון וועלכע דריי הונדערט טויזנט זענען גע־

וועז רוסישער בוימוואָל, וואָס איז געריניקט געוואָרן אין פּאָזנאַנסקיס אייגענע ריניקונגס־פּאַבריקן, וואָס ער האָט פּאַר זיך אויפגעשטעלט אין קאַווקאַז.

דער קוילן־פּאַרברויך פּאַרן דערמאָנטן יאָר איז געווען 50 טויזנט טאָן; אָט דאָס איז אין קורצן די געשיכטע פון דעם אַנטוויקלונגס־גאַנג פון ישראל פּאָזנאַנסקי אין לאָדזש.

און ס׳קאָן זיין, אַז וועז די אַמאָליקע לאָדזשער נאַציס וואָלטן נישט אונטערגעשטעלט דעם ערשטן יידישן פּאַבריקאַנט, עוזר בערגער „ס׳חזיר פיסל״, צווינגענדיק אים דורך מלשינות און מסירות צו ליקווידירן זיין פּאַבריק, — ווער ווייסט צי לאָדזש וואָלט שפּעטער נישט געהאַט נעבן פּאָזנאַנסקין, אויך אַן „אַקציען־געזעלשאַפט אַסקאָר באַרוכאָוויטש בער־גער״? ווי פלעגט זאָגן שלום־עליכם, בעתן זיין אין לאָדזש: „אין לאָדזש איז אַלץ מעגלעך״!...

.47

ישראל פאזנאנסקי אלס ייד און אלס מענטש

כאטש אין פריוואטן לעבן איז פאזנאנסקי געווען גאר באשיידן, דאך האט ער פארשטאנען צו גענישן פון זיין רייכקייט. אויסער די צוויי פראכט־פולע פאלאצן און די 4 הערלעכע הייזער, וואס ער האט אויסגעבויט אין

ישראל פאזנאנסקי

באקאנטער לאדזשער מיליאנער און גרויסער נדבן, גרינדער פון פיל לאדזשער אינסטיטוציעס

שטאט פאר זיינע זין, — האט ער אויך אויפגעשטעלט ווילעס אין זיינע גיטער ארום לאדזש, ווי אויך אין עטלעכע אירראפעישע קורערטער.

אַלס יִיד האָט ער זיך אינטערעסירט מיט אַלעם, וואָס האָט נאָר גע־
האָט אַ שייכות צום יידישן לאָדזש און צו דער יידישער וועלט. 12 יאָר
איז ער געווען דאָזאָר פון דער קהילה און עטלעכע מאָל אַפילו איר פרעזעס.

מיט זיין ברייטער האַנט האָט פאָזנאַנסקי געשטיצט אַלע צדקה־
אַנשטאַלטן און אינסטיטוציעס פון שטאָט און צוזאַמען מיט זיין איידעם
און שוואָגער, יעקב הערץ, האָט ער געגרינדעט פאַרשידענע יידישע אַנ־
שטאַלטן, ווי: „ביקור חולים", „דאָבראָטשינאָשטש", „תלמוד־תורה",
„האַנטווערקער־שולע", „שפיטאָל" און נאָך פיל אינסטיטוציעס.

פאָזנאַנסקיס נאַמען אַלס נדבן און בעל־צדקה האָט געשמט אין גאַר
דער וועלט; ממילא פלעגן צו אים אָנקומען פון אומעטום הונדערטער
בקשות וועגן געלט־אונטערשטיצונגען פון גאַנץ פוילן און רוסלאַנד.

חוץ דעם פלעגן טעגלעך צו אים קומען צענדליקער געלט־זאַמלער:
שליחים, רבנים, ראשי־ישיבות, גוטע יידן און סתם בכבודע נצרכים פון
אַלע עקן לאַנד. און צו דעם צוועק האָט פאָזנאַנסקי געעפנט נעבן זיין
ביוראָ, אַ ספעציעלע „צדקה־אָפטיילונג", מיט אַ באַזונדער פערסאָנאַל,
בוכהאַלטעריע און אָפילו מיט אַ ספעציעלן איבערגעבענעם קאָסירער
— עפשטיין האָט ער געהייסן.

פאָזנאַנסקי איז אויך געווען איינער פון די גרעסטע יידישע פאַברי־
קאַנטן וואָס, זעענדיק, אַז זיינע קריסטלעכע אַרבעטער דערלאַנגן נישט קיין
יידן צו דער אַרבעט, האָט ער אויפגעבויט אַ ספעציעלע פאַבריק־געביידע
נאָר פאַר יידישע אַרבעטער.

**
*

פאָזנאַנסקיס פרוי, לאהלע, איז פאַקטיש געווען זיין „עזר כנגדו" —
די איבערגעגעבענע האַרציקע העלפערין זיינע אין אַלע יידישע ענינים;
זי האָט געפירט אַ יידישע קיך און איר גאַנצע אויפפירונג איז געווען, ווי
אַ טרייע יידישע טאָכטער אין שענסטן און איידלסטן זין!

ישראל פאָזנאַנסקי איז אויך געווען איינער פון די הויפט־גרינדער
פון דער „סינאַגאָגע" — די פאַרגעשריטענע שול אויף פראַמענאַדן־גאַס
(שפעטער אַלייע קאָשטשיושקי), וואָס איז געווען איינע פון די שענסטע
שולן אין אייראָפּע.

פאזנאנסקין איז אויך צו פארדאנקען, וואס עס זענען דאן פאר דער „סינאגאגע" אנגאזשירט געוואָרן די צוויי באווּוסטע קאנטאָרן אלטערמאן און ביי. אים איז אויך צוצושרייבן דאס קומען קיין לאדזש פונעם באַקאנטן פרעדיקער, ד"ר ישראל יעלסקי, וועלכער האט יאָרנלאנג, דורך זיינע גלענצנדע דרשות צוגעציגן פאר דער דאזיקער שול מתפללים פון די בעסטע קרייזן פון לאדזש, צווישן זיי אויך אזעלכע מענטשן, וואס זענען שוין געווען אביסל דערווייטערט פון פאלק...

יאָרנלאנג איז פאזנאנסקי געווען דער הויפט־גבאי פון דער סינאַגאגע. און תמיד האט ער זיך באמיט די שול צו פארשענערן, סיי אינעווייניק ווי אויך פון דרויסן.

ער האט אבער נישט פארגעסן אין די אנדערע לאדזשער בתי־כנסיות און בתי־מדרשים, וועלכע ער האט גאנץ בריייט אונטערגעשטיצט. אזוי, למשל, האט ער געשפענדט דעם גרעסטן טייל געלט אויף צו באַנייען די „גרויסע אלשטעטער שול", וועלכע האט זיך געריכט פאר די גרעסטע אין אייראפע.

פאזנאנסקי האט זיך אויך באטייליקט מיט אַ גרעסערער סומע געלט אויף אייניצוקויפן דעם שטח באדן פארן נייעם בית־הקברות, אויפן בזשעזשינער שאסיי; ער האט אפילו בייגעשטייערט אַ סומע כדי אים אייניצוארדענען, אז ער זאל קענען געעפנט ווערן אונטער דער לייטונג פון טיכטיקן מנהל משה קאלינסקי.

אבער אין דער שפיץ פון אלע זיינע שאפונגען שטייט זיכער דאס פראכטפולע יידישע שפיטאל, געוויפן „פאזנאנסקיס שפיטאל", וואס ער האט אויפגעבויט נאך אין יאר 1879, אין איינעם פון די שענסטע קוואַרטאלן פון שטאט, בשכנות מיטן בארימטן פארק „העלענאוו" („אנשטאטס גארטן"), וועלכער האט זיך געריכט אלס שענסטער און מאדערנסטער פארק אין גאנץ קאנגרעס־פוילן.

***

צום שלוס פון דאזיקן קאפיטל, לאמיר דערציילן דעם שיינעם עפיזאד וועגן פאזנאנסקין, וועלכן ס'האט מיר לעצטנס איבערגעגעבן דער באקאנטער לאדזשער עסקן משה העלמאן.

זייענדיק אַמאָל צוזאַמען מיטן באַראָן הירש, האָט דער לעצטער אין אַ געשפּרעך מיט פּאָזנאַנסקין, אים אַ פּרעג געטון, וויפל אַרבעטער ער באַשעפטיקט אין זיינע פּאַבריקן.

— ביי אַכט טויזנט — האָט פּאָזנאַנסקי געענטפערט.

— און וואָס האָט איר עפּעס פּאַר זיי אויפגעטון?

— כ׳האָב פּאַר זיי אויפגעבויט אַ גאַנץ פּערטל מיט פּאַמיליען־ווויניִיזער, — ענטפערט פּאָזנאַנסקי, — וווּ ס׳זענען אויך פּאַראָן גערטנער, שולן, ספּאָרט־פּלעצער, קליניקס, קלובן, קירכעס, אאַ״וו.

— און וואָס האָט איר עפּעס געשאַפן פּאַר די יידן פון שטאָט, — פּרעגט ווידער באַראָן הירש.

— איך האָב דאָך אויפגעבויט דאָס גרויסע יידישע שפּיטאָל, וועל־כעס איז אינגעריכטעט אויפן מאָדערנסטן אופן; מיט די נייעסטע בעטן, בעסטע אַפּאַראַטן, אאַ״וו.

— און איך — האָט באַראָן הירש מיט אַ שמייכל געענטפערט, — וואָלט עס געמאַכט גראָד פּאַר־קערט: כ׳וואָלט אויפגעשטעלט פּאַבריקן און פּאַמיליע־הייזער פּאַר יידישע אַרבעטער און שפּיטעלער וואָלט איך אויפ־געבויט פּאַר די גויִים...

דאָס האָבן מיר דאָ נאָר געבראַכט אַלס געלונגען גלייכווערטל פונעם וועלט־באַקאַנטן יידישן נדבן, — דעם באַווסטן יידן־קאָלאָניזאַטאָר באַראָן הירש. — פּאַקטיש האָט דאָך אונדזער ישראל פּאָזנאַנסקי זייער פיל געטון פּאַר יידן!

.48

הערצלס האָפענונג אויף ישראל פאָזנאַנסקי

זוי באַוווסט האָט זיך ד״ר הערצל כסדר באַמיט צו דערוועלבן פאַר דער ציוניסטישער אידעע די יידישע מיליאָנערן פון איראָפּע. און נישט־קוקנדיק וואָס ער פלעגט צו געוויסע פון זיי שיקן פון צייט צו צייט בשות־פותדיקע פריינד, און אַפילו אַליין צו זיי זיך באַמיט, — האָט ער ליידער דערין קיין גרויס מזל נישט געהאַט. דער רוב פון זיי איז געבליבן גלייכ־גילטיק (אויב נישט נאָך ערגער...) צום רעיון פון יידישער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג און דאָקטער הערצל פלעגט נעבעך בלייבן אַן אַנטוישטער און אַ פאַרביטערטער, מיט אַ געקרענקט האַרץ, אויף די אַלע יידישע מיליאָנערן...

**
*

און גראָד אין יענע טעג, וועו דער צוגאַנג צו די הערצער פון די יידישע מיליאָנערן איז פאַר הערצלען כמעט פאַרשלאָסן געווען, גראָד דעמאָלט דערשיינט פלוצים ישראל פאָזנאַנסקי פון לאָדזש און ווייזט עפּנט־לעך אַרויס אַ שטאַרקע נייגונג צו דער ציוניסטישער אידעע.

געשען איז עס אַזוי:

אין אַ געוויסן שבת, באַלד נאָך ד״ר יעלסקיס גלענצנדיקן פּרעדיקט אין דער סינאַגאָגע, וועגן דער דערוואַכונג פון יידישן נאַציאָנאַלן לעבן און וועגן דער נייטיקייט פון דער ווידעראויפלעבונג פון דעם היסטאָרישן יידישן היימלאַנד, ארץ־ישראל, גייט פאָזנאַנסקי צו צו ד״ר יעלסקין,

דאָנקט אים האַרציק פאַר זיין שיינער אויפמונטערונג־רעדע און דערקלערט אים קלאָר און דייטלעך, אַז ער, פּאָזנאַנסקי, איז גרייט צוצוהעלפן גרינדן די „ייִדישע קאָלאָניאַל־באַנק", וועגן וועלכער הערצל באַמיט זיך אַזוי, כדי צו העלפן באַזעצן ייִדן אין ארץ־ישראל.

פון דער רגע אָן האָט זיך פּאָזנאַנסקי געזומען ערנסט אינטערעסירן מיט דער נאַציאָנאַל־באַנק און ס׳איז געקומען דערצו, אַז נאָך עטלעכע באַראַטונגען מיט זיין אייִדעם און שוואָגער, ווי אויך שותף קובאַ (יעקב) הערץ, האָט פּאָזנאַנסקי באַשלאָסן צו פאָרן קיין ווין, כדי פּערזענלעך צו פאַרהאַנדלען מיט הערצלען וועגן דעם דאָזיקן חשובן ייִדישן ענין.

**
*

מ׳קאָן זיך לייכט פאָרשטעלן, וואָס איז הערצלס האַרץ האָט זיך געטון, באַקומענדיק פון ד״ר יעלסקין די בשורה, אַז פּאָזנאַנסקי, — דער גרויסער ייִדישער מיליאָנער פון מזרח־אייראָפּע, — קומט פּערזענלעך צו אים קיין ווין, בכדי אַרומצורעדן פאַרשידענע ציוניסטישע ענינים, באַזונדערס וועגן גרינדן די „ייִדישע קאָלאָניאַל־באַנק" — הערצלס גרעסטער חלום צו יענער צייט.

לאָמיר הערן וואָס הערצל אַליין דערציילט אין זיין טאָגבוך וועגן זיין ערשטע באַגעגעניש מיט דעם ייִדישן מיליאָנער:

„היינט, דעם 11טן דעצעמבער 1897, האָט מיך באַזוכט דער לאָדזשער מיליאָנער פּאָזנאַנסקי, אַ פּשוטער, אָבער זייער קלוגער ייִד.

צוערשט האָט ער צו מיר געשיקט דעם לאָדזשער פּרעדיקער ד״ר יעלסקי, וועלכער האָט אים באַגלייט קיין ווין, כדי מיט מיר צו רעדן.

איך האָב דעריבער אים איינגעלאָדן צו מיר אַהיים, און דאָרט האָבן מיר זיך לענגער דורכגערעדט וועגן פאַרשידענע ענינים און צום סוף אויך וועגן דער באַנק, וועלכע אינטערעסירט פּאָזנאַנסקין זייער שטאַרק.

פּאָזנאַנסקי וויל דורכאויס, אַז מיר זאָלן גרינדן די באַנק נישט מיט צוויי מיליאָן פונט, נאָר מיט צען מיליאָן. מאָרגן פאַרמיטאָג וועט ער אויפסגיי מיך באַזוכן.

איצט וואלט איך זיך שוין פולשטענדיק באגנוגנט מיט פאז־נאנסקיס ארייניגין אין אונדזער באווענונג, דאס הייסט, אז איך האב שוין באוויזן צו געבן דער זאך אזא פרעסטיזש, אז מיר דארפן שוין מער נישט עפעס א ראטשילד אלס „אויבערשוץ".

(פון הערצלס טאגבוך אין העברעיש, באנד 3, ז"ז 39—83).

וויזט אויס, אז הערצל, וואס פלעגט פערזענלעך פארן פון גביר צו גביר, פרוווּנדיק צוצוציען זיי צום ציוניזם (לרוב אן שום דערפאלג), איז זייער שטארק נתפעל געווארן פון פאזנאנסקיס באזוך ביי אים, וויל באלד הערנאך שרייבט ער צו מאקס נארדוי פאלגנדעס:

„זייט צווי טעג ווילט ביי מיר דער גרעסטער פון די פוילישרוסישע יידישע עשירים י. ק. פאזנאנסקי פון לאדזש.

ער איז פולשטענדיק דערוואוסט געווארן פאר אונדזער זאך; לויט זיין מיינונג אבער איז וויכטיק, אז די באנק זאל האבן אלס גרינדונג־קאפיטאל נישט קיין צווי מיליאן פונט, נאר 5 און אפילו 10 מיליאן פונט.

פאזנאנסקי איז גרייט ארייצוגיין אין סינדיקאט, וואס דארף גאראנטירן פאר דער אונטערשריפט. און אויב ער וועט ארייז, דאן זענען שוין כמעט זיכער אלע אנדערע יידישע מיליאנערז פון רוס־לאנד.

און איצט שטעלט זיך פאר מיר די פראגע וועגן די ראטשילדס: ער, פאזנאנסקי, איז אפילו גרייט צו גיין מיט אונדז אן זיי און אפילו קעגן זיי. דאך ראט ער יא צו געווינען זייער פריינדשאפט, אדער וויניקסטנס א „נייטראליטעט פון גוטן ווילן".

(דארט).

און אין זעלבן זינען שרייבט הערצל צו וואלפסאנען; אים בעט ער, צווישן אנדערן, אויך פאלגנדעס:

„איינצולאדן פאזנאנסקין פון לאדזש צו דער געהיימער זיצונג וועגן דער באנק, וועלכע דארף פארקומען צווישן 12טן און 15טן אויגוסט 1898 אין קעלן אדער אין פראנקפורט. און אויב פאזנאנסקי וועט פערזענלעך נישט קאנען קומען, זאל מען איינלאדן זיין זון

און אויך דעם לאָדזשער באַנק־אינהאַבער לאַנדאַו ווי אויך ה׳ כהן פון האַמבורג, מאַרקס און זעליגמאַן פון לאָנדאָן, זעליגמאַן פון פראַנק־פורט, אהרנס — בערלין, בראָדסקי — קיִעוו״.

(דאָרט).

כאַראַקטעריסטיש איז דער פאַקט, אַז נישט קוקנדיק וואָס פאָזנאַנסקי האָט געמאַכט אויף אים אַזאַ אויסגעצייכנטן אינדרוק מיט זיין התלהבות פאַר דעם פלאַן פון גרינדן די קאָלאָניאַל־באַנק, האָט הערצל דאָך געהאַט לגבי אים געוויסע ספיקות. ווייל זיין ביטע צו וואָלפסאָנען ענדיקט ער אַזוי:

„און אויב פאָזנאַנסקי וועט נישט גיין מיט אונדז, וועט נישט בלייבן קיין אַנדער ברירה, ווי לאָזן פשוט דעם גאַנצן ענין נעמען זיין גאַנג אין דער טיף״. (הערצלס כוונה איז, דאָכט זיך, געווען צו וועגדן זיך צו די ברייטע יידישע פאָלקס־מאַסן...).

ווי ס׳זאָל אָבער נישט זיין, האָט זיך הערצל פאָרט געריכט מיט פאָזנאַנסקין. אַ באַווייז דערצו איז אויך דער פאַקט, אַז אויך אין זיין בריוו צו גוסטאַוו כהן, שרייבט הערצל צום סוף, — אַ פנים פון גרויס צופרי־דנקייט, — פאָלגנדע געהיימע גוטע בשורה:

„בסוד! מיר האָבן שוין פאַר אונדזער באַנק דערוואָרבן פאָלגנדע פערזאָנען: זעליגמאַן (לאָנדאָן), פאָזנאַנסקי (לאָדזש) און זעליגמאַן (פראַנקפורט)״.

***

ווי ווייט ביידע — סיי הערצל און סיי פאָזנאַנסקי, — זענען געווען צופריידן פון דער קעגנזייטיקער באַקאַנטשאַפט, וואָס זיי האָבן געמאַכט, קאָן ניט זיין. דער פאַקט, וואָס ד״ר יעלסקי האָט דאָן, באַלד נאָך זיין צוריקקומען פון יענער רייזע, דערציילט. קומענדיק צו ד״ר הערצל, צומאָרגנס נאָך פאָזנאַנסקיס ערשטן באַזוך ביי אים, האָט דער שעפער פון ציוניזם, צווישן אַנדערן געזאָגט: „אָט אויף אַזאַ פאָזנאַנסקי האָבן מיר טאָקע געוואַרט!״.

פאָזנאַנסקי, דאָקעגן, האָט באַלד נאָך זיין צוריקקומען פון הערצלען, געזאָגט צו זיינע נאָענטסטע: „אויף אַזאַ פירער, ווי הערצל וואָרט שוין ס׳יידישע פאָלק זייט צוויי טויזנט יאָר!״.

.49

הערצלס זעלטענע אינטואיציע...

מערקווירדיק איז אין דעם דאָזיקן גאַנצן ענין ד"ר הערצלס אינטויציע, וועלכע האָט אים אונטערגעזאָגט, אז ער דאַרף לגבי פאָזנאַנסקיס התלהבות האָבן אַ ביסל סקעפטיציזם.

שוין אין זיין ערשטן בריוו צו ד"ר מאַקס נאָרדוי, אין וועלכן הערצל שרייבט מיט צופרידנקייט וועגן דערוועלבן פאָזנאַנסקין פאַר דעם ציוניסטישן געדאַנק, ווארפט ער אַריין די פאָלגנדע זייער כאַראַקטעריסטישע פראַזע: „אויב ער וועט נאָר נישט אַנטלויפן!"...

און הערצל נבואה איז מקויים געוואָרן!

פאָזנאַנסקי איז טאַקע אַנטלאָפן. און אַנטלאָפן איז ער אַזש דריי מאָל! תחילת איז ער אַנטלאָפן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, צו וועלכער ער האָט זיך מיט אַזאַ ברען צוגעכאַפט; דאַן איז ער אַנטלאָפן אפילו פון זיין וואַרט, וואָס ער האָט געגעבן דעם לאָדזשער באַנק־קאָמיטעט, צו נעמען אויף זיין נאָמען אַקציעס פון באַנק אויף דריי טויזנט פונט; ער האָט זיך אויך דערפון צוריקגעצויגן.

צום סוף איז ישראל פאָזנאַנסקי, — דער „אַנטלויפער" פון העלפן שאַפן די ייִדיש־נאַציאָנאַלע באַנק, — „אַנטלאָפן" אויך פון זיין אייגן פאַרמעגן!

נאָכן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג איז פאָזנאַנסקיס גאַנצע פאַרמעגן, אין דער הויך פון איבער זעכציק מיליאָן רובל, אַריבער אין פרעמדע הענט, — צו די נישט־ייִדישע בעל־חובות זיינע (איטאַליענער) און פון

אַלע זיינע פּאַבריקן, פּאַלאַצן,ווילעס, הייזער, געשעפטן און גיטער איז פּאַר זיינע יורשים איבערגעבליבן נאָר דאָס קבר אויפן לאָדזשער יידישן בית־עולם, אויף וועלכן ס׳איז מיט בולטע אותיות אויסגעקריצט דער נאָמען פון דעם אַמאָל אַזוי באַוווסטן יידישן מיליאָנער: ישראל בן קלמן פּאָזנאַנסקי. תנצב״ה.

***

און זאָל דאָ פּאַרצייכנט ווערן דער דערפריינדער פּאַקט, אַז כאָטש הערצל האָט זיך אַנטוישט אין דעם לאָדזשער מיליאָנער פּאָזנאַנסקי, אַבער אין לאָדזשער יידנטום האָט ער זיך כלל ניט אַנטוישט. להיפוך: ער האָט פון לאָדזשער יידנטום געהאַט די גרעסטע סאַטיספאַקציע, ווייל מיט דער סומע, וואָס די לאָדזשער יידן האָבן דאָן געגעבן, צו דער דערעפענונג פון דער קאָלאָניאַל־באַנק, האָט לאָדזש געשלאָגן דעם רעקאָרד איבער אַלע יידישע קהילות אין דער וועלט!

לאָדזשער יידן האָבן דאָן געקויפט פּאַר 54 טויזנט פונט אַקציעס, — דאָס הייסט פּאַר מער פון אַ פערטל סומע, וואָס מ׳האָט דאָן באַדאַרפט, צו קאָנען אין לאָנדאָן עפענען די באַנק!

***

ווי ווייט הערצל איז געווען געירט פון דער גרייטקייט פון די לאָדזשער יידן, קאָן דערציילן דער פּאַקט, וואָס צו דעם ערשטן פּאַק אַקציעס, וואָס מ׳האָט צוגעשיקט קיין לאָדזש פּאַר די אַקציאָנערן, האָט הערצל צוגעלייגט אַ קורץ בריוול (געשריבן אין דייטש, מיט דער אונטערשריפט „הערצל״ אין העברעיש), אין וועלכן ער דריקט אויס די לאָדזשער אַקציאָנערן זיין העכסטע אָנערקענונג פּאַר זייער שיינער נאַציאָנאַלער טאַט, מיט וועלכער זיי האָבן געהאָלפן עפענען די באַנק, דינענדיק אַזוי אָרום ווי אַ מוסטער פּאַר פיל אַנדערע יידישע קהילות!

ליידער איז דער דאָזיקער אינטערעסאַנטער בריוו, וועלכן מיין עלטערער ברודער, יוסף־שלום ע״ה, האָט אין אונדזער אַלעמענס קעגנוואָרט איבערגעגעבן דעם ד״ר יעלסקין, פּאַרשוווּנדן געוואָרן. 15)

און ווי עס האָט מיר שפּעטער דערציילט דער באַוווסטער ציוניסטישער עסקן, לייב אוריזאַן ז״ל, זאָל דאָן ד״ר יעלסקי געזומען האָבן פּאָר זיך הערצלס דערמאָנטן בריוו, זייענדיק איבערצייגט — און אפשר מיט רעכט — אַז דער דאָזיקער דאָקומענט געהער אים, אַלס הויפּט־גורם צו דער גרויסער הצלחה פון דער דערמאָנטער ציוניסטישער אַקציע.

15) צוליב דעם, וואָס די רוסישע רעגירונג האָט תחילת דערקלערט די גאַנצע ציוניסטישע באַוועגונג ווי אומלעגאַל און מ׳האָט מורא געהאַט צו שיקן דעם פּאַקעט מיט די אַקציעס דורך פּאָסט, האָט מען אים באַזאָרגט קיין לאָדזש אויף אַן אומלעגאַלן וועג — דורך אַ שמוגל איבער דער דייטשער גרענעץ.

אַזוי אָרום איז טאַקע דער פּאַקעט מיט די ערשטע אַקציעס פון קאַלאָניאַל־באַנק געבראַכט געוואָרן פון דייטשלאַנד קיין בעדזין צו מיין שוואָגער מרדכי שיין, וועלכער האָט אים באַזאָרגט דורך אַ ספּעציעלן שליח קיין לאָדזש. צוזאַמען מיט דעם דאָזיקן פּאַקעט איז דאָן מיטגעקומען הערצלס אייגנהענטיקער בריוו צו די לאָדזשער ציוניסטן.

.50

פֿאַנאַנסקיס „ריקצוג" פון ציוניזם

ווי מיר האָבן געזען אין פּריִערדיקן קאַפּיטל, האָט פֿאַנאַנסקי זיך פֿלוצים, אָן אַ פֿאַרוואָס און אַ פֿאַרוואָס, צוריקגעצויגן פון זיין באַשלוס, צוצוטרעטן צו דער ציוניסטישער באַוועגונג.

און צוריקגעצויגן האָט ער זיך נישט נאָר אַלס אַקטיוויסט מיטגלידּ, וואָס האָט זיך פּריִער גוטווילליק געשטעלט צו הערצלס דיספּאָזיציע ביים העלפֿן עפענען די קאָלאָניאַל־באַנק, דורך שאַפֿן פֿאַר איר מיליאָנען פונטן, נאָר אַפּילו אַלס געווינלעכער אַקציאָנער פון דער באַנק.

און ס'איז דערגאַנגען דערצו, אַז בעת ס'זענען פֿאַר אים אָנגעקומען זיינע אַקציעס, וועלכע ער אַליין האָט געהאַט באַשטעלט, בעטנדיק אַפּילו, אַז זיי זאָלן בפּירוש זיין „נאָמינעלע", אויף זיין פּערזענלעכן נאָמען, האָט ער די צוויי חברים (דאָבט זיך יהודה ליבנשטיין און עקיבא וויים), וואָס האָבן אים די פֿאָר אַקציעס (אויף 3 טויזנט פונט) געבראַכט, קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז ער זאָגט זיך פון איצט אָן אָפּ, נישט נאָר צו נעמען די אַקציעס, נאָר אויך צו הערן אַפּילו פון די אַלע „ציוניסטישע ענינים"!...

שטעלט זיך די פראַגע: וואָס אייגנטלעך איז פֿלוצים געשען מיט ישראל פֿאַנאַנסקי, — מיט דעם האַרציקן ייִד, וואָס האָט תמיד מיט אַזאַ בריטער האַנט געגעבן געלט אויף יעדן ייִדישן צוועק און האָט קיינמאָל אין אַזעלכע ענינים זיין וואָרט ניט געענדערט? וואָס האָט געטראָפֿן, וואָס גראָד אין דעם ענין פון דער קאָלאָניאַל־באַנק האָט ער געמאַכט אַזאַ דראַסטישן „ריקצוג", וואָס האָט דאָן אין די ציוניסטישע קרייזן אַרויס־

געוויסן נישט נאר פאַרביטערונג קעגן אים, נאָר אויך אַנטוישונג אין זיין גאַנצער יידישקייט?

וואָס איז דער וווּנדער, וואָס אַרום דעם דאָזיקן „רעטעניש" האָבן זיך געזאַמלט וועבן פאַרשידענע לעגענדעס, וואָס זענען אָפט דערגאַנגען צו לעכערלעכקייטן.

אָבער צווישן די אַלע סברות זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך געקענט לייגן אויפן שכל.

אַזוי האָבן, למשל, אייניקע דערציילט, אַז אייַנער פון די גרויסע יידישע מיליאָנערן אין אייראָפּע, וואָס האָט אַפילו הערצלען נישט געוואָלט אויפנעמען, האָט דאָס אַזוי שטאַרק געווירקט אויף זיין „קאָלעגע פאָזנאַנסקי", אַז ער זאָל זיך באַצייטנס צוריקציען פון דעם דאָזיקן „יידישן בייזנעס"...

אַנדערע ווידער זענען געווען פעסט איבערצייגט, אַז פאָזנאַנסקיס מחותנתטע, פרוי טערעזע זילבערשטיין (מאַרקוס זילבערשטיינס פרוי און שוויגער פון מאָריץ פאָזנאַנסקי), וואָס האָט געשפּילט די ראָלע פון אַן „אויסגעשפראָכענער אַסימילאַטאָרישער גראַנד־דאַמע", איז דאָס געווען די וואָס האָט באַוויזן „אָפּצוראַטעווען" איר מחותן פאָזנאַנסקי פון דער נאַציאָנאַל־יידישער סכנה...

אַזוי צי אַזוי, איז דאָך אַ פאַקט, אַז דער דאָזיקער פאָזנאַנסקי, וואָס האָט תמיד געטון אַלץ זייער פאַרזיכטיק, האָט דאָסמאָל זיך בליצשנעל עפּנטלעך דערווייטערט פון אַ זאַך, צו וועלכער ער האָט ערשט פאַר אַ קורצער צייט צוריק אַזוי שטאַרק זיך דערנענטערט!...

אָבער דאָס אַלץ זענען נישט מער ווי סברות און השערות.

איצט איז די צייט צו דערציילן דער יידישער וועלט, באַזונדערס, אָבער, פאַר דער „געשיכטע פון ציוניזם", די סיבה וואָס האָט דאַן באַוויזן דעם לאָדזשער מיליאָנער, ישראל פאָזנאַנסקי, איבערצורייסן, מיט אַמאָל, מיט דער יידישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, צו וועלכער ער אַליין האָט זיך געהאַט אַזוי הייס צוגעכאַפּט.

**
*

ווי באַווּסט, האָט דאָס צאַרישע רוסלאַנד באַלד פון אָנהייב אָן געקוקט קרום אויף דער ציוניסטישער באַוועגונג. די רוסישע רעגירונג האָט

זיך נישט באַגנוגנט בלויז מיטן נישט־אַנערקענען דעם ציוניזם, אַלס לעגאַלע באַוועגונג, נאָר זי האָט געגומען דעם ציוניזם גאַנץ אַקטיוו פאַרפאַלגן.

צו דעם צווינק האָט די רוסישע רעגירונג, ווי באַווּסט, איינגעפירט אַ ספּעציעלן אָפּטייל פאַר ציוניסטישע ענינים, מיט אַ באַזונדער שטאַרקן אָפּאַראַט פון זשאַנדאַרמען („אכראַנע־לייט"), געהיים־אַגענטן און סתם שפּיאָנען, וואָס זייער אינציקע אויפגאַבע איז געווען אויפצודעקן געהיימע ציוניסטישע פאַריינען און זייערע פאַרזאַמלונגען, אויסצוגעפינען אומלעגאַלע ציוניסטישע ליטעראַטור און צו אַרעסטירן ציוניסטישע אַגיטאַטאָרס, וואָס „העצן" יידן זיך אָנצושליסן אין דער דאָזיקער „אומלעגאַלער באַוועגונג"...

ווער פון אונדז האָט דאַן נישט געציטערט און געפלאַטערט, אַז מ׳זאָל אים, חלילה, נישט „דערטאַפּן" ביי איינעם פון די דערמאָנטע „פאַרברעכנס"?

ווער פון דער לאָדזשער „אַלטער גוואַרדיע" געדענקט דען נישט, ווי די זשאַנדאַרמען און געהיים־אַגענטן האָבן פלוצים אַרומגערינגלט ירחמיאל ליפשיצעס הויז אויף דזשעלנאַ־גאַס, זיך אַריינגעריסן אין זיין גרויסער פראָנט־ווויננונג און אַנטדעקנדיק אין איר אַ געהיימע ציוניסטישע אסיפה פון אַן ערך צוואַנציק פון די אָנגעזענסטע ציוניסטן, זיי אַלעמען פאַר־האַלטן, ממש ווי פאַרברעכער און זיי געוואָלט איבערפירן אין צייטווייליקן אַרעסט־הויז. נאָר אַ דאַנק איינעם פון די דאָזיקע פאַרהאַלטענע, וועלכער האָט „פאַרשטאַנען" צו באַווייזן מיט „קלאָרע באַווייזן", אַז די מענטשן זענען זיך צונויפגעקומען פייערן דעם געבורטסטאָג פון זייער פריינד ליפשיץ, האָט דער זשאַנדאַרמען־אָפּיציר באַפוילן זיינע אַגענטן זיך פונאַנדערצוגיין, בעטנדיק אַנטשולדיקונג ביי די פאַרזאַמלטע „געבורטסטאָג־פייערער"...

אין ווער פון אונדז קאָן פאַרגעסן יענע קאָנספּיראַטיוו אסיפות און געהיימע פאַרלעזינגען, וואָס פלעגן פאַרקומען בין מנחה למעריב אין די באַזונדערע בתי־מדרשים און „שטיבלעך", לרוב אויף ווסכאַדניע, צעגעל־ניאַנע און פּיעטריקאָווער גאַסן, ווו מ׳האָט פון צייט צו צייט געהערט באַריכטן, רעדעס און דרשות פּין די גלענצנדע רעדנער מיט גאָלדן בראשן?!

אין יענער עפּאָכע איז טאָקע הערצל געקומען מיט זיין גראַנדיעזן

פלאַן וועגן דעם „אוצר התישבות היהודים" — די „קאָלאָניאַל־באַנק", אויף צו העלפן יידן זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל!

אין גרונט־געמומען האָט די צאַרישע רעגירונג קיין מאָל נישט געקאָנט טון, — עס איז דאָך געווען אַ טראַגיקציע פון גרינדן אַ באַנק, ווי אַלע בענק, מיט אַקציעס, אַלע אַקציעס, דערצו אין לאָנדאָן, — דער הויפטשטאָט פון דער דעמאָלטיקער גרעסטער אימפעריע אין דער וועלט. אָבער פאַקטיש האָט „פאַניע" געמומען שטארן מיט אַלע מיני קאָמ־ביזאַציעס און קונצן דעם אַקציע־פאַרקויף, דערקלערנדיק דעם פאַרקויף אַלס „אומלעגאַלע טעטיקייט", ווייל די גאַנצע ציוניסטישע באַוועגונג איז דאָך נישט לעגאַל...

ס'איז דאָן דערגאַנגען דערצו, אַז די רוסישע זשאַנדאַרמעריע האָט פאַרהאַלטן אויף דער דייטש־פוילישער גרענעץ אַ גרויסן טראַנספאָרט מיט אַקציעס פון דער „קאָלאָניאַל־באַנק" און זיי נישט געוואָלט צוריק־געבן, כמעט צוויי יאָר נאָכאַנאַנד. דער תירוץ איז געווען, אַז ס'איז אַן „אום־לעגאַל פאַפיר"...

ס'איז אויך אַ פאַקט, אַז הערצל האָט מיט זיין רייזע קיין פעטערבורג אַפילו נישט געפּועלט ביים מיניסטער־פּרעזידענט, פלעווע, די לעגאַליזירונג פון דער „קאָלאָניאַל־באַנק" און די דערלויבעניש צו עפענען אַ פיליאַלע פון איר אין רוסלאַנד...

***

אין יענער אַטמאָספערע, וואָס האָט געהערשט אין רוסלאַנד אַרום דער ציוניסטישער באַוועגונג, פאָרט זיך עס אונדזער ר' ישראל פאָזנאַנ־סקי, דער מיליאָנער און גרויס־אינדוסטריעלער פון רוסיש־פוילן, קיין ווין, קאָנפערירט מיטן שעפער און פירער פון דער דאָזיקער באַוועגונג, ווערט באַגייסטערט פון אים און פון זיינע אידעען, אַנטציקט זיך פון הערצלס פלאַן וועגן דער „קאָלאָניאַל־באַנק" און דערקלערט עפּנטלעך, אַז ער שטעלט זיך צו זיין דיספאָזיציע אין דער דאָזיקער אונטערנעמונג און איז גרייט צו העלפן זי אויפשטעלן, נישט בלויז מיט 2 מיליאָן פונט, ווי הערצל וויל, נאָר אַפילו מיט 5 מיליאָן אוון אפשר גאָר מיט 10 מיליאָן פונט.

.51

פֿאַזנאַנסקיס מוראדיקער סוד!...

זאָל מיר פֿאַזנאַנסקיס איידעם און שוואָגער, קובאַ הערץ, מוחל זיין, במחילה גמורה, וואָס איך פֿאַרעפֿנטלעך איצט, נאָך זיין טויט, דאָס גרויסע געהיימעניש, וואָס ער האָט מיר, נאָך פֿאַרן ערשטן וועלט־קריג, בסוד־סודות, אָנפֿאַרטרויט, נעמענדיק ביי מיר דאָס ערן־וואָרט, אַז איך וועל עס קיינעם נישט דערציילן, ביז דער צייט, וען ס׳וועט זייער פֿירמע און אויך זיין פֿאַמיליע, נישט דראָען קיין שום געפֿאַר מצד דער רוסישער רעגירונג...

אַזוי ווי אַזאַ געפֿאַר איז דאָך שוין מער נישט פֿאַראַן, קען איך שוין פֿאַרעפֿנטלעכן דאָס פֿאַזנאַנסקישע געהיימניש, וואָס דאָרף זיכער נישט פֿאַרווישט ווערן פון דער ייִדישער אויפֿלעבונג־געשיכטע!

„געווען איז עס —האָט מיר הערץ דערציילט— מיט אַ פֿאָר חדשים שפּעטער, נאָך מיין שוועָרס (פֿאַזנאַנסקיס) באַזוך ביי הערצ־לען, אין ווין. פֿלוצים קלינגט אין אַ געוויסן זונטיק דער טעלעפֿאָן. עס רעדט איינער פון אונדזערע בעסטע פֿאַמיליע־פֿרײַנד — אַ הויכ־געשטעלטער רוסישער רעגירונג־באַאַמטער אין וואַרשע, אַ האַרצי־קער רוס פון אַריסטאָקראַטישן אָפּשטאַם. ער דערקלערט מיין שוועָר, אַז ער ווייסט היינט צופֿעליק אין לאָדזש און וואָלט, ווי תמיד, וועלן האָבן ס׳פֿאַרגעניגן צו פֿאַרברענגען מיט אונדז דעם טראַדיציאָנעלן פֿאַזנאַנסקישן „פּייק־אַ־קלאָק טיי״.

מיר האָבן טאָקע פֿאַרבראַכט צוזאַמען, פֿלוידערנדיק געמיטלעך

מיט אים און הערנדיק זיינע שיינע עפיזאדן און שילדערונגען וועגן זיין לעצטער פאלאוואניע (יאגד) אין אונדזער גוט, אין וועלכן ער פלעגט יאר־יערלעך פארברענגען ביי אַ וואַך צייט.

נאָך דעם דאזיקן „צופעליקן" טיי, בעת דער גאַסט האַלט שוין ביים אַוועקגיין, „דערמאָנט" ער זיך פלוצים, אַז ער האָט עפעס צו רעדן מיטן שוועד.

נאָך דעם געשפרעך מיטן רוסישן הויכן רעגירונגס־באַאַמטן, האָט פאָזנאַנסקי געזאָגט צו זיין איידעם, יעקב הערץ:

„זיי וויסן, קובא, אַז מיר זענען אין דער גרעסטער געפאַר: מיר זענען אין געפאַר נישט נאָר מיט אונדזער גאַנצן פאַרמעגן, נאָר אויך מיט אונדזער פערזענלעכער פרייהייט!...

די רוסישע רעגירונג וויסט געניו פון מיין באַזוך ביי הערצלען און וועגן מיין באַשלוס צו באַטיילִיקן זיך פערזענלעך אינעם אויפבוי פון דער „ייִדישער קאָלאָניאַל־באַנק". זי האָט איצט אונדז געלאָזט וויסן, טאַקע דורך דעם היינטיקן גאַסט, אַז אויב איך וועל זיך נישט תיכף צוריקציען פונעם גאַנצן „ציוניסטישן ענין", וועלכן זי באַטראַכט אַלס אומלעגאַל, וועט זי געצוווונגען זיין צו האַנדלען קעגן אונדז אַזוי, ווי זי טוט עס מיט אַלע אַנדערע אומלעגאַלע טוער — קאָנפיסקירן ס׳פאַרמעגן און פאַרשיקן ווי מ׳דאַרף"...

איך האָב מיין שוועד — האָט הערץ פאַרענדיקט דעם סוד, — שוין געזען אין פיל ערנסטע מאָמענטן, אָבער איך האָב אים נאָך קיינמאָל נישט געטראָפן אין אַזאַ שרעקלעכן צושטאַנד, ווי דעמאָלט, בעת ער האָט מיר איבערגעגעבן דאָס, וואָס אונדזער רוסישער פרייַנד האָט פאַר אים אַנטפלעקט.

שילדערנדיק פאַר מיר די אויפרעגונג פון פאָזנאַנסקין נאָך דעם דאָזיקן באַזוך, האָט הערץ צוגעגעבן:

„ער, —מיין שוועד— וואָס איז פון דער נאַטור אויס געווען אַ רויקער, געלאַסענער און איבערגעלייגטער מענטש, — אַ מענטש וואָס האָט געקאָנט זיך באַהערשן אין די סאַמע שווערסטע מאָמענטן

פון זיין לעבן — האָט זיך דעמאָלט פולשטענדיק פאַרלוירן! ווייל, דערציילנדיק מיר וואָס דער דאָזיקער פריינד האָט אים בסוד אָנ־פאַרטרויט, האָט ער נעבעך געגומען ציטערן און פלאַטערן ווי אַ מילדע טויב, בעת אַ ווילדער אָדלער פאַרנעמט זיך זי לעבעדיקער־הייט צו פאַרצוקן...

זעלבסטפאַרשטענדלעך —האָט הערץ פאַרענדיקט זיין דערציי־לונג — זענען מיר געצוווּנגען געווען תיכף דעם „ווילדן אָדלער" זיך פולשטענדיק אונטערצוגעבן!... אָט דאָס איז די איינציקע סיבה פון אונדזער פלוצימדיקן איבערייסן די באַצוּונגען מיט די ציו־ניסטישע ענינים, צו וועלכע מיין שווער האָט זיך אַזוי הייס און אויפריכטיק צוגעכאַפּט. און טאַקע צוליב דעם האָבן מיר אַפילו נישט געקאָנט אויסקויפן די פּאָר „קאָלאָניאַל־באַנק־אַקציעס", וועלכע ער אַליין האָט געהאַט באַשטעלט ביים לאָדזשער קאָמיטעט.

מיט דער דאָזיקער אויפקלערונג וועלט במילא קלאָר דאָס „מיסטער־יעזע רעטעניש", וועגן וועלכן אַפילו זיינע נאָענטסטע פריינד פלעגן זיך וווּנדערן: „הלמאי שווייגט ער, דער תמיד געלט־רעדנדיקער פאָזנאַנסקי: ווען מ׳פרעגט אים וועגן דער סיבה פון זיין דראַסטישן „ריקצוג" פון ציוניזם"?...

פאָזנאַנסקי האָט געשווּיגן, ווייל ער האָט נישט געקאָנט און נישט געטאָרט פשוט מורא געהאַט צו רעדן!...

.52

קליינע עפיזאָדן אין קאַמף קעגן ציוניזם...

כ׳וויס נישט צי עס איז אמת די ידיעה, וואָס האָט דאָן קורסירט אין פוילן, אַז הערצל זאָל זיך האָבן געווענדט צו די „רביים", וועגן קומען צו אַ וועלכער ס׳איז פאַרשטענדיקונג צווישן ציוניזם מיט דער אָרטאָדאָקסיע.

איך גלייב אויך נישט אין דער אמתדיקייט פונעם קלאַנג, וואָס האָט זיך דעמאָלט געהאַט פאַרשפרייט אין געווּיסע יידישע קרייזן, באשר, פון איינעם פון די דעמאָלטיקע „רבייִשע הייף" זאָל מען הערצלען האָבן געוואָרנט, אַז אויב ער וועט נישט „אָפּזיצן" פון זיין „גאַנג" אַריינצוציען פרומע יידן און חסידישע יינגעלייט אין דער „נעץ" פון זיין „אָפּיקורסישן ציוניזם", — דער „סטרא־אחרא", רחמנא־ליצלן, פון דער יידישער אמונה, וועט מען אים עפּנטלעך לייגן אין חרם אַריין, פונקט ווי מ׳האָט עס אַמאָל געמאַכט מיט זיין „רבין", כביכול, — דעם באַווּוסטן אָפּיקורס ברוך שפּינאָזאַ!...

צי דאָס איז אמת, צי נישט — איז אָבער דאָך ליידער אַ פאַקט, אַז דער קאַמף פון דער אָרטאָדאָקסיע קעגן ציוניזם האָט זיך אין יענער עפּאָכע אַזוי פאַרשאַרפט, אַז ער האָט געשטעלט אין געפאַר כמעט ס׳גאַנצע, אַזוי שיינע יידישע פאַמיליען־לעבן אין פיל יידישע קהילות.

ווער פון אונדז געדענקט דען נישט יענע „שוואַרצע עפּאָכע", אין וועלכער עלטערן האָבן פאַרטריבן פון זיך זייערע לייבלעכע קינדער, ווען אייגענע קינדער האָבן זיך דערווייטערט פון טאַטע־מאַמע, ווען איידעמס

און שוועך אוך אפילו מאן אוך ווייב האבן זיך צעריסן צוליב דעם קאמף, וועלכן די ארטאדאקסיע האט באטראכט ממש אלס „מלחמה־מצווה" פון וועלכן ס׳איז כלומרשט אפהענגיק אונדזער גאנצע פאלקס־אמונה...

און אזוי איז דער דאזיקער קאמף, וואס האט תחילת אויסגעבראכן בלויז צווישן די צווי פארטייען, מיט דער צייט אריינגעדרונגען אויך אין סאמע אינטימסטן פאמיליע־ווינקל, ברענגנדיק שפאלטונג און מוראדיקן שנאת־אחים צווישן יידן.

און וואס איז דער וווּנדער, וען זעענדיק צו וואס די גיפטיקע אגיטאציע פירט, — האט מען אין די פאראנטוואורטלעכע קרייזן פון נאציאנאלן יידנטום גענומען ערנסט טראכטן, צי איז שוין נישט געקומען די צייט צו ברענגען צו א וועלכער עס איז פארשטענדיקונג מיט דער ארטאדאקסיע?

***

נישט היינט איז די צייט אויפצוראלן אלע פרטים, וואס אונדזערע נאציאנאלע עסקנים, מיט נחום סאקאלאוון אין דער שפיץ, האבן געפרווט אונטערצונעמען, כדי ס׳זאל קומען צו א וועלכן ס׳איז שלום־בית אין יידישן לאגער.

כדי אבער צו האבן א לייכטן באגריף ווי אונדזער לאגע האט אין יענע ימי־בראשית פון דער ציוניסטישער באוועגונג אויסגעזען, ברענגען מיר דא נאר עטלעכע עפיזאדן, פון וועלכע דער לייענער וועט זיך קאנען אליין מאכן א בילד ווי אזוי דער ציוניזם האט דאן אויסגעזען אין די אויגן פון דער יידישער ארטאדאקסיע.

נאך אן אינטימען, גאנץ ערנסטן שמועס מיט סאקאלאוון וועגן אונדזער אנגעווייטיקטן ענין אין פוילן, באזונדערס אין לאדזש, וווּ דער ציוניזם האט זיך שוין געהאט גאר נישקשהדיק איינגעווארצלט און פאנאנדערגעשפרייט, האב איך געדארפט פארן צום אלעקסאנדערער רבין, רבי ירחמיאל ישראל יצחק שליט״א, וועלכער איז באקאנט געווען אלס גרויסער חכם און דערביי נישט קיין פארבטלנטער צדיק, צו וועלכן (ווי סאקאלאוו האט עס געוווסט פון רבינס א בריוו צו מיר) איך בין דאן געווען א

נאָענטער מקורב נישט אַזוי אַלס חסיד זיינער, ווי אַלס פערזענלעכער פרייַנד.

און אַזוי האָב איך טאַקע באַלד געפרוווט רעדן מיטן רבין וועגן דאָזיקן ענין, דעמאָלט, וועז ער איז געקומען זיך אַביסל אָפרועז אין מיין פאָטערס זומערווינונג „קאַלי", נעבן אַלעקסאַנדער.

און מערקווירדיק! יעדעס מאָל, ווי כ׳האָב נאָר אָנגעהויבן וועגן דעם צו רעדן, פלעגט מיך דער רבי כסדר „אָפּפּטרן" מיט עפעס אַ וויץ, צי אַ גלייכווערטל, אָדער גאָר מיט אַ „מילתא־דבדיחותא" פון דער גמרא.

איינמאָל בעתן טראַדיציאָנעלן „גלעזל טיי פון סאַמאָוואַר", וואָס דער רבי האָט גערן געהאַט צו טרינקען אין דער גאָרטן־לאָבע, — וועז כ׳האָב אים געבעטן מיר אָפן צו זאָגן, צי ס׳איז נישט גלייך צו געבן הערצלען דעם שאַנס זיך אויסצושמועסן מיט די פירער פון דער אָרטאָדאָקסיע, — ענטפערט ער מיר מניה־וביה:

„די גמרא זאָגט, אין סנהדרין: „רחמנא ליבא בעי" — „דער דערבאַרעמדיקער ברויכט אַ האַרץ" — אשר על כן ברויכן יידן דווקא צו הערצלען אויך אַ האַרץ"!...

ביים לעצטן שמועס אָבער, בעתן שפּאַציר אין אונדזער גאָרטן, וועז דער רבי האָט מיט זיין קלוגן בליק באַמערקט אין מיר, אַז דאָסמאָל וועט ער שוין נישט קאָנען אָפּקומען מיט זייטיקע תירוצים און גלייכווערטלעך, האָט ער מיך אָנגענומען פאַר דער האַנט, זיך מיט מיר אַוועקגעזעצט אויף אַ באַנק און גאַנץ ערנסט מיר געזאָגט:

„הער מיך אויס, אברהמטשע! איך אַליין וואָלט שוין אפשר מסכים געווען צו דיין ענין, אָבער דו ווייסט דאָך, אַז וועז מ׳זאָגט אין אַלעקסאַנדער „יאָ" — זאָגט מען אין גער „ניין"!... אשר על כן, פאַר־זשע צוערשט קיין גער, און אויב מ׳וועט דאָרט זאָגן „יאָ", וועל איך זיכער נישט זאָגן „ניין"!

באַקומענדיק פון אַלעקסאַנדערער רבין שליט״א אַזאַ צוזאָג, בין איך טאַקע נאָך אין דערזעלבער וואָך געפאָרן קיין גער. און וויסנדיק, אַז די „פאָליטישע ענינים" פירט אין גערער הויף דעם רבינס עלטסטער זון, ר׳ אברהם־מרדכילע (דער שפּעטערדיקער גערער רבי שליטא), האָב איך

מיר מיטגענומען פון וואַרשע מיינס אַ שוואָגער, עקיבא קושמיראק ז״ל, אַ גרויסער מקורב אין רבינס הויף און אַ פֿערזענלעכער ידיד פון רבינס זון.

אַריינקומענדיק אין בית־המדרש שטעלט מיך מיין שוואָגער פֿאָר פֿאַר דעם רבינס זון, דערציילט אים אויך וועגן מיין „יחוס־עצמי״ (טוביה טענענבוימס אַ זון און לייב קושמיראקס אַן אייִדעם) און אַזוי גייען מיר אַלע דריי צו צו דער „קבלת־פֿנים־שטוב״ און מיר וואַרטן אַ וויילע ביי דער טיר.

אינצווישן באַמערק איך, ווי מיין שוואָגער רוימט עפּעס איין אויפן אויער דעם רבינס זון, און אין דער רגע לאָזט ער אונדז שטיין, צייט אייליק אַריין צום רבין און מיר שטייען דערווייל און וואַרטן, — וואַרטן און שטייען אַ לענגערע צייט.

***

וויזט אויס, אַז מיין שוואָגער (וועלכער איז פאַקטיש געווען אין אַזעלכע „פּאָליטישע הויף־ענינים״ אַן „עולה תמימה״, — אַ נאַיווער חסיד־דישער בטלן) האָט, וועלנדיק מיך נאָך העכער שטעלן אין די אויגן פון רבינס זון, אים איינגערוימט אין אויער וועגן וואָס איך בין געקומען. (פֿאַרנדיק אין דער „קאָלעיקע״ האָב איך אים דערציילט דעם סוד וועגן ציל פון מיין נסיעה).

און דערווייל גייט אַדורך אַ לאַנגע צייט און מיר ביידע וואַרטן הינטער דער טיר און דעם רבינס זון זעט מען נישט און מ׳הערט אים נישט.

ענדלעך עפּנט זיך פֿלוצים די טיר, דעם רבינס זון נעמט מיך גיך אַריין, פֿירט מיך צו צום פֿאָטריאַרכאַלישן פֿאָטער, שטעלט מיך פֿאָר אַלס „עקיבא קושמיראקס שוואָגער״ און אין דעמזעלבן אויגנבליק דערלאַנגט מיר דער רבי שליטא „שלום״, ווינטשט מיר האַרציק ברכה און הצלחה, צוזאַמען מיט אַ „פֿאָר־געזונט״ און — — —

און אין דער רגע בין איך שוין אינדרויסן דורך עפּעס אַ הינטער־טיר אין אַ געאַרעמטער באַגלייטונג פון אַ סימפּאַטישן נידעריקן דיקלעכן יידן, — וויזט אויס, עפּעס אַ גאָר־היימישער מענטש אין רבינס הויף,

וועלכער האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז הייבט האָט דער רבי זאָל לעבן נישט קיין צייט צו לאַנגע שמועסן, ווייל דער עולם „שלום־נעמערס" איז, בלי עין־הרע, גרויס און דער טאָג איז קורץ און מ'מוז דאָך „אָפּפאַרטיקן" אַלע... הקיצור, כ'האָב געהאַט דעם איינדרוק, אַז אָט דעם באַגלייטער מיינעם איז קלאָר געווען וועגן וואָס כ'בין געקומען און אויך וועגן באַשלוס מיך תיכף „אָפּצופאַרטיקן", ממש על רגל אחת, נישט דערלאָזנדיק מיך אפילו צו קומען צום וואַרט וועגן עיקר הענין.

אַרויסקומענדיק אויפן הויף האָט ער מיך פריינטלעך געזעגנט און איידער כ'האָב באַוויזן זיך אומצוקוקן, איז ער שוין פאַרשווינדן צווישן דער גרויסער מאַסע חסידים, וואָס זענען געשטאַנען אַרום בית־מדרש.

***

אָבער די גרעסטע מפלה אין דעם דאָזיקן ענין האָב איך געליטן, בשעת כ'בין געפאָרן צום דריטן פון די דעמאָלט־גרעסטע צדיקים אין קאָנגרעס־פוילן, — צום סאָכאַטשאָווער רבין שליט"א, רבי אברהמעלע באָרנשטיין!

מילא, די ערשטע צוויי רביים, דעם אַלעקסאַנדערער און דעם געררער, האָב איך כאָטש געזען, די זכיה געהאַט מיט זיי צו רעדן און געהאַט וויניקסטנס אַ שטיקל האָפענונג אַז איך וועל עפעס פּועלן...

אָבער גראָד ביים סאָכאַטשאָווער שליט"א — ביים רבין, וואָס מ'האָט אים געהאַלטן כמעט אַלס נייטראַלן אין אַזעלכע פּאָליטישע ענינים, — דאָ צו האָבן אַזאַ מפלה, אויף דעם האָב איך זיך נישט געריכט.

און אָט וואָס ס'איז געשען:

וועלנדיק זיך פאַרזיכערן תיכף אויפגענומען צו ווערן דורכן רבין, און אויך אויסגעהערט צו ווערן דורך אים ווי געהעריק, האָב איך געבעטן מיין עלטסטן פעטער (ברודער פון מיין מוטער) ר' יחיאל יצחק בערמאַן ז"ל, — אַ באַקאַנטער לאָדזשער כלל־טוער און „אגודת־ישראל"־פירער און דערצו איינער פון די חשובסטע סאָכאַטשאָווער חסידים — אַ ער זאָל מיך באַגלייטן צו זיין רבין וועגן אַ זייער וויכטיקן ענין.

זייענדיק, ווייזט אויס, זיכער, אַז איך פאָר צו זיין רבין אין מיינס

אַ פּערזענלעכער, דריגנדיקער זאַך, האָט ער — דער פּעטער מיינער, וואָס איז בטבע געווען אַ גוטהאַרציקער מענטש און האָט תמיד ליב געהאַט יעמענס צו דינען מיט וואָס עס איז, — באַלד מסכים געווען צו זיין מיין באַגלייטער, און מיר האָבן אָפּגערעדט זיך צו טרעפן אויף צומאָרגנס פרי ביים ווינער וואָקזאַל.

קומענדיק דער ערשטער, האָב איך זיך תיכף אַוועקגעשטעלט אין דער ריי ביי דער בילעטן־קאַסע.

אינצווישן איז אויך אָנגעקומען דער פּעטער און זעענדיק מיך, שטעלט ער זיך אַוועק נעבן מיר ביי דער זייט. מיר באַגריסן זיך און כאָפּן דערווייל צווישן זיך אַ שמועסל.

שטייענדיק אַזוי נעבן מיר, גיט ער מיך אַ פּרעג, וואָס אייגנטלעך עס פירט מיך אַזוי דרינגנדיק צום רבין און צו קאָן ער נישט מיר עפּעס העלפן אין מיין ענין דאָ אין לאָדזש.

אין מיין נאַיוויטעט, האָב איך אים אַ זאָג־געטון, אַז איך פּאָר צום סאָכאַטשאָווער רבין וועגן ענין הערצל.

**
*

אין מיין לעבן וועל איך נישט פאַרגעסן די סצענע, וואָס דער דאָזיקער גוטהאַרציקער פּעטער מיינער, האָט מיר דעמאָלט אָפּגעשפּילט אין קעגנוואַרט פון פּרעמדע מענטשן.

„וואָס? — האָט ער אויפגערעגט אַ געשריי־געטון, — וואָס מיינסטו דיר, אברהמטשע? דו ווילסט מיך מיטנעמען צום רבין שליטא ווי אַ מליץ־יושר פאַר „ענקער הערצל", פאַר דעם דאָזיקן בר־נש, וואָס איך וואָלט אָפּילו נישט דערוועגט צו דערמאָנען זיין נאָמען אין סאָכאַטשאָווער הויף?!".

פאַרענדיקט דעם דאָזיקן „פּזמון" מיט נאָך אַ פּאָר שאַרפע אַנטיציוניסטישע אויסדריקן, כאָפּט ער זיך אויף און אַנטלויפט האַסטיק פון וואָקזאַל.

אין ערשטן אויגנבליק בין איך שטיין־געבליבן ממש ווי צעמישטער. באַלד אָבער האָב איך זיך באַרויקט און נאָכטראַכטנדיק בין איך געקומען

צום אויספיר, אז אויך דער סאכאטשאוער האריזאנט איז נאך אין ענינים פון נאציאנאלער אויפלעבונג פאראויגן מיט שווארצע כמארעס, וועלכע מ׳קאן נאך, ליידער, נישט פאנאנדערטרייבן...

און אזוי בין איך טאקע באלד אוועק פון וואקזאל און אן אנגעזע־ טיקטער מיט פארביטערונג און מרה־שחורה, צוריקגעקומען אין רעדאקציע.

***

אט אזוי האט זיך אויסגעלאזט מיין דריטער פרווו צו ברענגען צו א שטיקל שלום צווישן דער יידישער ארטאדאקסיע אין פוילן מיט ד״ר הערצלען, ז״ל.

***

ווי כ׳בין שפעטער געוואר געוארן, איז אויך אלע אנדערע, וואס האבן געפרווט עפעס טון אין דער דאזיקער אנגעווייטיקטער זאך, נישט דערגאנגען אנדערש ווי מיר...

און ס׳איז דאך פאקטיש זיך גארנישט צו ווונדערן:

ווייל — זייענדיק זיכער אין איר „נצחון" איבער הערצלען און אי־ בער זיין גאנצער ציוניסטישער באווגונג, האט די דעמאלטיקע „שווער־ ארטאדאקסיע" (נישט צו פארגלייכן, חלילה, מיט „שווער־אינדוסטריע"...) נישט געווואלט אפילו הערן וועגן אים און זיינע אנהענגער.

באזונדערס נאך, ווען די „הויך־פאליטיק" פון אירע „הויפט־קוואר־ טירן" און „גענעראל־שטאבן" פון די רבייישע הייף, הייסט עס, — האבן דאס קאטעגאריש דיקטירט...

כדאי צו דערציילן דא אויך פאלגנדן כאראקטעריסטישן פאל:

בעת הרב יצחק־יעקב ריינעס פון לידע — דער שעפער פון דער רעליגיעז־ציוניסטישער פארטיי „המזרחי" — איז דערנאך געקומען קיין לאדזש, האט דער ארטיקער ציוניסטישער קאמיטעט („ועד העירוני") ווי־ דעראמאל מיך באאויפטראגט פרווון צוזאמענברענגען די פירער פון דער ארטאדאקסיע מיטן דאזיקן וועלט־מנהיג פון „מזרחי".

און הגם ס׳איז מיר דאן יא געלונגען ברענגען צו אים (אין ווינונג

פון זיין אייניקל, אויף צמענטאַרנע 3) די דעמאָלט אָנגעזעענע לאָדזשער אָרטאָדאָקסן, ווי: בנימין ווינער, משה וואַידיסלאַווסקי, שמעלקע פּילִיצער, אברהם־דוד אייזנער און די ברידער טוביה און שלום ביאַלער, — דאָך איז דערפון גאָרנישט אַרויסגעקומען. און ווייסט איר פאַרוואָס? פּשוט, — צוליב קנאה!

די חסידישע פאָרשטייער פון אָנדערע רביים האָבן געהאַט „ביטערע טעָנות", למאי מ׳האָט צום ערשטן צוזאַמענקונפט מיט הרב ריינעס געברַאַכט צו אים אויסשליסלעך געַרער חסידים... אָט די דאָזיקע קנאה האָט עס דעמאָלט צעשטערט דעם געלונגענעם אָנהייב פון יענער וויכטיקער אָקציע.

און אַז כ׳האָב מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער ווידעראַמאָל דערמאָנט סאָקאָלאָון, בעת אַ באַזוך ביי אים אין ווינונג, צוזאַמען מיט יהודה מאָזען, אַלס חבר פון לאָדזשער ציוניסטישן ועד עירוני, וועגן יענע דריי עפּיזאָדן ביי די דערמאָנטע דריי פּוילישע גרעסטע רביים, האָט ער, דער געלאַסענער און גוטמוטיקער נחום סאָקאָלאָוו, אין זייער אַן ערנסטן און ממש פאַרביטערטן טאָן, אַ זאָג־געטון:

„נישט קיין עפּיזאָדן זענען דאָס געווען, נאָר ליידער טרויעריקע היסטאָרישע פאָקטן — פאָקטן, וועלכע דאַרפן אומבאַדינגט פאַרשריבן ווערן אין דער „אויפלעבונג־געשיכטע פון אונדזער פאָלק און לאַנד" „למען ישמעו ויראו ,ולא יוסיפון, ולמען ידעו הבאים אחרנו כיצד ובמה לחמו נגדנו"... — („בכדי זיי זאָלן זיך דערמאָנען און מורא האָבן וויטער אַזוי צו האַנדלען, און כדי עס זאָלן אויך די צוקונפטיקע דורות וויסן, ווי אַזוי, און מיט וועלכע מיטלען, מ׳האָט אַמאָל קעגן אונדז געקעמפט"!...).

***

צום גליק זענען נישט אַלע רביים געווען אַזוי פאַרביסן קעגן ציוניזם: נישט אַלע פרומע יידן זענען געגאַנגען אין דערמאָנטן „שפּאַן".

די נאַציאָנאַלע אויפלעבונג פון יידישן פאָלק איז מקויים געוואָרן! הערצלס נבואה איז אַ פאַקט און לעבט פאַר אונדזערע אויגן!

לאָדזש און אירע יידן

און אַ דאַנק איר כח לעבן טאַקע איצט די טויזנטער און אפשר צענער טויזנטער קינדער און אייניקלעך פון יענע אַרטאָדאָקסישע יידישע משפחות!

לאָמיר־זשע דעריבער פאַרגעסן דאָס געוועזענע און דערמאָנען ביי דער געלעגנהייט מיט צופרידנקייט דעם פאַקט, אַז דווקא די משפחות פון די דריי דערמאָנטע רבייִשע דינאַסטיעס זענען אַצינד גאָר נישקשהדיק פאַרטראָטן אין אונדזער נייַ־אויפגעלעבטן לאַנד — אין ישראל.

.53

הערצל אַלס „משגיח" אויף פרומקייט און יידישע מנהגים...

געשען איז דאָס אין די ערשטע עטלעכע יאָר נאָך הערצלס דערשיינען אויף דער ציוניסטישער בינע אין דער צייט, ווען כמעט אַלע יידישע פּאַרטייען און גרופּן, ווי: אַסימילאַטאָרן, אַרטאָדאָקסן, בונדיסטן, פּאָלקיסטן, יידישיסטן און סתם „איסטן" האָבן אָפּן דערקלערט הערצלען און זיין פּאַרטיי אַ מלחמה.

גראָד דעמאָלט קומט אַריין צו מיין פּאָטער א שכן פון אונדזער הויז, אַ חשובער פרומער יידּ, בערגער האָט ער געהייסן (אַ זון פון אונדזער קרוב ר' ידידיה בר' עוזר בערגער ז"ל) און בעט מיין פּאָטער צו פּאַרשאַפן אים אַ גוטע פּראָטעקציע קיין ווין, ווּהין ער גייט שיקן זיין 16-יאָריקן עוזרל אויף צו לערנען דאָס פּאַך פון פּאַרבן טעקסטיל-סחורות. דערביי דערקלערט ער, אַז אים גייט הויפּטזאַכלעך ווען אַינקוואַרטירן זיין בחורל אין אַ פרומער יידישער שטוב, ווייל אַן אָרט ווו צו לערנען ס'פּאַך, האָט ער אַליין.

וויל דער צופּאַל, אַז גראָד דעמאָלט זאָל זיך געפונען ביי אונדז, ד"ר יעלסקי, ווען כער פלעגט אָפט קומען צו מיין עלטערן ברודער, יוסף-שלום ז"ל, וואָס איז דעמאָלט געווען איינער פון די איבערגעבענסטע טוער פון דער ציוניסטישער יוגנט.

אַ וואָרט צו אַ וואָרט און יעלסקי שרייבט תיכף אָן אַ זייער וואַרעמען רעקאָמענדאַציע-בריוו דירעקט צו הערצלען אַליין און בעט אים זייער

העפלעך איבערגעבן עמעצן די מיסיע פון אייגקווארטירן אט־דאָס לאָ־דזשער בחורל אין אַן אַרטאָדאָקסישער משפחה, אַזוי ווי ער איז עס גע־ווינט אין דעם הויז פון זיינע עלטערן.

און אט־וואָס דאָזיקע בחורל שרייבט אין זיין ערשטן בריוו צו זיינע עלטערן:

— — — „אוז ביז דער שליח, וואָס הערצל דאָס אים וועגן מיר געשיקט, איז צוריקגעקומען, האָט מיך הערצל דערווייל געגנו־מען אויספרעגן אויפן לאָדזשער יידישן לעבן, וועגן דעם אויפפירן זיך פון עטלעכע יידישע גבירים לגבי זייערע ברידער, און אויך וועגן פאַרהאַלטן זיך פון די חסידישע קרייזן צום ציוניזם. צום סוף האָט ער מיך געפרעגט צי איך בין עפעס קלאָר אין דער געשיכטע פון לאָדזשער יידן. און הערנדיק, אַז איך בין דערין ווייניק באַ־האַוונט, נאָר כ׳ווייס, אַז איינער פון די אַמאָליקע דייטשן, האָט מיט 70 יאָר צוריק געצוווינגען דעם זיידן, עליו השלום, ר׳ עוזרן, צו ליקווידירן זיין טעקסטיל־פאַבריק, אַלס די ערשטע יידישע פאַבריק אין לאָדזש, — זייענדיק זיכער, אַז דערמיט ליקווידירט ער שוין אויף אייביק פאַר יידן דאָס גאַנצע טעקסטיל־פאַך — פרעגט מיך הערצל:

— און איצט, ווי פירן זיך די דייטשן אויף?

— היינט —ענטפער איך— זענען זיי מיט יידן זייער גוט.

— אָט אַזוי וועלן אין דער צוקונפט אַלע פעלקער ווערן בעסער צו יידן — האָט הערצל מיט אַ זיכערן טאָן אויסגערופן.

דערציילנדיק ווייטער אין זיין בריוו וועגן הערצלס אינטערעס פאַר דעם לאָדזשער יידישן לעבן, למשל, פאַר דער קינדער־דערציונג, יידישע שולן, תלמוד־תורות, חדרים, לערערס אא״וו, — שרייבט דאָס יונגע בער־גערל אַזוי:

„אינצווישן איז געקומען די צייט פון אָוונטבריוט און הערצל בעט מיך עסן צוזאַמען מיט אים. און איצט הערט, טייערע עלטערן, וואָס עס האָט דערנאָך פאַסירט: גראָד אין מאָמענט, ווען כ׳האָב שוין געוואָלט, גלייך מיט אַלע, אויפשטיין נאָכן עסן, בויגט זיך הערצל

צו מיר צו און רוימט מיר אין אויפן אויער, אַז כ׳האָב, ווייזט אויס, פאַרגעסן צו בענטשן...

ווערנדיק פשוט צעמישט — זאָג איך אַ תירוץ, אַז כ׳האָב געלאָזן „ס׳בענטשערל" אין האָטעל, און אין דער רגע הייב איך אָן אויסנווייניק צו בענטשן.

„האַלט! — זאָגט ער צו מיר שוין אַ ביסל העכער — האָסט דאָך פאַרגעסן אַרויפצולייגן דאָס „קעפּכיען" אויפן קאָפּ!". און נישט וואַרטנדיק אויף מיין נייעם תירוץ, זאָגט מיר הערצל אַזוי:

„ליב קינד! לויט דעם רעקאָמענדאַציע־בריוו וואָס דו האָסט מיר געבראַכט, זע איך דייטלעך, אַז דער ווילן פון דיינע פרומע עלטערן איז, אַז דו זאָלסט זיך אויך אין ווין אויפפירן ווי אין לאָדזש, ביי טאַטע־מאַמע אין שטוב"...

און אויסרעכענענדיק מיר נאָך אייניקע זאַכן, וואָס ער פאַרשטייט, אַז איר, ליבע עלטערן מיינע, ווילט זען אין מיין היגער אויפפירונג, פאַרבעט ער מיך צו שלאָפן די נאַכט ביי זיך אין דער ווינונג, ווייל דער שליח וואָס איז נאָר־וואָס צוריקגעקומען, האָט געמאָלדן, אַז דער הער, ביי וועלכן איך וועל אינקוואַרטירט ווערן וועט קומען צו הערצלען ערשט מאָרגן אין דער פרי. דעריבער, מיינט הערצל, לוינט נישט, אַז איך זאָל איצט אַזוי שפּעט צוריקגיין אין האָטעל.

באַלד אינדערפרי, פונקט וועז כ׳האָב זיך אָנגעטאָן, קומט אַריין הערצל, באַגריסט מיך מיט אַ האַרציק־זיסן „גוט־מאָרגן", פרעגט מיך ווי ס׳איז זיך מיר עפּעס געשלאָפן די ערשטע נאַכט אין ווין און נישט וואַרטנדיק אַפילו אויף אַ תשובה פון מיר, גיט ער מיך אַ פרעג אין אַ געלעכטערל, צי איך האָב אויך מיין „טלית־קטן" פאַרגעסן אין האָטעל?...

דערנאָך זאָגט ער צו מיר:

„זיי וויסן, יונגערמאַן, אַז אויך דאָ, אין ווין, קאָן אַ ייד בלייבן טריי אונדזער הייליקער ביבל (דער „תורה", מיינט ער), אָפּהיטן אירע שיינע מצוות און אַפילו אַלע פאָלקס־מנהגים.

איך בין זיכער — זאָגט מיר הערצל, גלעטנדיק מיך איבערן קאָפּ, — אַז דיינע עלטערן האָבן דיך נישט אַהערגעשיקט צו דעם,

אז מיטן אראפוואַרפן פון דיר די לאַנגע קאַפאָטע, זאָלסט דו אויך אראפוואַרפן פון דיר דאָס טראַדיציאָנעל־יידישע, וואָס דיינע על־טערן האָבן אין דיר אייגנעפלאַנצט פון קינדווייז אויף.

אַלזאָ, מיין ליבער, זאָג מיר צו, אַז דו וועסט אין .ווין זיך ווייטער אַזוי פירן ווי דיינע עלטערן ווינטשן זיך עס".

ענדיקנדיק די דאָזיקע האַרציקע ווערטער האָט זיך הערצל אויפגע־שטעלט פון שטול, האָט מיר פריינדלעך געגעבן אַ גלעט אין פלייצע און איז אַרויס פון מיין שטוב.

„אָט דאָס איז — ענדיקט דער יונגער בערגער דעם בריוו צו זיינע עלטערן — דער דאָקטער טעאָדאָר הערצל.

***

לסוף איז כדאי דאָ צוצוגעבן, אַז דער דאָזיקער בריוו, וועלכער איז דאָן געגאַנגען פון האַנט צו האַנט, און פון וועלכן עס זענען אַפילו אָפּגע־שריבן געוואָרן קאָפּיעס פאַר די פיל נייגעריקע, האָט געמאַכט אַ געוואַל־דיקן רושם, נישט נאָר אויף אונדז, זיינע חברים און סתם יוגנט, וואָס האָבן עוזרן ממש מקנה געווען מיט דער זכיה צו רעדן מיט הערצלען, נאָר אויך אויף אַ סך אַרטאָדאָקסישע יידן, באַזונדער אויף די דאָוונערס פון „גרויסן געהער שטיבל", ביי „איטשעלע וואָלער" (יאָסקאָוויטש) אין הויז, אויף פּיעטריקאָווער 33, פון ווו מ׳האָט עוזרס פאָטער אַרויסגעוואָרפן פאַרן איבערגעבן זיין זון אין די הענט פון הערצלען, רחמנא־ליצלן!...

און זאָל דאָ פאַרצייכנט ווערן דער פאַקט, אַז דווקא פון דעם דאָ־זיקן שטיבל האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין „מזרחי" מער חסידים ווי פון אַנדערע חסידים־שטיבלעך אין לאָדזש!

.54

דאָס נאַציאָנאַלע געפיל פון לאָדזשער יידן

עס איז אַ פאַקט, אַז כאָטש לאָדזשער יידן זענען פון תמיד אַן געווען באַהאַפטן צו דריי גויישע קולטורן (דייטשע, רוסישע און פוילישע), דאָך האָבן זיי נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסע נייגונג צו אַסימילאַציע. אַזוי איז עס געווען פאַרצייטנס, בעת אין שטאָט האָבן זיך באַזעצט די דייטשן און גענומען אייגפירן זייער דייטשע קולטור און אַזוי איז ער אויך געווען שפּעטער ווען די רוסן און דערנאָך די פּאָליאַקן האָבן זיך באַמיט צו פאַרשפרייטן זייער קולטור.

תמיד האָבן לאָדזשער יידן, אין זייער מערהייט, אָפּגעהיטן זייער נאַציאָנאַל פּנים.

גאַנץ באַזונדערס, אָבער, האָט ס׳לאָדזשער יידנטום גענומען מאַרשירן אויפן נאַציאָנאַלן וועג, נאָכדעם ווי הערצל איז דערשינען מיט זיין „יודענשטאַט", דערוועקנדיק ביי יידן ס׳גענפיל פון נאַציאָנאַלער דערוואַכונג.

מיר וועלן דאָ, זעלבסטפאַרשטענדלעך, נישט אויסרעכענען אַלץ, וואָס לאָדזשער יידן האָבן אויפן דאָזיקן געביט געטון. דאָך איז כדאי צו געבן אַן אַלגעמיינעם איבערבליק. וועלן מיר דאָ ברענגען ווי אַ ביישפּיל עטלעכע פאַקטן פון וועלכע דער לייענער וועט זיך אַליין קאָנען מאַכן אַ בילד איבער דעם דאָזיקן ענין.

***

ווי באַוווסט האָט די רוסישע רעגירונג, נאָך דער „אָקטאָבער־רעוואָלוציע" פון 1905, געגעבן אירע בירגער אַ נייע קאָנסטיטוציע, וואָס

גיט די פעלקער פון רוסלאנד דאס רעכט צו ווייטן אייגענע פארשטייער צו דער רוסישער דומע (פארלאמענט).

האבן דאן די יידן פון פוילן געהאט צוויי ברירות: אדער צו דער־שיינען צו די דאזיקע דומע־וואלן מיט אן אייגענע יידישע וואל־ליסטע, אדער זיך צו פאראיניקן מיט אינע פון די פוילישע ליסטעס.

דאס ווארשעווער יידנטום, וועלכעס האט שוין דאן געציילט העכער א פערטל מיליאן יידן, האט באשלאסן צו גיין אין צווייטן וועג, דהיינו: זיך צו פאראיניקן מיט א פוילישער דעמאקראטישער ליסטע בראש מיט יאגעלא.

אבער א גאנץ אנדערע שטעלונג האט אין דעם דאזיקן וויכטיקן ענין אנגענומען דאס יידנטום פון לאדזש.

אנגעזעטיקט מיט דערפארונג פון דער פארגאנגענהייט אין לאדזש גופא, און אויך אין גאנצן לאנד, האבן די לאדזשער יידן פארשטאנען, אז אזא געלעגנהייט, ווי די וואלן צו דער דומע טאר מען נישט דורכלאזן! און אין קעגנזאץ צו די ווארשעווער יידן האט ס׳לאדזשער יידנטום גע־פונען געניג מוט און דרייסטקייט עפנטלעך צו פירן אן אייגענע יידישע פאליטיק, — א פאליטיק פון ריין־נאציאנאלער ווירדע, מיט אייגענעם פאלקס־כבוד, אן שום פשרות!

און לאדזשער יידן האבן געוואגט און טאקע געזיגט!

דער איינציקער יידישער דעפוטאט, וואס איז דעמאלט ארײן אין דער רוסישער דומע פון אלע 10 גובערניעס אין קאנגרעס־פוילן, איז טאקע געווען דער אין לאדזשער דערווייטער נאציאנאלער יוד, ד״ר מאיר באמאש. 16).

אן ענלעכע נאציאנאלע אייניקייט, האט ס׳לאדזשער יידנטום באוויזן אויך ביי די וואלן צום ערשטן פוילישן „סיים״ (1919), דערשיינענדיק צו די דאזיקע וואלן מיט אן אייגענער יידישער ליסטע.

דאס זעלבע איז דאן געשען אויך ביי די וואלן צום מאגיסטראט, בעת די ציוניסטישע פארטיי האט געהאט אזא גרויסן נצחון, אז זי האט אזש געקאנט ארײנברענגען אין דער סאמע הויפט־לייטונג פון דער שטאט אלס „לאוויק״, דעם באקאנטן ציוניסטישן כלל־טוער אלעקסאנדער יואל ז״ל (נפטר געווארן אין א״י).

**
*

אָבער אויך אין אַ רייע אַנדערע יידישע ענינים האָט ס׳יידישע לאָדזש אַרויסגעוויזן זיינע בולטע נאַציאָנאַלע געפילן.

לאָמיר, למשל, נעמען פאַלגנדן פאַל: בעת אין דער וואַרשעווער שול, אויף טלאָמאַצקע־גאַס, האָט הרב צילקאָוו געפרעדיקט זיינע אַסימילאַ־

אַדאָלף דאָבראַניצקי

לאַנגיאָריקער פרעזעס פון דער קהילה; באַקאַנטער לאָדזשער כלל־טוער (איניהאָבער פון „דאָ־ברא־ניצקיס האַלע" אויף נאָווא־מיעסקע גאַס)

טאָרישע דרשות, האָט אין דער לאָדזשער „סינאַגאָגע" אויף פּראָמענאַדן־גאַס געפרעדיקט ד״ר יעלסקי דורכויס נאַציאָנאַל־ציוניסטישע דרשות!

די לאָדזשער יידישע קהילה איז כמעט קיינמאָל נישט באַהערשט געוואָרן פון די אַסימילאַטאָרן, ווי דאָס איז געווען אין דער וואַרשעווער קהילה, אין וועלכער די אַסימילאַציע האָט געהאַט אירס אַ פעסטונג!

מאַרק טורקאָוו, רעדנדיק וועגן באַקאַנטן יידישן עסקן און פּרנס הקהילה ר׳ לייביש דאָוויזאָן, וועלכער איז געווען פון די גע־

צייליטע יחידים, וואס האבן דורכגעבראכן די אסימילא
דער וואַרשעווער קהילה, שרייבט וועגן דעם:

„קנאפע 50 יאר צייט האט זיך די וואַרשעווע
געפונען אין די הענט פון דער אסימילאציע אא"ו, א
מאסן, וואס זענען געווען אפהענגיק פון דער קהילה,
געהאט קיין שום דעה אויף איר לייטונג און אויף אי
אזוי ארום זענען די אסימילאטארן געווארן די בע
דעם יידישן לעבן און עס אנגעפירט לויט זייער אינ
ווילן. און די קהילה איז געווארן א פאליטישע פעסט
אסימילאציע, וועלכע האט געשטרעבט צו פארפוילי
לעבן אין לאנד און האט, קודם־כל, פארפוילישט די ק

(פון מארק טורקאווס ווערק „די לעצטע פון א
ארויסגעגעבן דורכן פארלאג „דאס פוילישע יידנטום",
ווידזאן", ז' 192—193).

אין קעגנזאץ צום וואַרשעווער „הזמיר", איז דער לאדזש
געווען א צענטער פאר יידיש־העברעישער דערציונג, אין
גייסט! אין לאדזשער „הזמיר" איז אינגעארדנט געווארן די ע
שטעלונג פון דער ירושלימער קונסט־שולע „בצלאל"; א
„הזמיר" איז געהערט געווארן ס'ערשטע מאל אין גלות, א ה
פון א העברעישן כאר.

ביי דער גרעלעגנהייט גיבן מיר דא איבער בקיצור די
„הזמיר", וועלכער איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1901,
האבן אים ערשט באשטעטיקט אין 1906. הויפט־גרינדער: ד
א. ב. קאפציאווסקי, ח. יארבלום, ס. ראזענבלאט, משה פיקעלנ
נ. שפירא, פינעס, ד"ר אורי ראזענבלאט, ד"ר פאלק, יצחק
יפה. לייטער פון „הזמיר"־כאר און פון ארקעסטער זענען ג
ריגענטן: ראמשינסקי, פאדקאמינער, זילבערץ, בענצמאן, קא
אין לאדזשער „הזמיר" זענען אויפגעפירט געווארן, ס'
אין דער וועלט, אויף העברעיש, מענדעלסאנס און העגדלס
דארט האט אויך דער יונגער פאטר יצחק קאצענעלסאן געגר
מען מיט זיינע חברים די ערשטע „העברעישע הבימה" א

ן קרייז". און אין „הזמיר" פלעגן אויך איינגעאַרדנט ווערן קולטור־אָוונטן און פייערלעכע „קבלת פנימס" פאַר חשובע ייטן, ווי: פרוג, מענדעלע, ביאַליק, סאָקאָלאָוו, שלום־עליכם, ק, דוד פרישמאַן, צייטלין, שלום אַש, נאָמבערג, פֿאָדלישעווסקי, ווין, ואחרון אחרון, לארך ימים, פראָפעסאָר יוסף קלויזנער, באַזוכן אין לאָדזש.

ם אַלעם זעט מען קלאָר און דייטלעך, ווי דאָס לאָדזשער יידן־ געהאַלטן הויך און מיט שטאָלץ איר נאַציאָנאַל־יידישע פּאָן, ר קיין וווּנדער נישט, וואָס אַזאַ פערזענלעכקייט ווי ד״ר עזריאל ער, — אויבער־ראַבינער פון דייטשלאַנד, — האָט דאָן כאַ־ט די לאָדזשער יידישע עדה ווי די לייכטנדע מנורה פון נטום.

דער וויכטיקייט פון דער זאַך, וועלן מיר דאָ איבערגעבן, אין רעדע, וועלכע ער האָט געהאַלטן אַלס גאַסט אין לאָדזש, מיט ר צוריק, חנוכה אין „ווילקער שול".

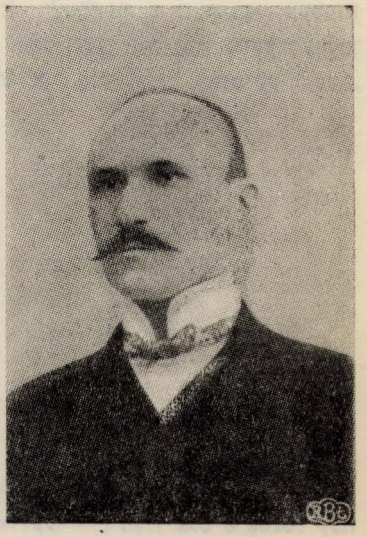
„כ׳האָב נעכטן געפרעגט מיין פרייַנד און גאַסטגעבער, אייער ן בירגער, ר׳ טוביה טענענבוים, פון וואַנען שטאַמט דאָס טער יידנטום? האָט ער מיר דערויף געענטפערט, אַז לאָדזשער ענען צוזאַמענגעשטעלט פון 8 טיילן: אין טייל איז טאַקע גע־ אין לאָדזש גופא; דער צווייטער — פון דער נאָענטער סביבה; ־ריטער — פון אַלע פוילישע שטעט; דער פערטער — אייר־ דערטע יידן פון רוסלאַנד; און די איבעריקע 4 טיילן זענען ון „ארבע פינות העולם!".

ון איצט האַרציקע ברידער מיינע, דאַרפט איר וויסן, אַז מיט „כפול־שמונהדיקער" צוזאַמענשטעלונג זייט איר געגליכן צום מענדיקן יידישן חנוכה־לייכטער! גיט־זשע אַכטונג, אַז עס זאָל נישט פאַרלאָשן ווערן קיין אייניציקס פון די דאָזיקע ליכטלעך. דענקען זאָל איר די הייליקע ווערטער פון אונדזערע חכמים: זקוק להז!", — אויב איינס פון די חנוכה־ליכטלעך נעמט, חס אויסגיין, איז דער יידּ מחוייב עס צו דערהאַלטן!... לאָזט־זשע ייטער נישט צו, אַז די אַסימילאַציע זאָל איך באַהערשן!"..

***

אז מ׳רעדט גראד וועגן די גרויסע לייסטונגען פון דער לאדזשער ציוניסטישער ארגאניזאציע, לאמיר טאקע אויך דערמאנען אירע פירער, מיטן רוב פון וועלכע כ׳האב געהאט דעם כבוד יארן־לאנג צו ארבעטן אין לאדזשער „וועד־העירוני", ווי:

יוסף אוריזאן, ד״ר זילבערשטראם, דרייזענשטאק, מאגיסטער שאץ, צבי ליטווין, קלמן לעווענטאל, שמואל לב, פ. מארכעוו, קארל פיינבערג, לוסטערניק, מ. בירנבאום, מ. ראזענבלום, יונה ראזען, שמואל רייכמאן, א. מאקרסקי און די איבעריקע עסקנים, וואס האבן זיך מיט אזויפיל

ד״ר אורי ראזענבלאט

פירער פון די לאדזשער ציוניסטן באוווסטער כלל־טוער און סיים־דעפוטאט, גרינדער פון „הזמיר" און פון „דעפאזיטן־באנק"

משה העלמאן

פרעזעס פון לאדזשער „מזרחי", סיים־דעפוטאט, באקאנטער כלל־טוער און ראטמאן אין מאגיסטראט. גרינדער פון לאדזשער „בעל הבתים פאראיין"

מסירת־נפש איבערגעגעבן אונדזער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, ווי: יהודה ליבענשטיין, עקיבא וויים, מיכאל פּלאָטאָ, אליעזר רוסינאָוו, ד״ר מרדכי בראָדע, ד״ר אורי ראָזענבלאָט, הילולא, ד״ר גאָלדבלאָט, בנימין גוטער, חיים ענגעל און אַלעקסאַנדער יואל (לעצטע 11 — נפטר געווארן אין א״י); ווי אויך יהודה מאַזעס, ד״ר שווייג־שתקאי, משה פרייטאָג (אפרתי), א. י. בזשעזשינסקי, צבי בראָט, יצחק גאָלדין, ישעיהו הורוויץ, שמואל ליפמאַן, אהרן אַסט, פּלאָצקער, א. שאָכטאָוויטש (לעצטע 11 געפינען זיך אין א״י) און די איבעריקע חברי „ועד העירוני״, וואָס זענען געווען טעטיק נאָך מיין אָפּפאָרן (אין 1924) קיין ארץ־ישראל.

ס׳זענען ווערט דערמאָנט צו ווערן אויך די באַאַמטע פון דער ציו־ניסטישער אָרגאַניזאַציע, ווי: ישראל כהנוביטש, כץ, חורגעל (אַלע דריי געפינען זיך אין א״י), אשר שפירא, א. ראָטקאָפף, ד״ר סאַרני, טערעזאַ עלבינגער, הערשקאָוויטש, ראָזענבאָום, וואָס האָבן זיך אַזוי איבערגעגעבן זייער ציוניסטישער אַרבעט פאַר לאָדזש און אַלע אירע אָרומיקע שטעט.

---

16) רעדנדיק ווען לאָדזשער יידן און באַזונדער ווען זייער נאַציאָנאַל געפיל — דערציילט די גרויסע ענגליש־יידישע ענציקלאָפּעדיע (דערשינען אין אַמעריקע און ענגלאַנד, אין 1904), מיט גענוגטואונג, אַז לאָדזשער יידן האָבן אַלס פּראָטעסט קעגן דעם „דרייפוס־בילבול״ לחלוטין באַיקאָטירט די גרויסע „פּאַריזער וועלט־אויסשטע־לונג״ פון יאָר 1900.

און בעת די קריסטלעכע לאָדזשער אינדוסטריעלער האָבן דאָרט אויסגעשטעלט זייערע פּאַרשידענע טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען, האָט קיין אייניקער יידישער פּאַ־בריקאַנט אין דער דאָזיקער אויסשטעלונג זיך נישט באַטייליקט!

.55

לאָדזשער רעליגיעזע און קולטורעלע אינסטיטוציעס

אויך אין פיל אַנדערע רעליגיעזע און קולטורעלע ענינים איז לאָדזש אָפט געגאַנגען פאָרויס פון אַנדערע שטעט.

שוין אין יאָר 1858, ווען די שטאָט איז פאַקטיש נאָך געווען אַ קליין שטעטל, האָט איר עדה געגומען אויפשטעלן, אויף וואָלבאָרסקאָ גאַס די גרויסע אַלטשטעטישע שול, וואָס איז דאַן געווען די גרעסטע אין פוילן. און ווי ס׳גיט איבער דער ציוניסטישער עסקן אהרן אַסט, אין זיין מאמר אין דער בראָשור „בתי־הכנסת בישראל״ (דערשינען אין 1947 אין תל־אביב), זאָל די דאָזיקע שול דעמאָלט האָבן געווען די גרעסטע אין דער וועלט.

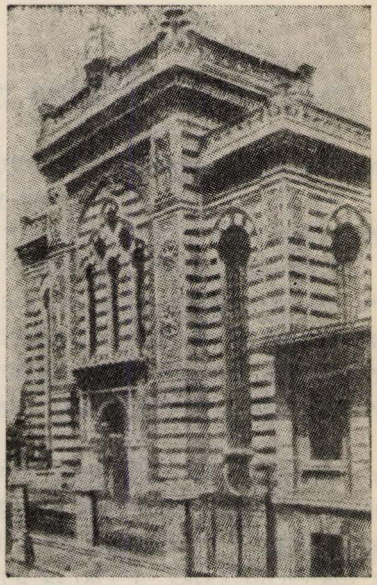
ווי דער דאָזיקער שרייבער גיט איבער, האָט דער באַקאַנטער יידי־שער מיליאָנער, ישראל פאָזנאַנסקי, זיך באַטייליקט אין איר איבערבוי מיט אַ גרויסער סומע געלט, און אויף זיין חשבון איז אויפגעבויט געווארן דאָס הערלעכע ארון־קודש, פאַרצירט געווארן די גאַנצע מזרח־וואַנט און ס׳איז אויפגעשטעלט געווארן דער גרויסער באַלעמער אַרון.

ליידער איז די דאָזיקע ערשטע און גרעסטע לאָדזשער שול שוין מער נישט פאַראַן. די טמאדיקע נאַצי־האַנט האָט באַלד נאָכן אַריינקומען קיין לאָדזש זי צוזאַמען מיט די איבעריקע גרויסע שולן, אונטערגעצונדן און חרוב געמאַכט ביז צום יסוד.

וועגן דער דאָזיקער לאָדזשער שול איז נאָך כדאי צו דערציילן פאָלגנדעס:

באַלד ווי זי איז נאָר פאַרטיק געוואָרן (אין יאָר 1860), האָט געטראָפן פאַלגנדער אומגליק:

צו „כל נדרי", בעת די שול איז געווען פול מיט מתפללים, האָט זיך פלוצים דערהערט אין ווייבער־שול אַ געשריי: „קאָזאַקן זענען געקומען"! און אין איין רגע איז די מהומה און פאַניק געוואָרן אַזוי גרויס, אַז איינער איז געשפרונגען איבערן אַנדערן, מ'האָט זיך קעגנזייטיק צעטראָטן מיט

גרויסע אַלטשטעטישע שול

אויף וואַלבאַרסקאַ גאַס
חרוב געמאַכט דורך די נאַציס
דעם 10טן סעפטעמבער 1939

די פיס, אַבי זיך וואָס גיכער אַרויסצוראַטעווען פון די קאָזאַקישע הענט. און אַזוי זענען דאָן נעבעך אומגעקומען 7 פרויען, חוץ פיל פאַרוווונדעטע, וואָס זענען דאָן געווען.

זייט יענעם אומגליק האָבן די רבנים געאסרט פרויען צו קומען אין דער דאָזיקער שול אַריין צו „כל־נדרי" און דער דאָזיקער חרם האָט אַנגעהאַלטן ביז צו דער פאַרניכטונג פון דער שול דורך די נאַציס.

***

ווי די זקני לאדזש האבן מיר איבערגעגעבן, איז די דאזיקע פאניק ארויסגערופן געווארן אומישנע, דורך א גנבים־באנדע, כדי צו קאנעז, בעת דער בהלה, אראפרייסן פון די ווייבער דאס צירונג וואס זיי האבן אויף זיך געהאט.

וויסנדיק ווי גרויס די מורא איז געווען ביי פרויען פאר די וויללדע קאזאקן, וואס „פאניע" האט אין יענע אומרויקע צייטן (צווישן דער ערש־טער און צווייטער פאווסטאניע — 1831—1863 — אין פוילן) געהאט איינקווארטירט ארום לאדזש, האבן די גנבים דאס אויסגענוצט פאר זייער טרויעריק „געשעפט", דווקא צו כל־נדרי, וועז די ווייבער פלעגן זיין באי־האנגען מיט זייער צירונג...

***

נאך דער אלטשטעטישער שול איז אין לאדזש אויפגעשטעלט גע־ווארן די „ביקור־חולים־שול" אויפן „נייעם מארק". אזוי אין יאר 1875 האט דאס פארגעשריטענע לאדזשער יידנטום אויפגעשטעלט פאר זיך די באריממטע לאדזשער סינאגאגע, די אזוי גערופענע „דייטשע־שול", וועלכע האט זיך גערעכנט אלס איינע פון די שענסטע טעמפלען אין אייראפע.

די לאדזשער סינאגאגע, וועלכע איז אוועקגעשטעלט געווארן אויף א קינסטלעך־אויפגעשיטן באדג פון לערך 4 מעטער הויך, האט זיך געפונען אין שענסטן קוואדראל פון דער שטאט — עק זשעלאנא און פראמענאדן־אלייע (שפעטער אלייע קאשטשושקי).

אין אלע פיר זייטן איז די שול געווען ארומגעפלאנצט מיט א גארטן פון פארשידענע ביימער און בלומען פון כלערליי פארבן.

די גרינדער פון דער דאזיקער פראכטפולער שול: ישראל פאזנאנסקי, מארקוס זילבערשטיין, אדאלף דאבראניצקי, זיגמונט יאראטשינסקי, הער־מאן קאנשטאט און נאך עטלעכע רייכע לאדזשער יידן, האבן אויסגעגעבן אויף איר א האלבן מיליאן רובל — א סומע, וואס איז פאר יענע יארן געווען ממש א פארמעגן.

לייִדער האָט די נאַצי־בעסטיע אויך די דאָזיקע לאָדזשער שול פאַר־ניכטעט, פונקט ווי זי האָט עס געטון מיט אַלע פיר גרויסע לאָדזשער בתי־כנסיות.

**
*

נאָך דער „סינאַגאָגע" האָבן די לאָדזשער בעלי־הבתים אויפגעבויט אין סאָמע צענטער פון שטאָט די באַווסטע ווילקער שול (געשטאַנען אין קוואַרטאַל וואָס האָט פאַרצייטנס געהייסן „ווילקע") אויף עק זאַכאָדניע און צעגעלניאַנע, וווּ ס׳האָט זיך אויך געפונען דאָס גרויסע ווילקער בית־המדרש און די ווילקער ישיבה. דאָס אַלץ צוזאַמען איז געגרינדעט געוואָרן דורך די באַקאַנטע בעלי־בתים: שמואל פּיאַטרקאָווסקי, מאיר קעסטענ־בערג, טוביה טענענבוים, מענדל שלאָסבערג, יעקב ליפשיץ, דוד פרוסאַק, לעמל בצלאל א״אַנד.

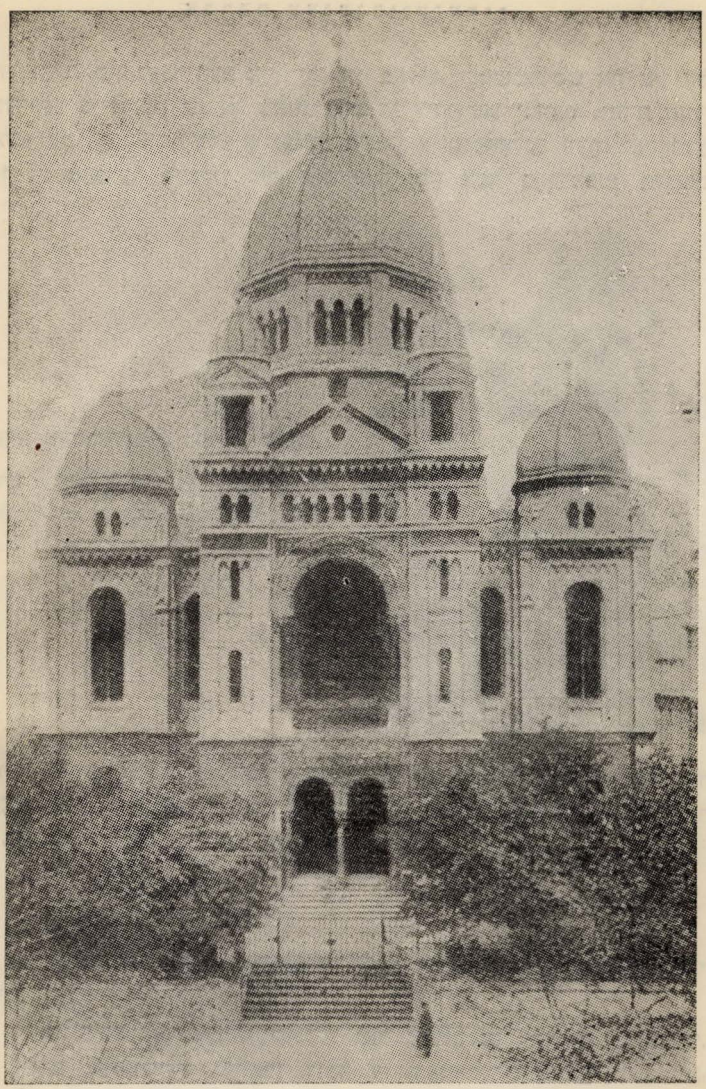
דערנאָך איז אויך געגרינדעט געוואָרן די וואָלינער שול (אין טענענ־בוימס הויז, — פּיעטריקאָווער 36/38), דורך די באַקאַנטע וואָלינער ייִדן: תנחום באַש, אליעזר מאַגאַזאַניק, מרדכי העלמאַן, לייב פּאַדווע, יוסף פרידמאַן א״אַנד.

דערנאָך איז געגרינדעט געוואָרן די ליטווישע שול, דורך די באַקאַנטע ליטווישע ייִדן: שטילערמאַן און הערמאַן, בנציון קיססין, יעקב גרונין, צמח, חייקל יאַנאָווסקי א״אַנד.

אין דער זעלבער צייט איז אויך געגרינדעט געוואָרן: די ציוניסטישע שול „אוהל יעקב" דורך די איבערגעגעבענע ציוניסטן: לייב אוריזאָן, מיכאל פלאָטאָו, עקיבא ווייס, משה הילולא, גוטערמאַן א״אַנד.

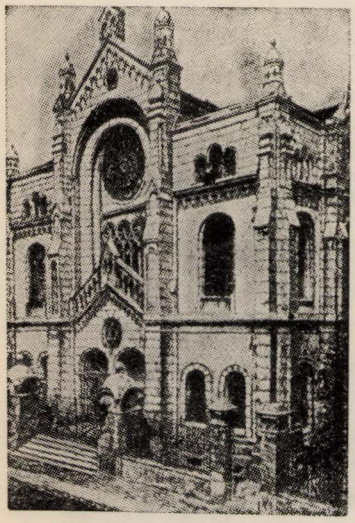
רייכערטס־שול אויף פּאָלודניאָווע גאַס; די שול ביי גייערס מאַרק „באר מרים" (אויפן נאָמען פון דער פרוי פון באַקאַנטן משכיל יעקב שטיין), געגרינדעט דורך יעקב שטיין און דעם באַקאַנטן כלל־טוער פּלאָצקער.

אַזוי זענען אויך אַנטשטאַנען צענדליקער אַנדערע שולן, „מנינים", חסידים־שטיבלעך פון אַלע רבּיים און גוטע ייִדן, נעבן די שולן זענען געווען פאַרשידענע תלמוד־תורות און ישיבות. איניקע צווישן זיי האָבן זיך דערוואָרבן א זייער גוטן נאָמען, ווי למשל, די תלמוד־תורה פון הרב

בארימטע לאדזשער סינאגאגע („דייטשע שול")
אויף אלייע קאשטשושקי, צעשטערט דורך די נאצים
דעם 10טן סעפטעמבער 1939

מיזל זצ״ל, פון געבריידער ציטרין, פון באַלוט, ראַדאָגאָשטש און אין אַלע איבעריקע טיילן פון שטאָט, באַזונדערס די ליטווישע ישיבה „תורת חסד״, וועלכע עס האָט אויף זיין אייגענעם חשבון אויסגעהאַלטן דער באַקאַנטער גביר ר׳ סענדער דישקין ז״ל, אינהאַבער פון דער באַרימטער ווורשט־

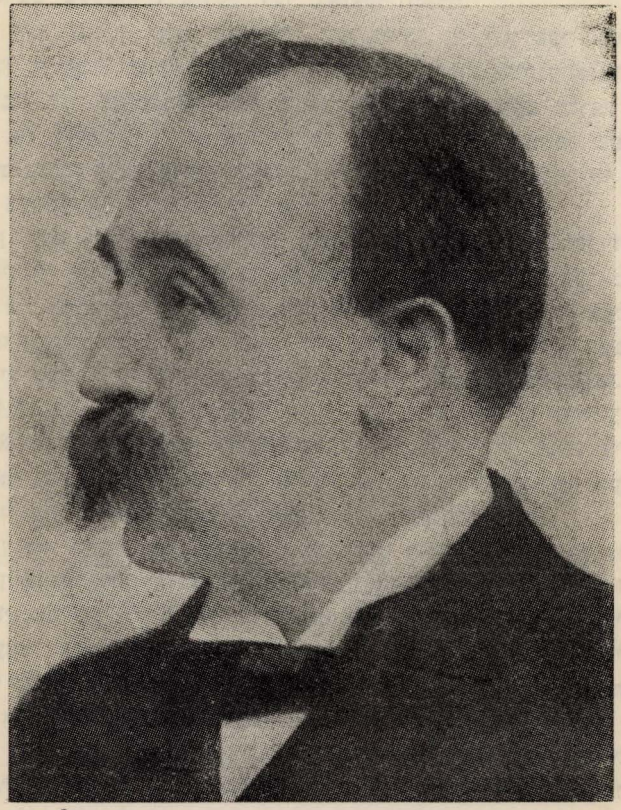
ציוניסטישע שול „אוהל יעקב״
אויף וואַלטשאַנסקאַ גאַס, פאַרניכטעט
פון די נאַציס דעם 10טן סעפט. 1939

פאַבריק (שווער פון פּראָפעסאָר ר׳ חיים העללער און זיידע פון די ברידער ריבקינד, — ביבליאָגראַף אברהם ריבקינד אין אַמעריקע און גרינדער פון „אל על״, יצחק ריבקינד אין ארץ־ישראל).

***

און איצט אַ קורצער איבערבליק וועגן דערציונגס־וועזן און השכלה־ענינים:

די עלטערע לאָדזשער געדענקען נאָך געווויס די „חדרים מתוקנים״, וואָס זענען געגרינדעט געוואָרן דורך די דעמאָלט־באַוווסטע משכילים: מינדעל, קרעמער, גאָלד, יעקב־בנימין קאַצענעלסאָן, לעווין, קאַמיניעצקי,

זיגמונד יאראטשינסקי

פארשטייער פון די לאדזשער אסימילאנטן, גרינדער און שפענדער פון דער „יאראטשינסקי האנדווערקער־שול"

גרשון־אליהו ליס, גאַלדבערג און אַנדערע געלערנטע, וועלכע האָבן דער־ צויגן דורות פון נאַציאָנאַל־קולטורעלע יידן, וואָס זיי אין זייערע קינדער זענען איצט צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט.

אַ גוטן נאָמען האָבן זיך אויך דערוואָרבן די לאָדזשער „תלמוד־ תורה פון פאָזנאַנסקי", וואָס עס האָט אויפגעשטעלט און אויסגעהאַלטן אויף זיין חשבון דער באַקאַנטער אינדוסטריעלער און פילאַנטראָפּ ישראל פאָז־ נאַנסקי און באַזונדערס „יאַראָטשינסקיס תלמוד־תורה" געווען שפּעטער „יאַראָטשינסקיס האַנטווערקער־שולע", וועלכע האָט זיך געוואַקסן ווי איינע פון די בעסטע און גרעסטע אין גאַנץ פוילן.

אין דעם דאָזיקן אינסטיטוט, געגרינדעט דורך דעם נדבן זימונד יאַראָטשינסקי און זיין פרוי, האָבן באַקומען זייער דערציונג העכער טויזנט שילער. און אויסער די אַלגעמיינע לימודים, האָבן די שילער דאָ געלערנט אויך פאַרשידענע מלאכות און פאַכן, ווי: טישלערייַ, שלאָסערייַ, וועבערייַ, עלעקטריציטעט, פיין־מעכאַניק, בערשטן־מאַכעריי און ענלעכע פאַכן.

אָט די אַלע מלאכות האָבן די שילער געלערנט אויף די נייסטע מא־ שינען און אַפּאַראַטן וואָס יאַראָטשינסקי האָט פאַר זיין געלט איינגע־ קויפט און אויפגעשטעלט אין די גרוימע און ליכטיקע זאַלן פון דעם 4־ שטאָקיקן בנין, וואָס ער האָט צו דעם צוועק אויפגעשטעלט.

וועג מיר האָבן דעם „זיידן", ר׳ מענדעלע מוכר ספרים אַרומגעפירט, בעת זיין באַזוך אין לאָדזש (1911) איבער די קלאַסן פון דער דאָזיקער שולע, איז ער פון אַלעם, וואָס ער האָט דאָ געזען און געהערט אַזוי גע־ רירט געווען אַז ביים געזעגענען זיך מיט די לערער און מיט דעם לייטער פון דער שולע, דעם באַקאַנטן אַרגאַניזאַטאָר פון די יידישע מלאכות אין פוילן, יאָן קירשראָט, האָט מענדעלע מיט ענטוזיאַזם אויסגערופן:

„געבענטשט זאָלן זיין די גרינדער פון אָזאַ זעלטענעם לערן־ אינסטיטוט און אַ ברכה זאָל רוען אויף די קעפּ פון די לערער און שילער פון דער דאָזיקער וויכטיקער שולע!".

אויך נחום סאָקאָלאָוו איז זייער אַנטציקט געווען פון דער שולע און ער שרייבט אַזוי:

„אין לאָדזש איז פאַראַן אַ תלמוד־תורה־שולע, וואָס אירס גלייכן איז נישט פאַראַן אין פוילן! אין יאַראָטשינסקיס לערן־אינסטיטוט

זענען פאקטיש פאראיניקט תורה און מלאכה צוזאמען. די תלמידים זעען דאָ די ברכה פון זייער מי און אַרבעט! ווייל ווען זיי פאַרענדיקן זייער שטודיום, זענען זיי פולקאָמע פאַכלייט, וועלכע קאָנען פאקטיש קאָנקורירן מיט די בעסטע פאַכלייט פון די דייטשן".

("הצפירה")

יאָן קירשראָט

דירעקטאָר פון יאַראָטשינסקיס
האַנדווערקער שולע
גרינדער פון לאָדזשער
„האַנדווערקער־קלוב"

זייער פאָפולער און באַליבט איז אויך געווען יצחק קאַצענעלסאָנס העברעישע מיטל־שולע אין וועלכער עס האָבן געלערנט די בעסטע לע־רער־כוחות מיט יצחק קאַצענעלסאָן און זיין שוועסטער צפורה נאַכומאָוו, בראש.

אויסער דעם זענען אין לאָדזש געווען נאָך פיל אַנדערע שולן, קינ־רער־כוחות, מיט יצחק קאַצענעלסאָן און זיין שוועסטער צפורה נאַכומאָוו, געביט.

א גאַנץ באַזונדערן כאַראַקטער האָט געטראָגן די מאַדערן־רעליגיעזע שולע „בית־אולפנא", ווו אמתע לומדים און משכילים האָבן געלערנט די תלמידים אין גייסט פון „תורה וחכמה במקום אחד" (גרינדער: הרב שמחה טרייסטמאָן, אלתר הירשבערג, י. מ. ביאַלער, בענדעט וואַרשאַווסקי, א.

לאַנגלעבן, י. וועגמייסטער, גאַנצווייך ולאורך ימים, ר׳ משה העלמאַן און הרב שלום טרייסטמאַן, וואָס געפינען זיך אין ארץ־ישראל).

חוץ דעם האָט לאָדזש פאַרמאָגט פיל אַנדערע לערן־אַנשטאַלטן, ווי: ציוניסטישע און מזרחי־שולן, אַרטאַדאָקסישע „בית־יעקב־שולן", באַראַכאָוו און פרץ־שולן, בונדיסטישע שולן און אַוונט־קורסן אויף די נעמען פון מעדעם, גראָסער און מיכאַלעוויטש; די באַקאַנטע יידישע פראָגימנאַזיעס פון זעליגמאַן, אבי, האָכשטיין, מאגאליף אא״וו, וווּ יידישע טעכטער האָבן באַקומען זייער דערציונג אין דער פוילישער שפראַך.

באַזונדער זענען ווערט דערמאָנט צו ווערן די צוויי גאָר־ערשטע פאַרבאַנדן: „לומדי שפת עבר" און „חובבי שפת עבר", וואָס זענען גע־גרינדעט געוואָרן פון אַ גרופּע יונגעלייט, אין דער שפּיץ פון וועלכע עס זענען געווען יצחק קאַצענעלסאָן, יצחק בערקמאַן, אברהם לעווינזאָן, זלמן זילבערצווייג, זיין ברודער נתן, מרדכי־ישעיה עלבינגער און נאָך אַנדערע.

אַ באַזונדערס אינטערעסאַנטע און וויכטיקע אונטערנעמונג איז אויך דאָן געווען די „ערשטע ציוניסטישע פאָרם", וואָס עקיבא וויים און ד״ר אורי גאָלדבלאַט האָט געגרינדעט אין דער פאַמיליע טענענבוימס זומער־ווינונג „קאַלי", ביי לאָדזש, וווּ יידישע בחורים זענען אומזיסט געלערנט געווואָרן אין אַלע מיני אַגריקולטורעלע אַרבעטן, כדי זיי צוצוגרייטן אַלס חלוצים פאַר ארץ־ישראל.

ס׳איז כדאי אויך צו דערמאָנען די אַנדערע קולטורעלע אַנשטאַלטן, ווי: דעם ערשטן געזאַנג־פאַראיין „אנעים זמירות" (גרינדער: מאיר בער־מאַן, לאַקס־טאַגעליכט, קרעניצקי אא״וו), פון וועלכן ס׳איז שפּעטער אַנט־שטאַנען דער באַווּסטער לאָדזשער „הזמיר"; די דריי פאָלקסטימלעכע קולטור־פאַראיינען: „דראַמאַטישע קונסט", „האַרפע" און „בית־העם", וועל־כע האָבן געדינט דער יוגנט, חוץ מיט פאַרשידענע קולטור־פאַראַנשטאַל־טונגען, אויך אַלס „קבלת־פנים־ערטער" פאַר די יידישע שרייבער און אַנ־דערע פערזענלעכקייטן, וואָס פלעגן באַזוכן לאָדזש, ווי: דער זייד מענ־דעלע, שלום־עליכם, יעקב דינעזאָן, י. ל. פרץ, דוד פרישמאַן, ד״ר מוקדוני, נאַמבערג, אברהם רייזען, יואל מאַסטבוים, מאַרק אַרנשטיין, שלום אַש, א״א.

***

אויך אויפן געביט פון צייטונגס־וועזן איז לאדזש נישט געבליבן הינטערשטעליק: די „לאדזשער נאכריכטן" און „לאדזשער טאגעבלאט", זענען געגרינדעט געווארן אייניע נאך דער אנדערער, אין די יארן 1907־1908, דורך ישעיה אוגער, אבא קאסמאן, עמנואל האמבורסקי און אברהם טענענבוים (מחבר פון דאזיקן ספר); „לאדזשער מארגענבלאט" — געגרינדעט אין 1912 דורך משה העלמאן, ד"ר מוקדוני, בן־אליעזר, ד"ר גאטליב און י. מ. ניימאן; „לאדזשער פאלקסבלאט" — געגרינדעט אין 1915, דורך לאזאר און ישראל קאהאן; „נייער פאלקסבלאט", געגרינדעט אין 1923, דורך לאזאר פוקס און ח. בזשוסטאווסקי; צום סוף: „לאדזשער עקסטרא־בלאט", „לאדזשער פאלקסשטימע", „יידישער קוריער" אא"וו.

אין לאדזש זענען אויך דערשינען עטלעכע וואכן־בלעטער און זשורנאלן מיטן ציוניסטישן זשורנאל „תל־אביב", אין פוילישׁ, אין דער שפיץ. (דער דאזיקער זשורנאל איז געגרינדעט געווארן פון באקאנטן געלערטן פראפ' בראמבערג ביטקאווסקי); דאן קומט די „לאדזשער ספארט־צייטונג" — מארגענשטערן; „לאדזשער שאך־צייטונג" — גרינדער: שאכיסט סאלווע און מיכאל קרישעק; „יידישע האנדלס־וועלט", „לאדזשער מערקור", „פוילישער מאנטשעסטער", „יידישע בערזע", „יונג־יידיש", ארויסגעגעבן דורך א גרופע יוגנטלעכע טאלאנטן מיטן באקאנטן מאלער און וויאלין־קינסטלער יצחק בראונער און דעם פאעט משה בראדערזאן אין דער שפיץ.

***

ספעציעל דארפן דא דערמאנט ווערן די לאדזשער יידישע ספארט־ארגאניזאציעס און יוגנט־פאראיינען, ווי: „בר־כוכבא", „הכח", „מארגנשטערן", „יידישער ספארט־קלוב" (זש. ק. ס.) און אנדערע, וועלכע האבן זיך געשאפן א גוטן נאמען אין דער גאנצער יידישער ספארט־וועלט.

.56

„די צייטונגס־מלחמה" וואַרשע־לאָדזש

און איר סוף...

און אַז מ׳הערמאַנט שוין יאָ די לאָדזשער יידישע פּרעסע, לאָמיר־זשע טאַקע דערציילן וואָס עס האָט פּאַסירט אין איר סאַמע ערשטן געבורט־יאָר, — אַ פּאַסירונג, וואָס האָט אפשר נישט איר גלייכן אין דער גאַנצער יידישער פּרעסע־געשיכטע!

עס האַנדלט זיך וועגן דעם פּאַרביסענעם קאַמף, וואָס וואַרשעווער אַרויסגעבער האָבן געפירט קעגן דער ערשטער לאָדזשער יידישער צייטונג: „לאָדזשער נאַכריכטן" און וועגן איר משונהדיקן אונטערגאַנג, וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן גרעסטן נצחון פּאַר לאָדזש!

דעם 20סטן יאַנואַר 1908 — נאָך אַ קנאַפּ יאָר עקזיסטענץ — איז פּלוצים פּאַרמאַכט געוואָרן די ערשטע און איינציקע טעגלעכע יידישע צייטונג „לאָדזשער נאַכריכטן".

און פּאַרמאַכט איז זי געוואָרן נישט דורך דער רוסישער רעגירונג, ווי עס פלעגט דאָן אָפט טרעפן, נאָר דווקא דורך „אייגענע", און גראָד דורך גאָר נישט קיין שלעכטע יידן...

און געשען איז דאָס דאָזיקע אָט צוליב וואָס:

פילנדיק אין די „לאָדזשער נאַכריכטן" אַ צו־שטאַרקן קאָנקורענט פּאַר זייער צייטונג און זעענדיק וואָס פּאַר אַ גלענצנדן רושם עס מאַכט אויפן לאָדזשער לעזער שלום־עליכמס שיינע דערציילונג „ר׳ בערל", וואָס

האָט זיך דאָן (אַנהייב 1908) געגומען דרוקן אין פאַרזעצונגען אין די „לאַדזשער נאַכריכטן", האָבן די אינהאַבער פון „וואַרשעווער טאָגע־בלאַט", באַשלאָסן צו געבן „לאַדזשער נאַכריכטן" אַן ענדגילטיקן טויט־קלאַפ...

שטילערהייט האָבן זיי געשלאָסן מיט מיין שותף און מיט־אַרויסגע־בער פון די „לאַדזשער נאַכריכטן", קאַסמאָן, אַן אָפמאַך, לויט וועלכן ער פאַרפליכטעט זיך אָפצושטעלן די צייטונג פאַר אַ הויכער גאַזשע, באַ־קומענדיק דערצו אויך דעם אַליין־פאַרקויף פון „וואַרשעווער טאָגעבלאַט" אויף לאַדזש און אירע אַרומיקע שטעט.

אָבער איין תנאי האָבן זיי מיט אים אויסגערעדט: ער מוז אין דעם לעצטן נומער אַרייגעבן אַ בפירושע דערקלערונג צו די לאַדזשער לעזער, אַז דאָס בלאַט ווערט פאַרמאַכט, ווייל ס׳יידישע לאַדזש איז נאָך נישט רייף אויסצוהאַלטן אַן אייגענע צייטונג... און דעריבער וועט דער לאָ־דזשער לעזער באַקומען פון איצט אָן, אָנשטאָט די „לאַדזשער נאַכריכטן", דאָס „וואַרשעווער טאָגעבלאַט"!

געטריי זיין אָפמאַך, קומט זיך קאַסמאָן אין אַ געוויסן שפעטן אָוונט (בעת מיין אָפּוועזנהייט) אין רעדאַקציע אַריין, דערלאַנגט דעם נאַכט־זעצער זיין ווארט „צו אונדזערע לעזער", הייסט דאָס גיך אויסזעצן און אַריינשטעלן אויף דער סאַמע „מזרח־וואַנט" פון דער ערשטער זייט, און נאָכדעם ווי דאָס איז געשען, לאָזט ער בליצשנעל אויסזעצן מיט גאַנץ גרויסע אותיות די ווערטער: „די לעצטע נומער", הייסט דאָס אַרייג־געבן „אויבן־אָן" איבער דער גאַנצער בריים פון דער ערשטער זייט און — — — און גייט זיך אַ צופריעדענער אַהיים שלאָפן: — „פאַרטיק" הייסט עס!...

***

אָבער דאָ איז געשען דאָס פאַלגנדיקע:

נאָך קאַסמאָנס אַוועקגיין האָט דער פערסאָנאַל מיך אַלאַרמירט, אַז איך זאָל תיכף קומען אין רעדאַקציע, כדי צו זען וואָס דאָ דאַרף געשען.

נישט פאַרלירנדיק קיין איבעריקע מינוט, האָב איך תיכף געשיקט צונויפרופן ס׳גאַנצע פערסאָנאַל, מיטן רעדאַקטאָר אויבן בראש, און נאָך

אַ קורצער, זייער ערנסטער באַראַטונג, האָבן מיר אַלע זיך פאַראייניקט אין אַ קאָאָפּעראַטיוו און באַשלאָסן תיכף צוצוטרעטן אַרויסגעבן אַן אייגענע נייע לאָדזשער צייטונג.

באַלד האָט ישעיה אוגער אָנגעשריבן און אַריינגעגעבן אין דעם זעלביקן לעצטן נומער פון „לאָדזשער נאַכריכטן" אויך אונדזערס אַ וואַרט, אין וועלכן מיר דערקלעָרן דעם לאָדזשער יידנטום דעם גאַנצן ביטעהן אמת, וועגן קאַמף וואָס עס קומט פאָר אַרום זיין אייגציקער און ערשטער יידישער צייטונג...

און נאָך אין דערזעלבער נאַכט האָט אויך אונדזער פעליעטאָניסט „צביה" (ד"ר צבי כהן) אָנגעשריבן און אַריינגעגעבן אין דעמזעלבן „לעצטן נומער" זיינס „אַ בריוועלע צום לאָדזשער", אין וועלכן ער דעקט בפירוש אויף אַלץ, וואָס די וואַרשעווער קאָנקורענץ־לייט פאַרנעמען זיך אָפּצוטון דעם לאָדזשער יידישן עולם.

***

פאַרטאָג איז דערשינען דער לעצטער נומער „לאָדזשער נאַכריכטן", מיט אַזאַ מין אינהאַלט, וואָס קיין שום צייטונג אין דער וועלט האָט זיכער נאָך נישט געהאַט!

אדרבה, כאָפּט אַ בליק און זעט מיט אייערע אייגענע אויגן דאָס קאָמישע בילד:

אָט זעט איר, וויִ עס שרייט אויף דער גאַנצער בריט פון דער ערשטער זייט די פעטע אויפשריפט: „די לעצטע נומער";

אָט האָט איר, האַרט הינטער דעם, דאָס לייט־אַרטיקל „צו אונדזערע לעזער", אין וועלכן מ'הערקלערט די לאָדזשער יידן אויף די שפּאַלטן פון זיין אונטערגייענדיקער צייטונג לערך פאָלגנדע דריי זאַכן: ערשטנס, אַז ס'לאָדזשער יידנטום איז נאָך נישט רייף אויסצוהאַלטן זיינס אַן אייגענע יידישע צייטונג; צווייטנס, אַז זיין צייטונג „לאָדזשער נאַכריכטן" וועט צוליב דעם פאַרמאַכט; און דריטנס, (און דאָס איז דאָך טאַקע דאָן געווען דער עיקר...), אַז דער לאָדזשער לעזער וועט פון איצט אָן באַקומען, — אָנשטאָט דעם אונטערגעגאַנגענעם לאָדזשער בלאַט — דאָס „וואַרשעווער טאָגעבלאַט".

№ 6 צווייטער יאהרגאנג. פרייס 1 קאפ. Lodzer Nachrichten.

לאדזער נאכריכטען

אדרעס פון רעדאקציע:
Ul. Ogrodowa 8
Lodz.
טעלעפאן № 867.
אדרעס פון רעדאקציע פאסט. פאך № 1.
אדרעס פון רעדאקציע:
Lodz. Ogrodowa 8.

יום ב' ז' שבט תרפ"ח. מ א נ ט א ג. 7 יאנואר 20. יאנואר 1908

די לעצטע נויעס.

מודעה.

דאס וויידע-וואארן-געשעפט פון
מ. גארדאן פיעטרקויער 61.
ערלויבט זיך צו באנאכריכטיגן אז זיין לאגער איז
פולשטענדיג אויסגעפוצט מיט אלערליי
וואארן פאר ווינטער-זאזאן.
אין דעם לאגער קען יעדער קויפן אלערליי
וואארן פון דער בעסטער זארטע
צו ביליגע פרייזן.

טרינקט נור דאם ביער
אקציע-ברויעראי אנשטאלט ערבען שרעניג 34.

אינאפטיק אפטיק פון פ. Bobowski i S-ka

צו אונזערע לייזער.

צו דער לאדזער יודישער בעפעלקערונג.

מ א נ ט א ג.

מ א נ ט א ג.

אט דאס אַלץ האָט אויף די שפּאַלטן פון דעם לעצטן נומער „לאָדזשער נאַכריכטן", געמאַלדן אין נאָמען פון די „וואַרשעווער", ער — דער צו־קונפטיקער אַליינפּאַרטרעטער פון „וואַרשעווער טאַגעבלאַט".

***

און באַלד נאָך אים האָבן באַקומען ס'וואַרט (לגמרי נישט געבעטע־נערהייט...) טאַקע מיר לאָדזשער!

טאַקע באַלד נעבן דעם „וואַרשעווער פּזמון", דערקלערן מיר אונ־דזער וואַרט „צו דער לאָדזשער ייִדישער באַפעלקערונג", גראָד דאָס פּאָר־קערטע, וואָס עס זאָגט זיך אויבן אין דעמזעלבן נומער:

ערשטנס, —זאָגן מיר— איז דאָס לאָדזשער ייִדנטום בפירוש יאָ רייך אויסצוהאַלטן אַן אייגענע ייִדישע צייטונג;

צווייטנס, וועט דער לאָדזשער ייִדישער לעזער זיך בשום אופן נישט לאָזן פּאַרקויפן פּאָר די פּאָר קאָפּיקאָווע לינדזן, וואָס דאָס „וואַרשעווער טאַגעבלאַט" האָט אים „אָפּגעקאָכט"...

און דריטנס — — — דריטנס, זאָגן מיר דעם לאָדזשער ייִדנטום ווערטלעך אָט־וואָס:

„די לאָדזשער נאַכריכטן" שטעלן זיך טאַקע אָפּ, נאָר די עק־זיסטענץ פון דער דאָזיקער צייטונג האָט אונדז דייטלעך באַווויזן, אַז אַזאַ גרויסע קהילה ווי לאָדזש (האָט דאָן שוין געציילט לערך 160 טויזנט נפשות) דאַרף און מוז האָבן אַן אייגענע ייִדישע צייטונג!

און דאָס גיט אונדז האָפענונג, אַז מיר, די געוועזענע מיטגלי־דער פון „לאָדזשער נאַכריכטען", וועלן זיך אין גיכן זען מיטן לאָ־דזשער ייִדישן פובליקום אויף די שפּאַלטן פון אַ נייער ייִדישער צייטונג!...

און נאָך דעם אַלעם, דערציילט אויך ד"ר צבי כהן אין זיין „בריוועלע צום לאָדזשער לעזער", אַביסל סודות פון דער קאָנקורענץ־פּאָליטיק מצד די „נישט־ליבע געסט"... און ער ענדיקט אין „בריוועלע" מיט פּאָלגנדע האַרציקע ווערטער:

„לאדזשער נאכריכטן" פאר־זשע מיט גליק! און פאר דער „היסטאריע פון דער יידישער צייטונג אין לאדזש" זאלסטו דערציילן אלץ, — וואס דיר האבן אפגעטון די „נישט ליבע געסט"...

און פאר אייך, ליבע לעזער, פארנייג איך זיך און זאג אייך: „אדיע! אדיע און „צום ווידערזען"!

און מיר האבן טאקע געהאלטן ווארט: אין 4 טעג ארום, דעם 24סטן יאנואר 1908, איז דערשינען אין לאדזש דער ערשטער נומער פון דער נייער צייטונג „לאדזשער טאגעבלאט", וועלכע איז, ווי באוווסט, אין א גאנץ קורצער צייט געווארן די פאפולערסטע יידישע צייטונג אין לאדזש און אין אלע אירע ארומיקע שטעט.

און אז איך האב שפעטער מיט עטלעכע חדשים (דעם 9טן יוני 1908) דערקלערט שלום־עליכמען (בעת זיין באזוך אין לאדזש, צו דער פייערונג פון זיין 25־יאריקער ליטעראריש־טעטיקייט, וואס די לאדזשער „דראמאטישע קונסט" האט לכבוד אים איינגעארדנט), וועגן דער גאנצער „הינטערקוליסן־פאליטיק", וואס האט דערפירט צו אט־דעם דאזיקן „שדים־טאנץ", — האט שלום־עליכם, ווי זיין שטייגער, מיט א זיס שמייכעלע, אין קעגנווארט פון אלע אנווועזנדע פארשטייער פון „קבלת־פנים־קאמיטעט", זיך אויסגעדריקט:

„אפצוטאנצן א גאנצענע נאכט אזא משונהדיקן „ווילדן שדים־טאנץ" און אוועקצוגיין דערפון מיט אזא גוואלדיקן סוקצעס, — אט דערצו זענען נאר פעיק טאקע אזעלכענע ווי איר, מיינע ליבע לאדזשער „צייטונגס־מזיקים"...

***

נישט דא איז דאס ארט צו דערציילן אלץ וואס עס איז אפגעטון געווארן מצד די „וואַרשעווער" קעגן די „לאדזשער נאכריכטן". איבערריקנס האט שוין וועגן דעם אמאל געשריבן ד"ר צבי כהן אין „לאדזשער אלמאנאך" (זייט 106—108), וואס איז דערשינען אין 1909 אין ניו־יארק.

כדי אבער צו געבן דעם לעזער א בילדל פון דעם וואס עס איז דאן פארגעקומען, וועל איך מיר דערלויבן ציטירן א פאר ווערטער פון דעם

אויספירלעכן אַרטיקל, וואָס איך אַליין האָב וועגן דעם פאַרעפנטלעכט אין 15־יאָריקן יובילעאום־נומער פון דעם „לאָדזשער טאָגעבלאַט“:

„אַ ביטער, זייער ביטער יאָר איז פאַר אונדז, די אַרויסגעבער פון די „לאָדזשער נאַכריכטן“ געווען דאָס יאָר 1907, וועו דער „קעגנער“ — דאָס „וואַרשעווער יודישע טאָגעבלאַט“ — האָט אונדז כסדר אַזוי פיל צרות אָנגעטון, אַז דאָס לעבן איז אונדז ממש ביטער געוואָרן, אַ״וו... און אויף אַזאַ פאַרביסענעם קעגנער, וועלכער זאָל זיך נישט אָפשטעלן אויף קיין שום מיטלען אַבי אָפצורוימען יעדן, וואָס שטייט אים אין וועג, אויף אַזאַ געפערלעכן פאַרטנער האָבן מיר זיך באמת נישט געריכט“, אַ״וו.

און נאָכדעם רעכן איך דאָרט אויס אַ ריי פאַקטן, וועלכע זענען אַ זעלטנ־הייט אין דער גאַנצער פרעסע־געשיכטע ביי יידן.

***

און איצט, — נאָכן באַקענען זיך מיט דער אָנטשטייונג פון דער יידישער פרעסע אין לאָדזש, — לאָמיר־זשע דערמאָנען מיט יראת־הכבוד אויך דעם ערשטן רעדאַקטאָר פון דער דאָזיקער פרעסע, דעם קדוש און מאַרטירער ישעיהו אוגער ז״ל, וועלכן די פאַרשאָלטענע נאַציס, ימח שמם וזכרם, האָבן באַלד ביים אַרײַנדרינגען קיין לאָדזש, אַרויסגעשלעפט פון זיין שטוב, אים מערדערלעך געפײַניקט און מיט די בעסטיאַלישסטע אינקוויזיציע־מיטלען אים געצוווּנגען דריי טעג נאָכאַנאַנד צו גראָבן פאַר זיך זיין אייגן קבר, און לסוף האָבן זיי אים דאָרט (אין לאַגער־הויף, אויף זגיערזשער 17) באַגראָבן לעבעדיקערהייט!...

און ביי דער געלעגנהייט, וועו מ׳דערמאָנט דעם קידוש, איז אונ־דזער הייליקע פליכט אויך ריינצוואָשן זיין הייליקן נאָמען פון אַ בלבול, וואָס מ׳האָט אים ליידער צוגעטשעפעט, שוין נאָכן מאַרטירער־טויט.

רעדנדיק וועגן די רבנים־וואָלן אין לאָדזש (1912), בעת ס׳איז גע־וויילט געוואָרן הרב אליעזר לייב טרייסטמאַן ז״ל, שרייבט דער מחבר פונעם ספר „קהילת לודז“, אשכולי, דאָס פאָלגנדיקע:

„צו די דאזיקע וואלן איז דערוואַרבן געוואָרן דאס „לאדזשער טאגעבלאט" דורך די גערער חסידים, די שטיצער פון הרב טרייסט־מאן. און דער גייסטיק־נאבעלער רעדאקטאר אוגער איז געוואָרן דער „רעדנער" פאר די גערער חסידים... און האט געטאדלט דעם רב פון צווייטן צד און אפילו פארעפנטלעכט אין דעם זין אַ שונד־ראמאן, אא"וו"...

אלס שותף צום „לאדזשער טאגעבלאט" און אלס נאענטסטער פרייַנד פון באמת גייסטיק־נאבעלן רעדאקטאר, מוז איך, למען־האמת, דערקלערן:

1) ס'„לאדזשער טאגעבלאט" איז, בעת איר גאנצער עקזיסטענץ קיין־מאל נישט דערוואַרבן געוואָרן פון קיינעם, צו קיין שום זאך; 2) אונדזער בלאט האט קיין איינמאל נישט געלויבט און אויך נישט געטאדלט קיינעם פון די ביידע צדדים; 3) מיר האבן קיינמאל נישט געדרוקט קיין שום „שונד־ראמאנען".

דער אמת איז, אז בעת די רבנים־וואלן האט די צייטונג אונדזערע פארעפנטלעכט אנאנסן פון אלע קאנדידאטן־פארערער. און אזוי ווי די פארערער פון הרב טרייסטמאן ז"ל האבן באשטעלט גרעסערע מודעות פון אנדערע פארטייען — זענען במילא זייערע אנאנסן געווען בולטער פון אלע אנדערע.

א שאד נאר, וואס אזא פעיקער יונגער שרייבער ווי אשכולי ז"ל איז פארפירט געוואָרן דורך מענטשן, וואס האבן נישט געווסט דעם אמת, וואס עס איז פארגעקומען בעת אשכולי אליין איז נאך געווען א קליין ייִנגל.

מיר ענדיקן, בכן, דעם דאזיקן טרויעריקן פרק מיט פולן יראת־הכבוד צום קדוש און מארטירער, דעם עלטסטן פון די לאדזשער זשור־נאליסטן, — צו ישעיהו אוגער ז"ל. תנצב"ה.

דריטער טייל

נאציאנאל-געזעלשאפטלעכע טעטיקייטן פון לאדזשער יידן און זייער מיטהילף צום בוי און אנטוויקלונג פון ארץ ישראל

.57

נאַציאָנאַלע יוגנט־דערציאונג אין לאָדזש

איצט, נאָכדעם ווי מיר האָבן שוין אַן אַלגעמיינעם איבערזיכט וועגן די רעליגיעזע און קולטורעלע אייניריכטונגען אין לאָדזש, לאָמיר זיך אַ ביסל אָפּשטעלן אויף די נאַציאָנאַלע אינסטיטוציעס פון לאָדזש.

דריי העברעישע גימנאַזיעס (צווויי פאַר ייִנגלעך און איינע פאַר מיידלעך) האָבן עקזיסטירט אין לאָדזש (געגרינדעט דורכן באַווסטן געלערטן ד"ר מרדכי בראָודע, אין 1908) און חוץ דעם — אויך די העברעישע מיטלשולע „יבנה" (גרינדער: מיכאל פלאָטאָ, יצחק גוטערמאַן, הרב מיליקאָווסקי אַ"ו).

אין די דאָזיקע וויכטיקע לער־אַנשטאַלטן האָבן באַקומען זייער דערציונג טויזנטער פון דער לאָדזשער יוגנט און פון אירע אַרומיקע שטעט, ווי: זגיערזש, פּאָביאַניץ, אָזאָרקאָוו, אַ"ו — אַ יוגנט, וואָס האָט זיך אַזוי שטאַרק באַקאַנט געמאַכט דורך איר אינטעליגענץ און נאַציאָנאַלער וואַכזאַמקייט!

און דעריבער איז טאַקע גאָר קיין וווּנדער נישט, וואָס האָבנדיק פאַר זיך אַזאַ וואַרעמע נאַציאָנאַל־ציוניסטישע אַטמאָספערע, האָבן געקאָנט געפונען אַן אַרבעטס־פעלד פאַר זייער העברעישער אויפקלערונג אַ ריי פון די בעסטע געלערנטע, שרייבער און פּעדאַגאָגן, וועלכע האָבן פאַקטיש געווידמעט זייערע כוחות און ידיעות אויף צו פאַרשפּרייטן דאָ די העברעישע קולטור און זי אויך איינווּאָרצלען אין דער לאָדזשער יוגנט, אויפשטעלנדיק אַ געטרייען דור פאַרן פאָלק און לאַנד און פאַר זיינע קולטורעלע ווערטן.

מיר דערמאָנען מיט דער גרעסטער אַכטונג און כבוד די נעמען פון אַלע דאָזיקע לערער און פּעדאַגאָגן, וואָס האָבן אין די דערמאָנטע לערן־אַנשטאַלטן אַזוי פיל געלייסטעט אויפן פעלד פון נאַציאָנאַלער דערציִונג. דאָס זענען: ד״ר יעקב כהן, ד״ר מיכאל בראַנדשטעטער, ד״ר עלענבערג, ד״ר בערנשטיין, ד״ר אליהו ראָזענבאָום, ד״ר אריה טאַרטאַקאָווער, ד״ר ירמיהו פרענקל, ד״ר אליעזר און ד״ר שאול ריגער, ד״ר אברהם פּערלמאַן, ד״ר נתן עק, ד״ר בראָדער, יונה האַלפּערן און פרוי, ד״ר אַרמיאַן, ד״ר י. ראַבין, ש. שפּאַן, ד״ר פיליפּ פרידמאַן, און אויך אַלע איבעריקע געלערנטע און פּעדאַגאָגן, וואָס לעבן שוין לייַדער נישט, ווי: פּראָפעסאָר בראָמבערג־ביטקאָווסקי, יצחק קאַצענעלסאָן, יצחק בערקמאַן, ד״ר שמחוני, ואחרון אחרון — ד״ר מרדכי בראָודע ז״ל (נפטר געוואָרן אין א״י), וועלכע האָט איינגעפלאַנצט אין דער לאָדזשער יוגנט די העברעיִשע שפּראַך און אַלע אַנדערע נאַציאָנאַלע ווערטן.

און מ׳קאָן מיט צופרידנקייט צוגעבן, אַז זייער מי איז נישט געווען אומזיסט! ווייל פיל פון דער דאָזיקער יוגנט זענען מיט דער צייט אַליין געוואָרן דערציִער און האָבן פאַרשפּרייט און אַריינגעבראַכט נאַציאָנאַל־העברעיִשע קולטור־ווערטן אין פיל יידישע קהילות אויף דער גאָרער וועלט.

**
*

אויף וויפל בריייטע קרייזן פון יידישן לאָדזש זענען שוין דאָן געוווען העברעיִזירט, קאָן דינען דער פאַקט, אַז יידן פון לאָדזש און איר אומגעגנט זענען געווען די ערשטע אין פוילן, וואָס האָבן באַלד אין אָנהייב געשיקט זייערע קינדער שטודירן קיין ארץ־ישראל, ווער אין גימנאַזיע „הרצליה״ (ווי עס האָבן דאָן געטון די באַקאַנטע ציוניסטן: יהודה־לייב ליבענשטיין, שלמה־חיים כהן, רוזשאַנסקי און נאָך אַנדערע לאָדזשער), ווער אין דער אַגריקולטור־שולע „מקוה־ישראל״, אָדער אין „חיפּהער טעכניקום״, אין ירושלימער גימנאַזיע, אין דער קונסט־שולע „בצלאל״ און לסוף אין דער „ירושלימער אוניווערזיטעט״.

און זאָלן דאָ טאָקע דערמאָנט ווערן, מיט אַכטונג, די פּיאָנערן פון דער לאָדזשער יוגנט, וואָס מיט זייער דעמאָלטיקן זיך אַוועקרייסן פון די

באקוועמע היימען, מיט זייער פאַרן קיין ארץ־ישראל העלפן בויען און שיצן ס׳לאַנד, — האָבן זיי געדינט אַלס ביישפיל פאַר די פיל יוגנטלעכע פון אַנדערע פוילישע שטעט.

מיר געדענקען דאָך גוט דעם רושם, וואָס ס׳האָט אין יענער צייט געמאַכט דאָס אַרויספאָרן קיין ארץ־ישראל פון די באַקאַנטע חברים פון די לאַדזשער יוגנט־גרופּן, למשל: אברהם יפה, יעקב פּאַט, מאַנטירסקי, היללי, בנימין מאַנטער, יוסף ציטטער, אלימלך ניימאַן, מיכאל אַסאָוויצקי (היינט באַקאַנטער שריפטשטעלער און פּרעזעס פון זשורנאַליסטן־פאַרבאַנד (אסף); יהודה פרענקל (היינט באַקאַנטער אַדוואָקאַט); שלמה ארזי (באַ־וווסטער ספּאָרטסמאַן און בויער פון ביידע „הקריות" אין תל־אביב און ירושלים); יוסף גוטער ז״ל (וואָס האָט געשמוגלט, אין ספּעציעל אויסגע־שניטענע דיקע ביכער... די פּאַר ערשטע ברוינינגס פאַר דער „הגנה") און נאָך פיל אַנדערע, וועמעס נעמען ס׳איז פשוט נישט מעגלעך דאָ אויסצו־רעכענען.

אָט דאָס איז געווען דאָס יידישע לאָדזש!

די „ציוניסטישע ירושה" איז דאָ איבערגעגאַנגען פון דור צו דור, אירע וואַרצלען זענען דאָ טיף אריינגעדרונגען און איר שטאַם האָט זיך אַזוי פאַנאַנדערגעוואַקסן, אַז מיט דער צייט איז ער געוואָרן דער אמתער „עץ־החיים" — דער „לעבנס־בוים" פאַר די בריטסטע יידישע מאַסן פון לאָדזש אין אירע אַרומיקע שטעט.

לאָמיר־זשע טאַקע ביי דער דאָזיקער געלעגנהייט דערמאָנען צום לויב אונדזערע ברידער פון אָט־די אַלע אַרומיקע שטעט, ווי: זגיערזש, פּאַביאַניץ, אָזאָרקאָוו, טאָמאַשאָוו, בזשעזשין, אַלעקסאַנדער, קאָנסטאַנטין, בעלכאַטאָוו, זדונסקאַ־וואָלא, לאַסק, קאַליש, אאַ״וו, וועלכע פלעגן אין אַלע נאַציאָנאַלע און קולטורעלע ענינים גיין אין וועג, וואָס דאָס יידישע לאָדזש האָט פאַר זיי אויסגעטרעטן!

מיר ווייסן דאָך אַלע ווי די יידן פון די דערמאָנטע שטעט פלעגן קו־מען מאַסנווייז קיין לאָדזש צו אַלע נאַציאָנאַלע און קולטורעלע פייערונגען, וואָס ס׳יידישע לאָדזש פלעגן אייגנאַרדענען לכבוד יעדן נאַציאָנאַל־יידישן יום־טוב, אָדער לכבוד עפּעס אַ וויכטיקן גאַסט.

**
*

צום סוף פון דאזיקן קאפיטל, וואס דערמאנט די נאציאנאלע יוגנט־דערציונג אין לאדזש, לאמיר טאקע דערמאנען מיט געהעריקן כבוד און

יצחק קאצענעלסאן
אין זיינע יונגע יארן

אייביקער פארערונג אונדזער ליבהארציקן פאעט און שריפטשטעלער, פע־דאגאג און דערציער, יצחק קאצענעלסאן זכרונו לברכה, — דעם קדוש און מארטירער, וואס איז ליידער געפאלן אלס קרבן פון דער נאצי־בעסטיע.

צום שלוס זאל מיר דערלויבט זיין, ווי קאצענעלסאנס א יוגנט־פריינד, צו פארעפנטלעכן דא אן אינטערעסאנטן עפיזאד, וואס האט פא־סירט מיט אים אין ארץ־ישראל, אן עפיזאד וועלכער ווייזט אונדז בפירוש, אז אין זיין איידעלער יידישער נשמה האט זיך געפונען א שפאר ביסל אלט־אינגעוואלצלטער יידישער מיסטעריעזער פאלקס־גלויבן.

דערציילנדיק עס מיר, סך־הכל אַ פּאָר טעג נאָכדעם ווי ס׳האָט פּאַ־
סירט, האָט ער פון דער גאַנצער זאַך אַזאַ הנאה געהאַט, ממש ווי אַ קינד
פון אַ געלונגענער חכמה...

— — — „ווי כ׳האָב זיך אַזוי געבאָדן אין ים, איז פּלוצים
אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער שטורעם און די כוואַליעס האָבן מיך מיט־
געריסן און אַוועקגעשלעפּט העט־ווייט פון תל־אביבער ברעג... און
איך — משטיינס־געזאָגט, דער „גרויסער שווימער" פון דער לאָ־
דזשער לודקע", — בין טאַקע אַראָפּגעזונקען ממש ביזן תהום...

וואָס מיט מיר איז ווייטער געשען, ווייס איך נישט! כ׳ווייס נאָר
דאָס איינע, — אַ זאַך, וועלכע כ׳וועל אין לעבן נישט פאַרגעסן, —
אַז ווען כ׳בין אויפגעקומען, און דער „הויפּט־מציל" האָט מיך כסדר
געפרעגט: מה שמך? — האָב איך אַלץ כסדר געענטפערט מיט מיין
נעבעך אָפּגעשוואַכטער שטים: יצחק בן יעקב־בנימין, יצחק בן יעקב־
בנימין, יצחק ב...

אָבער צום סוף, נאָכדעם ווי ער האָט מיר די דאָזיקע שאלה
אַריינגעשריגן ממש אין אויער אַריין, צוגעבנדיק דערצו הויך אויפן
קול: „ומה שם משפּחתך?" (דאָס הייסט „און ווי איז דיין פאַמיליע־
נאָמען?") האָב איך ערשט פאַרשטאַנען ווי איך בין אין דער וועלט...

כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז איך בין נישט אויף ינענער וועלט, נאָר
אויף דער וועלט... אויך האָב איך פאַרשטאַנען, און מיט מיינע אייי־
גענע אויגן געזען, אַז דער וואָס האָט מיך אַלץ כסדר געפרעגט „מה
שמך" איז נישט דער מלאך־דומה, וואָס מיר „קאָנען" אים נאָך פון
די לעגענדעס אין די קינדער־יאָרן, נאָר ער איז פּשוט דער „רעטונגס־
אַנגעשטעלטער" ביי דער ים־פּליאַזשע פון דער שטאָט תל־אביב"...

.58

לאָדזש און אירע רבנים

זעקס אָפּיציעלע רבנים האָט געהאַט די לאָדזשער יידישע קהילה, וועגן נאָך צוויי גאָר־פּריעראַדיקע רבנים — ר׳ יהודה־לייב פון ווידאַווע און רבי פּנחס הילעלער פון ראָספּשע — איז אין די לאָדזשער דאָקומענטן כמעט קיין זכר נישט פאַראַן. עס איז דעריבער אָנצונעמען, אַז דאָס זענען נאָר געווען ציווילי־מורא־הוראות.

דער ערשטער לאָדזשער רב איז געווען רבי מענדל וואָלף יערוזא־לימסקי ז״ל; ער איז געקומען קיין לאָדזש אין יאָר 1824, אָלס געוועזענער מורא־הוראה פון זגיערזש.

דער צווייטער איז געווען ר׳ הלל הכהן ז״ל — אַ זון פון לוטאָמיר־סקער רבי.

דער דריטער איז געווען ר׳ יחזקאל נאָמבערג ז״ל (זיידע פונעם שריפּטשטעלער ה. ד. נאָמבערג), געוועזענער מורא־הוראה אין לוטאָ־מירסק און אין קאָנסטאַנטין; זיין קאָדענץ האָט געדויערט פון 1832—1856.

דער פערטער רב איז געווען ר׳ משה ליפּשיץ פון דאָבזשין (אָן אייר־ניקל פון וואַרשעווער רב ר׳ שלמה פויזנער ז״ל). זיין רבנות האָט גע־דויערט פון 1857 ביז 1873. אים האָט שוין די קהילה צוגעגעבן צוויי מורא־הוראות: ר׳ יודל נאָמבערג (זון פון פאַרשטאָרבענעם רב ר׳ יחזקאל) און ר׳ לעמל מאַראָקאָ;

דער פינפטער, וואָס איז געזעסן אויף דעם לאָדזשער כסא־הרבנות, כמעט 40 יאָר — פון 1873 ביז 1912 — איז געווען הרב ר׳ אליהו־חיים

מייזל ז״ל, — פרזיער רב אין לאָמזשע. אים האָט שוין די קהילה צוגעגעבן צוהילף מערערע מורא־הוראות, אין דער שפּיץ פון וועלכע עס איז געווען זיין איידעם ר׳ גבריאל סעגאַל, — געוופן: „שניאַדאָווער רב״;

דער זעקסטער איז געווען הרב אליעזר לייב טרייסטמאַן ז״ל, געווע־זענער רב אין ראַדאָם. נאָך אים האָט באַדינט די לאָדזשער יידישע עדה אַ „רבנים־ראַט״ וואָס אין זיין שפּיץ איז תחילת געשטאַנען ר׳ אליעזר־יצחק מייזל ז״ל, אַן אייניקל פון הרב אליהו־חיים ז״ל און שפּעטער איז געווען ראש־הועד הרב ד״ר שמחה טרייסטמאַן ז״ל (עלטערער זון פון פאַרשטאָר־בענעם לעצטן רב), וועלכער איז נעבעך געפאַלן אַלס קדוש פון די מער־דערישע נאַציס! תנצב״ה.

וועגן דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון די ערשטע 4 רבנים, איז כמעט נישטאָ צו פאַרצייכענען.

דאָקעגן איז די קאָדענץ־צייט פון די צוויי לעצטע רבנים געווען פול מיט וויכטיקער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פאַר דער יידישער באַפעל־קערונג פון לאָדזש און אירע אַרומיקע שטעט.

***

נישט דאָ איז דאָס אָרט צו פאַרעפנטלעכן פּרטים וועגן דער פיל־זייטיקער און אומדערמידלעכער טעטיקייט פון הרב מייזל ז״ל, בעת זיין 40־יאָריקער דינסט־צייט אויפן לאָדזשער כסא־הרבנות. אין קורצן קאָן מען זאָגן, אַז עס איז כמעט נישט געווען קיין איין טעטיקייט־געביט, סיי לטובת־הכלל און סיי לטובת הפּרט, ווו הרב מזל ז״ל זאָל זיך נישט האָבן אַקטיוו באַטייליקט.

און כ׳בין זיכער, אַז ווען מ׳זאָל צוזאַמענגעמען אַלע ספּרים, בראָשורן און אַרטיקלען וואָס זענען שוין דערוועגן פאַרעפנטלעכט געווארן אין ציי־טונגען און זשורנאַלן, וואָלט דאָס אַליין שוין געקאָנט שאַפן אַ ספּעציעלע ביבליאָטעק אויף זיין אומשטערבלעכן נאָמען.

וועגן הרב מייזל האָט באַוונדער געשריבן דער באַקאַנטער לאָדזשער עסקן און שרייבער א. י. בזשעזשינסקי אין זיין בוך: „ר׳ אליהו חיים מייזל ז״ל״, וואָס איז דערשינען אין תל־אביב.

וועגן דער טעטיקייט פון הרב טרייסטמאַן ז״ל קאָן מען זאָגן, אַז כאָטש זיין קאַדענץ־צייט, אַלס לאָדזשער רב איז, פאַרהעלטנישמעסיק געווען אַ גאַנץ קורצע, דאָך, וועג מ׳באַטראַכט געווי אַלץ וואָס דער דא־

הרב הגאון ר׳ אליהו חיים מייזל
לאָנגיאַריקער לאָדזשער רב און באַרימטער לאָדזשער כלל־טוער, גרינדער פון „רבס תלמוד תורה״

זיקער ענערגישער רב האָט באַווייזן אויפצוטון, מוז מען מודה זיין, אַז נאָר אַזאַ אומדערמידלעכער איבערגעבענער כלל־טוער, ווי הרב טרייסט־מאַן ז״ל, איז אימשטאַנד געווען דורכצופירן אַזעלכע לעבנסוויכטיקע ענינים לטובת זיין קהילה פאַר אַזאַ קורצער צייט.

מיר וועלן דאָ, זעלבסטפאַרשטענדלעך, נישט אויסרעכענען אַלע זייגע פּעולות לטובת דער לאָדזשער יידישער עדה, דאָך, איז כדאי פאַר דער „געשיכטע פון יידן אין פּוילן״ צו פאַרצייכענען, אַז חוץ זייגע אַלע אַנדערע לייסטונגען, האָט ער בלויז אין די פיר מלחמה־יאָרן (1914—1918) אויפ־געטון אַזעלכעס, וואָס דאָס אַליין פאַראייביקט שוין זיין נאָמען צווישן די איבערגעבנסטע רבנים אין פּוילן.

הרב טרייסטמאַן האָט באַוויזן צו פאַרזאָרגן, אין פאַרלויף פון צוויי טעג, די טויזנטער פּלוצים אָנגעלאָפענע יידישע פּליטים, וואָס די רוסן האָבן, ביים אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, אַרויסגעטריבן פון אַלע אַרומיקע גרענעץ־שטעט.

אַ דאַנק הרב טרייסטמאַנס ענערגישער אינטערוועניע ביי דער העכער רער רוסישער מיליטער־מאַכט, איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דאָס בעסטיאַלישע אָנפאַלן אויף יידן דורך די אָנגעקומענע קאָזאַקע און סאָלדאַטסקע מיליטער־מחנות.

הרב טרייסטמאַן איז געווען דער, וועמען ס׳איז געלונגען צו פאַרשאַפן פון דער האָלענדישער רעגירונג, אויף די גאַנצע 4 יאָר פון דער דייטשער אָקופּאַציע, ביליקע פּראָדוקטן פאַר דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג (ווי: מעל, צוקער, רייז, אַרבעס, קאָשע, אא״וו) — אַ זאַך, וואָס האָט דאָן אויסערגעווויינלעך געלינדערט די נויט אין שטאָט.

הרב טרייסטמאַן האָט, מיט דער הילף פון זיינע קינדער און עטלעכע יונגע כלל־טוער, אייגנאָרדנט אין שטאָט די אומזיסטע קיכן און ברויט־פאַרטיילונג־שטעלן פאַר די טויזנטער אַרבעטסלאָזע און נויט־ליידנדע לאָדזשער יידן, וואָס זענען ממש אויסגעגאַנגען פאַר אַ שטיקל ברויט.

לסוף איז הרב טרייסטמאַן אויך געווען דער דאָזיקער יידישער עסקן, וועמען עס איז געלונגען מבטל צו מאַכן ניקאָלאַי־ניקאָלאַיעוויטשעס שרעק־לעכע גזירה אַרויסצוטרייבן אַלע יידן פון לאָדזש און אירע אַרומיקע שטעט, אַלס כלומרשטע שולדיקע אין איבערריסן דעם רוסישן מיליטער־טעלעגראַף אין מלחמה־צייט. (פּרטים וועגן דעם — אין קאַפּיטל 39/40 פון דעם דאָזיקן בוך).

**
*

און איצט, אַן אינטערעסאַנטער עפּיזאָד, וועלכער אַנטפּלעקט פאַקטיש דאָס רעטענישׂ פאַר וואָס הרב מייזל ז״ל איז געוואָרן רב אין לאָדזש, אָן שום אַגיטאַציע פאַר אים און אַפּילו אָן אַפּיציעלע וואַלן.

געווען איז עס באַלד נאָך דער פּטירה פון הרב ליפּשיץ ז״ל. נישט וועלנדיק לאָזן די שטאָט לאַנג אָן אַ רב, האָבן די קהילה־פאַרשטייער, נאָך עטלעכע בארַאָטונגען צווישן זיך, באַשלאָסן איבערצוגעבן דעם לאָדזשער כסא־רבנות איינעם פון פאָלגנדע צוויי קאַנדידאַטן: אָדער דעם

לאָמזשער רב ר׳ אליהו־חיים מייזל, אָדער דעם טשעכאַנאָווער רב ר׳ אברהם לאָנדע, וועלכער איז צוגלייך אויך געווען „טשעכאַנאָווער רבי״.

כדי דעם ענין וואָס גיכער צו דערליידיקן, איז געווייזלט געוואָרן אַ דעלעגאַציע פון צוויי חשובע לאָדזשער בירגער: ר׳ יצחק יאָסקאָוויטש (געפרופן „איטשעלע וואָלער״) און ר׳ טוביה טענענבוים (פאָטער פון שרייבער), וועמען מ׳האָט אָנגעפֿאָרטרויט דאָס פֿאַרשטענדיקן זיך מיט די קאָנדידאַטן און אויסוויילן וועמען זיי וועלן האַלטן פֿאַר נייטיק.

ר׳ טוביה טענענבוים, אַליין אַ גרויסער פֿאַרערער פון טשעכאַנאָווער רבין זצ״ל, האָט אָבער פֿאַרשטאַנען, אַז זיין רבי, נישט־קוקנדיק אויף זיין חכמה און גרויסער בקיאות אין לומדישע ענינים, איז פֿאַרט נישט דער פֿאָסנדיקער רב פֿאַר דער לאָדזשער ייִדישער עדה. און נישט וועלנדיק דאָס פֿערזענלעך זאָגן דעם רבין זיינעם, איז ער קומענדיק קיין טשעכאָנאָוו, געבליבן זיצן אין בית־המדרש, דערקלערנדיק יאָסקאָוויטשן, אַז עס איז געניג אַז ער, יאָסקאָוויטש אַליין, זאָל אַריין און זיך וועגן דעם פֿאַרשטענדיקן מיטן קאָנדידאָט.

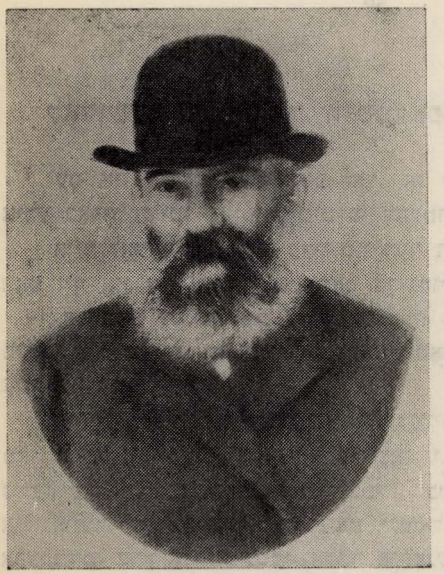
און איצט, לאָמיר דערציילן דעם סוף פון דער זאַך, לויט ווי ס׳האָט מיר איבערגעגעבן מיין פֿאָטער ז״ל, און לויט דעם מאַטעריאַל וואָס איז וועגן דעם פֿאַראַן אין יעקב וועדיגערס ספר „זכותא דאברהם״:

„ווי נאָר ר׳ איטשעלע וואָלער (יאָסקאָוויטש) איז אַריין צום טשעכאַנאָווער רבין און האָט אים דערציילט געניי אַלץ וועגן וואָס ער איז געקומען צו אים, צוזאַמען מיט ר׳ טוביה טענענבוים, ענטפערט אים דער רבי: „אָבער טוביה איז דאָך נישט צופֿרידן דערפון!״. באַלד דערויף האָט מען אים טאָקע אַריינגערופן און ער האָט דעם רבין געזאָגט דאָס פֿאָלגנדיקע:

„אמת, טאָקע, אַז איך בין געקומען אין דעם דאָזיקן וויכטיקן שליחות, אָבער קומענדיק אַהער האָב איך געמוזט קלערן: צי איז גאָר לאָדזש וועלט צו האָבן אַזאַ רב ווי דער רבי זאָל לעבן? בפרט, אַז די פֿאַבריקן פון ייִדישע פֿאַבריקאַנטן אַרבעטן אום שבת, לויט עפּעס אַ שטר־מכירה, וואָס דער רבי וועט זיכער אויף אים נישט וועלן חתמנען; צווייטנס: טאָמער וועט די דאָזיקע רוישנדיקע גרויסע שטאָט זיין פֿאַרן רבין בכלל צופיל לאַסט און אָנשטרענגונג?...

דערויף האָט דער קלוגער רבי געענטפערט מניה־וביה: „דער לאַדזשער כסא־רבנות איז לחלוטין נישט פאַר מירו".

אָט דאָס איז די סיבה פאַרוואָס הרב אליהו־חיים מייזל איז דאַן געווילט געוואָרן אָן שום וואַלן, אַלס לאַדזשער רב. „שולדיק" אין דעם

טוביה טענענבוים

חשובער לאַדזשער תושב, אַדאַנק וועמען הרב אליהו חיים מייזל איז געוואָרן לאַדזשער רב

איז געווען מיין פאָטער ע"ה — ר' טוביה טענענבוים, וועלכער האָט עס קיינמאָל נישט באַדויערט. פאַרקערט: ער פלעגט עס דערציילן מיט גרויס צופרידנקייט. 17)

17) ווי ווייט ר' טוביה טענענבוים איז געווען דער טרייער שליח־ציבור, זעט מען דערפון, וואָס טראָץ זיין גרויסער פאַרערונג צו זיין רבין, אַגרופּנדיק נאָך דער פּטירה אַ זון (מיך) און צוויי אייניקלעך מיטן רבינס נאָמען —אברהם— האָט ער דאָך געשטיצט הרב מייזל אַלס לאַדזשער רב, — אַ זאַך, פאַר וועלכער ס'יידישע לאַדזש איז אים דאַנקבאַר געווען.

.59

לאָדזשער קינסטלער, וויסנשאַפטלער און געלערנטע

עס איז אַן אַלט־באַקאַנטע זאַך, אַז יעדע שטאָט גרויסט זיך מיט אירע באַרימטקייטן אויפן געביט פון קולטור, וויסנשאַפט און קונסט.

אויך לאָדזש איז נישט פריי פון דער דאָזיקער שוואַכקייט, און לאָדזש האָט זיך אין דער אמתן מיט וואָס צו גרויסן.

ווי האָט עס געזאָגט דוד פרישמאַן: „עס איז אַ רעטעניש און וועט בלייבן אַ רעטעניש, ווי אַזוי דווקא אַזאַ שטאָט ווי לאָדזש האָט אַרויסגעגעבן אַזוי פיל קינסטלער".

אין לאָדזש זענען געוואָקסן און געווירקט די שרייבער: דוד פריש־מאַן, ה. ד. נאָמבערג, יצחק קאַצענעלסאָן, ז. סעגאַלאָוויטש, הערשעלע דאַ־נילעוויטש, י. אוגער, י. ליכטענשטיין, בליישטיפט, הלל מיימאָן, מרים אולינאָווער, די ברידער לאָזאַר און ישראל קאַהאַן, משה בראָדערזאָן, מ. אַפּעלבוים, פּרץ אָפּאָטשינסקי, אלתר אייזענשלאָס, מ. פאָנער, עזרא גאָלדין, ל. בערמאָן (גראַף־קאַלי), י. אָבערזשאַנעק, מ. לוסטערניק, ישראל ראַבאָן, כץ, א. ש. זאַקס, חיים קרול, י. ד. בונין, פנחס כהן און אַנדערע.

אין ישראל געפינען זיך איצט די פאָלגנדיקע שרייבער וואָס שטאַמען פון לאָדזש, אָדער האָבן געווירקט אין לאָדזש: דער באַווסטער פּאָעט און שריפטשטעלער יעקב סהן, מ. אסף (אָסאָוויצקי), י. מ. ניימאָן (א. פויגל), בנימין מינץ, ש. בערלינסקי, ר. פּאָטאָש, וואָלף יאַסני, א. שמואלי, ב. טע־נענבוים, נ. האַרפאַזי, ד"ר אשכולי (וויינטראָוב), י. שפיגל, פ. ביזבערג און אַנדערע.

אין אַמעריקע געפינען זיך די שריפטשטעלער: דער היסטאָריאָגראַף

ד״ר ש. בערנשטיין, דער ביבליאָגראַף יצחק ריבקינד, ״דער טעאַטער לעקסיקאָנאָגראַף און שרייבער זלמן זילבערצוויג (כספי), ב. שעפנער, דער פּאָעט א. לעיעלעס (גלאַנץ), ד״ר צבי כהן, א. אלפערן, הרב שמואל בראָט, י. ח. ראַדאָשיצקי, גוטמאַן, פלאָט, ג. אייזנער, י. י. טרונק, חיים־לייב פוקס, דער באַקאַנטער היסטאָריקער ד״ר פיליפּ פרידמאַן און אַנדערע.

אין אַרגענטינע געפינען זיך אייניקע שרייבער פון לאָדזש, ווי: יוסף אָקרוטני, יצחק יאָנאָוויטש, א. מינץ, דער היסטאָריקער פראָפ. באָלעס־לאַו לעווין, דער קינסטלער זלמן הירשפעלד א״אַנד.

אין ישראל געפונען זיך די לאָדזשער געלערטע: פראָפעסאָר אפרים קאַטשאַלסקי, פראָפעסאָר ישראל רייכערט, ד״ר אסתר טענענבאָום און אַנד.

און ווער איז עס גאָר אימשטאַנד אויסצורעכענען אַלע אַנדערע שרייבער און געלערנטע וואָס שטאַמען פון לאָדזש און זענען צעזייט און צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט?

ס׳איז אַבער אַ פאַקט, אַז אפילו אין מעקסיקע האָט זיך ענערגיש באַטייליקט, ביים פאָרשן דאָס דאָרטיקע פאַרגאַנגענע לעבן, דער לאָדזשער אַרכעאָלאָג ישראל טענענבוים (אחי ז״ל), וועלכער האָט דאָרט איבערגעלאָזט דער רעגירונג אַ גאַנצן מוזעאום פון זיינע אויסגראָבונגען.

אויך דער בינע־קונסט האָט לאָדזש נישט וויניק טאַלאַנטן געגעבן, ווי למשל: די אַרטיסטן יוליוס און זיין פרוי אַמאַליאַ אַדלער, דעם טעאַטער־דירעקטאָר זאַנדבערג און פרוי, רודאָלף זאַסלאָווסקי, ש. קוטנער, ה. שעראַדסקי און פרוי, בולמאַן, ש. דזשיגאַן און י. שומאַכער, ר. שושנה, ש. גאָלדשטיין, ה. יעדוואָב, ז. הירשפעלד, נאַשעלסקי, חנה גראָסבערג, בנימיני־בירנצווייג (שפילט אין „הבימה״), חלפי („אוהל״), בראָנקא זאַלצ־מאַן, כורגעל, אקסענבערג („המטאטא״), דאָרא קאַלינאָוונא (קלינגבייל) א״אַנד.

בכלל איז לאָדזש געשטאַנען אויף אַ גאָר הויכן ניוואָ אין עניני קול־טור און טעאַטער. אָט ווי עס שילדערט דאָס דאָזיקע דער באַוווסטער שוי־שפילער יאָנאַס טורקאָוו:

„לאָדזש איז נישט נאָר געווען דער גרעסטער אינדוסטריע־צענטער אין פוילן, אָדער ווי מ׳האָט עס געוויפן „פוילישער מאַנטשעסטער״, נאָר אויך געשפילט אַ גאָר וויכטיקע ראָל אינעם יידישן

גייסטיקן און קולטור־לעבן. לאָדזש, די שטאָט פון אַרבעט און קאַ־פּיטאַל, האָט אויך הינטער זיך אַ שיינע טעאַטער־טראַדיציע, — אין לאָדזש זענען געמאַכט געוואָרן ביז גאָר אינטערעסאַנטע טעאַטער־פּרווון. לאָדזש האָט אפשר מער ווי אַנדערע שטעט צוגעשטעלט פּאַרן יידישן טעאַטער אַקטיאָרן, וואָס זענען געקומען פון פּאָלק און האָבן שפּעטער פּראָפּאַגאַנדירט און איבערגעפלאַנצט קולטור אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון אייַן עק וועלט ביז דער אַנדעדער, אאַ"וו.

יידישע אַקטיאָרן —מחוץ לאָדזש— פון פּוילן, פון רוסלאַנד און אפילו פון אַמעריקע האָבן געהאַלטן פּאַר אַ זכיה צו שפּילן אין לאָדזש און צו קריגן סמיכה פונעם לאָדזשער טעאַטער־עולם, וועל־כער האָט ליב געהאַט טעאַטער און איז געווען מיט אים געקניפּט און געבונדן! — לאָדזש איז געווען די טעאַטראַלסטע פון אַלע טעאַטער־שטעט אין פוילן!".

(פון טורקאָווס „פּאַרלאָשענע שטערן", באַנד 1, ז' 117, פּאַרלאַג „דאָס פּוילישע יידנטום אין אַרגענטינע").

אויפן געביט פון יידישער וויסנשאַפט זענען באַקאַנט די לאָדזשער: פּראָפּעסאָר קאַמיעניעצקי, חיים־יצחק בונין, הרב שמחה טרייסטמאַן, פּראָ־פּעסאָר חיים העללער שיחיה, וועלכער באַרייכערט די יידישע ביבל־פּאָר־שונג און מיט חקירות אויף פּאַרשידענע תלמודישע געביטן.

לאָדזש האָט אויך אַרויסגעגעבן שרייבער און פּאָעטן, וואָס האָבן געשריבן אין אַנדערע שפּראַכן, למשל:

אין פּויליש: יוליאַן טווווים, מיעטשיסלאַוו בראַון, קראַשניצקי, לעאָ בעלמאָנט, אאַ"וו.

אין דייטש: הייניריך צימערמאַן, ד"ר י. פּראָמער, אאַ"וו.

אין פראַנצויזיש: דער באַקאַנטער דראַמאַטורג סאַווואַ (אַן איניקל פון ישראל פּאָזנאַנסקי).

אויפן געביט פון מוזיק זענען באַקאַנט די לאָדזשער: אַרטור רובינ־שטיין, אַלס גרעסטער פּיאַניסט אין אונדזער צייט; דער וויאָלענטשעליסט יוליאַן בירנבאַום; דער וויאָליניסט טאָבע (אין א"י), דער קאָמפּאָזיטאָר שולץ (לעצטנס געשטאָרבן אין א"י), דער וויאָליניסט אלכסנדר הילזבערג

— לייטער פון דער פילאדעלפיער סימפאניע; זיין ברודער איגנאץ הילז־בערג, — באקאנטער פיאניסט אין קאליפארניע; דער באגלייטער־פיאניסט פון יאשא כייפעץ — ביי (זון פון לאדזשער סינאגאגן־קאנטאר און משכיל ביי); דער בארימטער שווייצער דיריגענט פאול קלעצקי; די קאמפאזיטארן: טאנצמאן, גלאדשטיין, הענדל קאן, די באקאנטע יונגע וויאליניסטין אידא הענדל, אא״וו.

אויך קאמפאזיטארן און חזנים פון רעליגיעזער מוזיק האט לאדזש ארויסגעגעבן: לייזערקע פערלמוטער (פאטער פון וואשעווער רב); שלמהלע קופפער און דעם קאמפאזיטאר פון רעליגיעזער מוזיק און גרינדער פון דער ערשטער חזנים־שולע אין טשענסטאכאוו, — אברהם־בער בירנבאום; נחמיה וויינאווער — קאמפאזיטאר פון רעליגיעזער פאלקס־מוזיק אין בערלין (איצט אין אמעריקע) — זיי אלע זענען לאדזשער.

אין פלאסטישער קונסט און מאלעריי: די וועלט־באקאנטע סקולפטארן; נחום ארנזאן און הענדל גליצנשטיין, די באווסטע מאלערס: הירשנבערג, פיליכאווסקי, ארטור שיק, יאנקל אדלער, מאוריצי טרעמבאטש, עמנואל ראַמאנ (זון פון גליצנשטיין), בערמאן, האנעמאן, יצחק בראונער, הענדל באַרטשינסקי, שפיגל, בענדער, ווילענסקי, ראבאן, גראדזענסקי, דאוידאוויטש, איטקע רייכערט, אבאדאוסקי, עווא ניימאן (בזשעזשינסקא) (לעצטע זעקס — איצט אין ארץ־ישראל), מיענדזיזשעצקי, האבער, מארקאוויטש, ראזענטאל, דאבזשינסקי, מארקעל, פעליציא פאצאנאוסקי און נאך אנדערע.

אויך מיט אירע שאכמאט־קינסטלער האט זיך לאדזש נישט געהאט צו שעמען!

דער שאכמאט־קעניג רובינשטיין האט געלעבט און אויפגעטראטן אין לאדזש; אויסער אים האבן אין „לאדזשער שאך־קלוב" כסדר אויפגעטראטן די באקאנטע מייסטערס סאלווע, ראטלעווי און אנדערע, וועלכע פלעגן שפילן מיט די באקאנטע לאדזשער אמאטארן און פאך־שפילער ווי כייקל יאנאוסקי און אנדערע.

דערביי דארף מען נישט פארגעסן אז אויך דער היינטיקער אמעריקאנער שאך־קעניג סעם זשעשעווסקי, איז דאס לאדזשער יינגעלע שמואליקל, וואס קומענדיק אלץ קינד פון אזארקאוו, פלעגט ער שוין אויפטרעטן אין לאדזש און אין זיין שאך־קלוב. אגב, איז כדאי ביי דער געלעגנהייט צוצוגעבן, אז

ער איז אַן אוראיניקל פונעם גרעסטן אַמאָליקן „ייִדישן נדבן און בעל־צדקה ר׳ לייב קושמיראַק, — דעם אַזוי־גערופענעם „ראָטשילד פון פוילן״ (שווער פונעם שרייבער) וואָס נאָך מיט 70 יאָר צוריק איז ער געקומען מיט אַ זעגל־שיף קיין ארץ־ישראל, כדי אויסצוקויפן גרויסע שטחים באָדן אויף צו באַזעצן פרומע ייִדן אין די ראָמען פון פלאַן פון משה מאָנטעפיאָרע ז״ל.

***

צום סוף פון דער דאָזיקער רשימה איז כדאי צו דערמאָנען, אַז אויך דער צוויי באָווסטע ייִדישע פּאָרשער: ד״ר יעקב פייטלאָוויטש, — אָנטדעקער פון ייִדישן שבט „פּאָלאָשן״, ווי אויך אינזשיניער שמואל שוואַרץ, — אָנטדעקער פון די „פּאָרטוגעזישע אנוסים״ — זענען פון לאָדזש. ד״ר פייטלאָוויטש ז״ל וועלכער איז לעצטנס נפטר געוואָרן אין ארץ־ישראל, איז דער זון פון ר׳ משה פייטלאָוויטש (אייגער פון די גאָר ערשטע און חשובסטע לאָדזשער ייִדישע באַלעבאָטים). אינזשיניער שמואל שוואַרץ איז דער זון פון באָקאַנטן זגיערזשער משכיל און געלערטן ישכר שוואַרץ, וועלכער איז זייער פאָפולער און באַליבט געווען אין די ייִדישע קרייזן פון פוילן.

.60

דריי לאָדזשער יידישע קינסטלער — טרייע זין פון פאָלק

אייִדער מיר הייבן אָן דערציילן וועגן דעם לאָדזשער „קינסטלער־טריאָ“: גליצענשטיין, הירשענבערג און פיליכאָווסקי, מוזן מיר צוערשט דערקלערן, אַז צו זייער לויב, האָט דער רום און אָנזען, וואָס זיי האָבן זיך דערוואָרבן אין דער וועלט, זיי כלל נישט אַראָפגעפירט פון נאַציאָנאַל־יידישן וועג.

פאַרקערט: וואָס פאָפולערער און באַרימטער זיי זענען געוואָרן, אַלץ בולטער האָבן זיי אַרויסגעוויזן זייער צוגעהעריקייט און צוגעבונדנקייט צום פאָלק ישראל.

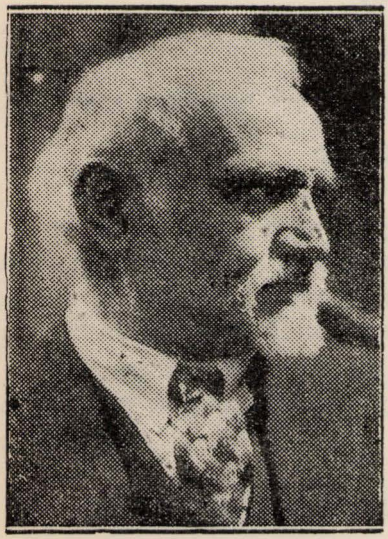
סקולפּטאָר הענעך גליצנשטיין

דער סקולפּטאָר גליצנשטיין, וואָס האָט זיך אַזוי באַרימט געמאַכט מיט זיינע פאַרשידנאַרטיקע צייכענונגען, בילדער און סקולפּטור־ווערק, באַזונדערס מיט זיינע מאָנומענטאָלע שאַפונגען אויף ביבל־טעמעס, ווי: „קין און הבל“, „משיח“, „בר־כוכבא“, „משה“ אאַ״וו, איז געווען דורכגעדרונגען מיט דער יידישער קולטור. אין זיין יוגנט האָט ער שוין געשריבן אַ רייַ אַרטיקלען און לידער אין דער העברעיִשער שפּראַך.

אין יאָר 1917 פאָרט ער צוזאַמען מיט ביאַליקן קיין האָג, כדי אָנטייל צו נעמען אין דער העברעיִשער קאָנפערענץ, וואָס איר ציל איז געווען אויפצולעבן די העברעיִשע שפּראַך און קולטור.

גליצנשטיין איז געבוירן אין שטעטל טורעק, געלערנט האָט ער אין דער ישיבה פון קאָליש און זיין קינסטלערישן טאַלאַנט האָט אַנטדעקט לאָדזש!

דורך אויסקריצן אויף שיפער־שטיין אירדעלע זיגלען און חתימות און. הויפטזעכלעך, דורך די קינסטלערישע פיגורלעך, וואָס ער האָט פון דעמזעלבן שטיין אויסגעמייסטערט, ווערט דער יונגער הענעך באַקאַנט מיט אַ פּאָר

הענעך (ענריקאָ) גליצנשטיין
באַרימטער יידישער סקולפּטאָר,
מאָלער און צייכנער

לאָדזשער גבירים, ווי: באַרוך, פּרוסאַק, זילבערשטיין, ראָזענבלאָט אאַ״וו, וועלכע האָבן זיך געזומען מיט אים אינטערעסירן, אים כסדר צוגעבן קוראַזש און, בעיקר, אים אויך אונטערגעשטיצט און פּראָטעזשירט.

זייענדיק אַן איינגייער אין הויז פון באַקאַנטן משכיל אברהם בעסער, ווערט גליצענשטיין צופעליק באַקאַנט מיט דער פאַמיליע הירשנבערג, וואָס האָט געווויינט אין בעסערס הויז, אויף ווסכאָדניע (גערופן דעמאָלט: אַלטע פּאָסט־גאַס), און אַזוי אַרום ווערט ער, במילא, באַקאַנט מיט די פּרישמאַנס, — די נאָענטע קרובים פון הירשענבערגס.

אזוי באפרייגדעט זיך אונדזער הענעך מיט זיין צוקונפטיקן שוואגער, דעם מאלער שמואל הירשענבערג, אויך מיט זיין קוזין, דעם שריפטשטעלער דוד פרישמאן און מיט זיין צוקונפטיקער פרוי, העלענא (הינדע־גיטעלע) — די יינגסטע טאכטער פון די הירשענבערגס.

מיט דער אויפמונטערונג פון לאדזשער פריינד און משכילים, מיטן לערער פאביאן שרייבער אין דער שפיץ, און מיט דער שטיצע פון עטלעכע לאדזשער גבירים, פארט ער שטודירן קיין מינכען, וווּ ער באקומט אין דער דארטיקער קונסט־אקאדעמיע די ערשטע גרויסע קינסטלערישע דערפארונג און דעם בריייטן שוווּנג צו גרעסערע און ערנסטערע פארמעסטן אויפן קונסט־געביט.

אבער ס׳הארץ ציט אים צוריק קיין לאדזש. דא האט ער דאך זיינע ערשטע פארערער; דא זענען פאראן די פיל באקאנטע זיינע. אין לאדזש האט ער דאך זיינע איבערגעגעבנסטע פריינד און, לסוף, געפינט זיך דאך דא זיין נאענטסטע — זיין ליבע העלענא!

קומט ער טאקע צוריק קיין לאדזש, פארברענגט אנגענעם אין קרייז פון די הירשענבערגס און לערנט אינצווישן ביי זיין כלה פוילישע און דייטשע ליטעראטור. ווען ער האט חתונה פארט ער מיט זיין פרוי קיין רוים.

דא ארבעט ער שוין גאנץ אינטענסיוו; ער ווערט וואס אמאל פאפולערער און אנגעזעענער און ווערט אויך כסדר באערט מיט די גרעסטע אויסצייכענונגען פאר זיינע הערלעכע קונסט־ווערק.

אבער לאדזש ציט אים כסדר צוריק און ער קומט אהער ווידער און אבער. און אזוי ווילט ער בעתן ערשטן וועלט־קריג אין לאדזש, האט דא א גרויסע סטודיע און מאלט פיל לאדזשער און פוילישע פערזענלעכקייטן.

אין די שפעטערע יארן אימיגרירט ער קיין אמעריקע, שאפט דארט א סך קונסט־ווערק, און זייענדיק שוין אין טיפן עלטער געשעט מיט אים אן אומגליק, — אן אויטא פארט אים איבער און ער גייט אוועק פון דער ווועלט. תנצב״ה.

***

הענעך גליצנשטיין לעבט שוין נישט, אבער זיין נאמען אלס גרויסער יידישער קינסטלער בלייבט אויף אייביק! אויסער דעם האט די ערשטע און

גרעסטע יידישע שטאָט אין ארץ־ישראל, תל־אביב, באַערט זיין נאָמען מיט אַ ספּעציעלער „גליצנשטיין־גאַס" אין נאָבעלסטן פּערטל פון שטאָט.

אָבער צום שענסטן האָט פּאַראַייביקט זיין נאָמען די שטאָט צפת! אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון עטלעכע כלל־טוער מיט יהודה מאַזעס (אַרויסגעבער פון „ידיעות אחרונות") בראש, איז אין דער דאָזיקער היסטאָרישער שטאָט געפּענט געוואָרן אַ ספּעציעלער „גליצנשטיין־מוזעאום", אין וועלכן די פּאַמיליע פונעם גרויסן קינסטלער האָט אַריינגעגעבן אַ גרויסן טייל פון זיינע שאַפונגען. אַזוי, אַז דאָס „גליצנשטיין־מוזעאום" איז באמת דער שענסטער מאָנומענט צום אָנדענק פון אונדזער גרויסן פּאָלקס־קינסטלער.

**
*

ווי באַווּסט, האָט גליצנשטיין זוכה געווען באַערט צו ווערן מיט פיל אויסצייכענונגען פּאַר זיינע קונסט־שאַפונגען, צווישן אַנדערן האָט אים די בערלינער אַקאַדעמיע צוויי מאָל באַשאַנקען מיט דער אַזוי־גערופענער „רויס־אויסצייכענונג, — אַן אויסצייכענונג, וואָס גיט יעדן קינסטלער דאָס רעכט ויך צו באַזעצן אין איטאַליע און זיך דאָרט ווידמענען זיין קינסטלערישער אַרבעט, אויף די קאָסטן פון דער איטאַליענישער רעגירונג.

גליצנשטיין האָט טאַקע די דאָזיקע ערן־אינלאַדונג אָנגענומען, זיך באַזעצט אין רוים, אינגאַנצן אַ שיינעם אָטעליע ווו ער האָט געשאַפן פיל פון זיינע גרעלונגענסטע קונסט־ווערק.

די איטאַליענער, זייענדיק העכסט־צופרידן, וואָס דער גרויסער קינסטלער האָט זיך באַזעצט אין זייער לאַנד, האָבן זיך כסדר באַמיט צו פאַרלייכטערן און צו פאַרשענערן זיין לעבן.

עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז זיי האָבן אים געגומען באַטראַכטן אַלס זייערס אַן „אייגענעם", ממש אַלס אַן איטאַליענישן קינסטלער, קרוינענדיק אים אַפילו מיטן איטאַליענישן ליבלינגס־נאָמען „ענריקאָ"...

און אַזוי איז טאַקע מיט דער צייט דער נאָמען „ענריקאָ גליצנשטיין" אַזוי פאָפולער געוואָרן אין גאַנץ איטאַליע, אַז ביי דער וועלט־אויסשטעלונג אין וועניעדיק (1926) האָבן די איטאַליענער אָפּגעגעבן „זייער" גרויסן קינסט־

לער אַ באַזונדערן פּאַוויליאָן פּאַר זיינע אַלע קונסט־ווערק און האָבן אויך באַשלאָסן אַרײַנצוטראָגן, באַלד נאָך דער אויסשטעלונג, זיין נאָמען אינעם ספּעציעלן קונסט־קאַטאַלאָג פון די גרויסע איטאַליענישע קינסטלער.

געוואָר־ווערנדיק, בעת דעם שלוס־באַנקעט פון דער אויסשטעלונג, אַז זיין נאָמען וועט אַרײַנגעטראָגן ווערן אין דעם דאָזיקן אָפיציעלן קונסט־קאַטאַלאָג אַלס איטאַליענער איז אונדזער הענעך פֿלוצים אויפגעשטאַנען, געבעטן ס׳וואָרט און אין קעגנוואַרט פון די אָנוועזנדיקע פּערזענלעכקייטן און פּאָר־שטייער פון דער איטאַליענישער רעגירונג, דערקלערט דאָס פּאָלגנדיקע:

„עס איז וואָר, אַז אַ גאַנץ גרויסן טייל פון מיינע שאַפונגען האָב איך לעצטנס געשאַפֿן אין דעם דאָזיקן ליבן לאַנד. ס׳איז אויך אַ פּאַקט און איך דערקלער עס עפנטלעך, אַז איך בין ממש פּאַרליבט, הן אין אייער הערלעך לאַנד מיט זיינע וווּנדערשיינע פּייזאַזשן און הן, באַזונדערס, אין אירע אײנווינער, וועלכע האָבן מיך אַזוי האַרציק אויפגענומען פונעם ערשטן טאָג פון מיין אָהערקומען צו אייך!

איך וויל אָבער, אַז איר, הויכגעשעצטע אָנוועזנדע, זאָלט וויסן, אַז איך — פּאַר מיר אַליין, — בין אַ יידישער קינסטלער, — אַ קינסטלער, וואָס איז שטאָלץ דערמיט, וואָס זיינע ברידער ציילן אים צו זייערע פּאָלקס־קינסטלער!

איר וועט מיר דעריבער פּאַרשאָפן אַ טאָפּלטן פּאַרגעניגן און אַ טאָפּלטן כבוד, ווען אין דעם נייעם קינסטלער־בוך וועט מיין נאָמען באַצייכנט ווערן אַלס „יידישער קינסטלער“...

אָט אַזוי האָט אויפגעטראָטן פּאַר דער גרויסער וועלט אונדזער יידישער פּאָלקס־קינסטלער הענעך גליצנשטיין. זכרונו לברכה!

אַ זייער טרעפלעכע כאַראַקטעריסטיק איבער גליצנשטיינס נאַטור גע־פינען מיר אין נייעסטן ווערק פון באַקאַנטן שוישפּילער זיגמונט טורקאָוו:

„גליצנשטיין איז געווען אַן אומרויקע נאַטור, אַ ברענענדיקער, דורכבויערנדיקער בליק, אַ בינטל נערוון, וואָס טרייבן די געדאַנקען מיט אַ נישט־געוויסן אימפּעט, האַסטיק באַוועגונגען מיט מאַגל אין זעלבסט־קאָנטראָל; אַן אַנאַרכיסטישע, אימפּולסיווע, קאָמפּלי־

צירטע קינסטלער־נאַטור — דאָס זענען געווען די אייגנשאַפטן פון־נעם קינסטלער גליצנשטיין אא״וו. — זיין אַטעליע איז געווען ווי אַן אָפּשפּיגלונג פון זיין נאַטור״.

(פון זיגמונט טורקאָוס בוך: „טעאַטער־זכרונות פון אַ שטור־מישער צייט״, זייט 102, דערשינען אין פּאַרלאָג „דאָס פּוילישע יידנטום״ אין אַרגענטינע).

אַ דאַנק גליצנשטיינס דערמאָנטער „אימפּולסיווער און קאָמפּליצירטער קינסטלער־נאַטור״ האָט ער אונדז איבערגעלאָזן, חוץ זיינע וועלט־באַקאַנטע מאָנומענטאַלע סקולפּטור־שאַפונגען, אויך ליטעראַרישע שאַפונגען און דווקא אין דער העברעישער שפּראַך.

.61

שמואל הירשנבערג אַלס מאָלער און אַלס ייִד

כאָטש דער צווייטער פונעם לאָדזשער „קינסטלער־טריאָ", שמואל הירשנבערג, איז געווען אַ גאַנץ אַנדער טיפּ מענטש ווי זיין חבר און שוואָגער הענעך גליצנשטיין און כאָטש ער האָט זיך פון אים אונטערגעשיידט הן אַלס קינסטלער און הן אין כאַראַקטער, איז ער אָבער אויפן געביט פון ייִדישקייט געשטאַנען אויפן זעלבן באָדן ווי גליצנשטיין.

והא־ראיה, פאָלגנדער פאַקט:

אין יאָר 1907, בעת דער נאַמען פון מאָלער שמואל הירשנבערג איז שוין געווען בעקאַנט, סיי מיט זיינע קונסטווערק אויף אוניווערסאַלע טעמעס און סיי מיט זיינע ייִדישע בילדער: „דער אייביקער ייִד", „אוריאל אַקאָסטאַ", „אסתר און המן", „פאַרנאַכט אין בית־המדרש", „שפּינאָזאַ", „ייִדישער בית־הקברות", „פרייטיק צו נאַכט", „דאָס דאָוונען אויפן פעלד", „די ישיבה", „יום־טוב אין געטאָ", „די מידע ייִדן", „די ייִדישע עמיגראַנטן" (באַקאַנט אַלס „דער ייִדישער גלות", פאַר וועלכן הירשנבערג איז באַערט געוואָרן אויף דער פאַריזער וועלט־אויסשטעלונג (1900) מיט דעם גאָלדענעם מעדאַל) און נאָך פיל אַנדערע בילדער, צוליב וועלכע די פאַליאַקן האָבן שוין אַריינגענומען זיין נאַמען אין דער רשימה פון זייערע גרעסטע פּוילישע קינסטלער.

אָט גראָד אין יענער צייט פאַרלאָזט הירשנבערג פלוצים אייראָפּע און מקיים־זייענדיק, ווי ער פלעגט דאָן זאָגן, דעם פּסוק: „לך לך מארצך, וממולדתך ומבית אביך" — פאָרט ער קיין ארץ־ישראל, וועלט דאָרט

די רעכטע האַנט פון פראָפעסאָר שאַץ אין דער „קונסט־שולע בצלאל", און דאָס נאָר, ווי הירשנבערג אַליין האָט זיך דאַן, בעתן געזעגענונגס־אָוונט אויסגעדריקט, כדי צו דינען דעם יידישן פאָלק מיט יידישער קונסט, אויף יידישע טעמעס און דווקא אין אונדזער ליב־טייער פאָטערלאַנד — ארץ־ישראל!

*
**

וועגן דעם מאָלער הירשנבערג דערציילט דער באַקאַנטער סקולפטאָר גליצענשטיין וואָס איז געווען זיין יוגנט־פרייַנד און שוואָגער, פאָלגנדעס:

„וועז איך בין צום ערשטן מאָל, אין יאָר 1887, אַריינגעקומען קיין לאָדזש, אין הויז פון הירשנבערגס עלטערן, בין איך דאַן אַלט געווען סך־הכל 17 יאָר. די גאַנצע משפּחה, מיט אירע צוועלף קינ־דער, האָט געווווינט אין צווייַ טונקעלע, פּייכטע שטובן.

די דערוואַקסענע קינדער האָבן מיר אַנגעוויזן אויף עטלעכע בילדער, וואָס זענען געהאַנגען אויף די וועגן, באַטאַנעדיק, אַן שום גאווה, אַז די בילדער זענען געמאָלן פון זייער ברודער שמואל, וואָס געפינט זיך אין מינכען.

באַלד אָבער האָבן זיי צוגעגעבן מיט שטאָלץ די באַמערקונג, אַז נאָך איינער פון זייער משפּחה, — דעם פּעטערס זון, דודזשע (דוד פרישמאַן...) געפינט זיך אויך אין אויסלאַנד און ער האָלט שוין אָפילו ביים פאַרעפנטלעכן אַ ספר אין העברעיש!"...

און גליצנשטיין דערציילט ווייטער:

„איך, וואָס כ'האָב אַזוי געשטרעבט צו ווערן אַ קינסטלער, האָב גאָר נישט געווווסט, אַז עס שטייט מיר פאָר צו פאַרבינדן אין דער דאָזיקער משפּחה דעם ריכטיקן „דרייַ־בונד" — הירשנבערג־פריש־מאַן־גליצנשטיין!

וועז כ'האָב זיך צום ערשטן מאָל באַגעגנט, אין יאָר 1888, מיט הירשנבערגן, בעת ער איז געקומען קיין לאָדזש, זיך אַביסל אָפּצו־רוען, האָב איך פאָר מיר געזען אַ זייער אינטעליגענטן יונגמאַן, שיין געקליידעט מיט אַ זיס־ליב־שמייכעלע אויף זיין אַריסטאָקראַ־טישן פּנים.

און אזוי זענען מיר מיט דער צייט באפריינדעט געוואָרן און אין איינעם פון אונדזערע אינטימע געשפּרעכן האָט ער מיר אַנטדעקט דעם סוד, אַז דאָרט, אין מינכען, הונגערט ער ממש!... און נישט איינמאָל שטילט ער זיין הונגער מיט די רינדלעך פון ברויט, וואָס זיינע קאָלעגן, די סטודענטן, לאָזן איבער אין דער קונסט־אַקאַדעמיע, נאָכדעם ווי זיי נעמען פון ברויט אַרויס דעם ווייכן טייל, מיט וועלכן זיי באַנוצן זיך אָפּצומעקן פון צייכן־פּאַפּיר די איבעריקע שטריכן פון זייערע צייכענונגען.

אַן ענלעכן גורל האָט געהאַט אויך מיין פריינד און קרוב דוד פרישמאַן. ביידע — אַזוי הירשנבערג ווי פרישמאַן, האָבן געהאַט אַ פאַרביטערט לעבן אין הויז פון זייערע עלטערן, בעת די עלטערן זענען געווען שותפים אין מסחר און נאָכדעם, ווי זיי האָבן נישט מצליח געווען זענען זיי זיך פאַנאַנדערגעגאַנגען, געוואָרן אויס שותפים.

ביידע יידישע קינסטלער האָבן גרויסע נאַציאָנאַלע פאַרדינסטן! פרישמאַן האָט געשאַפן וויכטיקע קולטור־ווערטן פאַרן יידישן פאָלק און הירשנבערג האָט געמאָלן בילדער וועלכע וועלן אייביק רעדן וועגן יידישן שעפערישן גייסט.

פרישמאַן איז געשטאָרבן אַ קראַנקער אין בערלין און הירשנבערג האָט אויסגעהויכט זיין איידעלע נשמה צוליב אַ מאַגן־קראַנקייט, אין דער שטאָט ירושלים, אויף דעם אָרט, וווּ ער האָט געוואָלט העלפן אויפשטעלן אַ נאַציאָנאַלע קונסט־שולע פאַר יידן".

(פון גליצנשטיינס אַרטיקל אין „לאָדזשער אַלמאַנאַך", ניו־יאָרק, 1934, זייטן 97 ביז 99).

און איצט, לאָמיר הערן וואָס זאָגט וועגן הירשנבערגן דער לייטער פון דער „בצלאל"־שולע אין ירושלים, מ. נאַרקיס.

פּראָפעסאָר שאַץ, וועלכער איז געקומען (1906) קיין ארץ־ישראל, כדי „צוזאַמענצושטעלן דאָ אַ גרופּע יידישע קינסטלער מיט „רוח־הקודש" און פרייַע מענטשן (בני־חורין) — יידישע קינסטלער, געזונט קערפערלעך און אויך גייסטיק און דערצו מוטיקע מענטשן", איז אין זיין אונטערנעמונג געווען זייער אייגנאָם.

בעת ער האָט באַשלאָסן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל האָבן אים נישט באַגלייט קיין שום יידישער קינסטלער פון די גלות־לענדער. און אַפילו אפרים ליליען, וואָס איז דאָן יאָ מיט אים מיטגעקומען, האָט עס געטון נאָר אַלס ציוניסט, וואָס איז געקומען זען ס׳לאַנד, אָבער נישט מיטן ציל צו נעמען אויף זיך דעם דאָזיקן גרויסן עול וואָס פֿראָפעסאָר שאַץ.

„נאָר איין מענטש —דערציילט נאַרקיס— האָט פֿראָפעסאָר שאַץ געפונען, אַ קינסטלער פון קאָפּ ביז די פיס, אַ קינסטלער פול מיט פֿאַרביטערונג, אַ מענטש וואָס האָט זיך אַנטוישט אין אייראָפּע — — שמואל הירשנבערג איז עס געווען (געבוירן 1866 נפטר געוואָרן אין 1908).

וועז הירשנבערג איז דערשינען אַלס מאָלער — האָט ער אַנ־ געהויבן זיין קונסט ווי אַ „פרעדיקער"; ער האָט געזומען שילדערן פול מיט ערנסט און ברוגז דאָס „באַדריקטסטע" פון צווישן די פעל־ קער — דאָס יידישע פאָלק!".

און ווייטער:

„מיט ביטערער שנאה און מיט אַ געביילטער פויסט פון זיין אָנגעוווייטיקטער נשמה, האָט הירשנבערג פאַרלאָזט אייראָפּע און געקומען אין 1907 קיין ירושלים, מיט אַ האַרץ פול מיט האָפענונג, צו שאַפן דאָ אין דער „בצלאל־שולע" יענעם קרייז פון קינסטלער, וועלכע זאָלן זיין דורך און דורך איבערגעגעבן דעם אייגעם דער־ הויבענעם אידעאַל — צו בילדן די ערשטע העברעישע אַקאַדעמיע פאַר קונסט.

שמואל הירשנבערג איז געקומען קיין ארץ־ישראל מיט נאָך אַ ציל: צו געפונען דאָ אַ היילונג פאַר זיין צעווייטיקטער נשמה, ווי אויך פאַר זיין קונסט, וועלכע ער האָט געוואָלט באַפרייען פון די „אַקאַדעמישע קייטן".

אָבער זיין נשמה איז שוין געווען צופיל נידערגעשלאָגן; ער האָט זיך ממש געאָפּפערט אין צעלט פון דער אַלגעמיינער קונסט, כדי צו שאַפן אַ ריין־יידישע קונסט — אַ קונסט וואָס רעדט צום האַרצן און וואָס באַלערנט...

פון זיין שטענדיקן הונגערן, איז ער קראַנק געוואָרן אויף אַ געפערלעכער מאָגן־קראַנקייט, פון וועלכער ער איז ליידער אַוועק פון דער וועלט.

ער האָט אָבער באַוויזן איבערצולאָזן אין דעם איינעם יאָר פאַר זיינע שילער זיין גרויסע לערע, וועלכע איז ביי זיי זייער געשאַצט און אָנערקענט!

הירשנבערג האָט איבערגעלאָזן אין האַרץ פון זיינע שילער אַ שטרעבן צו קונסט פון אַ קעניגרייך פון כהנים און פון אַ הייליקן פאָלק! (ממלכת כהנים וגוי קדוש)".

(פון דירעקטאָר נאַרקיס מאמר אין „ספר השנה של א"י", — תרצ"ד — זייטן 27־326).

אויסער פיל בילדער פון ארץ־ישראל, האָט הירשנבערג געמאָלן דאָ ספּעציעל תימנער, אַנטדעקנדיק, לויט זיין איבערצייגונג, אין זיי דעם טיפּ פון נאַטירלעכן יידן, אין קעגנזאַץ צום גלות־ייִד — דעם שטעטל־ייִד...

***

אָט דאָס איז געווען אונדזער נאַציאָנאַלער קינסטלער, שמואל הירשנבערג, וועלכער איז, ליידער, פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן, זייענדיק סך־הכל 42 יאָר אַלט. ער איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן „הר־הזיתים", אין ירושלים.

.62

לעאָפאָלד פּיליכאָווסקי, אַלס ייִד און אַלס קינסטלער

דער דּריטער פון דער דערמאָנטער קינסטלער־גרופּע איז געווען דער באַקאַנטער מאָלער לעאָפאָלד פּיליכאָווסקי, וואָס האָט זיך אַזוי באַ־רימט געמאַכט מיט זיינע בילדער, וואָס שילדערן דאָס לעבן פון די פּוילישן ייִדן, ווי: „יום־כיפּור", „דאָס דאָוונען אין שול", „אתרוג־בענטשן", „האַנדעל האַנדעל", „די ייִדישע פּרוי", „די לומדים", „שמע ישראל", „די ייִדישע חתונה", „די מידע ייִדן" און נאָך פּיל אַנדערע בילדער פון ייִדישן לעבן, פון וועלכע עס זעט זיך אַרויס די גרויסע ליבשאַפט פון דעם דאָ־זיקן ייִדישן קינסטלער צו זיין פאָלק און צו אַלעם וואָס איז אים ליב און הייליק.

כדי צו געבן דעם לייענער די מעגלעכקייט נענטער צו קענען דעם דאָזיקן ייִדישן קינסטלער, וועלן מיר דאָ ברענגען דאָס וואָרט וועגן אים פון זיין יוגנט־חבר דוד פּרישמאַן:

(אין זיין מאמר געווידמעט פּיליכאָווסקיס בילדער־אויסשטעלונג אין דער וואַרשעווער „זאַכענטאַ" אָפּגעדרוקט אין יעקב כהנס „העברי החדש").

„וואָס?! — לעאָפאָלד פּיליכאָווסקי? —
ניין! און בשום אופן ניין!
נישט „לעאָפאָלד", נאָר בפּירוש „לייבעלע"!
אָט אַזוי געדענק איך אים! און אַזוי זענען ביי אונדז ביידן אַוועק אונדזערע יוגנט־יאָרן.

געדענקסטו נאך, לייבעלע, וואס מיר פלעגן אפטון אין שמעון־בער פאמפערס דאך־שטוב?... און צי געדענקסטו נאך דעם לאדזשער „סטאוו" (טייך „לודקא") אין די פרייטיק־פארנאכטן און וואס פלעגט זיך אין אים טובל זיין? און דעם „מילשער־וואלד" געדענקסטו נאך? און ווי אזוי מיר ביידע פלעגן זיך אין אים אריינקריגן?

און ווי ארום אונדז זענען געווען די רויך־קוימענס פון די פאבריקן, און דער וואלקן־זייל פון רויך און די שטיקנדיקע לופט, וואס ארום די שטענדיקע געשפרעכן וועגן „קעטע און שוס"?

איך רעד דאָ וועגן אונדזער געבורטסשטאט לאדזש! און אין די הערצער פון אַ צוויי־דריי איינצלנע „אויסנאם־לאדזשער" וועבן זיך דאן חלומות פון קינסטלער...

צי געדענקסטו דאס אלץ, לייבעלע?

**
*

פרישמאן שרייבט ווייטער:

„עס איז אַ רעטעניש און עס וועט אויך בלייבן אן אייביק רעטעניש, ווי אזוי דווקא אזא שטאט ווי לאדזש האט ארויסגעגעבן פון זיך אזא גרויסע צאל קינסטלער!

אך ווי לאנג איז שוין די צייט זייט יענע יוגנט־יארן!

דו, לייבעלע, ביסט דורך דער צייט געווארן א מאלער, און איך — לאך נישט פון מיר און פון מיין דלות — איך בין געווארן א יידישער שרייבער; און מיט אונדז ביידן איז געווען נאך איינער, דער דריטער פון אונדזער יוגנט־קאלעגיום — שמואל הירשנבערג האט ער געהייסן.

אוי, שמואל הירשנבערג, נעבעך! — איך מוז אויף אן אויגנבליק אוועקלייגן די פעדער פון האנט און אויפשטיין!

לאמיר אקארשט אפגעבן כבוד זיין אנדענק! — כבוד א קינסטלער, וואס איז פריצייטיק געשטארבן!

**
*

„אט קומען מיר אריין אינעם קונסט־טעמעפל „זאכענטא" און פון אלע וועגט קוקן אויף אונדז לייבעלע פיליכאווסקיס בילדער:

פֿאַרטרעטן, פֿייזאַזשן, פֿאַרשידענע קעפּ צום שטודירן, לאַנדשאַפֿטן און באַזונדערס די בילדער פֿון יידישן לעבן.

און דאָס וואָס פֿאַרוווּנדערט צוממערסטן ביי פֿיליכאָווסקין איז זיין כסדרדיקער אַריבערגיין פֿון איין שולע אין אַ צווייטער.

איר וועט אפשר וועלן אורטיילן דערפֿון, אַז דער קינסטלער איז נאָך מיט זיך נישט פֿאַרטיק, און ער זוכט כסדר נאָך און נאָך? — האָט איר, דאָכט זיך מיר, אַ גרויסן טעות!

ווייל ווער ס׳פֿאַרטיפּט זיך גוט אין דעם, זעט ער אויך אין דעם אַ יידישע אייגנשאַפֿט. אויך דאָס איז געווויס אַ טייל פֿון „קאָסמאָפֿאָליטיזם", וואָס איז אַזוי טיף איינגעוואָרצלט געוואָרן אין דער יידישער נאַטור, אַז ער איז ביי אים געוואָרן אומעטום אַן אמתער בן־בית...

אָט האָבן מיר פֿאַר זיך פֿיליכאָווסקיס אויסגעצייכנט בילד „זמן שמחתנו", — אַ בילד וואָס איז שיין, ממש צום שטוינען! ווייל וויפֿל עס זענען דערויף די צאָל פֿון די קעפּ, אַזוי פֿיל איז אויך די צאָל טיפּן אויף דעם בילד; און וויפֿל טיפּן עס זענען אויפֿן בילד, אַזויפֿיל פֿאַרשידענע וועלטן זענען אויך פֿאַראַן!

און די אַלע באַזונדערע וועלטן פֿאַריניקן זיך, זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אין אַין איינציקע וועלט, — אין דער יידישער וועלט!

דאָס בילד איז: סוכות אין שול, בעת די יידן האַלטן אין זייערע הענט לולבים און אתרוגים און זיי זענען פֿריילעך. דער יום־טוב־פֿאַרגעניגן איז אויסגעגאָסן אויף יעדן פּנים, אַפֿילו אויף די גאָר פּיצינקע קינדערלעך. אַלע, אַלע זענען זיי פֿריילעך! און דאָך — — —

דאָך הערט זיך אין געהיים די שטימע פֿון אַ „בת־קול", וואָס איז פֿול מיט טיפֿן טרויער און אַפֿילו מיט אַביסל איראָניע, וועלכע ברומט שטילערהייט: ווי, ווי צו אונדז און צו אונדזער לעבן — אויף וואָס משטיינס־גלעזאָגט מיר האָבן עס פֿריילעך צו זיך"...

דאָן שילדערט פֿרישמאַן אויך אַנדערע בילדער, באַזונדערס זיין באַרימטן „שמע ישראל" און ער זאָגט:

„דעם ציל, וואָס דער קינסטלער האָט זיך געשטעלט מיט דעם דאָזיקן בילד איז גענוג שווער, באַזונדערס דער מאָמענט, וועו דאָס

קול פונעם הייליקן ווארט „אחד" דארף זיך הערן און דורכדרינגען ביז אלע ווינקלען און שוועבן אין דער גאנצער לופט פון דער שול; און איצט האבן מיר אט דעמדאזיקן אינטערעסאנטן מאמענט אויסגענוצט אויפן ליינונט אין די פארשידענע פנימער וואס אויפן בילד.

אט, למשל, זעט מען דעם דאזיקן מאמענט אין פנים פונעם ערשטן, דורך צוזאמענעמען ערנסט די כוונות זיינע; ביים צווייטן — מיט זיין אויסערגעווינלעכער התלהבות; ביים דריטן — אין זיין אויפריכטיקן יידישן קרעכץ; ביים פערטן — דווקא מיט דעם שווייגן פון זיין צעווייטיקט פנים, א פנים, וואס מאנט און פארלאנגט פון רבונו־של־עולם א דין־וחשבון פאר אלע אונדזערע צרות — די צרות פון יידישן פאלק!...

דער רושם איז גרויס און אויך זייער שטארק!".

און נאכדעם, ווי פרישמאן שאצט אפ אויך אלע איבעריקע בילדער, בלייבט ער שטיין ביי די „מידע יידן" און זאגט:

„מידע יידן" — יידן וואס זענען זייער, זייער מיד, א צווי־ טויזנט־יאריקע מידקייט פון יידישן גלות! א מידקייט פון יידן וואס זענען לעבן־געבליבן נאך שחיטות, רציחות און פאגראמען און איצט — וואנדערנדיק ווייט, ווייט — זענען זיי אין מיטן א וועג און רוען נע־ בעך אויף זיערע פעקלעך — דאס ביסל „„בעטל"", וואס איז זיי גע־ בליבן פון זייער גאנץ פארמעגן...

און פרישמאן ענדיקט מיט פאלגנדע ווערטער:

„פיליכאווסקי איז פאקטיש געווען רייף געווארן; אבער דער עיקר פון אלע זיינע שאפונגען באווייזט אונדז, אז ער איז א מענטש מיט אן אויסגעצייכנטער קולטור און מאלט מיט א גרויסער און פילפאכיקער אינטעליגענץ".

(פון פרישמאנס ארטיקל איבער פיליכאווסקין אין „העברי החדש", דערשינען אין יאר 1912).

**
*

די ביאגראפיע פון לעאפאלד פיליכאווסקי איז ענלעך צו דער ביא־ גראפיע פון הירשנבערגן:

נאָך פיל יאָרן וואָנדערן האָט ער זיך באַזעצט אין פּאַריז, און נאָכדעם ווי זיין הויז איז ביים ערשטן וועלט־קריג (1914) צעשטערט געוואָרן, איז ער, נאָך פיל צרות און ליידן געקומען קיין לאָנדאָן און טאַקע דאָרט געשאַפן זיינע אויסגעצייכנטע זאַכן.

דער נאָמען פּיליכאָווסקי איז באַלד אין ענגלאַנד זייער פּאָפולער געוואָרן און זיינע בילדער האָבן באַקומען אָפּנעמער אין די בעסטע קרייזן פון לאָנדאָן.

און גראָד דעמאָלט שליסט ער פלוצים זיין אָטעליע, פּאַקט זיינע כלים און מאָל־צייג און פּאָרט (אין יאָר 1925) קיין ארץ־ישראל, צוזאַמען מיט לאָרד באַלפור, כדי אָנטיילצונעמען אין דער גרינדונג פון דעם העברעישן אוניווערסיטעט און — ווי ער האָט זיך אַליין אויסגעדריקט:

„כדי צו פאַראייביקן פאַרן יידישן פאָלק דאָס דאָזיקע היסטאָרישע געשעעניש, וועלכער איז דאָך דאָס גרעסטע קולטורעלע געשעעניש אין דער יידישער געשיכטע, זייט דער גרינדונג פון „יבנה"!

(פון פיליכאָווסקיס רעדע, בעת אַ טיי, וואָס איז געגעבן געוואָרן לכבוד אים אין תל־אביב, אין דער ווינונג פון מחבר — א. ט.).

***

פיר חדשים צייט, לערך, איז פיליכאָווסקי דאָן געזעסן אין ארץ־ישראל, ביז ער האָט פאַרענדיקט דעם סקיץ צום מאָנומענטאַלן ווערק, „די דערעפענונג פון דעם אוניווערזיטעט אויפן הר־הצופים".

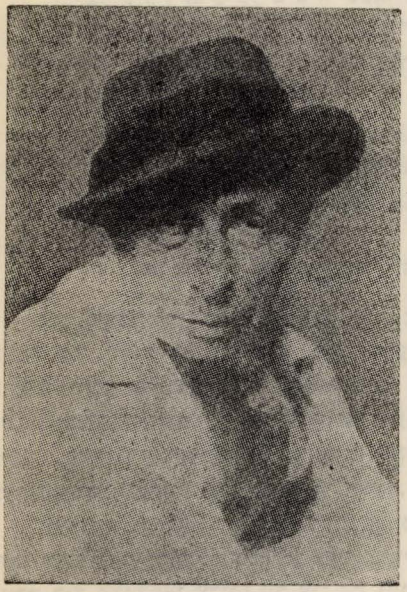
דערנאָך האָט ער נאָך אַוועקגעגעבן דעם דאָזיקן היסטאָרישן בילד מיזאַמע אַרבעט, לערך 3 יאָר, אין זיין לאָנדאָנער אָטעליע, ווואָהין עס זענען געקומען פאָזירן פאַרשידענע פערזענלעכקייטן, מיט באַלפורן אין דער שפּיץ.

דאָס בילד איז געווען אויסגעשטעלט אין ענגלאַנד און עס זענען געקומען עס זען און באַוווּנדערן די וויכטיקסטע פערזענלעכקייטן און רעגירונגס־לייט פון ענגלאַנד.

***

אַ זייער אינטערעסאַנטע כאַראַקטעריסטיק איבער פיליכאָווסקין, גיפינט מען אין בוך „פויילישער ייד אין אַמעריקע", פון יאָר 1944:

„פיליכאָווסקי האָט בעת זיין לעבן געמאַלן כמעט אַלע גרעסטע יידישע פערזענלעכקייטן פון זיין דור: אחד־העם, ביאַליק, סאָקאָלאָוו, איינשטיין, ווייצמאַן, הרב עהרענפריין, מאַקס נאָרדאָו, הערבערט סעמועל, טשלענאָוו, אוסישקין, זאַנגוויל, אא״וו

◈

לעאָפאָלד פיליכאָווסקי

◈

אָבער זיין וועלט־רום האָט ער דערוואָרבן דורך דעם באַרימטן בילד „די דערעפענונג פון דעם העברעישן אוניווערזיטעט אין ירושלים״, אין וועלכן ער האָט פאַראייביקט אויף אַ זייער לעבעדיקן און פייערלעכן אופן דאָס דאָזיקע היסטאָרישע געשעעניש און צוזאַמען דערמיט אויך די הערלעכע געשטאַלטן פון די חשובסטע יידן און נישט־יידן פון דער וועלט.

אין יולי 1927 איז דאָס דאָזיקע מאָנומענטאַלע ווערק (אויפן ווונטש פון קעניגלעכן הויף), אַריינגעבראַכט געוואָרן אין בירמינג־

האָם־פּאָלאַק, ווו עס איז געבליבן עטלעכע טעג צו דער אָבסערווירונג פון ענגלישן קעניג און זיין פאַמיליע.

אָט דאָס אַליין איז שוין געווען אַ געשעעניש, איבער וועלכן כמעט די גאַנצע ענגלישע פּרעסע האָט געשריבן. דער „טיימס", ענ־דיקנדיק זיין אַרטיקל מיט אַ שטאַרקן לויב פאַר דעם דאָזיקן פּראַכט־בילד, וואָס איז, לויט זיין מיינונג, דורך און דורך געזאָפט מיט גייס־טיקער פייערלעכקייט פון יידישער נאַציאָנאַליטעט, גיט צו פאָל־גנדעס:

„עס איז אַ גרויסער ספּק, אויב ווער עס איז פון די נישט־יידישע קינסטלער, וואָלט אימשטאַנד געווען אויפצופאַסן און אויס־דריקן אויפן לייוונט דעם געהויבענעם גייסט פון אָט דעם דאָזיקן היסטאָרישן געשעעניש!".

(פון אַרטיקל אין „פּוילישער ייד אין אַמעריקע", זייטן 29—32, 1944).

אין דעמזעלבן ספּר געפונען מיר אין זיין ענגלישער אָפּטיילונג אַ מאמר פון וועלכן, וועלכער גיט איבער נאָך עטלעכע אינטערעסאַנטע פּרטים וועגן פּיליכאָווסקין. באַזונדערס, אַז אַלס אָנערקענונג פאַר זיינע קונסט־אַרבעטן, האָט די פּראַנצויזישע רעגירונג געקויפט זיין בילד „יום־כיפּור" פאַרן לוקסעמבורגער מוזעאום און פון דאָרט איז עס שפּעטער אי־בערגעפירט געוואָרן אין פאַריזער לווור.

וועלכער גיט אויך איבער דעם פאַקט, אַז דער „גייסטיקער פאָטראָן", וואָס האָט געגעבן פּיליכאָווסקין דעם שטויס צו ווערן אַ מאָלער, איז געווען טאַקע דוד פּרישמאַן אַליין! ער איז עס געווען דער, וואָס האָט אים געהאָלפן באַקומען געלט אויף זיין שטודיום אין מינכען און ער האָט אים אויך געהאָלפן פאָרן קיין פאַריז.

***

דאָס דערמאָנטע מאָנומענטאַלע בילד „דערעפענונג פון דער ירושלימער אוניווערזיטעט" האָבן זיינע יורשים באַהאַלטן פאַר די נאַציס און עס גע־בראַכט קיין ירושלים, אַלס מתנה פאַר דעם אוניווערזיטעט, צו זיין 25־יא־ריקן יובילעאום. און טאַקע דעמאָלט (1950) האָט דער תל־אביבער שטאָט־

ראַט פאַראייביקט זיין נאָמען מיט אַ „רחוב לעאָפאָלד פּיליכאָווסקי!".

צום שלוס לאָמיר דערמאָנען די כאַראַקטעריסטישע ווערטער, מיט וועלכע נחום סאָקאָלאָוו האָט אָפּגעשאַצט די דערמאָנטע דריי לאָדזשער קינסטלער:

„אַלץ וואָס די שרייבער האָבן געשריבן וועגן יידישן לעבן אין פּוילן, סיי אין ביכער, און סיי אין בראָשורן, צייטונגען, זשורנאַלן, פּעליעטאָנען און לידער, — אָט דאָס אַלץ האָבן פאַראייביקט פּאַרן יידישן פּאָלק אויפן לייוונט די דריי לאָדזשער קינסטלער, מיינע פּערזענלעכע פריינד: גליצנשטיין, הירשנבערג און פּיליכאָווסקי.

אַלע דריי האָבן זיי איבערגעלאָזט אונדזער פּאָלק ממש אַן אוצר פון בילדער, צייכענונגען און סקולפּטורן, וואָס מ'קאָן זיי נישט אָפּשאַצן, נישט מיט ווערטער און אָפילו נישט מיט דער „אינטערנאַציאָנאַלער שפּראַך" — מיט געלט"...

(פון סאָקאָלאָווס רעדע, בעת אַ באַנקעט לכבוד אים אין טעמפּלהאָפס רעסטאָראַן).

.63

לאָדזש, — די וויג פון דער העברעישער „הבימה"
און העברעישער מוזיק

ווייניק יידן ווייסן, אַז די ערשטע שפּראָצן פון דער „העברעישער הבימה" און פון דער העברעישער מוזיק האָבן אויפגעשפּראָצט און זיך אַנטוויקלט דווקא אין דער אינדוסטריע־שטאָט לאָדזש. אָט דאָ, אין לאָדזש, זענען פאַרזייט געווארן די ערשטע קערנדלעך פאַר העברעישער מוזיק און אין לאָדזש איז אויך ס׳ערשטע מאָל פּראָקלאַמירט געווארן דער גע־דאַנק וועגן אַ העברעישער „הבימה".

פאַר אונדז אַלע וואָס האָבן געגלייבט אין דער אויפלעבונג פון אונ־דזער פאָלק און זיין קולטור, איז טאָקע דאָס דערשיינען פון דעם ערשטן העברעישן כאָר און פון ערשטן העברעישן דראַמאַטישן קרייז און טעאַטער געווען אַזאַ איבערלעבעניש, וואָס קאָן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

אָבער איידער מיר טרעטן צו צו דערציילן וועגן דאָזיקן געשעעניש, לאָמיר ערשט זען, ווי ס׳האָט דאַן בכלל אויסגעזען אין לאָדזש דער מצב פון העברעיש:

„די פּראָפּעסיאָנעלע פּעסימיסטן האָבן געשאָקלט מיט די קעפּ און פּאַראויסגעזאָגט אַ ביטערן דורכפאַל. ראשית, צוליב דער אומ־מעגלעכקייט צו געפינען העברעיש־קענענדיקע שוישפּילער, והשנית, צו ברענגען פובליקום מער ווי די פּאָר מניינים בטלנים, וואָס קאָנען לשון־קודש, שלישית, סתם צוליב נעגאַטיוויזם באַציונג צום אויפלעבן אַ טויטע שפּראַך אין דער צייט וואָס מ׳האָט מאַמע־לשון, יידיש,

אפגערעדט שוין פון אן אבות־אבותינו־לשון, רוסיש אדער דייטש, וואס איז אזוי איינגעבאקן געווארן אין הארצן פון א סך לאדזשער יידן".

(פון צפורה קאצענעלסאן־נאכומאווס בוך וועגן איר ברודער יצחק קאצענעלסאן. דערשינען אין דער ביכער־סעריע „דאס פוילישע יידנטום", בוענאס־איירעס).

***

ס'איז נישט שייך איצט צו רעדן וועגן דער קינסטלערישער זייט פון די דאזיקע ערשטע אויפטריטן פון כאר און דראמאטישן קרייז. איינס אבער קען איך יא זאגן, אז די אויפטריטן פון די דערמאנטע צוויי קונסט־צווייגן אין העברעיש זענען דעמאלט געווען די גרעסטע אויפמונטערונג־בשורות פאר אלע וואס די נאציאנאלע קולטור פון יידישן פאלק איז זיי געווען ליב און טייער.

אט וואס עס שרייבט וועגן דעם דער באקאנטער לאדזשער שריפט־שטעלער אברהם לעווינזאן ז"ל:

„א גאנץ באזונדער קאפיטל אין דער געשיכטע פון דער „העב־רעישער באוועגונג" נעמט ארום אויך די העברעישע מוזיק, וועלכע איז פארפאסט געווארן אין העברעיש דורך יידן און אפילו דורך נישט־יידן און איז אויפגעפירט געווארן דורך יידישע קינסטלער.

צו דער פארשפרייטונג פון דער העברעישער פאלקס־מוזיק האט זייער פיל צוגעהאלפן דער מוזיקאלישער פארבאנד „הזמיר", וואס איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1909 אין לאדזש און שפע־טער ערשט אויך אין וואַרשע און אין אנדערע שטעט.

זייער פאפולער זענען דעמאלט געווען די העברעישע שאפונ־גען פון די יונגע קאמפאזיטארן זילבערץ, בענצמאן (שעפער פון דער ארטאריע „פלשתים" און פון דער אפערע „די יידן") ליאוו, דאווי־דאוויטש און אנדערע.

דער לאדזשער „הזמיר" האט זיך אויך באריימט געמאכט דער־מיט, וואס ער האט אויפגעפירט אין העברעיש (אונטער דער לייטונג פון ח. יאנאווסקי), צום ערשטן מאל אין דער וועלט די ארטאריעס

פון הענדעל, היידן, מענדעלסאָן און אַנדערע. די טעקסטן האָט דאַן איבערגעזעצט אין העברעיִש דער פּאָעט יצחק קאַצענעלסאָן.

אין יאָר 1912 איז אויך אין פּעטערבורג אויפגעפירט געוואָרן אין העברעיִש די אָפּערע „שמשון און דלילה" און נאָכן ערשטן וועלט־קריג האָט אויף דעם געביט זיך אָנגעהויבן אַ געוויסע טע־טיקייט אויך אין אַנדערע ערטער".

(פון לעווינזאָנס בוך „התנועה העברית בגולה", זייטן 48—847).

ער, אברהם לעווינזאָן ז"ל, וואָס האָט פּערזענלעך אַקטיוו אָנטייל גענומען אין די אַלע ענינים, דערציילט אונדז אינעם זעלבן אינטערעסאַנטן ווערק זיינעם, דאָס פּאָלגנדיקע:

„איינע פון די ערשטע העברעיִשע „טעאַטער־הבימות" אין די גלות־לענדער, איז געווען די „לאָדזשער העברעיִשע הבימה" („הבימה העברית הלודזאית"), וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1910, און וועלכע האָט עפנטלעך פּראָקלאַמירט די אַנטשטייאונג פון דער העברעיִשער „הבימה"!

די ליטעראַרישע לייטונג איז דאַן געווען אין די הענט פון פּאָעט יצחק קאַצענעלסאָן און די ערשטע אַרטיסטן זענען געווען יונגע אַמאַ־טאָרן, ווי: י. לעוו, י. קאַצענעלבויגן, י. מ. ניימאַן (היינט אין ישראל), אברהם לעווינזאָן, זלמן זילבערצווייג, י. יעדוואַב, אאַ"וו.

גרויס דערפאָלג האָט די „לאָדזשער הבימה" געהאַט, נאָכדעם ווי מ'האָט איינגעלאַדן דעם באַוווּסטן אַרטיסט יוליוס אַדלער און זיין פרוי אַמאַליע, ווי אויך זאַסלאַווסקי, זילבערבערג און גנעסין, וועלכע האָבן אויפגעפירט „דאָס נייע געטאָ" פון הערצלען, „אוריאל אַקאָס־טאַ" פון גוצקאָוו, אאַ"וו.

גאַנץ באַזונדערס האָט זיך די „לאָדזשער הבימה" באַוווּסט גע־מאַכט בעת זי איז אין יאָר 1913 איינגעלאַדן געוואָרן צו שפּילן אין ווין פאַר די מיטגלידער פון 11טן ציוניסטישן קאָנגרעס, ווי אויך נאָכדעם ווי זי האָט פאַרגענומען אירע טורנעען איבער פאַרשידענע שטעט, ווי: וואַרשע, טשענסטאָכאָוו, באַראַנאָוויטש, פּינסק, מינסק, האָמעל, באָברויסק, ווילנע אאַ"וו, ווו דאָס אויפטרעטן פון איר איז

פאַרוואַנדלט געוואָרן ממש אין אַ יום־טוב און במילא אויך אין אַ נצחון־אַקט פאַרן אויפלעבונגס־געדאַנק פון דער דראַמאַטישער העב־רעיִשער קונסט.

אין 1911 איז אויך אין ביאַליסטאָק געגרינדעט געוואָרן אַ העברעיִשע בימה און אין 1913 האָבן גנעסין, צמח און חנה ראָווינאַ געפרווט שאַפן אַ העברעיִשע בימה אויך אין וואַרשע".

(דאָרט ז"ז 241—243)

.64

גלענצנדער דערפאָלג פון דער „לאָדזשער הבימה"

ווי ווייט דאָס אויפטרעטן פון דער „לאָדזשער הבימה" האָט צו יע־
נער צייט געווירקט אויפן נאַציאָנאַלן יידנטום פון גאַנץ פוילן און רוס־
לאַנד, קאָן מען זען פון יערלעכן באַריכט, וואָס איז פאַרעפנטלעכט גע־
וואָרן אין פּעטערבורגער העברעישן זשורנאַל „השפה", וואָס איז זיינער־
צייט געווען דער אָפיציאָז פון „חובבי שפת עבר" אין גאַנץ רוסלאַנד.

געבנדיק אַן איבערבליק וועגן אַלעם, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין
רוסלאַנד און אין פוילן אין פאַרלויף פון יאָר 1910/11 אויפן געביט פון
העברעישער קולטור און דערציונג אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון די
דערמאָנטע ביידע לענדער, — ווידמעט דער באַקאַנטער שריפטשטעלער
און רעדאַקטאָר פון „דערמאָנטן אַרגאַן, יהודה סאָלאָדוכא, אַ גאַנץ באַזונ־
דער קאַפּיטל אויך דער „העברעישער הבימה" און ער הייבט אָן דעם
דאָזיקן קאַפּיטל מיט פאָלגנדער אייגלייטונג:

„די העברעישע סצענע דערמאָנט, וואָס אַמאָל מער פּלאַץ
ביי די יידישע מאַסן! זי אַנטוויקלט זיך מיט אַן אויסערגעווייגלעכער
גיכקייט, פאַרבעסערט זיך כסדר און ווערט צו־ביסלעך איינע פון די
וויכטיקסטע פאַקטאָרן אויף צו פאַרשפרייטן די העברעישע שפּראַך,
וויזנדיק דערביי צומבולטסטן, אַז העברעיש הייבט אָן אויפסניי ווערן
אַ לעבעדיקע שפּראַך, אא"וו

ערשט מיט אַ יאָר צוריק איז געמאַכט געוואָרן דער ערשטער
פרוּוו צו שפּילן אין העברעיש אַ טעאַטער־שטיק אין לאָדזש.

מיט דער באַטייליקונג פון אונדזער פיליאַל „אגודת חובבי שפת עבר בלודז" און מיט איר הילף, איז דאָרט, דורך אַ גרופּע אַמאַטאָרן אויפגעפירט געוואָרן, אין אָנהייב פון פאָריקן ווינטער (1910 — א. ט.), אין איינעם פון די לאָדזשער גרעסטע טעאַטערס, דאָס באַקאַנטע טעאַטער־שטיק „אוריאל אַקאָסטאַ", אין העברעיש.

דאָס איז געווען אַזאַ געשעעניש, אַז אַפילו אַזעלכע וואָס פאַר־נעמען זיך נישט מיט דער אויפלעבונג פון אונדזער שפראַך, און זענען צו איר פולשטענדיק גלייכגילטיק, זענען געקומען זען דאָס גרויסע וווּנדער, ווי אַזוי אַ שפראַך, וועלכע איז געראָטן געווָארן ווי אַ געשטאַלטענע, איז אויפסניי לעבעדיק געוואָרן און דערשיינט שוין אַפילו אויף דער טעאַטער־בינע, גלייך ווי אַלע אַנדערע לע־בעדיקע שפראַכן.

די העברעיש שפראַך איז בייגעשטאַנען דעם נסיון: די פיל פאַרזאַמלטע זענען אַוועק אויסערגעווינלעך צופרידן, און דער ציל פון דער העברעישער „הבימה" איז פולשטענדיק דערגרייכט גע־וואָרן!".

(פון זשורנאַל „השפה", יאָר 1912, קאַפּיטל: „הבימה העברית", ז' 105).

שילדערנדיק מיט וואַרעמע ווערטער דעם שטאַרקן איינדרוק, וואָס די דאָזיקע ערשטע פאָרשטעלונג האָט געמאַכט אויף אַלע, און דעם התּ־להבות וואָס דאָס היסטאָרישע געשעניש האָט אַרויסגערופן אין די נאַ־ציאָנאַל־יידישע קרייזן פון לאָדזש און איר אומגעגנט, גיט סאַלאָדוכאַ אַ קורצן איבערבליק וועגן דער לאָדזשער „הבימה" און אירע גרינדער, מיט פאָלגנדע ווערטער:

„אַבער די „חובבי הבימה העברית בלודז" האָבן זיך נישט באַגנוגנט בלויז מיט דעם דאָזיקן דערפאָלג, זיי האָבן כסדר זיך באַמיט די פאָרשטעלונגען פון דער „הבימה" צו פאַרבעסערן און צו פאַרשענערן, צוציענדיק די באַוווסטע אַרטיסטן: ר. זאַסלאַווסקי, וו. זילבערבערג און אויך די ארץ־ישראל אַרטיסטן, אסתרין, גנעסין און פראַנק, וועלכע זענען שוין פראָפעסיאָנעלע אַרטיסטן.

די גאַנצע לייטונג פון דער דאָזיקער גרופּע האָט אויף זיך גע־נומען דער באַליבטער יונגער פּאָעט יצחק קאַצענעלסאָן, וועלכער

האָט באַשלאָסן צו מאַכן מיט זיין טרופּע אַ טורנע איבער פּאָר־שידענע שטעט פון פוילן און רוסלאַנד.

אַזוי האָט די „לאָדזשער הבימה" אויפגעפירט ס׳ערשטע (דעם 14טן מאַי) אין קאָמינסקיס גרויסן טעאַטער פון וואַרשע „אוריאל אַקאָסטאַ", ביי אַ פול־געפּאַקטן זאַל, אין וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען די אָנגעזעענסטע יידן פון שטאָט און אַפילו אַזעלכע, וואָס דאָס יידישע טעאַטער האָט זיי נאָך קיינמאָל נישט געזען... און דאָס זעלבע האָט זיך אויך איבערגעחזרט אין לאָדזש, ביי דער צווייטער פּאָר־שטעלונג פון 4טן יוני, וועז דוד פרישמאַן האָט געהאַלטן אַ שיינעם פּאָרטראָג וועגן „אוריאל אַקאָסטאַ".

(השפה, ז׳ 106)

נאָך לאָדזש און וואַרשע, האָט די „לאָדזשער הבימה" געמאַכט אַ טורנע איבער פּאָלאָנדע שטעט: טשענסטאָכאָוו, באַראַנאָוויטש, פינסק (דעם 16טן יוני), באָברויסק, האָמעל (24סטן יוני), מינסק (25סטן יוני), ווילנע (30סטן יוני) און שפּעטער אין נאָך 30 רוסישע שטעט, וווּ די שמחה איז געווען אומגעהייער גרויס צו זען דעם ווונדער פון דער ווידער־אויפלעבונג פון אונדזער נאַציאָנאַלער שפּראַך!

די זאָלן זענען אומעטום געווען איבערפולט, באָזונדערס אין האָמעל, וויל אַהער זענען געקומען יידן פון אַלע אַרומיקע שטעט, און די פרייד איז געווען אומבאָשרייבלעך, און פיל באָזוכער האָבן זיך מתיר געווען און געמאַכט אַ „שהחיינו"!

דער אָרטיקער רב כאָווין, האָט געהאַלטן אַ וואַרעמע רעדע אין העברעיש און דאָנקנדיק די שפּילער, באָזונדערס קאָצענעלסאָנען ווי דעם גרינדער פון דער הבימה, האָט ער דערקלערט די וויכ־טיקייט פון די פּאָרשטעלונגען ביים דערציען די קומענדיקע דורות אין נאַציאָנאַלן גייסט".

(דאָרט, ז׳ 106)

ענדיקנדיק דעם דאָזיקן אויספירלעכן באָריכט, מיט לויב און אָנטונג פּאָר דער לאָדזשער יוגנט, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן דעם הויכן אידעאָל, דערקלערט סאָלאָדוכאָ, אַז „די לאָדזשער הבימה" מאַכט פּאָקטיש די

גרעסטע אַגיטאַציע פאַרן אויפלעבן פון אונדזער אַלטער היסטאָרישער שפּראַך, וועלכע טרייסלט פון זיך אָפּ דעם שטויב און נעמט אויפסניי אויפלעבן".

***

אַ זייער אינטערעסאַנטן באַריכט וועגן די פאַרשטעלונגען פון דער „לאַדזשער הבימה" אין אַדעס, געפינען מיר אין קאַפּיטל „ווי גאָט אין אַדעס", וואָס עס האָט פאַרעפנטלעכט אין איר בוך „יצחק קאַצענעלסאָן, זיין לעבן און שאַפן", די שוועסטער פון דעם דיכטער, צפורה נאַכומאָוו, וועלכע איז געווען די מיטגרינדערין און מיטשפּילערין פון דער זעלבער הבימה.

באַשרייבנדיק די הכנות צו דער פאַרשטעלונג אין אַדעס, — די שטאָט ווו יצחק האָט זיך געהאָט באַקאַנט מיט מענדעלען, שלום־עליכמען, ביאַליקן, זשאַבאָטינסקין, באַראָכאָוון, ברענערן, יעקב פיכמאַנען, יהודה שטייַנבערגן און ראַוויטשקין, דערציילט די שרייבערין דאָס פאָלגנדע:

„דער ספּעקטאַקל איז אַדורך מיט איבערראַשנדיקן דערפאָלג, אַ דונער פון אַפּלאָדיסמענטן האָט באַגלייט אַלע סצענעס און אַרטיסטן. עס איז געווען אַן אמתער טריאומף פון דער „לאַדזשער הבימה". ביאַליק האָט זיך אויף דער סצענע צעקושט מיט יצחקן און ס׳פּובליקום האָט זיך נישט געוואָלט פאַנאַנדערגיין. מ׳האָט כסדר געשריגן: „הידד קאַצענעלסאָן"!

יצחק האָט ביאַליקן געכאַפּט פאַר דער האַנט און ביידע האָבן זיי געמוזט רעדן. און ביאַליק האָט זייער ענטוזיאַסטיש געערעדט, וועגן דער היסטאָרישער מיסיע און חלוצישן אויפטו פון יצחקס „לאַדזשער הבימה" פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער העברעישער שפּראַך און ייִדיש־נאַציאָנאַלן רענעסאַנס".

(זייט 204 פון דערמאָנטן בוך, דערשינען אין פאַרלאָג „דאָס פּוילישע ייִדנטום").

אָבער צום מערסטן פאָפולער איז די „לאַדזשער הבימה" געווארן אין דער עסטרייכישער הויפּטשטאָט ווין, — אין דער שטאָט, וואָס האָט געשמט מיט איר קונסט, מוזיק, טעאַטער אאַ״וו.

**
*

ווי מיר האָבן שוין פריִער דערמאָנט, איז די „לאָדזשער הבימה" פאַרבעטן געווארן אין יאָר 1913 קיין ווין, כדי צו שפילן פאַר די דעלע־גאַטן און געסט פון 11טן ציוניסטישן קאָנגרעס.

די הבימה האָט, זעלבסטפאַרשטענדלעך, די דאָזיקע איינלאָדונג אָנ־גענומען און האָט טאַקע געשפילט אין ווין „אוריאל אַקאָסטאַ" און „דאָס נייע געטאָ" און דער דערפאָלג איז געווען אַזוי גרויס, אַז בעת דער פויזע האָבן די אָנוועזנדע געמאַכט אַ זייער ווארעמע סימפּאַטיע־דעמאָנסטראַציע פון רוישנדיקע אָוואַציעס, וועלכע האָבן ממש קיין סוף נישט געוואָלט נעמען.

אויפסלעצט זענען די באַקאַנטע שרייבער ראובן ברייניז, ד"ר קלאַצ־קין און דוד יעלין אַרויף אויף דער בינע, האָבן האַרציק באַדאַנקט די שוישפילער פאַר זייער שיין שפילן און אויסדריקנדיק קאַצענעלסאָנען די גרעסטע אָנערקענונג פאַר זיין געניאַלן רעיון אויפצולעבן די העברעישע שפּראַך דורך דראַמאַטישער קונסט, האָבן זיי זיך מיט אים האַרציק צעקושט און געווינטשן צו דערלעבן צו הערן אונדזער אויפגעלעבטע שפּראַך ביי אונדזער אויפגעלעבט פאָלק אין זיין ווידעראויפגעלעבט פא־טערלאַנד!

אָט די דאָזיקע „נאַציאָנאַלע דעמאָנסטראַציע", וואָס איז דאָן פאַר־געקומען אין זאַל פון דער „נייער ווינער בינע", — אַ טעאַטער, אין וועלכן עס זענען אויפגעטראָטן די בעסטע אַרטיסטישע כוחות — איז געווען אַ געשעענישׂ, וועגן וועלכן די גאַנצע פרעסע האָט זיך זייער וואַרעם אָפּ־גערופן און דאָס האָט משפּיע געווען, אַז דער רעיון פון אויפלעבן די העברעישע שפּראַך זאָל אַרײַנדרינגען אויך אין אַזעלכע יידישע קרייזן, וואָס האָבן זיך שוין לאַנג געהאַט דערווייטערט פון יידנטום...)

.65

ווי לאָדזש האָט מקבל־פּנים געווען דעם „זיידן"

ר׳ מענדעלע

אַז די לאָדזשער יידישע עדה איז געווען דורכגעדרונגען מיט דער שיינער יידישער מידה פון „הכנסת אורחים", איז איבעריק צו זאָגן. געדענקען מיר דאָך, ווי לאָדזשער יידן פלעגן תמיד מקיים זיין די דאָזיקע הייליקע מצווה מיט אמתער יידישער ווארעמקייט.

געווען איז עס אין יאָר 1911, אין דעם יאָר אין וועלכן יידן האָבן געפייערט מענדעלעס 75־יאָריקן יובילי.

אין יענער „יום־טוב־צייט", בעת לאָדזש איז פון דער טעלעגראַמע אין „לאָדזשער טאַגעבלאַט" געווארן, אַז דער יובילאַר, „דער זיידע", האָט אָנגענומען אונדזער איינלאַדונג און קומט קיין לאָדזש, כדי פּערזענלעך אָנטייל צו נעמען אין די פייערונגען, וואָס ס׳יידישע לאָדזש און די יידן פון די אַרומיקע שטעט אָרדענען איין לכבוד אים, האָבן אַלע זיך געזאַמלט גרייטן אים מקבל פּנים צו זיין. און אין דעם טאָג, וען ס׳איז געזאַלדן געווארן, אַז מענדעלע קומט אָן, האָבן באַלד פאַרטאָג געזאַמלט שטראָמען צום „וויינער וואָקזאַל", פון אַלע עקן שטאָט, ריזיקע מענטשן־מאַסן, בכדי פּערזענלעך אָנטייל צו נעמען אינעם ערשטן יום־טובדיקן קבלת־פּנים לכבוד דעם „זיידן".

דאָס געדראַנג אַרום וואָקזאַל איז געווארן אַזוי גרויס, אַז וען דער צוג איז אָנגעקומען, האָבן מיר קוים, מיט גרויס מי, געקאָנט מאַכן אַ

דורכגאַנג־וועג פאַרן גאַסט און זיינע באַגלייטער, צו דער פראַכטפולער קאַרעטע, וואָס איינער פון די לאָדזשער גבירים (דאַכט זיך, אשר קאָן), האָט אים געשטעלט צו זיין דיספאָזיציע פאַר דער גאַנצער צייט וואָס ער וועט ווילן אין שטאָט.

און גראָד אין דעם מאָמענט, וועלן דער חשובער גאַסט איז שוין געזעסן אויף זיין רחבותדיקן פלאַץ אין קאָטש און דער עלעגאַנטער קוטשער מיטן צילינדער האָט געמוסען אין זיינע הענט די לייצעס, איז געשען אַ זאַך, וואָס די אַלע, וועלכע זענען דערביי געווען האָבן עס נישט געקאָנט פאַרגעסן יאָרן־לאַנג!

אין דעם אויגנבליק, וועלן מענדעלע מיט זיין פרוי און טאָכטער און זייערע ערן־באַגלייטער, — יעקב דינעזאָן און דוד פרישמאַן — זענען שוין געזעסן אין קאָטש, האָבן פלוצים פון דער ריזיקער מענטשן־מאַסע זיך אַרויסגעריסן עטלעכע יונגע חברה און אַוועקשטויסנדיק מיט כח די ערן־אַרדנערס, האָבן זיי מיט גרויסער אַנשטרענגונג איינגעהאַלטן די פערד, זיי אויסגעשפאַנט און איינשפאַנעדיק זיך אַליין אין דער קאַרעטע, האָבן זיי געמוסען פירן דעם „זיידן", מענדעלע, פון וואָקזאַל צו דער שטאָט.

אָט אַזוי איז דער „זיידע" געפירט געוואָרן איבער די גאַסן פון לאָדזש, באַגלייט פון די יובלענדיקע מענטשן־מאַסן, וועלכע האָבן אומאויפהערלעך אויסגערופן: „זאָל לעבן דער זיידע!", „לעבן זאָל אונדזער מענדעלע!", „ברוך הבא!".

דער צוג האָט זיך געצויגן פון וואָקזאַל איבערן שטאָט־גאָרטן אויף דזשעלנאַ („קאָלע־גאָרטן"), ביז צום האָטעל „מאַנטויפעל" (אויף עק זאַוואָדזקע און זאַכאָדניע) וווּ מיר האָבן דעם יובילאַר איינקווארטירט.

***

עס איז ממש אוממעגלעך צו באַשרייבן דאָס התלהבות וואָס דאָס לאָדזשער יידנטום האָט דאָן אַרויסגעוויזן אונדזער גרויסן און עלטסטן פאָלקס־שרייבער, — דעם „זיידע" — מענדעלע מוכר ספרים, בעת זיין באַזוך אין לאָדזש.

ס'וועט אָבער גענוג זיין צו דערציילן, אַז דער כבוד וואָס מיר האָבן אים אַרויסגעוויזן איז געווען אַזוי שיין און אימפאָזאַנט, אַז אַפילו די

ארטיקע קריסטן זענען דערפון אזוי נתפעל געוואָרן, אז זייער פרעסע (סיי די דייטשישע און פוילישע און סיי דער רוסישער „לאדזינסקי ליסטאק") האבן געווידמעט דער יידישער פייערונג זייער שיינע נאטיצן און די פוילישע צייטונג האט אפילו געשריבן, אז דער דאזיקער יידישער שריפטשטעלער האט זוכה געווען אין לאדזש צו אזא כבוד, וואס הענריק שיענקיעוויטש, וועלכער האט מיט א פאר יאר פריער באזוכט די שטאט, האט אים נישט געהאט...

***

דער דאזיקער אריגינעלער ענטוזיאסטישער „ברוך הבא" איז נאר געווען דער אנהייב צו די מענדעלע־פייערונגען אין לאדזש, די התחלה פון א ריי פייערלעכקייטן, אויפנאמעס און פארשטעלונגען, וואס דאס יידישע לאדזש האט איינגעארדנט לכבוד דעם „זיידן" אין די זאלן פון שטאט און אין גרויסן טעאטער, ווי אויך אין „גרויסן קאנצערט־זאל" אויף דזשעלנע, אין „הזמיר" און אין די שולן פון שטאט, באזונדערס אין „יאראטשינסקים האנטוועקער־שולע" אויף שרעדניע־גאס.

מענדעלע האט ארויסגעוויזן א גאר גרויסן אינטערעס פאר די לימודים און אייניכטונגען פון יאראטשינסקים האנטוועקער־שול.

באזונדערס האט ער זיך פארנומען מיטן עקזאמינירן פערזענלעך אין יעדן קלאס אייגעם צי צוויי שילער, דערקלערנדיק ביים ארויסגיין, אז ער, אלס שול־קוראטאר, וואלט קיינמאל נישט געגלייבט, אז עס גע־פינט זיך אין לאנד (פוילן האט דאן געהערט צו רוסלאנד) א האנטוועקער־שולע וואס שטייט אין איר לערן־סיסטעם אויף אזא הויכן ניוואָ.

***

דאס יידישע לאדזש האט צוגעגרייט פאר מענדעלען עטלעכע אינ־טערעסאנטע איבערראשונגען:

דאס כאר פון פאראיין „האַרפע" האט אויפגעפירט א ספעציעלן מארש, וואס דער באוווסטער קאמפאזיטאר בענצמאן האט קאמפאנירט לכבוד דעם „זיידן".

אויך האָבן די אַרטיסטן פון דעם פאַראיין „דראַמאַטישע קונסט", פאָרגעשטעלט אונטער דער רעזשי פון מאַרק אַרנשטיין עטלעכע פראַג־מענטן פון מענדעלעס „פריזיוו".

מענדעלע אַליין איז פון די אַלע האַרציקע אויפנאַמעס אין לאָדזש זייער באַגייסטערט געוואָרן. אויף איינעם אַן אַוונט לכבוד אים, איז ער באַגריסט געוואָרן דורך פאַרשידענע פערזענלעכקייטן און נאָכדעם האָבן דינעזאָן און פרישמאַן געהאַלטן זייערע אָפשאַצונגס־רעדעס וועגן „זיידן" און זיינע שאַפונגען, פלוצים האָט זיך מענדעלע אויפגעשטעלט און ביי באַגייסטערטע אַפלאָדיסמענטן פון קהל, געגומען לייענען זיינע שאַפונגען.

דאָס התלהבות פון די אַנוועזנדע איז צום סוף דערגאַנגען דערצו, אַז בעת מענדעלע האָט געענדיקט לייענען און שוין געוואָלט אַראָפגיין פון דער בינע, זענען עטלעכע יונגעלייט אַרויף אויף דער בינע, האָבן אים ביי האַרציקע פרייד־אויסרופן פון גאַנצן עולם, געגומען אויף די הענט און אים אַזוי אַרויסגעטראָגן ביז אויף דער גאַס, וווּ ס׳האָט שוין אויף אים געוואַרט די עלעגאַנטע קאַרעטע.

**
*

ווי ווייט מענדעלע איז געווען געירט פון דער באַציונג, וואָס ס׳יידי־שע לאָדזש האָט אים אַרויסגעוויזן און ווי גרויס ס׳איז דערפון געווען זיין צופרידנקייט, קאָן דינען פאָלגנדער פאַקט.

זיצנדיק שוין אין וואָגאָן, אַוועקצופאָרן פון לאָדזש און זעענדיק דעם ריזיקן עולם, וואָס האָט זיך פאַרזאַמלט אויפן וואָקזאַל און אַלע נעבן־געסלעך, כדי אים צו געזעגענען, האָט מענדעלע פלוצים אַן עפן־גטון דאָס וואָגאָן־פענצטער, זיך אַרויסגעבויגן צום עולם און מיט אַ געירט קול געגומען רעדן:

„ברידער מיינע! טייערע לאָדזשער יידן!

איך קאָן נישט פאַרלאָזן אייער שטאָט אָן צו זאָגן אייך דאָס וואָס מיין האַרץ פילט; זייט וויסן, אַז איך פאָר פון אייך אַוועק מיט אַ געפיל פון שטאָלץ, וואָס כ׳האָב שוין זייט יאָרן נישט געהאַט.

און גלייבט מיר, מיינע טייערע, אַז איך פיל צו אייך ליבשאַפט און אָנערקענונג נישט בלויז פאַר דעם האַרציקן קבלת־פנים, וואָס

עס זיצן אין דער מיטלסטער רייִ, פון לינקס צו רעכטס: **מאַרק אַרנשטיין, דוד פרישמאַן, דער זיידע מענדעלע, יעקב דינענזאָן און אַנדערע;** עס שטייען פון לינקס צו רעכטס: **גלאַנץ, לאַזאַר קאַהאַן, אברהם טענענבוים, י. אוגער, אינזש׳ נוסבוים, שווייצער, יאָן קירשראָט;** צופוסנס זיצן: **יצחק קאַצענעלסאָן, פראָפ׳ פייטלאָוויטש, מאַרגנשטערן, רייכערט א״א.**

כ׳וועל אין מיין לעבן נישט פֿאַרגעסן, נאָר — דווקא און הויפּט־זאַכלעך — פֿאַר דעם זאַפּטיקן לעבנס־גייסט, וואָס איר באַווייזט, שאַפּנדיק אַזעלכע גרויסאַרטיקע דערציונגס־ און קולטור־אינסטיטוציעס, ווי אויך קונסט־ און וויסנשאַפּט־פֿאַרבאַנדן און געזעלשאַפּט־לעכע און סאָציאַלע אינריכטונגען, מיט וועלכע אייער לאָדזש איז אַזוי באַווופֿנט.

מיין האַרץ איז פול מיט האָפֿענונג, אַז אַזאַ זאַפּטיק יידנטום, וואָס איז אָנגעזאַפּט מיט אַזוי פיל לעבנסווילן, וועט נאָך שאָפֿן גרויסע און וויכטיקע זאַכן פֿאַר אונדזער פֿאָלק.

איר לאָדזשער יידן קאָנט שטאָלץ זיין מיט אַלעם, וואָס איר האָט געשאַפֿן אין אייער שטאָט, — שאַפֿונגען וואָס קאָנען פֿאַקטיש דינען אַלס מוסטער פֿאַר פיל יידישע קהילות.

און צום שלוס געפֿין איך פֿאַר ריכטיק און אויך פֿאַר מיין חוב, אויסצודריקן מיין אָנערקענונג אייער וויכטיקן אַרגאַן, דעם „לאָדזשער טאָגעבלאַט", וועלכער געפֿינט זיך אין טרייַע הענט, — אין הענט פון פריינד, צו וועלכע איך האָב זיך אַזוי צוגעבונדן אין פֿאַרלויף פון מיין זיין אין אייער שטאָט.

זייט געשטאַרקט, לאָדזשער יידן! און דינט, בריידער, ווייטער אַלס מוסטער פֿאַר אַנדערע!".

זאָל דאָ צום סוף דערמאָנט ווערן צום גוטן דער נאַטשאַלניק פון דער באַן־סטאַציע, אַ טיפֿישער מאָסקווער רוס, וועלכער האָט אויפֿגעהאַלטן דעם צוג העכער 10 מינוט צייט, ביז דער זיידע האָט געענדיקט זיין געזעגענונג־רעדע.

***

צוריקקומענדיק קיין אָדעס, האָט מענדעלע צוגעשיקט צום „לאָדזשער טאָגעבלאַט" אַ האַרציקן דאַנק־בריוו פֿאַרן ווארעמען ברוך־הבא, וואָס דאָס בלאַט אונדזערס האָט אים געמאַכט בעת זיין קומען און בפֿרט בעת זיין ווייַלן אין לאָדזש. און יעדן פון אונדז, באַזונדערס די דריי אינהאַבער

פון בלאט, האט ער צוגעשיקט ספעציעלע ראש־השנה ווינטש־קארטן אין העברעיש, און דער נאמען זיינער: „סאלאמאן מאיסעעוויטש אבראמא־וויטש" ווי אויך דעם אדרעס: „איזדאטיעלו „לאדושער טאגעבלאט", גאס־פאדינו א. טענענבאומו לאדז, אוליצא אגראדאוואיא 3", — אט דאס האט ער אייגנהאנטיק געשריבן אין רוסיש. (די קארטע געפינט זיך אין מיין ארכיוו).

.66

שלום עליכמס סענטימענט פאַר די לאָדזשער יידן

אַז לאָדזשער יידן האָבן געשעצט אונדזער גרויסן שלום־עליכם איז קיין חידוש נישט. וועלכער יִד, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ שטיקל השגה וועגן דעם דאָזיקן פאָלקס־שרייבער, האָט אים נישט געאַכט און פאַרערט? אָבער, אַז אויך אונדזער גאונישער פאָלקס־הומאָריסט, שלום־עליכם האָט זיך געהאַט זיין ספּעציעלן סענטימענט צו לאָדזשער יידן און האָט זיך וועגן זיי, מיט זיי און צוליב זיי געוויצלט און געווערטלט און צוגעפאַסט פאַר יעדן סאָרט לאָדזשער זיין פאָסנדיקן „צונאָמען" אויף אַן עכט שלום־עליכמדיקן שטייגער, — אָט וועגן דעם דאַרף מען ערשט דערציילן; און זאָלן טאָקע אונדזערע יידן וויסן, וואָס פאַראַ „פּנים" מיר לאָדזשער האָבן געהאַט אין די אויגן פון אונדזער גרויסן שרייבער.

דריי מאָל האָט שלום־עליכם באַזוכט לאָדזש (1905, 1908 און 1914) און יעדעס מאָל האָט זיך זיין באַזוך פאַרוואַנדלט אין אַן אמתדיקן פאָלקס יום־טוב פאַר אַלע יידן פון לאָדזש און איר אומגעגנט.

און וואָס איז דען דער וווּנדער? — וועלכער יִדישער לייענער האָט נישט געקענט שלום־עליכמען און וועט האָט אים נישט ליב געהאַט? וועט האָט נישט געהערט און מיטגעלאַכט זיין האַרציקן געלעכטער איבער פאַר־שידענע יִדישע פאָלקס־זיטן און מנהגים? במילא האָט דאָס פאָלק נישט געקאָנט בלייבן גלייכגילטיק צו אים, בפרט, וועַן ער איז געקומען צום פאָלק...

און אַזוי האָט טאָקע דאָס „לאָדזשער יִדישע פאָלק" אַרויסגעוויזן

„זיין" שלום־עליכמען אזוי פיל פאַרערונג, כבוד און אויפריכטיקע ליבע, אז דאס האט במילא גורם געווען, אז ער, שלום־עליכם, זאל אפענטפערן זיינע לאדזשער ברידער מיט דערזעלבער „מטבע" און יעדעס מאל, וועז ער איז געווען אין לאדזש, האט ער אויסדריקלעך כסדר באטאנט, אז ער פילט זיך צווישן די לאדזשער יידן ממש ווי ביי זיך אין דער היים, וויל „וואס איז דען אַ היים? — פלעגט ער זאגן — אן ארט, וווּ ס׳געפינען זיך דיינע נאענטסטע, דיינע אייגענע, דיינע היימישע — און אט דאס אלץ האב איך טאקע אין אייער — מיין לאדזש"!

אבער דעם בולטסטן באוויזן פון זיין זיך גוטן פילן צווישן די לאדזשער יידן האט שלום־עליכם געגעבן בשעת זיין דריטן און, לייַדער, לעצטן באזוך אין לאדזש (פרילינג 1914), בעת ער איז צוריקגעקומען פון דער שווייץ.

זיין פנים איז דאן געווען אזוי אויפגעפרישט און די געזונטע קאליר פון זיין הויט האט אזוי געלויכטן ,אז מיר אלע זענען געווען זיכער, אז ער איז אינגאנצן געזונט געוואָרן און אויסגעהיילט פון זיין קראנקייט. ווייזט אבער אויס, אז דעם ריכטיקן, לייַדער ביטערן אמת האט געווּסט טאקע נאר ער אליין... וויל גאנץ פלוצים האט ער אונדז (אייגנטימער פון „לאדזשער טאגעבלאט") אנטפלעקט דאס, וואס זיין הארץ האט נעבעך געפילט...

***

און געשען איז דאס ביי פאלגנדע אומשטענדן:

ווי תמיד, האט לאדזש אויך דאס מאל אים אויפגענומען מיט דער גרעסטער וואַרעמקייט און פאַרערונג. ביי יעדן אוונט, וואס מ׳פלעגט לכבוד אים איינארדענען, און יעדער מאל, וועז ער פלעגט זיך באוויזן מיט זיין פרוי אין גאס — האט די מענטשן־מאסע אים געמאכט אַ זעלטענע אוואציע און ארויסגעוויזן אים אזויפיל ליבע, אז ס׳איז פאקטיש אומ־מעגלעך עס צו באשרייבן.

שלום־עליכם ווידער, פון זיין זייט, פלעגט כסדר ארויסווייזן זיין צו־פרידנקייט פון געפינען זיך צווישן אזעלכע אויפריכטיקע, ענטוזיאסטישע פאַרערער, אפשטעלנדיק זיך צווישן די יובלענדיקע מענטשן־מאסע,

פלעגט ער כאָפן אַ שמועסל מיט די, וואָס האָבן אים אַרומגערינגלט, וואָר־פנדיק אויף גיך עפעס אַ ווערטל צו עמעצן, אַ נאָענט־שטייענדיקן, און בכלל, באַגריסנדיק האַרציק דעם עולם מיט זיין זיס ליכטיק שמייכעלע.

אינעם טאָג, ווען ס׳האָבן זיך שוין כמעט פאַרענדיקט אַלע „אָפּי־ציעלע״ אויפנעם־פייערלעכקייטן לכבוד אים, דערקלערט פלוצים שלום־עליכם אין אַ זייער הייטערן טאָן:

— „איך וויל איבערלאָזן, נאָך דער אימפּאָזאַנטער „חתונה״ אַ מין „לעצט־געלט״ פאַר די לאָדזשער „מחותנים״!

איך האָב באַשלאָסן איבערלאָזן די לאָדזשער יידן אַ זאַך, וואָס זאָל זיין אי צום געשמאַק פון די „אַנטיילנעמער אין דער שמחה״ און אויך פאַרן גייסט פון די „כלי־זמרס״, דאָס הייסט: פאַר אייך, פריינט מיינע, פון „לאָדזשער טאַגעבלאַט״, וואָס בעת דער גאַנצער צייט פון מיין פאַרברענגען אין לאָדזש, האָט איר מיר געשטעלט צו מיין רשות נישט נאָר אייער צייטונג מיט איר גאַנצער „מוזיק־קאַפּעליע״ — די מיטאַרבעטער, הייסט עס — נאָר אויך ממש זיך אַליין, סיי קערפּערלעך און אויך גייסטיק!

קומט־זשע, „מוזיקאַנטן״, לאָמיר זיך „אָפּפּאָרטרעטלען״ (פאָטאָ־גראַפירן).

און צוזאַמען מיט שלום־עליכמס פאַרשלאָג (בעת אַ טיי לכבוד אים און ייִן פרוי, ביי אונדז אין רעדאַקציע), וועלכן מיר האָבן גערן אָנ־געמען — האָט ער אָנגענומען אונדזערס אַ פאַרשלאָג, צו מאַכן אַ ספּע־ציאַל בילד פון אים אויף צו פאַרטיילן, לויט אַ גורל, צווישן די לייענערס פון „לאָדזשער טאָגעבלאַט״ — אַ בילד מיט שלום־עליכמס אייגנהאַנ־טיקער אונטערשריפט, צום אָנדענק פון זיין וויילן אין לאָדזש.

און אַזוי זענען מיר אַלע, טאַקע באַלד נאָכן טיי, אַרויף אין אַטעליע פון „אַמעריקאַן פאָטאָגראַף״, וואָס האָט זיך געפונען ס׳דריטע הויז פון רעדאַקציע (פּיעטריקאָוואָר 20), כדי זיך אָפּצופאָרטרעטלען מיט אונדזער ליבן גאַסט, לויט זיין אייגענעם וווּנטש.

אינצווישן — בעת דער פאָטאָגראַף טוט אַזוי צוגרייטן זיין אַפּאַראַט צו דער אויפנאַמע, אָנשטעלנדיק דאָס פּאַסיקע ליכט, די געהעריקע דע־

שלום עליכם אין קרייז פון „לאַזשער טאַגעבלאַט"־לייט

עס זיצן פון לינקס צו רעכטס: **אַוערבוך — שלום־עליכמס סעקרעטאַר, אברהם טענענבוים, שלום־עליכמס פרוי, שלום־עליכם, זייערס אַ באַגלייטער, ישעיה אוגער, עמנואל האַמבורסקי און י. מ. מאַשקאָוויטש.**
עס שטייען פון לינקס צו רעכטס: **לאַזאַר קאַהאַן מיכאַל קרישעק, וויינטרויב, מאַרגנשטערן, ג. אייזנער, י. מ. נייַמאַן, ניסנהאוז, פּלאט און ישעיה הורביץ.**

קאראציעס, דעם פלאץ פארן אפאראט מיט זיינע נעבן־כלים, כדי אויפ־צונעמען די גרופע אונדזערע מיטן חשובן גאסט, — זיצט זיך דערווייל שלום־עליכם געמיטלעך אויף דער געפאלסטעטער סאפע פון אויפנאם־זאל און דערציילט בנעימות, עפעס אן עפיזאד פון זיין לעבן (דאכט זיך, ווי אים איז איינגעפאלן צו קרוינען מענדעלען מיטן ערן־נאמען „דער זיידע") און ענדיקנדיק דערציילן, שטייט ער האסטיק אויף, גייט צו צו א קליין ראקאקא־טישל, וואס שטייט אין אווינקל פון זאל, נעמט ארויס פון טאש א ביגעלע פאפיר און זעצט זיך אוועק עפעס שרייבן, שמייכלענ־דיק דערביי פון צייט צו צייט — קענטיק פון צופרידנקייט.

דערווייל האט דער פאטאגראף פארטיק געמאכט זיינע צוגרייטונגען און אויך מיר זענען שוין, זעלבסטפארשטענדלעך, פארטיק געווען צו דער „אויפנאמע".

ווייזט אבער אויס, אז ער —שלום־עליכם— איז נאך נישט פארטיק געווען, ווייל מיר זענען דאן אזוי געשטאנען, ווארטנדיק אן א זייט העכער א פערטל שעה צייט.

ענדלעך האט זיך דאס שרייבן געענדיקט. שלום־עליכם שטעלט זיך אויף, נעמט דעם אנגעשריבענעם בויגן אין האנט אריין, וואנדערט א צופרי־דענעם בליק צו אונדז און זאגט: „נו, „לאדזשער טרעיקע", קומט אקארשט אהער! (שלום־עליכם האט אונדז דרייען, די ארויסגעבער פון „לאדזשער טאגעבלאט", אוגערן, האמבורסקין און מיך, א נאמען געגעבן „טראיקא", די דריי, לויט קרילאווס משל: „ליעבעד, שטשוקא דא ראק" — דער שוואן, דער העכט און דער ראק).

דערביי האט ער דערקלערט, אז איידער ער גייט פאר אונדז פאר־לייענען דאס, וואס ער האט דא ביים טישל איצט אנגעשריבן, האט ער אונדז פאלגנדעס צו זאגן:

„ווייל כ'האב זיך איבערצייגט, אז לאדזשער יידן זענען ווערט די אנערקענונג, וואס די וועלט וויזט זיי ארויס; און ווייל זיי האבן באווויזן, אז זיי זענען בריהס נישט נאר אין געשעפט, נאר אויך אין ענינים פון פאלקס־קולטור און, דער עיקר, ווייל איר, די „לאדזשער טראיקע", האט מיר דורך אייער צייטונג איינגעארדנט א קבלת־

פּנים, וואָס כ׳וועל אים ביי מיין לעבן נישט פאַרגעסן, דעריבער.... דעריבער טרוי איך אייך איצט אָן דעם „קבלת־פּנים", וואָס מ׳וועט מיר מאַכן נאָך מיין לעבן!...

נעמט־זשע, ליבע פריינט, די דאָזיקע „וויזיט־קאָרטע" מיינע, אויף וועלכער איך האָב פאַר אייערע אויגן „אויסגעקריצט" די פאָר שורות, וואָס מ׳זאָל אויסקריצן אויף מיין מצבה נאָך מיין טויט, און באַ־האַלט עס גוט ביי זיך, אַז קיינער זאָל דערפון חלילה נישט וויסן, ביז די צייט וועט קומען..." (כ׳האָב דאָן געהאַט ס׳געפיל, אַז בעיקר גייט עס אים אַז די פרוי זאָל נישט וויסן דערפון... — א. ט.).

ליידער איז די דאָזיקע טרויעריקע צייט צו־גיך געקומען; ווייל עס זענען נישט אַוועק קיין צוויי יאָר און ער — אונדזער ליבהאַרציקער פאָלקס־דיכטער שלום־עליכם, איז פון אונדז צוגעזונמען געוואָרן אויף אייביק!

***

און דאָס זענען די הייליקע שורות, וואָס שלום־עליכם האָט אין אונ־דזער קעגנוואַרט אָנגעשריבן אַלס (ווי ער האָט זיך דאָן אויסגעדריקט) „וויזיט־קאָרט" אויף זיין מצבה:

דאָ ליגט אַ יוד אַ פשוטער
געשריבן יידיש־דייטש פאַר ווייבער
און פאַרן פראָסטן פאָלק איז ער
געווען אַ הומאָריסט, אַ שרייבער.

דאָס גאַנצע לעבן אויסגעלאַכט
געשלאָגן מיט דער וועלט כפרות
די גאַנצע וועלט האָט גוט געמאַכט
און ער — אוי וויי — געווען אויף צרות.

און דווקא דעמאָלט וועט דער עולם האָט
געלאַכט, געקלאַטשט און פלעגט זיך פריען,
האָט ער געקרענקט — דאָס ווייסט נאָר גאָט
בסוד — אַז קיינער זאָל נישט זען.

דעם דאָזיקן טרויעריקן דאָקומענט, וואָס שלום־עליכם האָט אָנגע־שריבן אין לאָדזש אַלס זיין לעצטע „צוואה" פאַרן יידישן פאָלק, האָט ער, נאָכן איבערלייענען פאַר אונדז דריי, דערלאַנגט תחילת מיר אין האַנט אַריין צו באַהאַלטן; באַלד אָבער האָט ער זיך מיישב געווען און מיך גע־בעטן עס צו געבן אוגערן, אַלס עלטסטן פון אונדז, צו באַהאַלטן „ביז די צייט וועט קומען!"...

און איך מוז מודה זיין, אַז בעת שלום־עליכם האָט פאַר אונדז פאָר־געלייענט די דאָזיקע שורות און בעת יעדן פון אונדז האָט דורכגעדרונגען ממש אַ קעלט אין גאַנצן קערפער — דווקא אין דעם דאָזיקן מאָמענט האָט ער אַליין ממש געשטראַלט פון צופריידנקייט און זיין פנים איז אינ־גאַנצן געווען אייַן זיסער שמייכל.

און מאַכנדיק בעתן לייענען צווישן פערז פערז און פערז אַ קליינע פויזע, האָט ער געוואָרפן אַ צופריידענעם בליק צו יעדן פון אונדז באַזונדער, — אַ בליק, וואָס האָט באַטייט:

— „אַנו! וואָס זאָגט איר עפעס צו אַזאַ „וויזיט־קאַרטע"?...

**
*

און מערקווירדיק! גראָד ביי זיין לעצטן באַזוך אין לאָדזש האָט זיך דאָך שלום־עליכם אַזוי גוט געפילט און אַזוי גוט אויסגעזען, אַז מיר אַלע און הויפטזעכלעך זיין פרוי און זיינע ביידע באַגלייטער, האָבן ממש גע־קוואָלן פון אים. בכלל איז ער בעת דער גאַנצער צייט געווען אין אַ זייער געהויבענער שטימונג; ער האָט גערן אָנגענומען די איינלאָדונגען צו די אָונטן, פאַרשטעלונגען און פאַרווויילונגען, וואָס זענען לכבוד אים איינ־געאָרדנט געוואָרן.

ער האָט זיך כסדר געוועלטלט, געוויצלט און אונדז אַלעמען אַמוזירט מיט זיינע הומאָרפולע דערציילונגען. ער האָט אויך אָפן אַרויסגעוויזן, אויף שריט און טריט, צופריידנקייט פון זיין באַזוך אין לאָדזש, נישט נאָר בעת די „קבלת־פנימס און באַנקעטן, אין זאַלן און לאָקאַלן, נאָר אַפילו ער האָט שפּאַצירט איבער די לאָדזשער גאַסן.

און דווקא דעמאָלט, גייענדיק מיט אונדז אין גאַס, פלעגט ער געבן די לאָדזשער מענטשן יעדן זיין צונאָמען.

אַזוי, למשל, האָט ער, — זעענדיק ווי די לאָדזשער יידן איילן תמיד און לויפן אַהין און אַהער איבער דער לאַנגער פּיעטריקאָווער גאַס — זיי אַ נאָמען געגעבן „קווּעקזילבער יידעלעך"...

די לאָדזשער כלל־טוער, וואָס פלעגן זיך אין זיין קעגנווארט עפּעס סודלען — „לאָדזשער גענעראַל־שטאַב";

לאָדזשער פּרויען פלעגן ביי אים הייסן: „לאָדזשער לעבעדיקע ליאַל־קעס;

לאָדזשער יוגנט האָט ער גערופן: „לאָדזשער יונג־יידישע לאָרדן";

לאָדזשער זקנים — זיידעס מיט נשמות פון אייניקלעך...;

לאָדזשער פריילנס — טאַנצנדיקע סאַרנעס אויף גילדענע פּיסעלעך;

לאָדזשער ביזנעס־לייט — „לאָדזשער וועוויאַרקעס"...

און אונדז — די דריי אינהאַבער פון „לאָדזשער טאַגעבלאַט", האָט ער געקרוינט מיטן נאָמען „לאָדזשער טראָיקע"!

און אַז איך האָב אים אַמאָל אַ פּרעג־געטון, וואָס ער מיינט מיט דער „טראָיקע" צי קרילאָווס באַסניע „לעבעד, שטשוקאַ דאַ ראַק" (דער שוואַן, העכט און ראַק), צי גאָר דאָס באַקאַנטע רוסישע ליד „היידאַ טראָיקאַ"? — האָט ער מיר מניח־וביה געענטפערט: ביידע! ווייל וועגן אייך דרייען איז פּאַראַן צו „זאָגן און צו זינגען"!... — דאָך האָט יעדער פּאַרשטאַנען וועמען ער מיינט מיט קרילאָווס דריי דערמאָנטע נעמען...

**
*

ווי ווייט שלום־עליכם האָט זיך צוגעבונדן צו די לאָדזשער, קאָן דינען פּאָלגנדער כאַראַקטעריסטישער עפּיזאָד:

וועלנדיק זיכערן אַ גרויסן דערפּאָלג דער נייער צייטונג „דאָס לעבן", וואָס די באַקאַנטע פּאַרלאַג־געזעלשאַפט „צענטראַל" האָט באַשלאָסן אַרויס־צוגעבן אין וואַרשע אויפן אָרט פון פּעטערבורגער „פּריינד", — האָבן די צענטראַל־אינהאַבער זיך פּאַרבונדן מיט שלום־עליכמען, ער זאָל געבן טעגלעך פּאַר דער דאָזיקער צייטונג עפּעס פון זיינע נייע זאַכן.

און נאָכדעם, ווי דער אָפּמאַך צווישן זיי איז שוין געווען פּאַרענדיקט, פּאַרעקשנט זיך פּלוצים שלום־עליכם, אַז אַן דעם לאָדזשער טענענבוים, גייט ער נישט אַריין אין דער צייטונג.

און אַז איך האָב, קומענדיק קיין ווארשע (לויט שלום־עליכמס טע־לעפאָנישער בקשה) דערקלערט, אַז עס קומט גאָרנישט אין באַטראַכט אַזאַ פּראָפּאָזיציע, ווייל, ערשטנס, בין איך דאָך אַליין מיט־אינהאָבער פון אַ צייטונג און צווייטנס, וואָלט עס דעם „צענטראַל" צו טייער געקאָסט, — האָט שלום־עליכם אַ פּרעג־געטון: „על כן וויפל קאָסטו"?

און וועלנדיק זיך פּשוט אַרויסדרייען פון גאַנצן עסק, ענטפער איך: „פינפהונדערט רובל אַ חודש און דערצו 10 פּראָצענט פון נעטאָ ריווח און דאָס דאָזיקע נאָר אויף איין פּראָבע־מאָנאַט".

***

און דאָ איז געשען אַ זאַך, וועלכע איז נאָך ביז היינט פאַר מיר אַ רעטעניש: אָנשטאָט מיך אויסצולאַכן פאַר אַזאַ פאַנטאַסטישער פּראָפּאָזיציע, בעט מיך שלום־עליכם אַריינצוגיין אין צווייטן צימער, צוזאַמען מיטן יינגסטן פון די צענטראַל־שותפים —שימין— און זיי אַלע בלייבן אָן אונדז.

וואָס זיי האָבן דאָן צווישן זיך אַזוי לאַנג און הייס דעבאַטירט — ווייס איך נישט. כ׳ווייס אָבער דאָס איינע, אַז נאָך העכער אַ שעה צייט עפּנט זיך די טיר, מ׳רופט מיך אַריין אוּן „שלום־עליכם זאָגט מיר אַ צופּרידענער: „מזל־טוב"! מסכים! מסכים אויף אַ חודש פּראָבע! אָבער ווי קומט עס, אַז אַזאַ יונגער חברה־מאַן (כ׳בין דאָן אַלט געווען 29 יאָר) זאָל שוין האָבן אַזעלכע גרויסע השגות? — פּרעגט ער מיך אין געלעכטער.

***

דעם 18טן מאַי איז צווישן דער חברה „צענטראַל" און מיר געהאַלטן מעט געוואָרן דער אָפּמאַך, לויטן וועלכן איך ווער לייטער פון דער וואָר־שעווער צייטונג „דאָס לעבן" מיט אַ חודשלעכן לוין פון פינפהונדערט רובל, נאָר 5 פּראָצענט פון נעטאָ־פּארדינסט (אַ לוין, וואָס קיין יידישער צייטונגס־מענטש אין פוילן האָט עס דאָן נישט באַקומען!); און שוין אין ערשטן חודש האָט „דאָס לעבן" אַרייַנגעברַאַכט מיט זיין טיראַזש און אַנאַנסן, כמעט דאָס צענפאַכיקע, וואָס „דער פרײַנד" אין פּעטערבורג!

און אַז די „צענטראַל"־לייט פלעגו דאָן טעגלעך אַריינקומען אין האָ־טעל, ווי מיר האָבן געווויינט („האָטעל גראַנד", גאַלעריַא לוקסענבורסקאַ),

זאגן שלום־עליכמען דעם „גוט־מארגן" און אים, אגב, דערפרייען מיטן באריכט פון צייטונגס־טיראזש, וואס וועלט טעגלעך אלץ גרעסער, האט שלום־עליכם כסדר —זיך רייצנדיק מיט זיי— געזאגט: „נו, בין איך דען נישט געווען געראטן, טענהנדיק צו אייך, אז „לאדזש" וועט איינעמען „וואַרשע"?

זעלבסטפארשטענדלעך, האט צום גרויסן דערפאלג גורם געווען, שלום־עליכמס טעגלעכער פעליעטאן „קאסרילעווקער פראגרעסיסטן", וואס דער עולם האט דערפון ממש געלעקט די פינגער.

ווי ס׳זאל אבער נישט זיין, זעט מען ווי ווייט שלום־עליכם האט זיך צוגעבונדן צו „זיינע לאדזשער".

***

ליידער האט „דאס לעבן" ביים אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג (בעת כ׳בין גראד געווען אין דייטשן קוראָרט קאלבארג), צוליב אינער־לעכע סיבות, אויפגעהערט צו דערשיינען.

דער דאזיקער קאנטראקט, אונטערגעשריבן פון די צענטראל־אינ־האבער, מיט שאלקעוויטשן (בן־אביגדור) אין דער שפיץ, ווי אויף דער ערשטער „גילדערנער נומער" פון „דאס לעבן", וואס איז דאן מיר צוגע־טראגן געוואָרן, געפינט זיך אין מיין ארכיוו, און כ׳בין גרייט, זיי צו געבן דער אינסטיטוציע„ וואס וועט איינארדענען א „שלום־עליכם־מוזעאום". אויך געפינט זיך ביי מיר שלום־עליכמס וויזיט־קארט, פון איין זייט העב־רעיש: „שלום עליכם" און פון דער אנדערער זייט אין רוסיש: „שאלאם אלעיכעם", מיט אייגנהאנטיקער צושריפט: לאזאן פאנסיאן העלאס".

***

ווי אזוי ישעיה אוגער האט די עפיטאפיע איבערגעשיקט קיין אמע־ריקע, וווּ שלום־עליכם איז אין מיטן ערשטן וועלט־קריג (דעם 13טן מאי 1916) נפטר געוואָרן — ווייס איך נישט, ווייל „לאדזשער טאגעבלאט" איז דאן, נאך א דריי מאָניקער באשטראפונג פונעם דייטשן אקופאנט, פאר־מאכט געוואָרן. מיר דאכט זיך, אז ער האט זי שפעטער פערזענלעך אי־בערגעגעבן שלום־עליכמס איידעם, דעם באווסטן שריפטשטעלער בער־קאָוויטש, בעת זייער באגעגעניש אין אמעריקע.

.67

באַראַן ראָטשילד וועגן לאָדזשער יידן

אַ סך שיינע חלומות האָט באַראַן עדמונד ראָטשילד געהאַלומט, וועגן אַנטוויקלען אַן אינדוסטריע אין ארץ־ישראל. אַ טייל פון זיינע חלומות זענען אונדז באַקאַנט. דער רוב אָבער פון זיינע פּלענער זענען מיט דער צייט אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן.

אייניער פון זיינע חלומות איז געווען אויפצושטעלן אין ארץ־ישראל, צוזאַמען מיט לאָדזשער יידישע אינדוסטריאַלן, אַן אינדוסטריע־שטאָט, ספּעציעל פון טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען.

דער דאָזיקער פּלאַן וואָלט געוויס אויך פאַרגעסן געוואָרן, ווען נישט די באַוווסטע שרייבערין מרים שעראַטשעק־וואָלמאַן (הייַנט באַקאַנט אַלס מרים שיר), וועלכע האָט וועגן אים פאַרעפנטלעכט אַן אַרטיקל אין אַמעריקאַנער „טאָג".

***

ביי דער געלעגנהייט פון דער גרונטשטיינלייגונג פאַר די ווינהייזער פון טעקסטיל־דאָרף „דזשעדאַ־מנור", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין ארץ־ישראל דורך אַ גרופּע לאָדזשער יידן מיט מאָטל ראָזענבערג (הייַנט מרדכי רוזן) אין דער שפּיץ, דערציילט די דערמאָנטע שרייבערין אָט־וואָס:

„„דער געדאַנק אויפצושטעלן אין ארץ־ישראל אַ גרויסן טעקסטיל אינדוסטריע־צענטער איז שוין לאַנג אַנטשטאַנען ביי די יידן

פון לאדזש. נאך מיט 25 יאר צוריק האט א גרופע לאדזשער אינדוס־טריאלן, צוזאמען מיט א פאר לאדזשער באווסטע כלל־טוער, אויס־געארבעט א פלאן אויפצושטעלן אין ארץ־ישראל א טעקסטיל־אינ־דוסטריע־שטאט, — א מין לאדזש אין קליינעם מאסשטאב.

ווען דער בארון ראטשילד האט זיך דערוווסט וועגן דעם פלאן פון די לאדזשער, האט ער געשיקט קיין לאדזש דעם הויפט־לייטער פון דער „יקא", הער פראנק, כדי ער זאל זיך אויפן ארט באקאנען מיט דעם אינטערעסאנטן פלאן און צוצוזאגן די לאדזשער אונטער־שטיצונג פונעם בארון, אפילו דעם גאנצן באדן, ווען ער האט אין קסריה, און דאס נישט בלויז פאר דער פאבריק־שטאט, נאר אויך פאר די איינווינער פון דער שטאט און פאר די קאלאניסטן ארום איר.

דער בארון ראטשילד האט זיך אויך פארפליכטעט צו צינען א ספעציעלע באן־ליניע, ווען זאל פארבינדן די דאזיקע פאבריק־שטאט מיט חיפה און תל־אביב; אויספלאסטערן א בריטן שאסיי; אויפבויען דארט אויפסניי דעם אמאליקן היסטארישן האפן; איבערגעבן די לא־דזשער אונטערנעמער, חוץ זיין אייגענעם באדן, אויך די קאנצעסיע אויף די 30 טויזנט דונאם רעגירונגס־באדן; איבערשרייבן אויף זייער נאמען פאר א מינימאלן פרייז אויך די 43 שטיינערנע הייזער און וואסער־ברונעמס, ווען דער בארון באזיצט אין קסריה; אינארדענען אויפן גאנצן שטח אינסטאלאציע פאר עלעקטריע, וואסער־לייטונג, קאלאניזאציע, אא"וו.

חוץ דעם אלעם האט דער בארון זיך מתחייב געווען צו אינ־וועסטירן אין דעם „ארץ־ישראלדיקן לאדזש" פונקט אזא סומע, ווען די לאדזשער וועלן אריינלייגן אין דער דאזיקער אונטערנעמונג".

ווי ווייט בארון ראטשילד האט דאס געהאלטן פאר וויכטיק, קאן מען זען פון דעם, ווען ער האט געשיקט צו פראנקן קיין פאריז פון קוראָרט אן עקספרעס־בריוו, אין וועלכן ער בעט דעם לעצטן תיכף צו פארן נאכאמאל קיין לאדזש, כדי צו פארענדיקן מיט די לאדזשער אינדוס־טריאלן דעם אפמאך.

„צום באַדויערן —שרייבט ווייטער פרוי שעראטשעק — איז דער גאַנצער שיינער פּלאַן נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן! אַ שטאַרקע פּראָספּעריטי־צייט איז דאָן געקומען אויף לאַדזש און דאָס בליש־טשען פון „גאָלדענעם קאַלב" האָט פאַרבלענדט די אויגן פון די לאַדזשער איניציאַטאָרן. זיי האָבן פאַרזוימט אַזאַ זעלטענע געלעגן־הייט און האָבן אָפּגעלייגט די פּאַרהאַנדלונג מיטן באַראָן אויף שפּע־טער...

דער זעלבער פּלאַן — ענדיקט די שרייבערין — איז אויפ־געשוווּמען נאָכאַמאָל אין יאָר 1933, בעת קיין ארץ־ישראל איז אָנ־געקומען אַלס טוריסט דער באַקאַנטער לאַדזשער אינדוסטריעלער דוד ווינדמאַן (שותף פון דער אַקציע־געזעלשאַפט „ברידער זייבערט"), וועלכער האָט געבראַכט מיט זיך אַ שריפטלעכע באַשטע־טיקונג פון 10 יידישע אינדוסטריעלער, אַז זיי זענען גרייט צו אינ־וועסטירן אין ארץ־ישראל אַ גרעסערע סומע געלט אין אינדוסטריע־אונטערנעמונגען.

און ווידער האָט זיך מיט דער זאַך באַשעפטיקט דער אַמאָליקער לאַדזשער איינווויינער אברהם טענענבוים (דער שרייבער פון דאָזיקן בוך); און ווידער האָט אַ לייטער פון דער „פּיקא" (לויט דער פּער־זענלעכער ביטע פון אריה שענקאר, דעם פרעזעס פון א"י־אינדוס־טריעלער) ה' אינזשיניער ראָזענפעלד פאַרזיכערט, אַז ער איז גרייט זיך צו באַמיען אין פּאַריז, אַז דער אַמאָליקער פּלאַן זאָל באַשטעטיקט ווערן אויפסניי.

ווינדמאַן איז צוריקגעפאָרן קיין לאַדזש, טענענבוים און די „פּיקא" האָבן געוואָרט אויף תשובה — אָבער, ליידער, אומזיסט... ווייזט אויס, אַז ווידעראַמאָל האָט דאָס גאָלד דערווייטערט די לאַ־דזשער יידן פון די ברעגן פון ארץ־ישראל"...

(אויסצוג פון פרוי שעראטשעקס אַרטיקל אין אַמעריקאַנער „טאָג", 1טן אַפּריל 1944).

***

זייער אינטערעסאַנט זענען די ווערטער פון באַראָן ראָטשילד אין זיין דערמאָנטן בריוו צו ה' פראַנק קיין פּאַריז, וועלכן דער לעצטער האָט

אונדז פאַרגעלייענט (קומענדיק קיין לאָדזש, צום צווייטן מאָל) אין לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, ציגל־גאַס 4:

„איך בין דאָסמאָל אַזוי צודרינגלעך — שרייבט דער באַראָן צו פראַנקן — און כ׳בעט אייך זיך צוצואיילן און פאַרן נאָכאַמאָל קיין לאָדזש צוליב פאַלגנדע סיבות:

ערשטנס, האָלט איך די זאַך אַליין פאַר זייער וויכטיק פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל;

צווייטנס, וווייסטו דאָך אַליין ווי שטאַרק איך שטרעב אויפסניי אויפצולעבן די היסטאָרישע שטאָט קסריה, וואָס ליגט אויף איינעם פון די שענסטע ברעגן פון מיטללענדישן ים;

דריטנס, זענען דאָך די לאָדזשער מענטשן אַזוי באַקאַנט ווי טיכטיקע און אונטערנעמונג־פעיקע לייט, וואָס וווייסן תמיד וואָס זיי ווילן".

ליידער האָבן די לאָדזשער דעמאָלט נישט געווּסט וואָס זיי ווילן. זיי האָבן געוואָלט, ווייזט אויס, בלייבן אין לאָדזש און זענען דאָרט נעבעך געבליבן אויף אייביק! פון יענער גרופּע לאָדזשער האָט זיך, אויסער דוד ווינדמאַן, קיינער נישט גערעטעוועט (ער געפינט זיך אין א״י).

.68

וואָס זאָגט וועגן די לאָדזשער יידן אַמבאַסאַדאָר מאָרגענטאַו?

געווען איז עס נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, באַלד ווי פוילן איז באַפרייט געוואָרן פון צאַרישן יאָך און האָט צוריק באַקומען איר זעלבסטשטענדיקייט.

עס איז קוים אַדורך אַ שטיקל צייט, זייט די פּאָליאַקן זענען באַפרייט געוואָרן פון זייערע רוסישע אונטערדריקער און שוין האָבן זיי געמומען באַווייזן זייער אונטערדריקונג־פּויסט קעגן די יידן!

ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן, אַזוי האָבן פּלוצים געמומען אויסוואַקסן אין גאַנצן לאַנד פּאַרשידענע אַנטי־יידישע פּאַראייגען און אָרגאַניזאַציעס, ווי: „ראָזוואָי", „סווּאָי דאָ סווּעגאָ", און ענלעכע אַנטיסעמיטישע חברות, וואָס זייער ציל איז געווען: אויפצוהייבן אַ באָיקאָט־באַוועגונג קעגן יידן, סיי אין האַנדל און אויר ווירטשאַפט, סיי אין די פרייע פּראָפעסיעס.

די ערשטע פוילישע רעגירונג האָט נישט רעאַגירט קעגן דער הע־צערישער אַגיטאַציע און די אַנטיסעמיטן האָבן געפירט זייער שינאה־אַרבעט קעגן יידן, פּראַנק און פּריי.

אָבער די ריכטיקע צרות האָבן זיך אָנגעהויבן פּאַר די פוילישע יידן נאָכדעם ווי ס׳איז צוריקגעקומען אין לאַנד אַריין דעם געוואָראַל האַלערס אַרמיי, די אַזוי־גערופענע „האַלערטשיקעס" ימח שמם וזכרם.

די „האַלערטשיקעס" האָבן באַלד געמומען אָנפאַלן אויף יידן, ווי זיי

האבן זיי נאר געטראפן: אויף די גאסן און שאסייען, אויף די מערק און אין די געוועלבער, אין די באנען און טראמווייען, שלאגנדיק די יידן מכת רצח, אויסרייסנדיק ביי די פרומע די בערד, צוזאמען מיטן פלייש, ארויס־וואַרפנדיק יידישע פאסאזשירן פון די באן־וואגאנען אינמיטן גאנג פון צוג, און פארפיניקנדיק יידישע פרויען און קינדער מיט די אכזריותדיקע מיטלען...

די גרויל־מעשים פון די פאליאקן קעגן יידן האבן זיך פארגרעסערט פון טאג צו טאג, אין גאנצן לאנד. ס׳איז דערגאנגען דערצו, אז אין מאנכע שטעט און שטעטלעך האבן די אנפאלן אויף יידן געטראגן א כאראקטער פון אן ארגאניזירטן פאגראם.

אזוי, למשל, האבן די פאליאקן אונטערגעצונדן אין לעמבערג די שול, צוזאמען מיט אלע מתפללים, וואס האבן זיך אין איר געפונען, צעשלאגנדיק צוערשט הונדערטער יידן אין גאס אויפן אכזריותדיקסטן אופן.

די שוצלאזע יידן איז נישט געבליבן קיין אנדער ברירה ווי אויפצוטעלן הילפס־ארגאניזאציעס צו קלייבן געלט אויף צו שטיצן די געלי־טענע יידישע פאמיליעס פון די דאזיקע פאגראמען, ווי אויך צו דערוועקן דורך פארשידענע אונטערגרונד־שליחים די אויפמערקזאמקייט פון דער קולטורעלער וועלט אויף די אלע גרוילטאטן פון די פאליאקן.

און זאל דא דערמאנט ווערן מיט אכטונג און אנערקענונג, דער באקאנטער דענישער שריפטשטעלער געארג בראנדעס, וועלכער האט באלד ווי ער האט דערהאלטן מיין אויספירלעכן באריכט וועגן דער יידישער לאגע, וואס כ׳האב אים צוגעשיקט דורך א צופעליקן חשובן אונטערגרונד־שליח קיין קאפענהאגען, אויפגערודערט די גאנצע קולטורעלע וועלט מיט זייער שארפע פראטעסט־ארטיקלען אין דער דענישער פרעסע, מיטן „בערלינסקי טידענדע״ אין דער שפיץ, קעגן דעם באפרייטן פויליש פאלק, וואס „באפלעקט זיין פרייהייטס־פאן מיט פארגיסן אומשולדיק יידיש בלוט!״...

א דאנק דעם דאזיקן דענישן ברידער, געארג בראנדעס, איז פוילן געצוווונגען געווארן אינצושטילן יענע בעסטיאלישע יידן־העצעס.

**
*

געוואָר וועלן דאָס ווערנדיק דורך בראַנדעסעס אויפרופן, וואָס אין פּוילן קומט פֿאָר, האָבן ענגלאַנד און אַמעריקע באַשלאָסן צו שיקן קיין פּוילן אויס־פֿאַרשונגס־קאָמיסיעס, בכדי זיך אויפֿן אָרט צו באַקאָנען מיט דער טרויע־ריקער לאַגע פון די ערודפּטע יידן.

דעמאָלט איז אָנגעקומען פון אַמעריקע קיין פּוילן דער אַמבאַסאַדאָר הענרי מאָרגענטאַו (פאָטער פונעם שפּעטערדיקן פינאַנץ־מיניסטער), און נאָך אים איז געקומען פון ענגלאַנד סטיוואַרט סעמיועל (אַ ברודער פונעם א״י־ הויך־קאָמיסאָר הערבערט סעמיועל) און יעדער פון זיי האָט געזוכט פֿאַרשן אויפֿן אָרט דעם טרויעריקן מצב פון די פּוילישן יידן.

באַלד ווי מאָרגענטאַו איז אָנגעקומען קיין לאָדזש האָט ער אַיינ־געלאַדן צו זיך אין „גראַנד האָטעל" פֿאַרשטייער פון דער קהילה און פון אַנדערע יידישע אָרגאַניזאַציעס, בכדי צו הערן פון ערשטן מקור וואָס עס טוט זיך אין לאַנד.

און ווייל דאָס „לאָדזשער טאַגעבלאַט" האָט דאַן געפירט אַ רעגיסטער פון די שרעקלעכע אָנפאַלן אויף יידן פון לאָדזש און איר אומגעגנט, האָבן די פֿאַרשטייער פון דער גמינע, גרשון ניימאַן און זיגפריד לאַנדע, אָנגע־וויזן מאָרגענטאַוען אויף מיר, אַלס בקי אין די דאָזיקע ענינים.

מאָרגענטאַו האָט זיך באַלד געזומען זייער ערנסט צו זיין מיסיע.

צו דעם צווועק האָט ער מיך געשטעלט אין פֿאַרבינדונג מיט זיין הויפּט־סעקרעטאַר, קאָלאָנעל דזשייקאָבס, אַ זייער סימפּאַטישער יונגער מיליטאַר, פֿאַר וועלכן איך פלעג פֿאַרלייענען די פון אונדז צונויפּגעשטעל־טע פּראָטאָקאָלן (געהתמעט אַלע מיט צוויי עדות) און ער פלעגט זיי אויף אַן אָרט איבערזעצן אויף ענגליש פֿאַר מאָרגענטאַוען.

אַזוי זענען אוועק די ערשטע פֿאָר טעג אין גאַנץ אינטענסיווער אַרבעט.

אינצווישן איז געוואָרן פרייטיק און מיר האָבן מאָרגענטאַוען אייַנ־געלאָדן צו קבלת־שבת אין דער סינאַגאָגע, וווּ ס׳זענען אויך געקומען דאָוונען פֿאַרשטייער פון קהילה און פון אַנדערע גרויסע אָרגאַניזאַציעס. הרב טרייסטמאַן האָט דאַן מאָרגענטאַוען איינגעלאדן אויף צו מאָרגנס אין דער גרויסער אַלטשטעטישער שול.

№ 275 מאָרגען-אויסגאבע. פרייז 30 פענ. Lodzer Tageblatt

לאָדזער טאָגעבלאַט

רעדאקציע אוּן אדמיניסטראציע
פעטרוקויש 16. טעלעפאן 867.

זונטאג כ׳ כסלו תרע״ט. 1 Grudnia 1918

עדיטאר יאהרגאנג

דאס שוידערליכע בלוט-באד איז געשען.

דן רויבערייען אוּן הרגעות אין יידישן קוואַרטאל. - פערצענט 100 יודען אין א שוהל. - איבער 1000 הרוגים. - מויזענדער יודען אָן אַדאַך. - יובישע פראָפעסטען אין אויסלאנד. - די פוילישע רעגירונג ווענען פאַראָפֿן.

ספעציעלער בעריכט פאר'ן „לאדזער טאגעבלאט".

דן מענטשער כדי זיך צו ראטעווען. די וועלכע וענען ארויס- געשפרונגען וענען דערשאסען צוויאַרעי פון די ס׳רדער, וועלכע זענען אונטען געשאַנען. די ציוה" איז פאלשטענ- דיג נעבן צוליב דעם וואס אין צוויפען דערמיט וין-ין מיזער דן 100 יודעי פערבראנט צוזאמען אוים גדהל. אינינ׳ן פון זיי ד׳ינני סטוזט נ׳וואַרען זיך איינצוווקלעם אין יריזות פון די סחרי-הדרות אוּן צוזאמען סים זיי פערבראנט נשוא- רען אוים רויהל.

דאס שרעקליכע בלוט-באד אין לאדזער יידישן קוואַרטאל איז נאָך נישט פאַרענדיגט. נאָך אלץ ווערט דאס רויבען, מארדען אוּן ברענען פון יידישע הייזער פארגענומען. אלע נאכט האבן די בענדעס פון פאַרשיידענע באַנדיטן אוּן מערדער אָן אַ שיעור אָנגעפאלן אויף יידישע הייזער, אויף יידישע לעבן אוּן אויף יידישע אייגנטום. אלע נאכט האבן מען דערהערט שרעקליכע שיסעריי, אויך אין טאָג האבן מען נאָך נישט אויפגעהערט צו שיסען. אין פילע פלעצער האבן מען אויך נאָך נישט אויפגעהערט צו ברענען. אין פילע פלעצער ברענען נאָך אלץ יידישע הייזער. אין פילע פלעצער ווערן נאָך אלץ יידן אויפגעהאנגען. אין פילע פלעצער ווערן נאָך אלץ יידן דערשאסען. אין פילע פלעצער ווערן נאָך אלץ יידן דערהאקט מיט בייטלען. אין פילע פלעצער ווערן נאָך אלץ יידן דערשלאגען מיט קאלבען. אין פילע פלעצער ווערן נאָך אלץ יידן דערשלאגען מיט קאלבען. אין פילע פלעצער ווערן נאָך אלץ יידן דערשלאגען מיט קאלבען.

פרוטעסט אין דן מאָס נאָס נים אנגענומען קען שוין נישט רעדט דאס רעזולטאט פון רעפרעסענטאנטן פון 3 ריזיגע אכטאָ-אידע סימים. מילטע ישיבות אוּן בעטהמדרשים, אז דן דעזוגע דרך ישראלסקענט האבן נעריכט אנגעשטעלט אין יידישן קוואַרטאל. אום נעריכטים א פוילישע דיוויזיע. די אוי- נעשטעלט פון סילטער מילטער האבען אנגעריכט פון סילטער מילטער האבען סטעכט ? סוס נאר דער קאמענדאנט פון דער קאמענדאנט פון אנטשולדיגט דאס אלעמי- נעריכט נים נאָר אז ער האבענען אוּן אין ריינהויז. האט כדן ועלבסטפֿלי- שטענדיג נאָרנים נעמאכט.

דאס לאכטערטער „מאָלשטס" פון 20. נאָרט איז שרעקען אוּן א שוואַרצען קאָם סים „סטילע שרעקליכקייט".

וועד ס׳האָט נישט געזען יענעם שבת אין דער פרי די לאַדזשער גאַסן, דער האָט זיכער נאָך אַזאַ אימפּאָזאַנטע מאַניפעסטאַציע אין זיין לעבן נישט געזען!

קוים האָט זיך אין שטאָט פאַרשפּרייט דער קלאַנג, אַז מאָרגענטאָו, — דער ספּעציעלער שליח פון דער אַמעריקאַנער רעגירונג — גייט אין דער אַלטשטעטישער שול אַריין, האָבן געגומען שטראָמען אַהין פון אַלע עקן שטאָט טויזנטער און צענער־טויזנטער יידן.

די „ברוך־הבא"־אויסרופן זענען געווען אַזוי הויך און דאָס געדראַנג אויף די גאַסן: פּיעטריקאָווער, נאָווואַמיעיסקע און וואָלבאָרסקע אַזוי שטאַרק, אַז מיט דער גרעסטער מי איז אונדז קוים געלונגען דעם גאַסט אַריינצוּפירן אין דער שול.

און ס׳איז דאָך קיין וווּנדער נישט: נאָך די אַלע צרות און ליידן, וואָס די יידן זענען אויסגעשטאַנען פון די „פּרייע" פּאָליאַקן, האָבן זיי אויף מאָרגענטאָוען, דעם אַמעריקאַנער שליח, געקוקט ממש ווי אויף אַ משיח, אַ מלאָך הגואל, וואָס נאָר ער אַליין קען זיין אויסלייזן און באַפרייען פון די ביטערע צרות!

***

ווייזט אויס, אַז דער ספּאָנטאַנער גראַנדיעזער „קבלת־פּנים" האָט אויף מאָרגענטאָוען געמאַכט אַ זייער שטאַרקן רושם.

פאַרן לייענען בייגט ער זיך פלוצים צו מיר צו און פרעגט מיך שטיל־לערהייט, וועלכע סדרה עס גייט. און וועג איך ענטפער אים, אַז מ׳לייענט היינט פּרשת נח, בעט ער מיך מיין טלית, טוט אים אָן, גייט אַרויף אויפן באַלעמער און איז אַן ערנסטן אָבער זייער זיכערן טאָן, נעמט ער רעדן צו די טויזנטער מתּפּללים.

געראָדט האָט ער דייטש און דאָס זענען זיינע ווערטער:

„לאַדזשער יידן! פיל, זייער פיל האָב איך געהערט וועגן אייך און אייער ווירקן לטובת דעם כלל און אויך פאַרן פּרט. אָבער קיינמאָל האָב איך מיר נישט פאָרגעשטעלט, אַז דאָס לאַדזשער יידנטום זאָל באַזיצן אַזאַ אומגעהייערע אָרגאַניזאַציע־פעיִקייט, ווי איך האָב עס דאָ געזען.

ברידער מיינע, זייט נישט פאַרצווייפלט!

איך בין פעסט איבערצייגט, אַז די כוואַליע פון צרות און ליידן, וואָס גייט איצט איבער דעם פּוילישן יידנטום, וועט אינגיכן פאַרשווינדן! און אַזוי ווי נח מיט זיין פאַמיליע זענען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן בעתן מבול, פון אַלע בייזע ווינטן, שטורעמס און פאַרפליי־צונגען, וואָס האָבן דאָן באַדראָט זייער לעבן, אָט אַזוי וועט אויך איר, צוזאַמען מיטן גאַנצן פּוילישן יידנטום גליקלעך איבערקומען די דאָ־זיקע שטורמישע צייט.

מיינע לאָדזשער ברידער, זייט נישט ביי זיך געפאַלן!

פיל ביטערעס האָט שוין ס׳יידישע פאָלק מיטגעמאַכט בעת זיין עקזיסטענץ און דאָך איז עס געבליבן עקזיסטירן! פיל פיינט און באַדריקער זענען שוין אויפגעשטאַנען אויפן פאָלק ישראל און דאָך האָבן זיי אונדז נישט בייגעקומען!

אָט אַזוי וועט עס אויך זיין דאָס מאָל!

און איך בין זיכער, אַז איר, לאָדזשער יידן, וואָס איר האָט געשאַפן אַזעלכע ווירטשאַפטלעכע און סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכע ווערטן, איר, וואָס האָט געשאַפן ממש אַ „יש מאין", וועט נאָך דער־לעבן פיל נחת און פרייד פון אייער יש — פון די פיל קולטורעלע און ווירטשאַפטלעכע ווערטן אייערע, וואָס זענען פאַקטיש אַ שטאָלץ און לויב פאַר אונדזער פאָלק!

איין זאַך בעט איך אייך צום סוף: זייט אייניק און צוזאַמענגע־שלאָסן אויך אין אייערע גוטע צייטן, גראָד ווי איר זייט אייניק און צוזאַמענגעשלאָסן איצט אין דער עת־צרה אייערער. און דעמאָלט וועט קיין בייזער ווינט נישט קענען שאָדן דעם הערלעכן בוים, וואָס רופט זיך „קהילת לאָדזש!".

***

לסוף, — נאָכדעם ווי מיר האָבן דאָ איבערגעגעבן מאָרגענטאָוס וואַ־רעמע רעדע, — ווילן מיר אויך איבערגעבן וועגן זיין קאַלטקייט און צו־ריקגעהאַלטנקייט. ביי דער ערשטער זיצונג מיט אים אין „גראַנד־האָטעל",

האָבן מיר אים געגעבן אַן אויבערפלעכלעכן איבערבליק וועגן דער בי־טערער לאַגע פון די יידן אין פוילן.

מאָרגענטאַו האָט אונדזערע רייד אויסגעהערט, אַריינגעוואָרפן פון צייט צו צייט עפעס אַ פראַגע און לסוף, וועו מיר זענען געווען זיכער, אַז ער איז געירט פון אונדזער שילדערונג, פרעגט ער געלאַסן און כמעט מיט אַן איראָניש שמייכעלע: „צי איז נישט דאָס אַביסל איבערגעטריבן?".

צומאָרגנס שבת נאָכמיטאָג, בעת זיין באַזוך אין ציוניסטישן לאָקאַל (צעגעלניאַנע 4) האָבן מיר פאַר אים אַוועקגעשטעלט אַ פרומען יידן, אינ־גאַנצן אַ פאַרבלוטיקטן, וועלכן די אַלערטשיקעס האָבן נאָר־וואָס אויס־געריסן אַ שטיק גרויע באָרד, צוזאַמען מיט אַ שטיק גאָמבע, בעת ער איז אַרויס פון מנחה פון ווילקער־שול. ערשט דעמאָלט האָט זיך מאָרגענטאַו איבערצייגט, אַז נישט אונדזער נעכטיקער באַריכט איז געווען „אַביסל איבערגעטריבן", נאָר זיין נאַיווע פראַגע איז געווען היבש איבערגעטריבן...

דאָס זעלביקע האָבן מיר שפּעטער געהאַט אויך מיטן ענגלישן שליח, סטיוואַרט סעמיועל. אויך ער האָט, קומענדיק קיין לאָדזש אויספאָרשן די טרויעריקע יידישע לאַגע, געפרעגט: „צי איז דאָס אַלץ מעגלעך?".

אויך אים האָבן מיר איבערצייגט, אויסשפרייטנדיק פאַר זיינע אויגן צווייַ פאַרבלוטיקטע העמדער, פון צווויי יידישע יונגעלייט, זין פון די אָנגעזעענסטע יידישע משפחות: עקביא און פריינד, וועלכע די „פוילישע זשאַנדאַרמעריע" האָט געכאַפּט אין גאַס, זיי אַריינגענומען אין דעם זשאַנדאַרמעריע־בנין, עק צעגעלניאַנע און זאָכאַדניע (ביי עדוואַרד היימאַן אין הויז) און צעהאַקט די רוקנס מיט בלאַנקע שוועדן, „פייערנדיק" אויף אַזאַ אופן די באַפרייונג פון פוילן.

ווי עס איז תחילת נישט געווען האָבן ביידע דערמאָנטע יידישע שלי־חים געווירקט אַז ס׳זאָל אָפּגעשטעלט ווערן די מוראָדיקע און גרויליקע מערדעריי פון געניראַל האַלערס אַרמיי איבער די פוילישע יידן!

.69

אַ לאָדזשער ייד — איניציאַטאָר פון תל־אביב!

ווי ס׳איז באַווּוסט, רעכנט זיך די שטאָט תל־אביב אַלס איינע פון די וויכטיקסטע און שענסטע שאַפונגען פון באַנייטן ארץ־ישראל.

און פאַקטיש איז דאָך דער אויפבוי פון אָט־דער נייער שטאָט, איר גיכע אַנטוויקלונג און הערלעכער אויפבלי, איינער פון די בולטסטע באַ־ווייזן, וואָס יידישע איניציאַטיוו און פלייס קענען אַלץ אויפטון.

צי האָט איר אַבער אַמאָל געפרעגט, וואָס אייגנטלעך איז דאָן גע־שען מיט די יידן פון אַלטן יפו, וועלכע זענען ס׳גאַנצע לעבן געווווינט גע־וען צו ווינען אין די דאָרטיקע האַלב־צעפאַלענע הייזלעך, צו „שפאַצירן" אין אירע שמוציקע ענגע גאַסלעך און צו „גענישן" פון די „באַקוועמלעכ־קייטן" אירע, אַז זיי זאָלן פלוצים באַשליסן צו מאַכן „אַ סדר" פאַר זיך און אונטערנעמען אַ מין „יציאת מצרים" פון אַראַבישן יפו?

די דאָזיקע קשיא וועט גיך פאַרענטפערט ווערן, נאָכדעם ווי איר וועט געוואָר ווערן, אַז אויך פאַר די דעמאָלטיקע יפוער יידן איז געקומען אַן „אויסלייזער", — אַ יִד, וואָס אים איז נמאס געוואָרן דער „סיר הבשר" מיטן אַראַבישן „פאַלאַפל", די געלע „פיטע" — זייער „לחם הקלוקל" און אַלע אַנדערע אַריענטאַלישע מאכלים און זיטן, מנהגים און משונהדיקע פאַרגעניגנס...

און ווייסט איר ווער דער דאָזיקער מאָדערנער „גואל" איז געווען?

עקיבא אריה וויס פון לאָדזש!

אט וועגן דעם דאָזיקן לאָדזשער יידן, דעם גרינדער פון תל־אביב, וועט דערציילט ווערן אין די וויטערדיקע שורות.

**
*

עס איז שוין פאַראַן וועגן עקיבא־אריה וויים, דעם איניציאַטאָר און גרינדער פון תל־אביב, אַ גאָר נישקשהדיקע ליטעראַטור. מיר וועלן זיך דאָ באַגנוגענען נאָר מיט אַ פאָר ציטאַטן וועגן אים:

עקיבא אריה וויים
פון די עלטסטע לאָדזשער ציוניסטן;
מיטגרינדער פון תל־אביב.

„ביי יעדער גרויסער אונטערנעמונג איז פאַראַן אַן „איניציאַטאָר", אַ „געדאַנקען־שאַפער", אַ מין „משוגענער צו זיין אידעע"! און אַזוי איז אויך געווען מיט דער גרינדונג פון תל־אביב!".

אט מיט די דאָזיקע ווערטער הייבט אָן צו שילדערן די גרינדונג פון תל־אביב דער באַקאַנטער היסטאָריקער און מיטגרינדער פון תל־אביב, דוד סמילאַנסקי ז"ל, אין זיין בוך „עם בני דורי":

„צווישן דער קליינער גרופּע ,וואָס האָט זוכה געווען צו לייגן דעם גרונדשטיין פון אונדזער ערשטער יידישער שטאָט, תל־אביב, איז געווען דער לאָדזשער זייגערמאַכער און יובילער עקיבא־אריה וויים!

ער, און נאָר ער, איז עס געווען פון די ערשטע „געדאַנקען־געבער" (הוגי רעיון) פון דער דאָזיקער „גאָרטן־שכונה" (שכונת גנים); און ער איז עס געווען דער „משוגענער צו דער דאָזיקער זאַך", ווי אויך פון די ערשטע טיכטיקסטע טוער און אויספירער פון דעם ענין".

(פון סמיליאַנסקיס בוך „עם בני דורי", ז' 222)

איצט אַביסל אינטערעסאַנטע פרטים, וואָס דער היסטאָריקער סמילאַנסקי, וועלכער איז אַליין געווען פון די סאַמע ערשטע בויער פון דער „גאָרטן־שכונה" — דערציילט וועגן דער „משוגענער אידעע" פון דעם לאָדזשער זייגערמאַכער עקיבא אריה ווייס:

„איינמאָל, אין אַ שיינער לבנה־נאַכט פון חודש תמוז 1906, בעת כ'בין מיר געזעסן פאָרן הייזל פון מיין דירה אין יפו, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ שמאָל געסעלע, קומט פלוצים צו מיר מיין שכן עקיבא ווייס און אַנטפלעקט מיר זיין געדאַנק, — אַ געדאַנק אויפצובויען אַ יידישע פאָרשטאָט, נעבן יפו.

און אַזוי ווי דער דאָזיקער געדאַנק האָט מיך זייער אינטערעסירט, האָבן מיר אָפגערעדט עפּעס צו טון אין דער דאָזיקער ריכטונג צוזאַמען.

אין איינעם אַן אָוונט, האָבן מיר צונויפגערופן אַן אסיפה אין קלוב „ישורון", ווו ווייס האָט געהאַלטן זיין ערשטן פאָרטראָג וועגן גרינדן אַ מאָדערנע יידישע שכונה אויסער די גרענעצן פון יפו...

דער פאָרשלאָג פון ווייסן האָט אַרויסגערופן גרויס אינטערעס ביי די פאַרזאַמלטע און אויפן אָרט איז געגרינדעט געוואָרן דער „פאַרבאַנד צו בויען הייזער". אין דער גרינדונג־פאַרוואַלטונג זענען אַריין: ווייס, סמילאַנסקי, חיותמאַן, דאָגין און בערגער. ערשט שפּעטער איז אויך אַריין דער עסקן מאיר דיזענהאָף, וועלכער האָט פיל צוגעהאָלפן צו דער פאַרווירקלעכונג פון דעם דאָזיקן פלאַן".

(אויסצוג פון סמיליאַנסקיס מאמר אין יובילעאום־נומער פון ירושלימער „דואר־היום", ז' 3).

וועגן די „ימי־בראשית" פון תל־אביב, באַזונדערס וועגן דער איבער־

מענטשלעכער אַרבעט און אָנשטרענגונג פון ווייסן צו דערגרייכן זיין ציל. דערציילט נאָך סמילאַנסקי פאָלגנדע פּרטים:

„דער לעבנס־גייסט פונעם דערמאָנטן ועד, ווָאס איז געווייזן געווָארן צו גרינדן די „נייע שכונה", איז געווען עקיבא ווייס, וועל־כער איז נאָר־ווָאס געהאָט אָנגעקומען פון לאָדזש.

ער, ווייס, איז עס געווען דער, ווָאס האָט זיך געצילעט אָפּגע־געבן דעם אויפבוי פון דער דאָזיקער „נייער שכונה". ער האָט דאָן פאַרלאָזן אַלע זיינע עסקים ווי אויך זיין ווערקשטעל און געשעפט (פון זילבער און גאָלד־זאַכן) און האָט געווידמעט דער דאָזיקער זאַך זיין גאַנצע ענערגיע, זיין פלייס און פּעזקייט צו אַרגאַניזירן די דאָ־זיקע נייע חברה.

און מען מוז מודה זיין, אַז זיין עקשנות און שטאַרקער גלויבן אין דער צוקונפט פון דעם דאָזיקן ענין, האָבן אים געהאָלפן גובר זיין די פילע שטערונגען און שוועריקייטן, ווָאס מ׳האָט אים גע־מאַכט אויפן וועג צום פאַרווירקלעכן זיין אידעע".

(פונעם ספר „עם בני דורי", ז׳ 225).

איבערגעבנדיק איינצלהייטן, ווָאס באַווייזן ווי גרויס די דערמאָנטע שטערונגען זענען געווען און וויפל פאַרביטערונגען דער גרויסער אידעא־ליסט, עקיבא ווייס האָט געהאָט אויסצושטיין ביי דער גרינדונג פון תל־אביב, דערציילט סמילאַנסקי פאָלגנדעס:

„די אַרבעט איז דאָן געווען זייער גרויס און אויך זייער פאַר־וויקלט: מ׳האָט געדאַרפט דערווערבן מיטגלידער, ווייל דעם פאַסנדן פּלאַץ פאַר דער נייער שכונה, קויפן דעם באָדן, געפונען דעם נייטיקן קאַפּיטאַל צום בויען די הייזער, צוגרייטן די פלענער צום בוי אַ״וו, — און דאָס אַלץ האָט, זעלבסטפאַרשטענדלעך, געפאָדערט פיל צייט, פּולע איבערגעבנקייט און פּערזענלעכע קרבנות.

און כאָטש דער סעקרעטאַריאַט איז כלומרשט געווען אין די הענט פון גאַנצן ועד — יעדער איינער פון אונדז לויט דער רייַ — דאָך האָט ווייס אויסגעפירט תמיד די הויפּט־אַרבעט: ער האָט צו־נויפגעשטעלט די פּראַקטיקאַלן, געווען דער אינקאַסענט און אַפּילו דער שליח".

(פון סמילאַנסקיס בוך „עם בני דורי", ז׳ 225).

**
*

וויס האָט נישט געוואָרט און כסדר זיך באַמיט צו פאַרווירקלעכן זיין לעבנס־ציל. דאָס קאָן מען זיך איבערצייגן ווען מ׳לייענט די אָפּיציעלע פּראָטאָקאָלן פון יענער חברה, וועלכע דער ארץ־ישראל־היסטאָריקער יערי פאָלעסקין האָט פאַרעפנטלעכט אין יובילעאום־נומער פון „דואר היום״:

— — — „וויס איז געווען דער, וואָס האָט געשטויסן, אַז מ׳זאָל וואָס גיכער לייגן די ערשטע וואַסער־רערן צו דער שכונה. וויס האָט געצוווּנגען צוצוטרעטן תיכף צו דער קאָלאָניזאַציע־אַרבעט. ער, און טאַקע נאָר ער, האָט פאַרלאַנגט אָנצוהייבן „שוין מאָרגן״ צו גראָבן דעם ערשטן ברונעם. וויס האָט אויסגערופן אויף יענער זיצונג פון וועד: „וועָן אָפּילו די אַראַבער וועלן פאַרלאַנגען פאַר דער דאָזיקער אַרבעט 1.500 פראַנק און די יידן — 1600, וועלן מיר זי דאָך לאָזן מאַכן פון יידן!״.

(פון תל־אביבער פּראָטאָקאָלן־בוך, דריטער טייל, ז״ז 4—7).

דאָס אינטערעסאַנטסטע איז דער פּאַקט, אַז וויס האָט שוין דעמאָלט פאָראויסגעזען, אַז מ׳וועט אַמאָל דאַרפן פאַרגרעסערן די שכונה און האָט טאַקע באַצייטנס געזאָרגט דערוועגן:

— — — „און אַז ס׳איז געשטאַנען די פּראָגע וועגן אויסווייטן דעם פּאַסנדיקן באָדן, זענען פאָרגעלייגט געוואָרן פאַרשידענע פאָר־שלאָגן; מאַנכע האָבן געראָטן קויפן דורכויס צו דרום־זייט פון יפו, ביי דער „אדזשימא״; אַנדערע ווידער האָבן פאָרגעלייגט צו קויפן דווקא אויף מזרח־זייט — צו „מקוה־ישראל״. דאָקעגן האָט וויס פאַרלאַנגט צו דערוווּרבן דורכויס די וויסטע זאַמד־באָדנס אויפן צפון־זייט (וווּ ס׳געפינט זיך טאַקע היינט תל־אביב). און דער דאָזיקער פאָרשלאָג, וואָס איז אויך געווען דער פאָרשלאָג פון חיותמאַנען, איז טאַקע אָנגענומען געוואָרן״.

(פון סמילאַנסקיס ספר „עם בני דורי״, ז׳ 255)

סמילאַנסקי דערציילט ווייטער:

„וויס איז געווען דער אייניציקער, וואָס האָט געראָטן תיכף אייניצוקויפן אַ שטח פון 150 טויזנט איילן, אָנשטאָט 90 טויזנט, ווי

אַלע אַנדערע חברי הועד האָבן פאַרלאַנגט; און ער איז אויך געווען דער, וואָס האָט געשטויסן דערצו, אַז מ׳זאָל זיך פאַרזיכערן אין קויף־קאָנטראַקט מיט די באָדן־באַזיצער אויף נאָך עטלעכע הונדערט טויזנט איילן.

די כלומרשט „פראַקטישע" ועד־מיטגלידער זענען געווען פול־שטענדיק קעגן דעם פאַרשלאָג פון דעם פאַנטאַזיאָר ווייס".

(פונעם דערמאָנטן ספר, ז׳ 256).

.70

עקיבא ווייס — דער אויפזעער ביים בויען תל־אביב

וועגן די באַמיונגען פון דעם „לאַדזשער פאַנטאַזיאָר" (אַזוי פלעגט מען אים רופן), עקיבא ווייס, צוצואיילן דעם בוי פון דער נייער שכונה, דערציילט סמילאַנסקי אָט־וואָס:

„בכדי צוצואיילן דעם בוי פון די ערשטע 60 הייזער און זיי אויפצושטעלן אין איין יאָר, אָנשטאָט אין 3 יאָר, ווי ס׳האָבן פאָר־געלייגט אַלע אַנדערע, איז ווייס עקשנותדיק באַשטאַנען דערויף, אַז מ׳זאָל בויען די פונדאַמענטן און די וועגט דורכויס מיט צעמענט־ציגל פון דער יידישער פאַבריק „אַרבער", און נישט פון די אַראַ־בישע זאַמד־שטיינער, גערופן „חאַדזשאַר", מיט וועלכע מ׳פלעגט דאַן בויען.

די אַרטיקע מענטשן האָבן אָבער געטענהט, אַז צעמענט־ציגל זענען נישט געאייגנט פאַר דער שכונה. איז טאַקע ווייס געווען דער איינציקער וואָס האָט אויפגעבויט דאָס ערשטע הויז דווקא פון צע־מענט־ציגל און דווקא מיט יידישע מויערער. (ס׳הויז שטייט נאָך ביז היינט אויף עק הערצל און אחד־העם).

און דערמיט האָט ווייס געגעבן דעם שטויס צו בויען מיט יידי־שע אַרבעטס־הענט און צו אונטערשטיצן יידישע ציגל־פאַבריקאַנטן".
(דאָרט, ז׳ 227).

דער איבערגעגעבענער עסקן עקיבא ווייס האָט זיך אָבער נישט באַ־גנוגענט בלויז מיטן אויפבויען די „נייע שכונה", דאָס היינטיקע תל־אביב,

נאָר ער האָט זיך באַמיט מיט אַלע מעגלעכקייטן צו שטאַרקן און באַפעס־טיקן איר עקזיסטענץ:

„ווייסן איז אויך צו פאַרדאַנקען —דערקלערט ווייטער סמי־לאַנסקי— וואָס דורך זיין עקשנותדיקן קאַמף וועלכן ס׳האָט אונטער־שטיצט שיינקין, איז דאָס גימנאַזיום „הרצליה" אויפגעבויט געוואָרן אויפן באָדן פון „אחוזת בית" (היינטיקע תל־אביב) און נישט אין יפו, אַזוי ווי דער רוב מיטגלידער האָבן פאַרלאַנגט, טענהנדיק, אַז די עלטערן פון די שילער וועלן בשום אופן נישט וועלן ריזיקירן מיטן לעבן פון זייערע קינדער און זיי שיקן אַזאַ ווייטע שטרעקע, דערצו אין טיפן זאַמד און צווישן אַראַבישע פרדסים און כרמים, וועלכע האָבן זיך געצויגן ביז דער „נייער שכונה".

(דאָרט, ז״ז 266—239).

ווי ווייט ווייס איז געווען לאָגיש און גערעכט, קאָן מען זען פון דעם היסטאָרישן איבערזיכט, וואָס דער גרינדער פון דער גימנאַזיע „הרצליה", ד״ר מעטמאַן־כהן, האָט בעת דער יובילעאום־פייערונג פון תל־אביב, עפנטלעך געגעבן:

„באַלד ווי ס׳איז נאָר געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פון דער גימנאַזיע (י׳ אב תרס״ט), איז זי געוואָרן דער לעבנס־נערוו פון דער גאַנצער שכונה; ווייל אַלע וואָס האָבן נאָר געהאַט וועלכן ס׳איז שייכות צו איר, — עלטערן, לערער אאַ״וו, — זענען תיכף צוגעטראָטן אויפצובויען זייערע הייזער.

בכלל איז די גימנאַזיע געוואָרן דער מאַגנעט, וואָס האָט צוגע־צויגן אין לאַנד אַריין פיל מענטשן און בעיקר שילער פון אויסלאַנד. אין די הונדערטער תלמידים, פון וועלכע אַ העלפט איז געקומען פון חוץ־לארץ, זענען במילא געוואָרן די הויפט־גורמים צום ווּוקס פון דער נייער שכונה. זיי זענען עס געווען די, וואָס האָבן אַריינגע־בראַכט פרנסה אין דער שכונה און זיי זענען עס אויך די ערשטע הויפט־אייגווינער אין איר.

די גימנאַזיע איז געוואָרן דער צענטער פון גאַנצן קולטור־לעבן פון דער שכונה. אין איר האָט זיך געפונען דאָס דעמאָלטיקע טעא־טער, זי איז געוואָרן דער פלאַץ פאַר קאָנצערטן, פייערונגען און

שמחות: זי האָט געדינט אַלס „בית־העם" און אַפילו אַלס „בית־הכנסת", צו דאָונען שבת און יום־טוב

און דאָס איז טאַקע דער סוד פון דער גיכער אַנטוויקלונג פון תל־אביב (וואָס שיינקין און וויס האָבן פאַרויסגעזען!)".

(אויסצוג פון יובילעאום־נומער „דואר היום", ז"ז 51—50).

וועגן אַזעלכע קלאָרע און לאָגישע זאַכן האָט געמוזט קעמפן דער „לאַדזשער פאַנטאַזיאָר", „עקיבא וויס, קעגן אַזוי פיל „פראַקטיש־דענקנדיקע" עקשנים!...

***

קורצע אָבער זייער כאַראַקטעריסטישע איבערזיכטן וועגן אַלעם, וואָס וויס האָט געהאַט אויסצושטיין ביז ס'איז אים געלונגען צו פאַרווירקלעכן זיין פאַנטאַסטישן פּלאַן, גיבן אין זייערע דערינערונגען פאָלגנדע א"י־פערזענלעכקייטן: דער שרייבער ק. סילמאַן, דער עסקן יוסף־אליהו שלוש, דער שריפטשטעלער מרדכי בן הלל הכהן, דער היסטאָריקער אלתר דרויאַנאָוו, דער לייטער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, ד"ר אַרטור רופּין און דער רעדאַקטאָר־אַרויסגעבער פון דער „עניצקלאָפּעדיע פון יידישע פערזענלעכקייטן", דוד תידהר.

לאָמיר אָקאָרשט הערן, בקיצור, וואָס אָט די אַלע פערזענלעכקייטן דערציילן וועגן דער „לאַדזשער פאַנטאַזיאָר" עקיבא וויס.

רעדנדיק וועגן וויסן, אַלס איניציאַטאָר און גרינדער פון תל־אביב, דערציילט דער שרייבער ק. סילמאַן אָט וואָס:

„דריי אנזיכטן פון דריי מענטשן־גרופּעס האָבן זיך דעמאָלט קריסטאַליזירט אַרום דעם „וויס־פּאַרשלאָג", צו בויען די „נייע שכונה":

די „נעגאַטיוויסטן", וואָס פלעגן כסדר מעסטן מיט זייערע אייגענע פוס־טריט דעם מהלך פון יפו ביז די זאַמד־בערג (אויף וועלכע די „נייע שכונה" האָט געזאָלט אויפגעבויט ווערן), קלאָגענדיק דערביי און וויינענדיק פאָראויס אויף דעם וואָס זייערע וויבער און קינדער וועלן נעבעך פאַלן אַלס רויב פון די בעדוינער אין אָט דער דאָזיקן מדבר.

די פאַסיוויסטן" — וואָס פלעגן מתפלל זיין און האָפן, אַז אפשר וועט זיך פונאַנדערפאַלן ס׳גאַנצע חברים־קרענצל און במילא וועט פון ווייסעס פלאַן גאָר נישט אַרויסקומען און אַלץ וועט בלייבן ווי פריער און מיר וועלן זיך ווייטער לעבן אין די אַראַבישע הייזער.

און די „פאַזיטיוויסטן", — ווי וויס אַליין און די עטלעכע אַנהענגער זיינע, וועלכע האָבן זיך מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן דעם הייליקן אידעאַל אויפצובויען די „נייע שכונה".

שילדערנדיק די דריי קלאַסן און די פאַרביטערונגען וואָס וויס האָט געהאַט אויסצושטיין ביז אים איז ענדלעך געלונגען צו פאַרווירקלעכן זיין הייליקן אידעאַל, שרייבט סילמאן פאָלגנדעס:

„פערזענלעך, איז וויס פאַקטיש געווען די אמתע פאַרקערפּערונג פון „אחוזת בית" (אזא נאָמען האָט דאָן די נייע שכונה באַקומען); ווייל אין זיינע אויגן איז דער פלאַן פון אָנהייב אָן געווען אַ געענדיקטע זאַך! און ווען ס׳איז אים דאָן געבוירן געוואָרן אַ טאָכטער, האָט ער איז אַ נאָמען געגעבן לויטן נאָמען פון דער שכונה „אחוזה"...

אין אַלגעמיין האָט זיך וויס אָפגעגעבן פערזענלעך מיט אַלעם. ער אַליין פלעגט מאַכן די צייכענונגען, ער אַליין האָט אויך געצייכנט די פלענער פון די הייזער, צונויפגעשטעלט די ליסטע פון די חברים, אַליין זיי געזוכט צו די אסיפות און וויס האָט טאַקע אויך איינגעאָרדנט די ערשטע לאָטעריע־ציונג פון די פלעצער, וואָס יעדער האָט געדאַרפט באַקומען.

בקיצור: וויס איז געווען דער אויפגעמונטערטער און דער אויפמונטערער".

(פון „יובילעאום־נומער", ז׳ 8).

***

אין דער ספעציעלער בראָשור וועגן וויסן, אַלס איניציאַטאָר און אַלס גרינדער פון דער שכונה, ווי אויך אַלס איר הויפט־אויפבויער, דער־ציילן די רעדאַקטאָרן פון דער בראָשור: י. חורגין און דוד תדהר פאָלגנדע אינטערעסאַנטע פרטים:

„וויסן דערלאַנגט מען ס׳ערשטע גלאָז וואַסער פון דעם ערשטן ברונעם פון דער „נייער שכונה";

וויסן גיט מען איבער דאָס איינאַרדענען די הגרלה פון די פּלעצער פאַר יעדן פון דער שכונה;

וויסן איז מען מכבד מיטן לייגן דעם ערשטן גרונטשטיין פון דער שכונה;

וויסן גיט מען דערנאָך אויך איבער דעם בוי פון ערשטן הויז אויפן באָדן פון דער „חברה חדשה" — היינט אַלענבי־גאַס;

וויס לייגט שפּעטער אויך דעם גרונטשטיין פון ערשטן הויז אויף דער דאָזיקער הויפּט־גאַס פון תל־אביב, ווי אויך צום ערשטן הויז אויף „ירקון"־גאַס;

וויסן איז מען מכבד צו לייגן דעם גרונטשטיין פון דער ערשטער מעטאַל־פאַבריק אין דער שכונה פון דער פאַבריק פון פאכטער און האָפמאַן.

און דער „לאָדזשער פאַנטאַזיאָר" עקיבא וויס לייגט אויך דעם גרונטשטיין פון ערשטן קינאָמאַטאָגראַף אין דער שכונה פון „קינאָ עדן" אויף יהודה הלוי גאַס".

(פון דער בראָשור: „עקיבא־אריה וויס", — דערשינען דורכן פאַרלאָג „ספרים ראשונים", דורך דוד תדהר).

***

און איצט לאָמיר הערן וואָס עס דערציילט וועגן וויסן זיין איבערגעגעבענער חבר ביים אויפבוי פון דער שכונה, — דער באַקאַנטער כלל־טויער יוסף אליהו שלוש:

„אין יאָר 1906 האָט דער איניציאַטאָר עקיבא וויס צונויפגעזאַמלט אַרום זיך אַ גרופּע חברים, צווישן זיי אויך מיך, בכדי אויפצובויען אַ נייע שכונה אויסער יפו.

60 חברים האָבן זיך מיט דער צייט צוזאַמענגענומען צו דעם דאָזיקן ענין און מיר פלעגן זיך פאַרזאַמלען אין „קאַפע ליפשיץ", כמעט אַ גאַנץ יאָר נאָכאַנאַנד, אַלץ אונטער דער לייטונג פון וויסן.

ביז ענדלעך איז באַשלאָסן געוואָרן צוצוטרעטן צום קויף פון באָדן — אַ זאַך וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן טאַקע וויסן אַליין".

דערמאָנענדיק איינצלהייטן וועגן די שוועריקייטן וואָס פלעגן דעמאָלט זיין ביים קויפן באָדן בכלל און דאָסמאָל בפרט, צוליב די אינטריגעס קעגן וויסן מצד עטלעכע חברים, — ענדיקט שלוש זיינע זכרונות אַזוי:

„אין אַלגעמיין איז דאָן נישט געווען קיין גרינגע זאַך צו דערוערבן דעם באָדן פאַר דער שכונה פון די אַראַבישע פאַרקויפער. וויל אַפילו נאָכן באַצאָלן זיי ס'גאַנצע געלט, אַפילו מיט אַ „באַקשיש" און האָבנדיק שוין אין דער האַנט דעם „קושאַן", זענען פלוצים „אויסגעוואַקסן", וווי פון דער ערד אַרויס, נייע אַראַבער, און דערקלערנדיק זיך אַלס די ריכטיקע אייגנטימער פון דעם באָדן, פלעגן זיי גיך אויפשטעלן אויף אים זייערע צעלטן און זיך אַריינגעזויגן אין זיי מיט ווייב און קינד און בהמות און אַפילו מיט סתם „גוטע פריינט", באַוואָפנטע מיט שוועדן און מעסערס, גרייט צו מלחמה"...

(פון זיין ספר זכרונות „פרשת חיי", ז"ז 130—143)

אַזוי האָט דער גרויסער אידעאַליסט, עקיבא וויס, געמוזט קעמפן ביז ער האָט צוריקגעבראַכט אין אַרדנונג די אַלע געקינצלטע סיכסוכים, כדי צו קענען ענדלעך צוטרעטן צום אויפבוי פון „זיין" שכונה!

***

אַן ענלעכע אָפשאַצונג וועגן דער טעטיקייט פון וויסן, הערן מיר אויך פון באַקאַנטן שריפטשטעלער און עסקן מרדכי בן הלל הכהן (פאַטער פון דוד הכהן, גרינדער און הויפטלייטער פון „סולל בונה"):

„עטלעכע עסקנים זענען געווען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיטן גרינדן תל־אביב, אָבער דער איבערגעגעבנסטער פון אַלע — דער עסקן מיט דער „האַ־הידיעה" (העסקן) איז אין דער זאַך געווען עקיבא וויס; ער האָט זיך געמאַכט די גרינדונג פון דער שכונה אַלס זיין לעבנס־אויפגאָבע, וועלכע ער האָט זיך איינגאַנצן איבערגעגעבן. איך געדענק, אַז אפילו זיין טאָכטער האָט ער אַ נאָמען געגעבן

„אחוזת בית"... פון באַרוף איז ער געווען אַ סוחר פון זילבער, גאָלד און איידלשטיינער, אָבער דער געדאַנק וועגן אויפשטעלן די נייע שכונה האָט באַהערשט זיין גאַנץ לעבן.

ווייניק זענען דאָן געווען עסקנים, וואָס האָבן אים געוואָלט העלפן אין דער זאַך! דאַקעגן, זענען געווען פיל שטערער, וואָס האָבן אים כסדר געלייגט שטיינער אין וועג פון גרינדן די שכונה"...

(פון מרדכי בן הלל הכהנס ספר זכרונות „עולמי", באַנד 4, ז' 148).

***

אַ זייער געלונגענע אָפשאַצונג וועגן ווייסן, גיט דער באַקאַנטער שרייבער און היסטאָריקער אלתר דרויאַנאָוו:

„ווייס איז געווען דער מענטש, וואָס אויסגעאַרבעט דעם גאַנצן פּלאַן פון גרינדן די „נייע שכונה"; ער איז אויך געווען דער מענטש, וואָס האָט זיך געצילעך איבערגעגעבן, מיט פולן האַרץ און נשמה, דעם דאָזיקן פּלאַן צו פאַרווירקלעכן;

ער —עקיבא־אריה ווייס— איז טאַקע געווען דער אַקטיוואָסטער און מיכטיקסטער פון אַלע אַנדערע אין אויספירן דעם דאָזיקן שיי־נעם רעיון".

(פון דרויאַנאָוס ספר „תל־אביב", זייט 69).

צום שלוס פון זיין אָפשאַצונג פון ווייסן, אַלס איניציאַטאָר און גרינ־דער פון תל־אביב, גיט דרויאַנאָוו נאָך צו, אַז די זעלבע מיינונג וועגן ווייסן האָבן אים פערזענלעך אויך איבערגעגעבן עטלעכע פון די הויפּט־בויער פון תל־אביב, ווי, למשל: מאיר דיזענהאָף, אליהו בערלין, יחזקאל דאַנין, דוד סמילאַנסקי און נאָך אַנדערע באַוווסטע עסקנים.

אָבער דאָס אינטערעסאַנטסטע פון אַלעם איז זיכער דער פאַקט, אַז אויף ווייסן — דעם ממש גערודפטן „לאָדזשער פאַנטאַזיאָר" — האָט מען דאָן אויך אַרויפגעלייגט, נישט נאָר כלערליי אויפגאָבעס און אַרבעטן ביים גרינדן די שכונה, נאָר אַפילו די סאַמע שווערסטע זאַך ביי די דעמאָלטיקע פאַרהעלטענישן: צו שאַפן פאַרן אויפבוי פון דער „נייער שכונה" דעם עיקר — דעם נויטיקן קאַפּיטאַל!

אט וואס עס דערציילט וועגן דעם דער דעמאלטיקער לייטער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ארץ־ישראל, ד"ר אַרטור רופין:

„זיצנדיק אַזוי, אין יולי 1907, אין „האָטעל־קאַמניץ" פון ירושלים, קומט צו מיר אַריין אַ יִד, וועלכער האָט זיך פֿאַר מיר פֿאָרגעשטעלט אַלס עקיבא וויס פון יפו, און דערציילט מיר וועגן די אוממעגלעכע און ממש אוממענטשלעכע ווונדער־באַדינגונגען פֿאַר יִדן אין יפו.

און אין צוזאַמענהאַנג דערמיט דערקלערט ער מיר דעם פּלאַן אויפצובויען אַן אייגענע יִדישע שכונה מחוץ יפו, און דערציילט מיר אויך וועגן דער גענדינדעטער געזעלשאַפט אונטערן נאָמען „אחוזת בית".

די דערקלערונגען האָט וויס געגעבן מיט איבערגעלייגטקייט און מיט אַ שפּראַך, וואָס איז באמת אַריין אין האַרצן. דאָס אַלץ איז מיר זייער געפֿעלן געוואָרן און דעריבער האָב איך אים אויפן אָרט צוגעזאָגט צו קומען באַלד צומאָרגנס קיין יפו, בכדי צו זען אויפן אָרט דעם באָדן, וואָס די געזעלשאַפט וויל קויפן.

אויף צומאָרגנס בין איך טאַקע אַהינגעקומען, צוזאַמען מיט שמריהו לעווין און דאָרט האָט מיך שוין וויס אָפּגעוואַרט און מיר זענען גערִיטן אויף אייזעלעך, צו זען דעם באָדן, וואָס איז געלעגן צווישן יפו און פּתח־תקוה.

נאָך דעם ווי כ'האָב באַקומען פון וויסן אַלע נייטיקע אינפֿאָרמאַציעס און געהערט זיינע לאָגישע באַגרינדונגען, האָב איך באַשלאָסן תיכף צו שרייבן דעם „קרן־קימת" און געבן מיין פּערזענלעכע הסכמה אויף דער הלוואה פון 300 טויזנט פראַנק, פֿאַר דעם בוי פון דער שכונה".

(פון ד"ר רופינס ספר זכרונות „פּרקי חיי", ז' 140)

.71

ווי אַזוי איז אַ לאָדזשער יידן איינגעפאַלן בויען תל־אביב?

נאָכדעם, ווי מיר האָבן זיך באַקאַנט מיט דעם, וואָס היסטאָריקער, שרייבער און כלל־טוער האָבן דערציילט וועגן וויסן אַלס איניציאַטאָר און בויער פון תל־אביב, לאָמיר אָקאָרשט הערן וואָס ער אַליין האָט וועגן דעם געהאַט צו זאָגן:

„וועז איך באַטראַכט אַצינד און זע מיט מיינע אויגן — זאָגט וויס — וואָס עס איז אַרויסגעקומען פון יענער קליינער „גאָרטן־שכונה", — פון „אחוזת בית", וועלכע מיר האָבן מיט אַזוי וויניק מענטשן געגרינדעט און מיט אַזוי פיל מי און אַנשטרענגונג געשאַפן; וועז איך דערמאָן זיך אין די אַלע שפּאַט־וועריטלעך, וואָס די כלור־מרשטע „פּראַקטישע מענטשן" האָבן דערלויבט צו וואַרפן, הן אויפן גאַנצן פּלאַן אונדזערן און מכל־שכן אויף די איניציאַטאָרן פון אים;

און וועז איך הער נאָך אַצינד דעם עכאָ פון יענעם ביטערן אויסגעשריי, וואָס מאַנכע קעגנער אונדזערע האָבן בעת דער גענעראַל־פאַרזאַמלונג פון כ"א סיון תרס"ז, אויסגעשריגן: „נתנה ראש ונשובה ליפו"!.. — לאָמיר אויסווייליז אַ פּירער, וואָס זאָל צונישט מאַכן דעם פאַנאַטישן פּלאַן פון „לאָדזשער פאַנטאַזיאָר";

און וועז ס'דערוועקט זיך דערצו אין מיין זכרון דער טעם פון די פּאַרציעס „מרור", מיט וועלכע מ'האָט מיך גאַנצע דריי יאָר נאָכאַנאַנד „געשפּייזט", ביז מיר האָבן זוכה געווען מיט מזל אויפצושטעלן די ערשטע פּאָר הייזער אין „אחוזת בית" — בין איך באמת

טאָפלט גליקלעך: ערשטנס, וואָס כ׳האָב זוכה געווען צו זען מיט מיינע אויגן די פאַרווירקלעכונג פון מיין אידעאַל; און צווייטנס, וואָס כ׳האָב אין יענע שוועריע און ביטערע טעג פאָרט געפונען עטלעכע איבערגעבענע פרייַנד, — מענטשן מיט האַרץ און פאַרשטאַנד, ווי דוד סמילאַנסקי, יחזקאל דאַנין, יצחק חיותמאַן, שיינקין, מאיר דיזענהאָף, בערגער און נאָך אַ צוויי־דריי יחידים, וואָס אַ דאַנק זיי איז אונדז געלונגען אַרויסצוגיין פון דער „פינצטערניש", צום „גרויסן ליכט", אויפשטעלנדיק פון יענער זייט שמוציקן יפו די ערשטע יידישע שכונה „אחוזת הבית", וואָס טראָגט היינט דעם שיינעם נאָמען תל־אביבּ!".

(פון ווייסעס רעדע, בעת דער פייערונג פון זיין 70סטן געבורטסטאָג ביי זיך אין הויז).

ס׳איז כדאי אויך איבערצוגעבן ווי אַזוי ער איז געקומען צום גדאַנק אויפצובויען אין ארץ־ישראל אַ יידישע גאָרטן־שכונה:

„איך פלעג זומערצייט זיצן אויף זומער־ווינונג אין דעם שיינעם גאָרטן־אָרט „קאָלי", ביי לאָדזש, וואָס האָט געהערט צו מיין פרייַנד ר׳ טוביה טענענבוים ז״ל און באַטראַכטנדיק אַלץ וואָס די משפחה טענענבוים האָט דאָרט אין אַזאַ קורצער צייט געשאַפן, — פאַר־וואַנדלענדיק אַן אָפגעלעגן פויליש דערפל אין אַ הערלעכן יידישן גאָרטן, — האָב איך מיר כסדר געטראַכט: מה־דאָך איז אייניציקע ציוניסטישע משפחה איז אימשטאַנד געווען איבערצואַנדערשן אַ וויסט שטיק באָדן און פאַרוואַנדלען אים אין אַזאַ פראַכטפולן פּאַרק, מכל־שכן, וואָס וועלן שוין באַווייזן אַ סך יידישע משפחות, ווען זיי וועלן זיך אַ נעם־טון דערצו אין ארץ־ישראל גופא?

און זייט דעמאָלט האָט מיך דער דאָזיקער גדאַנק ממש נישט געלאָזט רוען; און טאַקע פון יענעם גדאַנק, וועלכער האָט זיך אין מיר דערוועקט אין דער וויל פון די טענענבוימס, ביי לאָדזש, איז אויך אַנטשטאַנען אין ארץ־ישראל די שכונה „אחוזת הבית", וואָס איז איצט דער „יידישער קאַנטאָן תל־אביב"!

(פון זיין רעדע אין תל־אביבער „ציוניסטישן קלוב" (ביי יעקב שלוש) בעתן קבלת־פנים, וואָס דיזענהאָף האָט איינגעאָרדנט צו מיין אָנקומען אַנהייב 1924 קיין ארץ־ישראל).

**
*

אַ זייער אינטערעסאַנטן איבערזיכט וועגן זיין טעטיקייט, בעת דער גרינדונג פון תל־אביב, האָבן געגעבן עטלעכע פון די פּני־העיר, ווי: ד״ר מיכלין, ד״ר באָגראַשאָוו, דוד סמילאַנסקי און ישראל רוקח (בירגער־מייסטער פון תל־אביב), וואָס דער „התאחדות בני הישוב״ האָט איינגע־אָרדנט צו די שלושים פון זיין פּטירה (ג׳ תמוז תש״ג).

די רעדנער האָבן דערמאָנט ווייסעס עקשנות איינצופירן אין דער נייער שכונה אַלס אומגאַנג־שפּראַך, נאָר העברעיש אָנשטאָט רוסיש, ווי אויך זיין מי צו באַשעפטיקן נאָר ייִדישע אַרבעטער, צו גרינדן אין דער שכונה פאַבריקן, אַרומצורינגלען „אחוזת בית״ מיט ייִדישע פּאָרשטעט אאַ״וו.

דער בירגערמייסטער ישראל רוקח האָט דאַן איבערגעחזרט דאָס נבואה־וואָרט פון ווייסן, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט ביי אייגער פון די גרינדונג־פאַרזאַמלונגען פון דער שכונה:

„אונדזער פליכט איז — האָט ווייס מיט פּאַטאָס אויסגערופן — צו אַנטוויקלען די נייע ייִדישע שכונה, צו פאַרשענערן און צו פאַר־בעסערן זי און זי צו פאַרוואַנדלען אין אַן אמתע „מוסטער־שכונה״ פאַרן גאַנצן ייִדישן פּאָלק!

און זאָלן די פעלקער פון דער וועלט זיך איבערצייגן ווי די ייִדן קענען אינאַרדענען זייער ייִדיש לעבן אין זייער אייגן ייִדיש היימלאַנד — אין אונדזער ארץ־ישראל!״.

צום סוף לאָמיר אויך ברענגען דאָס וואָרט פון דעם תל־אביבער היסטאָריקער, דוד סמילאַנסקי, מיט וועלכן ער שליסט זיין אָפּהאַנדלונג וועגן דעם דאָזיקן ענין:

„איך האָב זיך באַגנוגנט מיט אייגצלנע היסטאָרישע פאַקטן וועגן ווייסעס טעטיקייט ביים אויפבוי פון „אחוזת בית״, וויל זיינע מעשים, — וואָס נישט אַלע ווייסן פון זיי — זיי זענען געווען די וויכטיקע פּעולות, וואָס האָבן געשפּילט די גרעסטע ראָלע ביים אויפ־בוי פון דער „נייער שכונה״;

און זיי זענען אויך די פאַקטן, וואָס גיבן אונדזער ...יבא אריה וויס פולע ערן־רעכט פאַרן אויפבוי פון דער ערשטער יידישער שטאָט אין דער וועלט — תל־אביב"!

(פון סמיליאַנסקיס ספר „עם בני דורי", ז' 228).

***

בקיצור: דער „לאָדזשער פאַנטאַזיאָר" וויס האָט דערפילט אַלע אויפגאָבן ביים אויפבוי פון תל־אביב:

וויס איז געווען דער איניציאַטאָר פון דער אידעע!

וויס האָט צונויפגעשטעלט דעם ערשטן פראָספעקט!

וויס אַליין האָט אים צעטיילט צווישן די יידישע איינווינער פון יפו!

וויס האָט גערופן צו דער ערשטער אסיפה; ער אַליין האָט גע־מאַכט דעם ערשטן פראָטאָקאָל; האָט דערוואָרבן די ערשטע פאָר חברים; האָט פאַרטראַכט דעם נאָמען „אחוזת בית"; ער אַליין האָט געמאַכט דעם פלאַן פאַר דער שכונה: האָט איינגעקויפט דעם באָדן; האָט מסדר געווען די פאַרצעלאַציע; האָט פאַרטיילט לויטן גורל די פלעצער; האָט געלאָזט גראָבן דעם ערשטן ברונעם; האָט געווייזלט די פאָסנדע בוי־מאַטעריאַלן פאַר דער שכונה; האָט זיך פאַראינטע־רעסירט מיט דער אינסטאַלאַציע צו די הייזער און מיט אַלע נייטיקן צו אויפבוי!

און עקיבא אריה וויס איז אויך געווען אָט דער, וואָס האָט פאַרשאַפט דאָס נייטיקע קאַפיטאַל אויף אויפצושטעלן די נייע יידישע שכונה, וואָס איז איצט אַזוי באַוווסט אין דער וועלט מיט איר נאָמען „תל־אביב"!

***

היינט, וען מ'רעדט וועגן באַזעצן און קאָלאָניזירן דעם נגב, איז דאָס אַ נאַטירלעכע זאַך און קיינער זעט אין דעם נישט קיין שום אויסערגעווייג־לעכעס.

נישט אַזוי איז דאָס אָבער געווען אין יענער צייט, וען כמעט האַלב

ארץ־ישראל איז נאָך געלעגן וויסט און אומבאַארבעט, מחמת עס האָבן גע־פעלט מענטשן מיט חלוצישן ווילן. דעמאָלט איז דאָס רעדן וועגן קאָלאָ־ניזירן דעם נגב אויסגעקומען ווי די ווילדסטע פאַנטאַזיע.

דאָך האָט זיך שוין אין יענער צייט געפונען „א פאַנטאַזיאָר" מיט א ווייטן בליק, וואָס האָט אין די בראשית־טעג פון ישוב געמוען רעדן וועגן דער נייטיקייט צו קאָלאָניזירן דעם נגב.

דאָס איז געווען טאַקע אונדזער באַווונדערטער „לאָדזשער פאַנטאַזיאָר", עקיבא־אריה ווייס, דער גרינדער פון תל־אביב.

געווען איז עס צוויי יאָר נאָכן אויפבויען פון „אחוזת בית". און אין יענער צייט (אין יאָר 1911) האָט זיך אין ארץ־ישראל געפונען א יידּ פון דרום־אַפריקע, — פרומקין האָט ער געהייסן — א מענטש מיט א ווייטן בליק און דערצו א גרויסער אידעאַליסט. אויך ער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיטן זעלבן חלום וואָס ווייס: אויפצולעבן און צו קאָלאָניזירן דעם נגב.

דערוויסנדיק זיך, אז אין לאַנד געפינט זיך נאָך א „משוגענער צו דער־זעלבער זאַך", האָט זיך ווייס מיט אים צונויפגעטראָפן און איז צוגעטראָטן אַלס אַקטיוויסט חבר צו דער געזעלשאַפט „אגודת ישראל", וואָס ער, פרומקין, האָט געגרינדעט, כדי אויפצולעבן דעם נגב!

אָט וואָס דער באַקאַנטער שרייבער יוסף ברַאַסלאַווסקי דערציילט וועגן דעם:

„אין פאַרלויף פון יאָר 1911 האָט זיך אויפסניי אַנגעהויבן דאָס פאַרן קיין „רפיח", וואָס ליגט אין דרומדיקן נגב. בעת די דאָזיקע נסיעות, אין וועלכע עס האָבן אָנטייל גענומען ווייס, רובינשטיין, אַברַאַמאָוויטש, טאַנצמאַן און טאַכאָווקין, זענען דאָרט געמאַכט גע־וואָרן די מעסטונגען פון דעם באָדן און עס זענען דאָרט אויפגעשטעלט געוואָרן צייכנס אַרום די גרענעצן פון שטח, וואָס מ׳האָט געזאָלט קויפן, אא״וו.

עקיבא ווייס איז געווען דער לייטער פון דער גרופּע אינזשי־ניערן און פון די מעסטערס, וואָס פרומקינס חברה „אגודת ישראל" האָט זיי צו דעם צוועק אַהינגעשיקט".

(פון ברַאַסלאַווסקיס בוך „הידעת את הארץ" — „הנגב", — ז״ז 42—45).

בראָסלאָווסקי שילדערט אַלע שווערישקייטן פון דער דאָזיקער דרייס־טער עקספּעדיציע, ווי אויך די אומאַנגענעמלעכקייטן, וואָס וויס מיט זיינע מענטשן האָבן געהאַט אויסצושטיין, מחמת דעם פעלן פון פּאַרבינדונג־וועגן און טרינקוואַסער, דערצו זענען זיי געווען נישט זיכער מיטן לעבן אין דער מדבר און די אַרבעטער האָבן כסדר זיך באַקלאָגט אויף וויסן אין אים אַלע וויילע געפרעגט: „למה הבאת אותנו למדבר הזה" — „צו וואָס האָסטו אונדז אַראָפּגעבראַכט אין דער דאָזיקער מדבר?

„איין און צוואַנציק טעג — שרייבט בראָסלאָווסקי וויטער — האָבן געדויערט די דאָזיקע ערשטע מעסטונגען, ביי וועלכע מען האָט באַוויזן אויסצומעסטן סך־הכל 40 טויזנט דונאָם פון די צוויי־הונדערט־טויזנט, וואָס די חברה האָט באַשלאָסן צו קויפן.

אין אַ פּאָר חדשים אַרום איז וויס וויידעראַמאָל אַהינגעפאָרן מיט זייַנע מענטשן און זיי האָבן פּאַרגעזעצט די מעסטונג־אַרבעט. אָבער פּלוצים איז אָנגעקומען אַ באָפעל איבערצורייסן די אַרבעט ביז אַ צווייטער ידיעה".

(פון דערמאָנטן בוך, ז' 45)

און איצט אַן אינטערעסאַנטער קוריאָז, וועלכן וויס אַליין האָט מיר דערציילט, בעת מיר זענען זאַלבע דריי (איך, ער און דער ריכטער מאַני) געווען אין דעם יאָר 1924 אין נגב, — אַ קוריאָז, וואָס אויך בראָסלאָווסקי דערמאָנט אים אין זיין בוך אָבער אין אַן אַנדער וועגן:

„אין אַ געוויסן פּרימאָרגן —דערציילט וויס— האָבן זיך פּלוצים, צוליב עפּעס אַן אומבאַוווסטער סיבה, דערשראָקן אונדזערע מויל־אייזלען און האָבן געגומען ווילד־בריקעווען און שפּרינגען גראָד נעבן צעלט פון אונדזער עסנוואָרג, צעשמעטערנדיק דערביי אַלע ליימענע קרוגן מיטן וואַסער צום טרינקען, וואָס מיר האָבן מיט זיך געבראַכט.

געווען איז עס גראָד אין די הייסטע סוף־זומער־טעג, וועו די היץ איז דאָ ממש נישט צום דערטראָגן. מיר האָבן זיך דאָן געפונען מיט אונדזער לאָגער אויף אַ מהלך פון העכער 4 שעה גאַנג צו אַן

אָרט ווו מ׳קען באַקומען טרינק־וואַסער. דער עולם האָט זיך געוומען שטאַרק באַקלאָגן אויף מיר, למאי איך האָב זיי אַהערגעבראַכט.

באין־ברירה — טראַכטנדיק אפשר וועט געשען אַ נס מן השמים — האָב איך צעטיילט די גאַנצע גרופּע אין צווייען, און האָב פֿאָר־געלייגט, אַז יעדע פון זיי זאָל גיין באַזונדער אין דער ריכטונג פון מערב־זייט, וווּ ס׳טרעפט, אַז מ׳געפינט, אַמאָל אין אַ יובל, אַ ביסל וואַסער.

גייענדיק אַזוי האָב איך פלוצים באַמערקט פון זייער ווייט, אין סאַמע מיט פון דעם זאַמד־מדבר, עפּעס אַ טונקעלע פֿאַרטיפונג אינעם באָדן. איך האָב באַלד פֿאַראַרדנט, אַז אַלע זאָלן גיין אַהין אין יענער ריכטונג.

און ווייסטו, אברהמטשע, וואָס מיר האָבן פֿאַר זיך דערזען?! מיר האָבן דערזען, ממש דעם „גן־עדן". עס איז געווען אַ גרויס שטיק ערד, באַוואַקסן מיט פּייגנבוימער, פול מיט רייפּע זיסע פרוכט, און אַרום די דאָזיקע פרוכט־בוימער — אַ פּעלד מיט פֿאַרטיקע אַרבוזעס!

האָבן מיר זיך טאַקע מחיה־געווען מיט די זיס־זאַפטיקע פייגן און מיט דערקוויקנדיקע אַרבוזעס און נאָך דער דאָזיקער דערפרישונג איז אונדז במילא צוריקגעקומען דער קוראַזש און דער חשק זיך ווייטער צו נעמען צו דער אַרבעט.

נאָכן אָפּרוען זיך אַביסל פון שווערן גאַנג, האָב איך געזוומען באַטראַכטן און גוט אונטערזוכן דעם באָדן פון דעם דאָזיקן „גן־עדן־ווינקל", און — נישט־וויסנדיק אַליין פֿאַרוואָס, — האָב איך זיך אָפּשטעלט נעבן אַן אָרט, אויף וועלכן עס זענען פון אויבן געווען עפּעס מאָדנע טונקעלע פלעקן.

— קינדער! — האָב איך אויסגעשריגן צו מיינע חברה — קינ־דער! קומט אַהער, גראָבט דאָ, אָט דאָ וועלן מיר אפשר געפונען גוט וואַסער!

אין אָנהייב האָבן מיך מיינע מענטשן אָנגעקוקט ווי אַ משוגע־נעם: — ס׳טייטש, — האָבן זיי געטענהט, — אין דער מדבר פון נגב וואַסער? — אָבער, נאָכדעם ווי מיר האָבן, גראָבנדיק סך־הכל נאָך

אַ פּאָר מעטער, טאָקע געפונען וואָסער, איז די שמחה געווען אין לשער.

„משה רבנו"! — האָבן זיי געזומען מיך רופן — „משה רבנו פון נגב"!...

(לויט אַ פּערזענלעכער דערציילונג פון עקיבא ווייס און פון בראָסלאָווסקיס ספר „הנגב", ז' 43).

צום שלוס פון דעם אַלעם, איז כדאי צו דערמאָנען אַ פּאָקט, וועל־כער האָט דאָן אין ארץ־ישראל געמאַכט אַ גרויסן רושם און וועגן וועלכן בראָסלאָווסקי דערציילט פּאָלגנדעס:

„אין די רעכן־ביכער פון דער חברה „אגודת ישראל" זענען די רייזע־הוצאות פון אַלע מענטשן פון דער גאַנצער עקספּעדיציע פּאָר־שריבן אויפן נאָמען פון מנהל ווייס, בעת ער, ווייס, איז געפּאָרן, האָט מיטגעאַרבעט און אָנגעפירט מיט דער גאַנצער לייטונג דווקא „שלא על מנת לקבל פרס", באַצאָלנדיק אַלע זיינע הוצאות פון זיין אייגענער קעשענע".

(פון בראָסלאָווסקיס בוך „ארץ הנגב", ז' 43, באַמערקונג 27).

.72

וואָס האָבן אַלץ לאָדזשער געטון פאַר ארץ־ישראל?

אידער מיר טרעטן צו צום דאָזיקן קאַפּיטל, מוזן מיר פאָרויס מודה זיין, אַז אַלץ וואָס לאָדזשער יידן האָבן געטון פאַר ארץ־ישראל איז ממש ווי אַ טראָפּן אין ים, אין פאַרגלייך מיט דעם וואָס זיי האָבן געקאָנט און געדאַרפט טון! דאָך, וועט מ׳פאַרגלייכט דאָס, וואָס זיי האָבן ביזן צווייטן וועלט־קריג געשאַפן, מיט דעם וואָס עס האָבן געשאַפן אַנדערע קהילות, — מוז מען צוגעבן, אַז ס׳יידישע לאָדזש האָט געטון אויף אַלע ציוניסטישע אַרבעט־פעלדער, בשום־אופן נישט וויניקער פון אַלע אַנדערע קהילות.

אדרבה: לאָמיר דורכקוקן די אָפּיציעלע ציוניסטישע רשימות, וועט מען זיך איבערצייגן אַז, זייט די „ימי־בראשית" פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, איז דאָס יידישע לאָדזש געשטאַנען אויפן ערשטן אָרט אין דער צאָל „שקל"־צאָלער, „קאָלאָניאַל־באַנק־אַקציעס"־קויפער, ביימער־פלאַנצער אין „יער הערצל", געבער פון גאָלד־ און זילבער־זאָכן פאַרן „קרן הגאולה", שפּענדער פאַרן „קרן קימת" און „קרן היסוד", באָדן־קויפער ביי „הכשרת־הישוב", ביי „חברת גאולה" און „קהילת ציון", טרינקער פון „כרמל־וויין" און אָפילו „בצלאל־זאכן"־קויפער.

דערביי דאַרף מען נישט פאַרגעסן, אַז לאָדזשער יידן האָבן (ווי עס באַשטעטיקן באַנק־דירעקטאָרן), אינוועסטירט אין ארץ־ישראל פאַרהעלט־נישמעסיק מער געלט ווי אַלע אַנדערע יידישע קהילות. און וויפל קאַפּיטאַל האָבן איבערגעפירט קיין ארץ־ישראל אויך די פאַרשידענע פיליעס פון דער „לאָדזשער דעפּאָזיטן־באַנק", וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן

דורך באַווּסטע לאָדזשער עסקנים מיט ד״ר אורי ראָזענבלאָט און באָריס עטינגאָן אין דער שפּיץ?

און האָט דען נישט דער „דייטשער טראַנספּער", וואָס זיין איניציאַטאָר איז געווען שמואל כהן פון לאָדזש, איבערגעפּירט די גרעסטע סומעס און אַנדערע ווערטן, וואָס האָבן אַזוי געהאָלפן דער אַנטוויקלונג פון לאַנד?

אמת, טאַקע, אַז עס זענען געווען קעגנער פון דעם דאָזיקן טראַנספּער, אָבער וואָס ער האָט פאַקטיש געלייסטעט, קאָן מען זען פון דעם, וואָס עס האָט שפּעטער עפּנטלעך דערקלערט דער געוועזענער אויסערן־מיניסטער שרת:

„דער „דייטשער טראַנספּער", וואָס האָט אַמאָל אַרויסגערופן אַ שאַרפן וויכוח, האָט אונדז געגעבן די עליה פון די דרייסיקער יאָרן, און הויפּטזאַכלעך די „יוגנט־עליה", ווי אויך דעם שטויס צו בויען און פלאַנצן אין לאַנד!

מיר וואָלטן זיכער באַגעגנט דעם צווייטן וועלט־קריג גאָר אַנדערש, און מיר וואָלטן געהאַט צו פירן אַ זייער אַנגעשטרענגטן ווידערשטאַנד־קאַמף, ווען נישט דער דאָזיקער „טראַנספּער", וואָס האָט גליקלעכערווייז אַריינגעבראַכט קיין ארץ־ישראל אַ ריזיקע סומע אין מזומן געלט און אין אַנדערע פאַרמעגנס לטובת אונדזער לאַנד!".

(פון מיניסטער שרתס רעדע, דעם 26סטן אָקטאָבער 1951, אין תל־אביבער זשורנאַליסטן־קלוב).

מיט איר איבערגעבנקייט צו יעדער אַרבעט פאַר ארץ־ישראל און, הויפּטזאַכלעך, ביים אַריבערפירן קאַפּיטאַל און עולים אין לאַנד אַריין, האָט די לאָדזשער ייִדישע קהילה געדינט אַלס מוסטער פאַר אַנדערע ייִדישע קהילות אין דער וועלט.

***

אמת טאַקע, אַז צווישן די לאָדזשער עולים זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געלאָזט אין גלות־פּוילן נאָך געניג פאַרמעגנס, וואָס איז, לייַדער, שפּעטער געפאַלן אַלס רויב פאַר די נאַצי־חיות מיט זייערע פּוילישע מיטהעלפער. אָבער דער פאַקט אַליין, אַז די דאָזיקע ייִדן האָבן, נישט קוקנדיק אויף זייערע גוטע געשעפטן און וויכטיקע פאָזיציעס, באַצייטנס

פארלאזט לאדזש און דווקא גראד אין יענע פראספעריטי־צייטן, — אט דאס אליין באוויזט אמבולטסטן ווי גרויס זייער ווילן איז געווען צו פאר־אייניקן זיך מיט די בויער פון ארץ־ישראל, דווקא דעמאלט, ווען ס׳לאנד האט זיך אזוי געגייטיקט אין אויפמונטערונג און אונטערשטיצונג.

***

ס׳איז זייער שווער אויסצורעכענען אלץ וואס לאדזשער יידן האבן פון די „בראשית־טעג" ביז איצט געשאפן אין ארץ־ישראל.

דאך קאן מען מיט סאטיספאקציע צוגעבן, אז זיי האבן א סך געטון.

נעמט, למשל, דעם אינדוסטריע־צוויג. וווּ איר וועט זיך נאר קערן און וועגדן, וועט איר געפונען א לאדזשער, אלס איניציאטאר, אדער אלס פארגרעסערער און אנטוויקלער פון דער ארץ־ישראלדיקער אינדוסטריע.

און ס׳איז דאך א באוווסטע זאך, אז דעם גרונטשטיין פון דער גאנ־צער טעקסטיל־אינדוסטריע אין ארץ־ישראל האבן געלייגט יידן פון לאדזש און איר אומגעגנט.

אזוי איז די זאקן־פאבריקאציע אנטשטאנען אין לאנד, א דאנק די באקאנטע לאדזשער: דאנציקער, בראוּן, גוטער, שיינפארבער, ויבדלו לחיים, יהודה מאזעס און משה בערלינסקי, וועלכע האבן געגרינדעט די „לודזיה".

אויך די ערשטע וואטע־פאבריק און וואל־וועשעריי ווי אויך רייסעריי און שפינעריי האבן איינגעריכטעט אין לאנד די באקאנטע לאדזש־זגיער־זשער שוואגערס וואלף און וואלף רייכערט און צבי טענענבוים ז״ל.

די ערשטע בוימוואל־סחורות האבן געמומען אויסארבעטן בשותפות משה פרייטאג (איצטיקער לייטער פון דער טעקסטיל־אפטיילונג ביים „משרד הבטחון" — אפרתי), צוזאמען מיט גאלדבערגן און אליעזר וואר־שאווסקי (היינט: ורדינון).

די ערשטע טריקאזש־פאבריק האט אויפגעשטעלט דער באקאנ־טער אינדוסטריעלער הענעך וואידיסלאווסקי ז״ל; האנטעכער און טיש־טעכער און ענלעכע זאכן האט דער ערשטער געמומען אויסארבעטן ישראל רוזשאנסקי־ראזען ז״ל; פראט־באד־מאנטלען — בענדעט וואַרשאווסקי

ז״ל; די ערשטע טעקסטיל פאַרבערייַ האָט איינגעריכטעט זבאַר; ערשטע אַפּרעטור — ראָזענבערג; קראָוואָטן־שטאָפן־פאַבריק — א. טענענבוים; פיין־פאַפּעלינען־שטאָפן — „חברת אריגים״; דוד יאקובאָוויטש מיט יצחק ורדי; קונסט־דידן — שלמה וואַידיסלאָווסקי; די ערשטע וואָל־שטאָפן־פאַבריק האָט אויפגעשטעלט שמואל שמושקיעוויטש, צוזאַמען מיט די ברידער גינצבורג (פירמע „אריץ״); די ערשטע ברעזענטן און צעלטן־שטאָפן — חנוך שפיגל ז״ל (איצט די פירמע „ברידער שפיגל״); אַלגעמיינע בוימוואָל־שטאָפן — אינזשיניער יעקב געפטער (באַקאַנטע פירמע „ארוגאי״); נייעסטע זאַקן און טריקאָטאַזש־אַרטיקלען — שפיר, ראָטענבערג און דיקער (באַווסטע פירמע „גרב״); „טריקאָ־רקם״ — ישראל סווירנאָווסקי; בעסערע בוימוואָל־סחורות — דוד קליימאַן ע״ה; קאַמגאַרן־שטאָפן און צווירנערייַ — מענדעלזאָן; וואָל־שטאָפן — יצחק גוטמאַן; קאַרירטע דאַמען־שטאָפן — גליקסמאַן און זין; בעסטע קראָוואָטן־שטאָפן — שמעון קליימאַן; יוטע־לייוונט אויף זעק — יצחק גאָלדין; גאַרן־צוועבערייַ און טעקסטיל־שטאָפן — קליימאַן און גאָטהייל (חברת „ארתא״); בוימוואָל־שטאָפן — צמח פּאַדאָוויטש ז״ל און זון; קאַמגאַרן־שטאָפן — דוד בערגער; מאַטראַצן־שטאָפן — ח. ב. קאַמינסקי; גאַרדינען־שטאָפן און קיכן־לאַפּענס — א. קאַמינסקי; טעקסטיל־שטאָפן — פעלצמאַן.

אָבער אויך פיל אַנדערע אַרטיקלען, וואָס געהערן צום טעקסטיל־געביט האָבן לאָדזשער געשאַפן אין ארץ־ישראל. אַזוי, למשל, האָט די ערשטע און גרעסטע העמדער און פידזשאַמע־פאַבריק, אויפגעשטעלט שמואל ליפמאַן; גומי־באַנד און שפּיצן — אהרן ביאַלער; גאַלאַנטעריע־בענדער — דוד ווינדמאַן; בוימוואָל און זייד־בענדער — זיין שוואָגער שוויזגאלד; העטשקעס און קאַרסעטן — פרידע; זון און רעגנשירעמס — קוגעל; קינדער־ און דאַמען־באַקליידונגס־אַרטיקלען — מענדל שרייבאָם אא״וו.

***

כדאי צו דערמאָנען איז אויך דעם פאַקט, אַז אפילו אַזעלכע לאָדזשער, וואָס זענען אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל אין סאַמע לעצטן וועלט־קריג און שוין נאָך אים, האָבן שוין באַוויזן צו שאַפן אין לאַנד פיל וויכטיקע

אינדוסטריעס, ווי, למשל: דער באַקאַנטער אינדוסטריאַל יחיאל־מאיר פיק, — די גרויסע שפּינערייַ „פלך"; שמריהו לעווי (שמערל) — די באַקאַנטע וואַל־שטאַפּן־פאַבריק און קאַלדערע־פלעיטן פאַרן מיליטער; אביגדור קינסטלער — די איינציקע אין גאַנצן נאַענטן מזרח, פאַבריק פון שפּולן; שמואל שאַרפהאַרץ, וואָס האָט צוזאַמען מיט צדוק טענענבוים און א. היישרעק אויפגעשטעלט די באַקאַנטע טעקסטיל־פאַבריקן „קאַנקאַרדיאַ" און „חברת א"י אמעריקע"; דוד ווינדמאַן — די שפּינערייַ „שרון"; סקאַ־סאָווסקי און בידערמאַן — די טעקסטיל־פאַבריק „סקאַטעקס"; ברידער זילבערשאַץ און נאָך פיל אַנדערע לאַדזשער, וואָס האָבן געגרינדעט זייער וויכטיקע טעקסטיל־פאַבריקן פון פאַרשידענע אַרטיקלען פאַרן לאַנד, ווי למשל: אהרן אַגינסקי, אריה קליימאַן, מיכאל קרישעק, מאַקס יאַנאָווסקי, הענעך קרישעק, באָשעכאָווסקי, משה בודזינער, פאָגעל, בענקעל, יעקב ביעזשונסקי אא"וו.

נישט איינער פון זיי פאַרנעמט זיך אינטענסיוו מיט נאַציאָנאַל־קול־טורעלע און געזעלשאַפטלעך־ווירטשאַפטלעכע און, בעיקר, מיט די אַזוי וויכטיקע פאַרן לאַנד שוץ־ און זיכערקייטס־אָנגעלעגנהייטן...

***

און אַז מ׳באקאַנט זיך טאַקע מיטן אויבן־אויסגערעכנטן מאַטעריאַל וועגן דער שאַפונג־פעקייט פון די לאַדזשער, פאַרשטייט מען ערשט ווי ריכטיק עס האָט דאַן געטון דער גרינדער פונעם „אינדוסטריעלער פאַר־באַנד אין ארץ־ישראל", דער באַקאַנטער עסקן און פאַכמאַן אריה שענקאר, וואָס האָט שוין דאַן צוגעקליבן צום דעמאָלטיקן „ועד־הפועל" לרוב יידן פון לאַדזש, צו וועלכע אויך איך האָב געהאַט דעם זכות און כבוד צו געהערן.

דאָס איז אויך די סיבה, וואָס ה׳ שענקאר, אַלס פּרעזעס פון אינ־דוסטריעלן פאַרבאַנד און זיין לאַנגיעריקער סגן — אינזש. עכטמאַן, לויבן אַזוי די לאַדזשער מיט זייער פלייס און אונטערנעמונג־קראַפט.

.73

דיזענהאָף, תל־אביבער בירגערמייסטער, לויבט די לאָדזשער

אָבער נישט בלויז מיטן גרינדן טעקסטיל־אונטערנעמונגען האָבן זיך די לאָדזשער אַזוי באַוווּסט געמאַכט אין ארץ־ישראל: זייער פלייס און איניציאַטיוו האָט אויך געשאַפן פיל אַנדערע אונטערנעמונגען אין לאַנד.

אַזוי איז די ערשטע גרעסטע מעבל־פאַבריק געגרינדעט געוואָרן דורך דעם באַקאַנטן לאָדזשער כלל־טוער ברוך גוראַלסקי ז״ל (בשותפות מיטן בירגערמייסטער און גרינדער פון רמת־גן — אברהם קריניצי).

אויך האָט דער לאָדזשער בירגער אהרן לובינסקי אויפגעבויט אין לאַנד די ערשטע פאַבריק פון געבויגענע שטולן און מעבל; די ערשטע פערלמוטער־קנעפּ־פאַבריק האָבן געגרינדעט די לאָדזשער אריה גליקס־מאַן און יהודה מאָזעס, צוזאַמען מיטן פאַכמאַן מאיר פרענקל ז״ל (פאָטער פון באַקאַנטן אַדוואָקאַט יהודה פרענקל).

די ערשטע שפּיגל־פאַבריק האָט געגרינדעט הענעך קאָזשעץ (הייַנט: „קורי״); די ערשטע שנורראָוואַדלע־פאַבריק — טורנער; קראָוואַטן־פאַבריק — ענגלישער; שאָכטל־פאַבריק — אשר פרענקל; דאַך־פאַפּע־ און איזאָ־לאַציע־אַרטיקלען — נחום שערף (פירמע: „חריפאָלט״); בעסטע מעטאַ־לענע בוי־אַרטיקלען — דוד וודאָווינסקי און קינדער; בלייערס און קרייד־פאַרבן — פאָדאָוויטש (פירמע: „מולדת״); קינסטלעך מיסט — פיין; כע־מישע שטאָפן — אינזשיניער זשעלינסקי; אינסטאַלאַציע־טיילן פאַר עלעק־

טרישער לייטונג — ברידער כהן; און נאָך פיל אַנדערע אינדוסטריעס, וואָס לאָדזשער יידן האָבן געשאַפן אין ארץ־ישראל.

אויך אין דער בריליאַנטן־בראַנזשע זענען אַרייַנגעדרונגען עטלעכע באַקאַנטע לאָדזשער, מיט אליעזר מאַזור („חברת אחים מאַזור") אין דער שפּיץ.

***

מיט אַ געוויסער סאַטיספאַקציע דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן, אַז אויך די ערשטע פאַפּיראָסן־פאַבריק, וואָס רעכנט זיך איצט אַלס איינע פון די וויכטיקסטע ווירטשאַפט־אונטערנעמונגען און גרויסער פּרנסה־קוואַל אין לאַנד, איז געגרינדעט געוואָרן אין ארץ־ישראל דורך אַ לאָדזשער, — דורך דעם פאַכמאַן און אונטערנעמער לובלינער („חברת לובלינער"), וואָס איז שפּעטער אַריבער אין די הענט פון די באַקאַנטע אונטערנעמער: וואָס־קיעוויטש, פּאָליקאַנסקי און ד"ר וו. מאַזעס, גרינדער פון דער איצטיקער גרויסער חברה „דיובעק".

דערביי מוז מען צוגעבן, אַז טאַקע אַ דאַנק אָט־דעם לאָדזשער לובלינער זענען אין יענע „ימי־בראשית" ניצול געוואָרן פון פולשטענדיקן באַנקראָט אַלע טאַבאַק־פלאַנטאַטאָרס, וועלכע האָבן אינוועסטירט געלט, כוחות און צייט און זענען געבליבן מיט זייער טאַבאַק, נישט האָבנדיק קיין שום מעגלעכקייטן אים צו פאַרוועגדן אין לאַנד.

און אחרון אחרון — וויפל ענערגיע און פאָך־קענטעניש האָט אַרויס־געוויזן, ביים גרינדן די באַקאַנטע אייל־ און זייף־פאַבריק „יצהר", דער פאַכמאַן און מיטגרינדער פון דער חברה, אינזשיניער מאיר בערגער (זון פון אהרן־יהודה ז"ל), ברענגענדיק די דאָזיקע פאַבריק אויף איר הויכער און וויכטיקער מדרגה. און וויפל ענערגיע און פאָך־בקיאות האָט אָט דער זעלבער מאיר בערגער אינוועסטירט ביים אויפבויען זיין נייע גרויסע אייל־ און זייף־אונטערנעמונג „טית־בית", וואָס ער האָט לעצטנס אויפ־געבויט, צוזאַמען מיטן באַווּסטן כלל־טוער און פאַכמאַן טרובאָוויטש.

עס איז פאַקטיש נישט מעגלעך אויסצורעכענען דאָ אַלץ, וואָס עס האָבן ביז היינט געשאַפן אין ארץ־ישראל די יידן פון לאָדזש און איר אומגעגנט. דאָך ווילן מיר דאָ ברענגען נאָך עטלעכע פאַקטן, פון וועלכע

מ׳קאָן זיך מאַכן אַ באַגריף וועגן דער פּעיקייט פון די לאַדזשער און וואָס אַלץ ס׳איז אַנטשטאַנען אין לאַנד אַ דאַנק זיי.

אַזוי, למשל, איז אַפילו די ערשטע און גרעסטע קאָמוניקאַציע־געזעלשאַפט „אגד" געגרינדעט געוואָרן דורך די לאַדזשער: משה ראָזענבערג ז״ל און לאורך ימים יעקב (יאַנעק) האָזמאַן און אברהם וואַלדמאַן;

אויך די ערשטע באַנק פאַר עולים פון פוילן — „בנק עולים" (הייַנט: באַנק ענגלאַנד א״י), איז געגרינדעט געוואָרן דורך לאַדזשער, מיט אברהם לערנערן אין דער שפּיץ;

די ערשטע טויב־שטומע־שולע האָט געגרינדעט דער באַקאַנטער לאַדזשער פּעדאַגאָג אריה ליפשיץ (זון פון עסקן טוביה ליפשיץ פון זגיערזש);

די ערשטע גרויסע בינען־צוכט פאַר האַניק־עקספאָרט האָבן געגרינדעט די ברידער גלילי (סטאָלינסקי) פון לאַדזש;

דער איניציאַטאָר און אָרגאַניזאַטאָר פון דער באַקאַנטער טראַנספער־געזעלשאַפט „העברה" (וואָס אַ דאַנק איר איז אַריבערגעפירט געוואָרן פון דייטשלאַנד קיין ארץ־ישראל ס׳פאַרמעגן פון הונדערטער ייִדן) איז געווען דער לאַדזשער יונגער עסקן שמואל (סם) כהן (זון פון באַקאַנטן עסקן יעקב־מענדל כהן);

די ערשטע אונטערנעמונג פאַר טיף־בויערונגען פון וואַסער־ברונעמער („אַרטעזישע") האָט געשאַפן דער באַקאַנטער לאַדזשער פאַכמאַן יהודה יאַראַכאָווסקי ז״ל;

דאָס איינאַרדענען אין לאַנד אַ ספּעציעלע טיי־פּאַקעריי פון דער וועלט־באַקאַנטער פירמע „וויסאָצקי", איז אויך אַנטשטאַנען דורך דער איניציאַטיוו פון אַ לאַדזשער, — פון דעם באַקאַנטן פאַכמאַן און לייטער פון דער א״י־פּיליאַל, שמעון־זיידלער (זון פון וויסאָצקיס פאַרטרעטער אין פוילן, — שלום זיידלער).

די גרויסע וואַראַנט־לאַגער־הייזער פאַר שיף־ און באַן־לאַגער־שטאַפּן „עצמון", האָט געגרינדעט דער באַקאַנטער לאַדזשער אונטערנעמער ראָזנ־בערג־רוזן (פון פון באַקאַנטן עסקן מרדכי רוזן).

און לסוף נאָך איינע, אָבער פון די וויכטיקסטע אונטערנעמונגען אין ארץ־ישראל — די לופט־פּלי־געזעלשאַפט „אל־על" — זי אויך איז געגרינדעט געוואָרן מיט דער ענערגישער מיטהילף און באַטייליקונג פון

באַקאַנטן לאָדזשער יונגן עסקן אברהם ריבקינד (ברודער פונעם ביבליאָ־גראַף יצחק ריבקינד און אייניקל פונעם פאָפולערן לאָדזשער בירגער ר׳ סענדער דישקין ז״ל).

**
*

נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך אַביסל באַקאַנט מיט די פּרטים וועגן דער אונטערנעמונג־קראַפט פון לאָדזשער אין ארץ־ישראל, איז כדאי צו הערן די מיינונג, וואָס דער ערשטער תל־אביבער בירגערמייסטער, מאיר דיזענ־האָף האָט געהאַט וועגן זיי:

געווען איז עס אין יאָר 1924. קיין ארץ־ישראל איז דאַן אָנגעקומען אַ גרעסערע גרופּע לאָדזשער טוריסטן, לרוב אינדוסטריאַלן, מיטן באַ־קאַנטן גרויס־אינדוסטריעלער און פּרעזעס פון דער קהילה, סענאַטאָר שלמה בודזינער ז״ל, אין דער שפּיץ.

געקומען זענען זיי, ווי די צייטונגען האָבן באַריכטעט, „לתור את הארץ״, — אויסקוקן ס׳לאָנד, צי עס זענען פאַראַן מעגלעכקייטן פאַר אינדוסטריע־שאַפונגען. און ווי ס׳פלעגט זיך דאַן פירן, זענען אויך די דאָזיקער לאָדזשער געקומען ס׳ערשטע צו זייער „לאָדזשער פאָרשטייער״, כביכול, — צום שרייבער פון די דאָזיקע שורות, — אַלס גרינדער פון דעם פאַרבאַנד „עולי פּוילין״ אין לאַנד.

ווי זיי זענען נאָר אַריין צו מיר אין שטוב, קומט אַן אַ ספּעציעלער שליח פון דער עיריה און פאַרבעט אונדז אַלע, אין נאָמען פון בירגער־מייסטער, צו אַ קבלת־פּנים אין עיריה אַריין.

דיזענהאָף האָט זיי אַלע זייער פריינדלעך אויפגענומען; געכאַפּט מיט יעדן אַ שמועסל, געזאָגט אַ גלייכווערטל און נאָכן כיבוד פון אַן עכטן טערקישן קאַפע, שטעלט ער זיך אויף און וועגדט זיך מיט זיין ליב שמיי־כעלע צו די אָנוועזנדע מיט פאַלגנדע ווערטער:

„מיינע ליבע דאָמען און הערן!

איר ווייסט דאָך וואָס די וועלט זאָגט וועגן די פראַנצויזן? ווען אַ פראַנצויז דערהערט וועגן עפּעס אַ געשעעניש אין דער וועלט, גיט ער אַ געשריי: „שערשע לאַ פאַם!״ — דאָס הייסט: „זוך דערביי די פרוי״!...

די פּראַנצויזן זענען טיף איבערצייגט, אַז הינטער יעדער וויכ־טיקער געשעעניש געפינט זיך אַ פרוי.

איך אָבער, יעדעס מאָל וועז איך הער, אָדער וועז איך זע, אַז עס שאַפט זיך עפּעס נוצלעכעס אוז וויכטיקעס אין ארץ־ישראל, טראַכט איך מיר באַלד: „אָהאָ, געווייס געפינט זיך הינטער דעם עפּעס אַ לאָדזשער"!...

ווייל וועו נאָך, חוץ מיר, קאָן עדות זאָגן וועגן דער גרויסער טעטיקייט פון די לאָדזשער אין ארץ־ישראל אוז באַזונדערס אין אוג־דזער תל־אביבו".

אויסרעכענדיק פאַרשידענע אונטערנעמונגען, וואָס לאָדזשער האָבן געשאַפן אין לאַנד, סיי אין די מושבות ווי אויך אין די שטעט, באַזונדערס אין תל־אביב, האָט דיזענהאָף באַטאָנט מיט פּאַטאָס.

„שוין דער פּאָקט אַליין, אַז דעם עצם־געדאַנק, אויפצובויען אַ תל־אביב, האָט געשאַפן אַ לאָדזשער, מיין ליבער פרייַנד וויים, דאָס אַליין גענוגט דאָך זיכער צו וויזן צו וואָס איר לאָדזשער זייט פעיק!

אוז איצט, מיינע ליבע געסט, זייט זיכער, אַז גראָד ווי אייערע פּריַערדיקע ברידער, אַזוי וועט איר אויך דאָ קאָנען געפינען מעג־לעכקייטן צו שאַפן קאָנסטרוקטיווס פּאַר אייך אוז במילא אויך פּאַר אונדזער לאַנד!

אוז איך פּאַרזיכער אייך, אַז וועז איר וועט באַשליסן דאָ עפּעס צו מאַכן, דאַן בין איך מיט אייך אוז צו אייער דינסט! מאַכט־זשע, שאַפט־זשע אוז באַגליקט"!

(פון דיזענהאָפס רעדע אין דער עיריה, עק שדרות רוטשילד אוז נחלת־בנימין).

ענלעכע אָפּשאַצונג־ווערטער פלעג איך נישט איינמאָל הערן אויך פונעם צווייטן בירגערמייסטער ישראל רוקח אוז פון זיין שפּעטערדיקן גּהילף, אליעזר פערלמאַן, בעת מיין קאַדענץ (28־1926), אַלס מיטגליד אין שטאָטראַט פון תל־אביב, ווי אויך פון דעמאָלטיקן „ראש מחלקת התכנון", אליעזר קאַפּלאַן (שפּעטער פינאַנץ־מיניסטער) אוז דוב האָז (שפּעטערדיקער וויצע־בירגערמייסטער), וועלכע זענען דאַן אויך געווען ראַטמענער פון תל־אביבער מאַגיסטראַט.

.14

לאַדזשער אין דער ארץ־ישראל אַגריקולטור

אָבער נישט נאָר אויפן האַנדל־ און אינדוסטריע־געביט האָבן לאָדזשער זיך אויסגעצייכנט אין ארץ־ישראל, נאָר אויך אויפן אַגריקולטורעלן געביט האָבן זיי אַ סך אויפגעטון.

איך וועל, זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, דאָ נישט אויסרעכענען די נעמען פון די הונדערטער און אפשר טויזנטער לאָדזשער, וואָס האָבן דורך זייער איניציאַטיוו אַזויפיל געשאַפֿן אין לאַנד, הן אויפן געביט פון פֿלאַנטאַציעס פון כרמים און פֿרדסים און אַנדערע אַגריקולטורעלע אונטערנעמונגען.

איך וויל בלויז פאַרצייכענען דעם פאַקט (וואָס נישט אַלע וויסן אים), אַז אַפילו ביים גרינדן די קיבוצים האָבן לאָדזשער געהאָט אַ גרויסן חלק.

אַזוי, למשל, האָבן לאָדזשער חלוצים געגרינדעט אין לאַנד די ערשטע אַגריקולטורעלע קבוצה אין חיטין (נעבן מצפה), וואָס האָט באַקומען איר הכשרה נאָך אין די יאָרן 13־1911, אין דגניה;

אויך עין־חרוד איז אַנטשטאַנען, אַ דאַנק דער איניציאַטיוו און מיט דעם פערזענלעכן ענערגישן אַנטייל פון פאָלגנדע לאָדזשער: משה און שמואל שפירא, אליהו פליישער, צבי סטריקאָווסקי, און ישראל פלאַנבוים. צו די דאָזיקע חברים איז שפעטער אויך צוגעטראָטן אַ צווייטע גרופּע לאָדזשער וואָס אין איר שפיץ איז געשטאַנען דער באַקאַנטער שרייבער און עסקן אליעזר ליבענשטיין (ליבנה), אַ זון פון איינעם פון די ערשטע

לאָדזשער ציוניסטן יהודה־לייב ליבענשטיין ז״ל, וואָס איז נפטר געוואָרן אין ארץ־ישראל;

אויך כפר יחזקאל איז געגרינדעט געוואָרן, אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון די באַקאַנטע לאָדזשער בן־דוד (פּשיגורסקי) און זיין פרוי רבקה;

צו דער גרינדונג פון נהלל האָבן פיל געהאָלפן די לאָדזשער אליעזר בראָון און הילל (מאָנטירסקי);

צו דער גרינדונג פון דער קבוצה גשר האָט זייער פיל געהאָלפן דער איבערגעבענער לאָדזשער חלוץ (היינט באַקאַנטער עסקן) זאב יאַסקאָוויטש;

דער לעצטער איז אויך געווען דער הויפּטגרינדער פון קבוץ אשדות־יעקב. זאב יאָסקאָוויטש איז אַ זון פון אברהם און אייניקל פון באַקאַנטן חסיד איטשעלע וואָלער;

דער הויפּטגרינדער פון מחניים (דאָס דערווייטערטע באר טוביה) איז געווען דער לאָדזשער חלוץ יצחק בן־צדק (האָלטערמאַן) און זיין שוועסטער רות.

אויך קיבוץ־באַראַכאָוו, חולדה, מעלה־חמשה און נאָך אַנדערע קבוצים זענען אַנטשטאַנען מיט דער הילף פון לאָדזשער;

ביי דער גרינדונג פון תל־יוסף האָט ענערגיש אָנטייל גענומען אַ לאָדזשער. וואַרשטאַצקי האָט ער גהייסן.

אייגער פון די ערשטע גרינדער פון דגניה איז געווען יהושע מנוח (יהושע רוס) פון זגיערזש;

די מיטגרינדערין פון קבוצת גבע אין עמק־יזרעאל איז געווען אַ לאָדזשערין, חברה קאַלינסקאַ, אַ טאָכטער פון משה קאַלינסקי פון לאָדזש.

אַפילו צווישן די ערשטע שומרים אין ארץ־ישראל זענען געווען נישט ווייניק לאָדזשער און אייגער פון די עלטסטע פון זיי, משה סענאָלאָוויטש, איז דערהרגעט געוואָרן אין יאָר 1915, בעת דער שמירה אין רחביה.

און זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אַז אייגער פון די ערשטע וואָס האָט מיט 50 יאָר צוריק איינגעפירט אין ארץ־ישראל דאָס זענצן קאָרטאָפל (ביז

דאָן איז דאָס געווען אַ זעלטנהייט), איז געווען דער לאָדזשער ציוניסטישער יוגנט־עסקן יוסף־שלום טענענבוים (ברודער פונעם שרייבער), וועלכער פלעגט באַצײַען פאַר זײַן געלט די בעסטע סאָרטן אויסלענדישע, באַזונדערס אַמעריקאַנער, קאַרטאָפל און זיי אומזיסט פאַרטיילן צווישן די פאַרשידענע קאָלאָניסטן אין לאָנד.

צום שלוס איז ווערט צו דערמאָנען, אַז צווישן די ערשטע גרינדער פון סאָמאָראָדנעם „הסתדרות העובדים" איז אויך געווען אַ לאָדזשער, — מרדכי־ישעיה עלבינגער, וועלכער רעכנט זיך אַצינד אַלס איינער פון די איבערגעבענסטע און טיכטיקסטע עסקנים פון „קופת־חולים" אין ארץ ישראל.

.75

די מיינונג פון לאָרד באַלפור וועגן לאָדזשער יידן

לאָדזשער יידן האָבן זוכה געווען צו אַ געהעריקער אָפשאַצונג, נישט בלויז פון יידישע פראָמינענטע פערזענלעכקייטן, נאָר אויך פון זייער אָנגעזעענע און באַווּסטע נישט־יידן.

איך וועל דאָ נישט דערמאָנען די לויב־ווערטער וועגן אונדזערע ברידער פון די פאָרשטייער פון דער רוסישער און שפּעטער פוילישער מאַכט, ווייל עס קען זיין, אַז זייערע לויב־ווערטער אויפן חשבון פון די לאָדזשער יידן זענען נישט פריי פון אַנדערע כוונות.

איך וועל אָבער ציטירן אַן אָפשאַצונג וועגן די לאָדזשער יידן פון איינעם פון די חשובסטע נישט־יידישע פערזענלעכקייטן. דאָס איז די מיינונג פון לאָרד אַרטור דזשיימס באַלפור, — דעם ענגלישן מיניסטער און שעפער פון דער היסטאָרישער „באַלפור־דעקלאַראַציע".

דאָס איז געשען באַלד נאָך דער עפּנטלעכער זיצונג פון פּעלקער־בונד־ראַט, אין רוים.

לאָרד באַלפור האָט דאָן אויף אַ פּרעסע־קאָנפערענץ געריידט וועגן אויפבוי פון ארץ־ישראל און צווישן אַנדערן האָט ער געזאָגט דאָס פאָל־גנדיקע:

„איך בין טיף איבערצייגט אַז ארץ־ישראל, דאָס הייליקע לאַנד און דאָס פאָטערלאַנד פון יידישן פאָלק, וואָס איז ביז איצט געווען וויסט, פאַרלאָזן און חרוב, דערוועקט זיך אַצינד ווידער צו דער אמתער וויידעראויפלעבונג.

גאַנץ באַזונדערס אַצינד, ווי ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אהין די גרויסע יידישע איינוואַנדערונג, וועלכע ברענגט אַריין אין לאַנד יידן פון דער גאַנצער וועלט, אין דער שפּיץ פון וועלכע עס געפינען זיך די יידן פון לאָדזש, וואָס האָבן זיך אַזוי באַרימט געמאַכט מיט דער אַנטוויקלונג פון זייער שטאָט און איר וויכטיקער אינדוסטריע״

(פון די טעלעגראַמעס פאַרעפנטלעכט אין די צייטונגען דעם 12טן דעצעמבער).

איז דעריבער גאָר קיין וווּנדער נישט, וואָס זייענדיק אַזוי פּעיק און ענערגיש, זענען אַ סך לאָדזשער, באַלד נאָכן דערגרייכן אונדזער אומאָפּהענגיקייט, באַשטימט געוואָרן פון דער ישראל־רעגירונג אויף פאַרשידענע וויכטיקע און פאַראַנטוואָרטלעכע אַמטן, ווי למשל: אינזשיניער מאיר בערגער, אַלס ערן־לייטער פון דעם רעגירונגס־אַמט פאַרן „מלאי״ (רעזערוו־אַרטיקלען) פון לאַנד; א. קליימאַן — אַלס לייטער פון דעם טעקסטיל־אייַנקויף פאַרן מיליטער; משה ראַזען (רוזשאַנסקי) — אַלס ראַטגעבער ביים דערמאַנטן אַמט; משה אפרתי (פרייטיק) — אַלס עקספּערט פאַר טעקסטיל־אַרטיקלען ביי דער אייַנקויפשטעל פון משרד הבטחון און שפּעטער אַלס הויפּט־שעף פון דעם דאָזיקן אַמט; חיים לוריע — אַלס לייטער פון דער פאַרקויף־שטעל ביים משרד הבטחון; עזרא רייכערט און יחזקאל יאַראַמוסקי אויף וויכטיקע פּאָסטנס ביים ים־פלאָט; יהודה ארזי (טענעבוים) אַלס אייַנקויפער פון כלערליי געווער פאַרן מיליטער; זיין ברודער טוביה ארזי — אַלס ראַטגעבער ביי דער פאַליטישער אָפּטיילונג פון נאָענטן מזרח, ביי דער „אונא״, תחילת אין לייק־סוקסעס, דאָן אין פאַריז און לאָנדאָן, און נאָכדעם אַלס יועץ (ראַטגעבער) פאַר די קאָנסולאַרע ענינים און האַנדלס־אַטאַשע ביי די ישראל־אַמבאַסאַדע אין טערקיי, דערנאָך אַלס ראַטגעבער ביי דער אַמבאַסאַדע אין אַרגענטינע, און די ישראל־רעגירונג האָט אים לעצטנס דערהויבן צום ראַנג פון אַ געזאַנדטן, כדי אים צו באַשטימען אין אַן אַנדער לאַנד; עזרא רייכערט (ירון) — תחילת אַלס ישראל־געזאַנדטן אין יוגאָסלאַוויע און איצט דאָסזעלבע אין האָלאַנד; אינזשיניער שלמה ארזי — אַלס בויער פון דער צייטווייליקער ישראל־רעזידענץ הקריה, אין שרונה, ביי תל־אביב און שפּעטער אויך די הקריה אין ירושלים; זוסמאַן יעבץ — אַלס גובערנאַטאָר

פון רמלה און לוד; עוזר בערמאַן — אַלס הויפּט־קאַסיר ביי דעם רעגי־
רונגס־אַמט פון רשיונות און פּאַר אימפּאָרט און עקספּאָרט־אַרטיקלען און
שפּעטער אויך ביי פּאַרשידענע אַנדערע רעגירונגס־אַמטן; דאָוויד־אָוויטש
(בן־דוד) אַלס לייטער פון דעם פּאַרקויף־אַמט פון פּיינטלעך באָועגלעכן
פּאַרמעגן; אַדוואָקאַט הרפּזי (נייגאָלדבערג) אַלס פּראָקוראָר פון תל־אביבער
געריכט; הענדעלעס —אַלס לייטער פון „מלאי" אין תל־אביב, יפו אא"וו.

זעלבסטפּאַרשטענדלעך, האָב איך דאָ אויסגערעכנט נאָר אַ טייל פון
די לאָדזשער וואָס פּאַרנעמען וויכטיקע אַמטן אין ישראל, און דאָך קאָן
מען מיט רעכט זאָגן, אַז מיר האָבן זיך מיט אונדזערע לאָדזשער אין
ישראל כלל נישט וואָס צו שעמען!

.76

אומעטום דערקאַנט מען דעם לאָדזשער מיט זיין לאָדזשערישקייט!

עס איז אַ באַווּסטע זאַך, אַז אַ לאָדזשער עסקן דערקאַנט מען אוֹמעטום דורך זיין טיכטיקער „לאָדזשערישקייט". אָט אַזוי איז עס געווען אין די פאַרייניקטע שטאַטן, ווו די לאָדזשער האָבן נאָך מיט 70 יאָר צוריק (1886) געגרינדעט דעם באַווּסטן לאָדזשער פאַרבאַנד „טרוי־בראָדערס", פון וועלכן עס זענען מיט דער צייט אַנטשטאַנען די צענדליקער לאָדזשער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיינען און לאָדזשער יאָנגמען־אָרגאַניזאַציעס, וואָס זענען אַזוי באַווּסט אין דער וועלט מיט זייער אינטענסיווער און פרוכט־באַרער טעטיקייט.

דאָס זעלביקע איז געשען כמעט אין אַלע לענדער, ווו עס געפינען זיך לאָדזשער עסקנים. דעריבער איז אויך קיין וווּנדער נישט, וואָס אין די פאַרייניקטע שטאַטן איז יאָרנלאַנג געווען דער פרעזידענט פון פוילישן יידנטום, דער לאָדזשער כלל־טוער בנימין ווינטער ז"ל און וואָס אויך אפילו נאָך זיין טויט זענען זיינע נאָכפאָלגער לאָדזשער, ווי למשל: בער־נאַרד ראָזענשטיין, פישער און די טיכטיקע לאָדזשער כלל־טוער מיטן עסקן באַש בראש, וועלכע שטייען איצט אין דער שפּיץ פון דעם פאַרבאַנד.

דאָס זעלבע איז אויך געווען אין ענגלאַנד, ווו צוזאַמען מיט די לאָ־דזשער עסקנים: א. ענגעל, יאָסקאָוויטש און קני, איז געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער פוילישער אָרגאַניזאַציע פון די פוילישע יידן, דער באַ־רימטער לאָדזשער מאָלער לעאָפאָלד פילימאָווסקי.

אויך אין דרום־אַפריקע האָט זיך דערוואָרבן זייער פיל אָנזען און אַכטונג דער באַקאַנטער לאָדזשער עסקן מאַקס גאָנסקי, (אייגנטימער פון

דער לאָדזשער פירמע גאָנסקי און ענגעלמאַן), וועלכער טוט זייער אַ סך אויפן נאַציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכן געביט.

אַזוי איז אויך געווען אין ארץ־ישראל, ווו עס איז, בעת דער גרויסער עליה פון פוילן, געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער פויילישער לאַנדסמאַנשאַפט „עולי פויילין", דער וויצע־בירגערמייסטער פון תל־אביב, אברהם לערנער פון לאָדזש, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע לאָדזשער.

***

ווען דאָס אַמעריקאַנער יידנטום האָט, נאָכן ערשטן וועלט־קריג, באַשלאָסן צו שיקן קיין פוילן אַ דעלעגאַציע, כדי צו העלפן זייערע ברידער אין דער שרעקלעכער נויט, איז וועמען, מיינט איר, האָט מען עס געשיקט? טאָקע די דריי לאָדזשער עסקנים: ווינטער, פישער און ראָזענשטיין!

דאָס זעלבע איז געשען אויך אין ענגלאַנד, ווו דאָס דאָרטיקע יידנטום, האָט וועגן דעם זעלביקן ענין געשיקט קיין פוילן די באַקאַנטע לאָדזשער עסקנים: ענגעל, קני אאַ"וו.

די לאָדזשער פאַרבאַנדן אין נאָרד־אַמעריקע, וואָס האָבן געגרינדעט דעם „הילפס־פאַרבאַנד פאַר לאָדזשער יידן", האָבן זיך דערוואַרבן אַ וועלט־נאָמען. די „לאָדזשער פרויען־פאַרבאַנדן" אין נאָרד־אַמעריקע זענען געווען די ערשטע אין דער וועלט, וואָס האָבן אין סאַמע מיט פון צווייטן וועלט־קריג אַרויסגעשיקט קיין ארץ־ישראל אַמבולאַנסן מיט די נייעסטע אַפּאַראַטן און נייטיקסטע מעדיקאַמענטן, כדי צו געבן גיכע הילף זייערע שוואָכע און פאַרוווונדעטע ברידער.

און איז עס דען נישט אַ כאַראַקטעריסטישער סימבאָל פאַר דער ענערגיע און שאַפונגס־פעיקייט פון לאָדזשער יידן, אַז אויך דער שפּעטער און פירער פון באַווסטן אַמעריקאַנער „נאָדל־אַרבעטער־פאַרבאַנד", וואָס ציילט ביי אַ האַלבן מיליאָן אַרגאַניזירטע מיטגלידער, — דער באַרימטער אַמעריקאַנער אַרבעטער־פירער דוד דוב׳ינסקי, וואָס כאָטש ער איז געבוירן אין בריסק, האָט ער אָבער, ביז זיין אויסוואַנדערן קיין אַמעריקע, געלעבט און געאַרבעט אין לאָדזש?

אָט דאָס זענען אונדזערע לאָדזשער. דערמיט האָבן זיי זיך קונה־שם געווען אין דער וועלט.

.77

וואָס האָט נחום סאָקאָלאָוו געזען אין לאָדזשער יידן

פיל שרייבער, זשורנאַליסטן און פּאָעטן האָבן געשריבן וועגן לאָדזש און אירע מענטשן, יעדער לויט זיינע פּעיִקייטן, לויט זיין אויפּפאַסונג און לויט זיין באַגריף. אָבער אין אייגס זענען אַלע אייניק געווען: וועגן לאָדזש אַלס שטאָט פון קאָנטראַסטן. פון איין זייט — גרויסער עשירות און לוקסוס, און פון דער אַנדערער זייט — דלות און נויט;

פון איין זייט — פרייד און געלעכטער אין די הערלעכע פּאַלאַצן און לוקסוס־דירות, און פון דער צווייטער זייט — הילצערנע כאַטקעס, טונקעלע און פייכטע קעלער־שטובן און אַ טרויעריקע נידערגעשלאָגנקייט פון נויט־ליידנדע מענטשן.

פון איין זייט געפינסטו מענטשן מיט האַרץ און נשמה, וואָס זייער גאַנץ שטרעבן איז צו שאַפן עפּעס ניצלעכעס פאַר דער געזעלשאַפט, און פון דער אַנדערער זייט, — מענטשן, וואָס לעבן נאָר פאַר זיך אַליין און ווילן בשום־אופן נישט וויסן פון קיין שום כלל־ענינים.

אָט דאָס אַלץ האָט געברענגט דערצו, אַז מען זאָל די שטאָט באַצייכענען אַלס שטאָט פון קאָנטראַסטן.

און איצט לאָמיר הערן, ווי האָט געקוקט אויף לאָדזש דער קעניג פון די יידישע זשורנאַליסטן, אונדזער שריפטשטעלער נחום סאָקאָלאָוו.

***

צוערשט אָבער פאַלגנדע קורצע הקדמה:

געווען איז עס מיט לערך 45 יאָר צוריק. דער „קרן היסוד" איז

נאָך דאַן געלעגן אין זיין וויגעלע און געוויסע ציוניסטישע עסקנים, ס׳רוב לאָדזשער יידישע כלל־טוערינס, האָבן אויף זיך גענומען צו זאַמלען זילבער און גאָלד־זאַכן אַלס פאָנד פאַרן „קרן הגאולה". גראָד האָט דאַן געדאַרפט קומען קיין לאָדזש דער פֿרעזידענט פון דער ציוניסטישער אר־

מרים טענענבוים

פרעזעסין פון דער ציוניסטישער פרויען־סעקציע ביים לאָדזשער „קרן הגאולה" און „קרן היסוד"

גאַניזאַציע נחום סאָקאָלאָוו, און דער לאָדזשער ציוניסטישער קאָמיטעט האָט איבערגעגעבן דער פרויען־סעקציע, בראש פון וועלכער ס׳איז דאַן געשטאַנען די באָקאַנטע ציוניסטישע עסקנית, פרוי מרים טענענבוים ז״ל (פרוי פונעם שרייבער), אייניצואַרדענען סאָקאָלאָוון אַ געהעריקן קבלת־פּנים־אָוונט.

און איצט הערט וואָס עס איז דאַן געשען:

אַריינקומענדיק יענעם אָוונט אין אויפנאַם־זאַל פון דער אָרגאַניזאַ־

ציע (ציגל־גאס 4), איז דער גאסט, סאקאלאוו, אזוי איבערראשט געוואָרן פונעם קבלת־פנים, וואס די לאדזשער פרויען האבן פאר אים איינגעגאנגען, אז אין ערשטן אויגנבליק האט ער ממש נישט געפונען קיין ווערטער אויסצודריקן זיין געריטקייט.

און ווייסט איר פון וואס ער איז אזוי איבערגעראשט געוואָרן?

סאקאלאוו האט דערזען אַ לאנגן שיין־דעקאָרירטן טיש מיט — — — מיט זילבערנע לייכטער און קאנדעליאברעס, מיט אנטיקווארע זילבערנע מגילה־שייטן, בשמים־ביקסלעך, בערג מיט זילבערנע גאפל־מעסער־לעפל, וואס די לאדזשער ציוניסטקעס האבן צונויפגעזאמלט.

און אנשטאט דעם „טראדיציאנעלן „כיבוד" פון זיסקייטן, טארטן, קיכלעך און פרוכטן, האט אים די דערמאנטע פרוי טענענבוים צוגעטראגן אַ גרויסע זילבערנע טאַץ, באלאדנט מיט הונדערטער גאלדענע קידושין־פינגערלעך, וואס די לאדזשער פרויען האבן געגעבן פאַרן קרן־היסוד.

פאַרצירט דעם אויבנאן האט, פון איין זייט — אַ ריזיקע פושקע, אנגעפילט מיט אלט־זילבערנע מטבעות, וואס האבן געווויגן 16 פונט און וועלכע עס האט מנדב געווען פאַרן קרן הגאולה שמריהו לעווי און זיין פרוי, און פון דער אנדערער זייט — אַ גרויסע וונדערשיינע, זילבערנע ספר־תורה־קרוין, וואס עס האט געשאנקען דער באוווסטער לאדזשער עסקן משה העלמאן (ביידע איצט אין ארץ־ישראל).

באצויבערט פון דעם אריגינעלן קבלת־פנים, וואס די לאדזשער פרויען האבן פאר אים איינגעארדנט און איבערראשט פון די פיל ווערט־קעגנשטאנדן וואס לאדזשער יידן האבן מנדב געווען פאר דעם נאציאנאלן צוועק, שטעלט זיך סאקאלאוו אויף און מיט זיין נאטירלעך ליב און באַחנט שמייכעלע נעמט ער רעדן:

„זוי באווונדערט בין איך פון תמיד אן איינער פון די גרויסע פאַרערער און פון די געשווירענסטע סימפאַטיקער פון פוילישן יידנטום.

און איר מעגט מיר, מיינע טייערע, הייליק גלייבן, אז נישט צוליב מיין פערזענלעכער אנגעהעריקייט צו דער דאזיקער חשובער יידישער משפחה פיל איך צו איר די דאזיקע גרויסע אכטונג.

איך אַכט און שעץ דעם דאָזיקן יידישן שבט — דאָס פוילישע יידנטום — דערפאַר, וואָס ער איז אין מיינע אויגן אײנער פון די זאָפטיקסטע און לעבנס־פעיקסטע שבטים פון צווישן די איבעריקע יידישע שטאַמען".

מיט עטלעכע זייער אינטערעסאַנטע ביישפילן אילוסטרירט ער די לעבנספעיקייט און דעם עקזיסטענץ־ווילן פון פוילישן יידנטום, ווי אויך זיין שטרעבן זיך צו דערהאַלטן לויט דער מסורה און תורה פון פאָלק ישראל און דאָן גייט סאָקאָלאָוו איבער צו לאָדוש און צו אירע יידן און זאָגט פאָלגנדע כאַראַקטעריסטישע ווערטער:

„און ביי נאָך אַ זאַך וויל איך זיך דאָסמאָל אָפשטעלן: ביי מיין באַזונדערער שוואַכקייט וואָס איך האָב צום לאָדזשער יידנטום.

און איר דאַרפט דאָך פאַרשטיין, ליבע שוועסטערס און ברידער מיינע, אַז די דאָזיקע פאַרערונג און גרויסע אַכטונג צו אייך, לאָדזשער, האָט זיך אין מיר דערוועקט, נישט צוליב עפעס אַ קרובה־שאַפט צו אייער טעקסטיל.

מיין אַכטונג און ליבשאַפט צו אייך שטאַמט פון אַ גאַנץ אַנדערער סיבה: פון דעם באַווּסטזיין. אַז איר, לאָדזשער יידן, זענט אימשטאַנד דורך אייער פעיקייט און ענערגיע, מיט אייער ווילן און פליס, מיט אייער איניציאַטיוו און קאַפּיטאַל אויפצולעבן אונדזער היסטאָריש היימלאַנד, ארץ־ישראל, פון ביידע זייטן ירדן.

איך מוז מודה זיין, אַז דער לאָדזשער יידישער איז אין מיינע אויגן דאָסזעלבע וווּנדער ווי די שטאָט גופא! וויל, אַז דו קומסט נענטער צו לאָדזש צו און פאָר דיינע אויגן באַווייזט זיך דער ריזיקער וואַלד פון קוימענס — אַ וואַלד וואָס שטייגט און דערהייבט זיך פון די הונדערטער פאַבריקן, — דאַכט זיך דיר, אין פלוג, אַז דו קומסט אַריין אין אַן אײנהייטלעכן אָרט, אין אַן אָרט, וווּ ס׳איז אַלץ — אויף לאָדזשער לשון געזאָגט — געוועבט פון איין און דעמזעלבן רויטשטאָף.

קומסטו אָבער אַריין אינעווייניק און באַקענסט זיך נענטער מיט דער שטאָט גופא און מיטן לעבנס־גאַנג פון אירע אײנווינער

דאַן קומסטו צום באַשלוס, אַז נישט אַן אינהייטלעכע שטאַט האָסטו פאַר דיר, נאָר אַן אָרט פול מיט פאַראַדאָקסן און מאָדנע קעגנזיי־טיקייטן!...

אָט, למשל, געפינט זיך אין לאָדזש אַ סאָרט מענטש, וואָס פון פרימאָרגן ביז נאָך האַלבער נאַכט איז ער דורכגעדרונגען מיט ביז־נעס און האַנדל און זייַנע געדאַנקען זענען כסדר פאַרנומען מיט רוי־שטאָף און פעדים, מיט סחורות און קונים, מיט מאַשינען און וועקס־לען, געלט און בענק און ענלעכע „לאָדזשער אידעאַלן"...

דאַקעגן, טרעפסטו אין לאָדזש אַ קרייז יידן, וואָס זענען פון קאָפ ביז די פיס אריינגעטון אין ליטעראַטור און קולטור, אין קונסט און וויסנשאַפט און אין ענינים פון דערציונג און רעליגיע, צדקה און מצוה־זאַכן און ענלעכע „ביזנעס" פון דעם סאָרט.

און דו קאָנסט אָבער אין לאָדזש אויך געפונען מענטשן, וואָס זענען אַן אויסגעצייכנטער אָביעקט פאַר פאָרשער פון מענטשן־נשמות און זייער כאַראַקטער.

אָט איז זיך אַזאַ מין יידּ אַ גאַנץ יאָר נאָכאַנאַנד אַ געשווויר־נער אינטערנאַציאָנאַליסט, אַדער פאַרברענטער „אגודהניק", צי אַ הייסער „בונדיסט", „פאָלקיסט", יידישיסט וואָס איז ממש אימשטאַנד זיך מקריב צו זיין פאַר זיין פּאַרטיי צי פאַרן אידעאַל זיינעם, — אָבער — — — אָבער זאָל, חלילה, געשען עפעס אַן אומגליק ביי יידן, צי זאָל ערגעץ־וווּ אין אַ יידישער קהילה, — אַפילו אין ארץ־ישראל, — אויסברעכן אומרוען און ס׳נייטיקט זיך אין געלט צי איז אַנדערע הילפס־מיטלען, איז וועג, מיינט איר, פון די לאָדזשער, ברענגט דער ערשטער זיין „מתן בסתר" פאַר דעם דאָזיקן הייליקן צוועק, אויב נישט דער דאָזיקער קעגנער פון יידישן נאַציאָנאַליזם?

אָזעלכע „פאַראַדאָקסאַלע יידן" האָבן איך פערזענלעך געזען אין אייער לאָדזש שוין נישט איינמאָל! און דווקא צווישן קרייזן, וואָס איר וואָלט עס קיינמאָל נישט געגלייבט"...

אָט אַזוי האָט נחום סאָקאָלאָוו אָפּגעשאַצט די יידן פון דער „קאָנטראַסטן־שטאָט" לאָדזש!

.78

וער און וואָס זענען די לאָדזשער ספינקסן?...

אָט אַזוי האָט דאָן סאָקאָלאָוו געשילדערט אין יענעם אינטערעסאַנטן פּאַרטראָג די לאָדזשער יידן און זייערע משונהדיקע כאַראַקטערן, מאַכנדיק צום סוף פּאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן אַנאַליז:

„עס איז אָבער פּאַראַן צווישן לאָדזשער יידן נאָך אַ סאָרט מענטש — אַ מענטש, וואָס מיך פּערזענלעך אינטערעסירט ער אפשר מער פון אַלע אַנדערע — איך מיין דאָ דעם „לאָדזשער ספינקס", דאָס הייסט, אָט יענעם יידן, וואָס איז פּאַר מיר אַ זייער אַנגענעם רעטעניש!

אָט האָב איך פּאַר מיר אַזאַ יידן, אַ יידן וואָס דעם גאַנצן טאָג איז ער דורך און דורך „ביזנעס־מענטש", און חוץ פון געשעפּט איז ער נישט אימשטאַנד און וויל אויך נישט הערן פון עפּעס אַנדערש.

קומט אָבער אָן די אָוונט־צייט און די זון הייבט אָן אונטערגיין, נעמען ביי אים אויך „אונטערגיין" אַלע געשעפּט־געדאַנקען. און אויף זייער אָרט הייבן אָן אויפשיינען געדאַנקען פון עכטער נשמה־יתירה, געדאַנקען וועגן די איידלסטע און שענסטע יידישע אידעאַלן.

און דעמאָלט גיט זיך אָט דער דאָזיקער ביטאָגיקער ביזנעסמאַן אָפּ מיט אַלע זיינע רמ"ח אברים און שס"ה גידין נאָר מיט געזעלשאַפטלעכע ענינים און ענלעכע „לאָדזשער אידעאַלן"...

אַזעלכע „יידישע ספינקסן" געפינט מען אין אייער לאָדזש זיכער מער ווי אין מצרים גופא..."

ביים ענדיקן די אָפשאַצונג וועגן לאָדזשער יידן, נעמט זיך סאָ־קאָלאָו מיט אַמאָל צו די לאָדזשער יידענעס און דערקלערט וועגן זיי דאָס פאָלגנדע:

„אָבער דעם „ספינקס פון אַלע ספינקסן", געפין איך אין לאָדזש צווישן די יידישע פרויען. אָט זיצן פאָר מיר און נעבן מיר ציוניס־טישע טוערינס מיט חברטע מרים טענענבוים אין דער שפיץ; און וועג מ׳קוקט זיך אַזוי איין אין זייער עלעגאַנטער קליידונג, אין זייערע מאָדערנע פריזורן און שיינעם צירונג, דאַכט זיך דיר, אַז דו האָסט פאָר דיר אַ גרופּע פרויען פון יענעם איינטאָניקן סאָרט פון „שוואַכן געשלעכט", וואָס זייער הויפּט טראַכטן און דענקען איז נאָר וועגן מאָדע וכדומה.

אָבער וועג דו באַטראַכסט געוני זייערע געזעלשאַפטלעכע מעשים און זעסט מיט דיינע אויגן די גרויסע דערפאָלגן פון די פּעולות זייערע, באַקומסטו די גרעסטע אַכטונג פאָר אָט די לאָדזשער פרויען און ממילא רייסט זיך פון דיין האַרץ אַרויס די ברכה: „אַזעלכע יידישע טעכטער אויף אַלע יידישע קהילות געזאָגט גע־וואָרן!".

***

אָט אַזוי האָט געזען ס׳לאָדזשער יידנטום אונדזער מנהיג הדור נחום סאָקאָלאָו ז״ל.

און מיט אַזעלכע האַרציקע לויב־ווערטער האָט ער עס אָפּגעשאַצט די פּעולות פון די לאָדזשער עסקנים, וואָס אַ דאַנק זיי איז די לאָדזשער קהילה דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון איינע צווישן די פאָפולערסטע יידישע קהילות בכל תפוצות ישראל.

און דאָס לאָדזשער יידנטום האָט טאַקע פאַרדינט דעם דאָזיקן לויב!

ווייל ביים לאָדזשער יידן האָט האַרמאָנירט פראַקטישקייט מיט אידעאָ־ליזם, נוצלעכקייט מיט שיינקייט, מענטשלעכקייט און יידישקייט;

ווייל דער לאָדזשער יידישער האָט זיינע נאַציאָנאַל־קולטורעלע און סאָציאַל־ווירטשאַפטלעכע ווערטן געשאַפן — נישט בלויז פאַרן כלל אַליין, נאָר אויך ממש פאָר יעדן פּרט און פּרט;

און ווייל דער לאָדזשער יוד האָט תמיד זיך באַמיט צו דערפילן די באַדערפענישן פון זיינע בריידער אין גאָר דער וועלט גראָד ווי ער פלעגט עס דערפילן פאַר די יידן פון זיין אייגענער עדה!

מיט איין וואָרט: לאָדזשער יידן האָבן מיט זיך פאַר־קערפערט דאָס וואָס אונדזערע גדולים האָבן זיך געווונטשן צו זען ביי יידן: „תורה וגדולה במקום אחד!".

— ס ו ף —

נעמען־רעגיסטער:

א

אבע — 246
אבאדאווסקי (עובדיה) — 273
אבוגאוו — 190
אבערזשאנעק, י. 270
אבראמאוויטש — 349
אגינסקי, אהרון — 357
אדלער, אמאליא — 271, 296
אדלער, יענקל — 273
אדלער, יוליוס — 271, 296
אהרנס — 206
אובערבוים, שלמה אהרון — 190
אוגער, ישעיהו — 249, 250, 254, 255,
270, 307, 312, 314, 316, 319
אוערבוך — 312
אולינאווער, מרים — 270
אוסישקין — 291
אורבאך, מעכל — 98
אורבאך, שמואל — 190
אוריזאן, יוסף — 188, 235
אוריזאן, לייב — 241
אחד־העם — 291
אייגער, שמואל־יעקב — 132
איידעלמאן, ש. (מולע) — 182
אייזנער, אברהם־דוד — 188, 224
אייזנער, ג. — 271, 312
אייזנער, וואלף — 188
אייזנער, יצחק — 131
אייזנער, מאיר — 188
אייזנער, שבתאי — 188
אייזענבראון — 116
אייזענשלאס, אלתר — 270
אייגשטיין, פראפעסאר — 291
אקסאקאוו — 129, 130
אלבאם, חיים — 190
אלטער, אברהם מרדכי ר' (גערער רבי)
— 219
אלטערמאן (חזן) — 201
אלעקסאנדער דער 1טער, צאר — 40
אלפערן, א. — 271
אנטאגי (פאטערל) — 166
אסאוויצקי, מיכאל (אסף) — 261, 270
אסט, אהרון — 181, 236, 237
אסטראוסקי, אנטאגי, גראף — 45, 46,
48, 90, 91, 130, 131
אסתרין — 299
אפאטשינסקי, פרץ — 270
אפעלבוים, מ. — 270
אקסענבערג — 271
אקרוטני, יוסף — 271
אראנזאן, נחום — 273
ארבאך, זקן — 33, 121

אַרבאַך, יצחק — 98
אַרבאַך, מענדל, ר׳ — 23, 33, 87
אַרבאַך, שמואל — 190
אַרזי (טענענבוים), טוביה — 367
ארזי (טענענבוים), יהודה — 367
אַרזי, שלמה — 261, 367
אַרמיאַן, ד״ר — 260
אַרנשטיין, מאַרק — 246, 306, 307
אַש, שלום — 234, 246
אשכולי (ווייגטראוב) ד״ר — 171, 254, 255, 270

ב

באַגראַשאַוו, ד״ר — 347
באַזשעכאַווסקי — 357
באַלפור, אַרטור דזשיימס, לאָרד — 290, 366
באַמאַש, מאיר ד״ר — 231
באַראַכאַוו, בער — 182, 301
באַראַכאַוו, ליובאַ — 182
בארקס — 190
באַרוך — 188, 276
באַרטשינסקי — 188
באַרטשינסקי, הענעך — 273
באַרנשטיין — 190
באַרנשטיין, אברהמעלע ר׳, (סאַכאַטשעווער רבי) — 221
באַש — 369
באַש, תנחום — 190, 241
בודזינער, משה — 357
בודזינער, שלמה — 188, 361
בוהלע, קאַרל — 116
בולמאַן — 271
בונין, חיים־יצחק — 272
בונין, י. ד. — 270
בוקעט — 188
בורצעוו — 146, 147
בזשעזשינסקי — 190
בזשעזשינסקי, א. י. — 236, 265
בזשעזשינסקי, יוסף — 131
ביאַליק — 176, 234, 275, 291, 301
ביאַלער, אַהרון — 356
ביאַלער, טוביה — 179, 184, 188, 224
ביאַלער, י. מ. — 245
ביאַלער, שלום — 224
בידערמאַן — 357
ביי (חזן) — 201, 273
ביי (זון) — 273
בינימיני־בירנצווייג — 271
ביעזשינסקי, יעקב — 357
ביעלשאַווסקי — 80, 180
ביעלשאַווסקי, פרוי — 179
בירגער — 116
בירנבוים — 188
בירנבוים, אברהם־בער — 273
בירנבוים, אליהו, הרב — 181
בירנבוים, יהושע — 188
בירנבוים, יוליאַ — 272
בירנבוים, מ. — 235
בירנצווייג, יצחק — 105, 107, 109
בלאַוואַט, שלמה־יצחק — 33, 121
בלייישטיפט — 270
בעלין, מאיר — 190
בעלינגוולאַז, בייבע — 122
בעלמאַנט, לעאַ — 272
בענדער (מאַלער) 273
בענדער, ישראל־יעקב — 98
בענצמאַן — 233, 295, 305
בענקעל — 357
בעסער, אברהם — 190, 276
בערגער — 27, 190, 333, 346
בערגער, אברהם — 57, 121
בערגער, אהרון־יהודה — 359
בערגער, אייזיק — 57, 121
בערגער, ברוך (מילנער) 57, 121
בערגער, דוד — 356
בערגער, ידידיה ר׳ 32, 57—59, 96, 98, 226
בערגער, מאיר, אינזש. — 359, 367

בערגער, מרדכי (גבור) — 57, 121
בערגער, נתן — 33, 57, 121
בערגער, עוזר, ר׳ — 32—34, 52—55, 57, 58, 60—62, 80, 98, 116, 121, 131, 188 198, 226, 227
בערלין, אליהו — 343
בערלינסקי, משה — 355
בערלינסקי, ש. — 270
בערמאַן — 150
בערמאַן (מאַלער) — 273
בערמאַן, אפרים־פישל — 190
בערמאַן, יחיאל־יצחק — 179, 180, 221
בערמאַן, ל. (גראַף קאַלי) — 270
בערמאַן, מאיר — 246
בערמאַן, עוזר — 368
בערמאַן, פישל, ר׳ — 26, 33
בערמאַן, שמואל, ר׳ (שמואל בזשעזשי־נער) — 26, 33, 94
בערנשטיין, ש. ד״ר — 260, 271
בערקאָוויטש, דניאל — 190
בערקאָוויטש, י. ד. — 319
בערקמאַן, יצחק — 246, 260
בראַדסקי — 266
בראַדער, ד״ר — 260
בראַדערזאָן, משה — 270
בראָודע, מרדכי, ד״ר — 236, 259, 260
בראָון — 355
בראון, אליעזר — 364
בראון, מיעטשיסלאָוו — 272
בראונער, שלמה־יצחק — 33, 105, 107, 109, 121
בראָט, צבי — 236
בראָט, שמואל, הרב — 271
בראמבערג־ביטקאָווסקי, פראָפ׳ — 260
בראנאווסקי, אברהם — 33, 94, 121, 132, 133
בראנאווסקי, יהודה־לייב — 121, 130, 132
בראָנאָווסקי, מאיר — 33, 94, 121
בראנדעס, געאָרג — 325, 326
בראָנדשטעטער, מיכאל ד״ר — 260
בראסלאָווסקי, יוסף — 349, 350, 352
ברוינער, יצחק — 273
בריינין, ראובן — 302
בריסק, מ. 233
ברעמזע, געגעראַל — 123
ברענער — 190
ברענער, י. ח. — 301

ג

גאָטהייל — 356
גאָלד — 212, 242
גאָלדבלאָט, אורי, ד״ר — 236, 246
גאָלדבערג — 244, 355
גאָלדין, יצחק — 236, 356
גאָלדין, עזרא — 270
גאָלדפעדער — 179
גאָלדשטיין, ש. — 271
גאָנסקי — 188, 370
גאָנצווייך — 246
גאָסטינסקי — 190
גאָרטשאָקאָוו, געגעראַל — 109
גוטמאַן — 271
גוטמאַן, יצחק — 356
גוטמאַן, מענדל — 188, 190
גוטער — 355
גוטער, בנימין — 236
גוטער, יוסף — 261
גוטערמאַן — 241
גוטערמאַן, יצחק — 259
גוטשקאָוו, פראָפעסאָר — 166
גוצקאָוו — 296
גוראַלסקי — 190
גוראַלסקי, ברוך — 358
גורקא, געגעראל־גובערנאַטאָר — 147
גייער, לודוויק — 56, 59, 64, 74, 75, 101, 115, 180
גינזבורג, ווילהעלם — 117

גינזבורג, י. — 190
גינצבורג — 80, 356
גינצבורג, ב. — 188
גיסער, קאַרל — 74
גלאדשטיין (קאַמפאַזיטאָר) — 273
גלאזער — 188
גלאַצשטיין — 170
גלילי (בריידער סטאַלינסקי) — 360
גליצענשטיין, העלענאַ — 277
גליצענשטיין, הענעך — 273, 275—283, 293
גליקסמאַן — 356
גליקסמאַן, אריה — 358
גליקסמאַן, ב. א. — 188, 190
גליקסמאַן, בענדעט — 180
גנעסין — 296, 299
געפטער, יעקב, אינזש. — 356
גערשאָווסקי, פיניע — 188
גערשוני, פרוי, ד"ר — 148
גראַדזענסקי (מאַלער) — 273
גראָוע, משה — 188
גראַמאַן — 116, 117
גראָס — 190
גראָסבערג, חנה — 271
גראָסלייט, י. א. — 190
גראָסמאַן — 190
גראָסער — 246
גראָסקאָפף, חיים־פנחס — 188
גרונין, יעקב — 241
גרינפעלד — 190
גרינשטיין, ב. — 190
גרעיבער, קאַרל — 135
גרשוני — 182

ד

דאַבזשינסקי (מאַלער) — 273
דאַבראַניצקי, אַדאַלף — 178, 232, 239
דאַבראַניצקי, דניאל — 188
דאַוידאָוויטש — 295
דאַוידאָוויטש, (בן־דוד) — 273
דאָוידזאָן, לייביש — 232, 233
דאַנילעוויטש, הערשעלע — 270
דאַנין — 333
דאַנין, יחזקאל — 343, 346
דאַנציקער — 355
דובינסקי, דוד — 370
דודעלטשיק, יחיאל — 132
דזשיגאַן — 271
דזשיקאַבס, קאַלאַנעל — 326
דזשילאָווסקי, שמואל־הירש — 132
דיזענהאָף, מאיר — 333, 343, 346, 358, 361, 362
דיטריך — 117
דינענזאָן, יעקב — 246, 304, 306, 307
דיקער — 356
דישקין, סענדער — 242, 361
דראַבקין — 190
דרויאַנאָוו, אַלתר — 339, 343
דרייזענשטאָק — 231
דרייפוס, (קאַפּיטאַן) — 236

ה

האַבער — 273
האוזמאַן, יעקב (יאַנעק) — 360
האַז, דוב — 362
האַכענבערג — 190
האַכשטיין — 246
האַלבערשטאַט — 188
האַלטערעכט, (בן־צדק) יצחק — 364
האַלטערעכט, רות — 364
האַלענדערסקי, א. — 182
האַלער, געזעראל — 324, 330
האַלפערן, יונה — 260
האַמבורסקי, אלחנן — 33, 94
האַמבורסקי, עמנואל — 312, 314
האַמבורסקי, פנחס — 132
האַמבורסקי, פישל — 132
האנעמאן, (מאַלער) 273
האַפמאַן — 341
האַפריכטער — 116

האַרפאַז, נ. — 270
הורוויץ, ישעיהו — 236, 312
היידן — 296
היימאַן, עדואַרד — 117, 330
הייצל, יוליוס, — 116, 140—142
היישריק, א. — 357
הילדעסהיימער, עזריאל, ד"ר, הרב — 180, 334
הילזבערג, איגנאַץ — 272, 273
הילזבערג, אַלעקסאַנדער — 272
הילולא, משה — 236, 241
הילל (מאַנטירסקי) — 261, 364
הילע — 117
הילער, פנחס, הרב — 264
הירש, באַראַן — 202
הירשבערג — 179, 180, 188
הירשבערג, אַלתר — 245
הירשנבערג, שמואל — 188, 273, 275—277, 281—285, 287, 289, 293
הירשפעלד, זלמן — 271
הכוהן בן הלל, מרדכי — 339, 343
הכוהן, דוד — 242
הכוהן, הלל, הרב — 264
העלמאַן, מרדכי — 190, 241
העלמאַן, משה, ר' — 190, 201, 235, 246, 373
העלער, חיים, פראָפעסאָר — 242, 272
העגדעל (קאַמפאַזיטאָר) — 233, 296
העגדעל, אידאַ — 273
העגדעלעס — 368
הערמאַן — 190, 241
הערץ, אַנגאַ — 179
הערץ, יעקב — 178, 195, 200, 204, 214—216
הערצל,טעאָדאָר — 203—215, 217, 219, 222—224, 226—230
הערשקאָוויטש — 236
הרפזי (נייגאָלדבערג), אַדוו. — 368

ו

וואַידיסלאָווסקי, הענעך — 179, 355
וואַידיסלאָווסקי ,יעקב — 188
וואַידיסלאָווסקי, יצחק־מאיר — 184
וואַידיסלאָווסקי, משה — 179, 355
וואַידיסלאָווסקי, שלמה — 356
וואַלדמאַן, אַברהם — 360
וואַלינסקי (פאָליציי־אינספעקטאָר) — 110
וואַלף, הערצקע — 184
וואַלף, יוליאַן — 174
וואַלפסאָן — 205, 206
וואַסערמאַן — 190
וואַסקעוויטש — 359
וואַקס — 188
וואַרכיווקער, יעקב — 179, 190
וואַרשאָווסקי, אברהם־מענדל — 188
וואַרשאָווסקי (ורדינון), אליעזר — 355
וואַרשאָווסקי, בענדעט — 245, 355
וואַרשאָווסקי, זכריה — 116
וואַרשטאַצקי — 364
וויטקאָווסקי (קאַמיסאַר) — 40
וויילאַנד — 190
וויילע — 188
וויינטרויב — 312
וויס, עקיבא אריה — 210, 236, 241, 246, 331—350, 352, 362
וויצמאַן, פראָפעסאָר — 291
וויילטשינסקי — 188
וויילענסקי, (מאָלער) — 273
וויינאָווער, נחמיה — 273
וויגדמאַן, דוד — 322, 323, 356, 357
וויגטער, בנימין — 369, 370
וויגער — 190
וויגער, בנימין — 224
וויגער, משה־אַהרון — 188
וויסאָצקי — 360
וויעלאָפאָלסקי, אַלעקסאַנדער (מאַרקיז) — 48, 92, 112
ווישליצקי, חיים־יעקב — 188

וויישעוויאַנסקי — 188
וועגמייסטער — 246
וועגדיש — 65, 67—69
וועדיגער, יעקב — 268
וועדנער — 292
ורדי, יצחק — 356

ז

זאַווישאַ, אויגוסט, גראַף — 105, 109
זאַווישאַ, אַרטור — 109, 124
זאַווישאַ (טאַכטער) — 124
זאַכערט — 117
זאַלצמאַן, בראַנקאַ — 271
זאַלצמאַן, יחזקאל, ר' — 33, 64, 94, 97, 134—137
זאַנגוויל — 291
זאַנד — 80
זאַנדבערג — 173, 271
זאַנדבערג, פרוי — 271
זאנענבערג, יעקב־וואַלף — 94, 121
זאַנענבערג, פּנחס — 77
זאַסלאַווסקי, רודאַלף — 271, 296, 299
זאַקס, א. ש. — 270
זאַקס, ד"ר — 148
זאַקס, רפאל — 117
זבאַר — 356
זיגלבוים, אַרטור · 182
זיגמונט אוגוסט, קעניג — 50
זייבערט, בערל — 188, 190, 194, 322
זייבערט, רחלע — 194
זיידלער, סיני — 184
זיידלער, פּנחס — 23
זיידלער, שלום — 180, 360
זיידלער, שמעון — 360
זיידע, מאיר — 186, 190
זיידעמאַן — 80 , 116
זילבערבלאַט — 190
זילבערבערג, וו. — 296, 299
זילבערץ — 223, 295
זילבערצווייג, זלמן (כספי) — 246, 271, 296
זילבערצווייג, נתן — 246
זילבערצווייג, צבי, הרב — 181
זילבערשאַל — 357
זילבערשטיין, טערעזע — 211
זילבערשטיין, לייב — 180, 184
זילבערשטיין, מאַקס — 178
זילבערשטיין, מאַרקוס — 117, 188, 211, 239, 276
זילבערשטיין, סטאַניסלאַוו — 163, 165
זילבערשטיין, צבי, הרב — 182
זילבערשטראַם, ד"ר — 235
זעליקמאַן (גימנאַזיע אייגנטימער) — 246
זעליגמאַן (גימנאַזיע אייגנטימער) — 206
זעליגמאַן, (באַנקיר, לאַנדאַן) — 206
זעליקאָוויטש — 24
זעלמאַנאָוויטש (אפרים־לאַזער) — 182
זשאַבאַטינסקי — 234, 301
זשעזשעוסקי, סעם (שמואליק) — 273
זשעלינסקי — 358

ח

חורגין — 340
חורגעל — 236
חיותמאַן — 333, 335, 346
חלפי — 271

ט

טאַביאַש — 182
טאַגעליכט — 190, 246
טאַובע — 272
טאַומאַן, מאוריצי — 188
טאַכאָווקין — 349
טאַנגערמאַן (בירגערמייסטער) — 46, 136
טאַנצמאַן — 273, 349
טאַרטאַקאָוער, אריה ד"ר — 360
טווים, יוליאַן — 272

טורנער — 358
טורקאָוו, זיגמונט — 279
טורקאָוו, יאָנאַס — 271, 272
טורקאָוו, מאַרק — 232, 233
טובערג, ח. 190
טייטלבוים — 188
טילער — 179
טיקאַטשינער — 64
טעמפעלהאַף — 293
טענענבוים, א. — 356
טענענבוים, אברהם (ארזי) — 149, 307, 309, 312, 317, 322.
טענענבוים, אברהם („שלאָסער") — 182
טענענבוים, אסתר ד"ר — 271
טענענבוים ב. — 270
טענענבוים, בתיה־לאה — 148, 152, 153
טענענבוים, טוביה ר' — 190, 195, 220, 234, 241, 246, 268, 269, 346
טענענבוים, יוסף־שלום — 208, 226, 365
טענענבוים, יצחק־מאיר — 182
טענענבוים, ישראל — 271
טענענבוים, מרים — 372, 373, 377
טענענבוים, צבי — 355
טענענבוים, צדוק — 357
טרובאָוויטש — 359
טרייסטמאַן, אליעזר־לייב, הרב — 100, 163, 165, 166, 168, 171, 173, 255, 265—267, 326
טרייסטמאַן, שלום, הרב — 246
טרייסטמאַן, שמחה, הרב — 245, 265, 272
טרעיגער (בירגערמייסטער) — 71—73, 78, 79, 81, 84, 85, 109
טרעמבאַטש, מאָוריצי — 273
טשאַמאַנסקי, אָלעקסאַנדער — 188
טשאַרקאָווסקי (בירגערמייסטער) — 42, 57, 130, 132
טשלענאָוו — 291

י

יאַגעלאָ — 231
יאַטשעווסקי (גובערנאַטאָר) — 164, 167
יאַנאָווסקי — 116
יאַנאָווסקי, חייקל — 190, 233, 241, 273, 295
יאַנאָווסקי, מאַרק — 357
יאַנאַסאָוויטש, יצחק — 271
יאַסני, וואָלף — 270
יאַסקאָוויטש — 190, 369
יאַסקאָוויטש, אברהם — 364
יאַסקאָוויטש, זאב — 364
יאַסקאָוויטש, יצחק ר' (איטשעלע וואַ־לער) — 229, 268, 364

יאַצקאַן — 150
יאַקובאָוויטש, דוד — 356
יאַקובי, יאַן — 70
יאַראַטשינסקי, זיגמונט — 188, 239, 243—245, 305
יאַראַטשינסקי, פרוי — 244
יאַראַכאָווסקי, יהודה — 360
יאַראַכאָווסקי, יחזקאל — 367
יאַרבלום, ה. — 233
יואל, אָלעקסאַנדער — 231, 236
יודעלעוויטש, מאַקס — 190
יונגסטער — 180
יוסטמאַן, גרשון — 182
יעבץ, זוסמאַן — 367
יעדוואַב, ה. — 271, 296
יעלין, ד"ר — 302
יעלסקי, ישראל ד"ר — 20, 203, 204, 206, 208, 226, 232
יערוזאָלימסקי, בעריש — 116
יערוזאָלימסקי, מענדל־וואָלף, הרב — 264

יפה, אברהם — 261
יפה, לייב — 180, 233

ירחמיאל, ישראל־יצחק ר׳ (אַלעקסאַנד־
רער רבי) — 218, 219
ישראליט, יצחק — 190

כ

כאַווין, הרב — 300
כאַלאַדענקאָ, דוד — 182
כהן — 190, 206
כהן, (ברידער) — 359
כהן, גוסטאַוו — 206
כהן, יעקב ד״ר — 260
כהן, יעקב (שרייבער) — 270, 286
כהן, יעקב־מענדל — 184, 360
כהן, פּנחס — 270
כהן, צבי ד״ר (צביה) — 250, 252,
253, 271
כהן, שלמה־חיים — 190, 260
כהן, שמואל — 354, 360
כהנוביץ, ישראל — 236
כוואַט, הערמאַן — 188
כורגעל — 271
כיגרין, מ. — 188
כייפּעץ, יאַשאַ — 273
כץ — 236
כץ, א. — 270
כרמל — 190

ל

לאַנגלעבן, א. — 246
לאַנגע — 116
לאַנדאַו — 188
לאַנדאַו, אבא — 81
לאַנדאַו, ווילהעלם (באַנקיר) — 81,
148, 206
לאַנדאַו, שמואל (סאַמועל) — 80, 190
לאַנדאַו, שמעון — 116
לאַנדע, אברהם ר׳ (טשעכאַנאָווער רבי)
— 195, 268
לאַנדע, דודל — 64, 67—75, 80, 129
לאַנדע, זיגפריד — 326
לאַסקי, מאַרטין — 117
לאַסק — 190, 246
לב, שמואל — 235
לובינסקי — 116
לובינסקי, אהרון — 358
לובלינער — 359
לוסטערניק — 190, 235
לוסטערניק, מ. — 270
לוריע, חיים — 367
ליאָוו — 295
ליבנה, אליעזר (ליבענשטיין) — 363
ליבענשטיין, יהודה־לייב — 210, 236,
260, 264
ליבערמאַן, נפתלי — 190
ליטהאָוער — 188
ליטווין (ברידער) — 190
ליטווין, צבי — 188, 235
ליינער, מרדכי־יוסף (איזשביצער רבי)
— 94
ליכטענשטיין, ישראל — 180, 182, 183,
270
ליליען, אפרים — 284
לינדענפעלד — 190
ליס, אלתר — 182
ליס, גרשון־אליהו — 244
ליפּמאַן, שמואל — 236, 356
ליפּנאָווסקי — 116, 190
ליפשיץ, הרב (קאַלישער רב) — 100,
267
ליפשיץ, אריה — 360
ליפשיץ, טוביה — 360
ליפשיץ, יעקב — 116, 241
ליפשיץ, ירחמיאל — 188, 212
ליפשיץ, משה הרב — 264
ליקערניק, אַדאָלף — 81—85, 99, 100
ליקערניק, באַלבינאַ — 83
ליקערניק, יוסטינאַ — 83
ליקערניק, לעאָן — 83
ליקערניק, פרידריך — 83

לישעצקי — 148
לעאנארד — 116
לעווי — 190
לעווי, שמריהו (שמערל) — 344, 357, 373
לעווי, פרוי — 373
לעוויט — 190
לעווין — 242
לעווין, באלעסלאו פראפעסאר — 271
לעווין, שמריהו ד"ר — 234
לעוויזזאן, אברהם — 190, 246, 295, 296
לעוויזזאן, נחמן — 190
לעוועגטאל, קלמן — 235
לעוושטיין — 190
לעיעלעס, א. (גלאנץ) — 271, 307
לעמל, בצלאל — 241
לערנער — 370
לערנער, אברהם — 360

מ

מאגאזאניק, אליעזר — 190, 241
מאגאליף — 246
מאזה, הרב — 174
מאזור, אליעזר — 359
מאזעס, יהודה — 190, 224, 236, 278, 355, 358
מאזעס, מ. ד"ר — 359
מאמראט — 64, 80, 129
מאנאסאווסקי — 190
מאנטירסקי — 182, 261, 364
מאנטעפיארע, משה — 274
מאנטער, בנימין — 261
מאני — 350
מאסטבוים, יואל — 246
מאקרסקי, א. — 235
מאקרסקי, שולמית — 182
מאראקא, בנימין — 190
מאראקא, לעמל — 264
מארגנשטערן, מנחם־מענדל, (קאצקער רבי) — 93
מארגנשטערן, מענדל — 190
מארגענטוי, הענרי — 324, 326, 328—330
מארכעוו, פ' 235
מארמעלשטיין, מאיר — 182
מארקאוויטש (מאלער) 273
מארקאוויטש, י. מ. — 312
מארקס (בענקיר) — 306
מארקעל (מאלער) — 213
מוקדוני, ד"ר — 246
מייזל — 182
מייזל, אליהו־חיים, הרב — 159, 242, 264—269
מייזל, אליעזר־יצחק, הרב — 265
מיימאן, הלל — 182, 270
מייראנץ — 122
מיכאלעוויטש — 246
מיכלין, ד"ר — 347
מילגראם, כתריאל — 190
מילייקאווסקי, הרב — 259
מילער (גובערנאטאר) — 147
מינדיזשעצקי, (מאלער) — 273
מינדעל — 242
מינץ, בנימין — 261
מינץ, פ. (אלעקסאנדער) 271
מנוח, יהושע (רוס) — 364
מעדעם — 246
מעטמאן־כהן, ד"ר — 338
מענדעלזאן — 356
מענדעלסאן (קאמפאזיטאר) — 233, 296
מענדעלע, מוכר־ספרים — 234, 244, 246, 301, 303—309, 314
מעסס, קארל — 69

נ

נאכומאוו, צפורה (קאצענעלסאן — 245, 295, 301

נאַמבערג, ה. ד. — 94, 97, 99, 234, 246, 264
נאַמבערג, יחזקאל, הרב — 94, 264
נאַמבערג, יידל, ר׳ — 264
נאַפאַלעאָן — 26, 37, 119
נאַרדוי, מאַקס — 205, 207, 291
נאַרקיס, מ. — 283—285
נאַשעלסקי — 271
נוסבוים, אינזש. — 307
ניידע — 116, 179
ניימאַן — 188
ניימאַן, אלימלך — 261
ניימאַן, גרשון — 326
ניימאַן, י. מ. (א. פויגל) — 270, 96, 312
ניימאַן, עוואַ (בזשעזשינסקאַ) — 273
ניסהאָוז — 312
ניעבעלסקי — 28
ניעבעלסקאַ, מאַגדאַלענאַ — 28
ניקאָלאַי, ניקאָלאַיעוויטש — 163, 167, 168, 171, 267

ס

סאוואַ, (דראַמאַטורג) — 272
סאָלאָדוכאַ, יהודה — 298—300
סאָלווע — 273
סאָמעט — 188
סאָפיר, בערל — 188, 190
סאָקאָלאָוו, נחום — 149—157, 160, 161, 218 224, 234, 244, 291, 293, 371—377
סאָרני, ד״ר — 236
סוואזשינסקי, געזעראל — 34, 35
סווירנאָווסקי, ישראל — 356
סופר, חיים־יידל — 123
סטאָליאַראָוו — 116
סטערצעווער, משה, ר׳ — 100, 101
סטריקאָווסקי, מענדל — 190
סטריקאָווסקי, צבי — 363
סיבער, האַנס — 84
סילמאַן, ק. — 339, 340
סמיליאַנסקי, דוד — 332—335, 338, 343, 346—348
סעגאַל, גבריאל, ר׳ (שניאַדאָווער רבי) — 265
סעגאַלאָוויטש, ז. — 270
סעגאַלאָוויטש, משה — 364
סעמיועל, הערבערט — 291, 326
סעמיועל, סטיואַרט — 326, 330
סקאַסאָווסקי — 357

ע

עהרענפריים, הרב — 291
עטינגאַן, באַריס — 187, 188, 354
עטינגאַן, נחום — 187, 188
עטקינד, בערל — 188
עכטמאַן, אַדוו. — 357
עלבינגער, טערעזאַ — 236
עלבינגער, מרדכי, ישעיהו — 245, 365
עליאַשעוו, יצחק — 233
עלענבערג, ד״ר — 260
עמגלישער — 358
ענגעל, א. — 364, 370
ענגעל, חיים — 236
ענגעלמאַן — 188, 370
ענדער — 116
עפשטיין (פאַזנאַנסקיס קאַסיר) — 200
עפשטיין, שלום — 190
עק נתן, ד״ר — 260
עקיבא — 330

פ

פאַדווע, לייב — 241
פאַדלישעווסקי — 234
פאַדקאַמינער — 233
פאַזנאַנסקי — 21, 179
פאַזנאַנסקי, ישראל — 117, 178, 185, 187, 188, 193—208, 210, 213—216, 237, 239, 242, 272

פאזנאנסקי, לאה — 185, 194, 195, 200
פאזנאנסקי, מאריץ — 117, 211
פאזנאנסקי סענדער — 148
פאזנאנסקי, קלמן (קוואלער) — 33, 193
—195, 208
פאזענטשעווסקי, לייב — 131
פאט, יעקב — 261
פאטאצקי, פראנצישעק (גראף) — 74,
87, 88, 129, 134
פאטאש, ר. — 270
פאכטער — 341
פאליקאנסקי — 359
פאלעסקין (הערי) — 335
פאמפער, שמעון־בער — 287
פאנטעל — 188
פאנסקי, ד״ר — 148
פאצאנאווסקי, פעליציא — 273
פאשקעוויטש, פירשט — 46, 51, 53,
62, 64, 68, 69, 84
פוזנער, שלמה, הרב — 264
פיאטרקאווסקי, שמואל — 188, 241
פיאסקאווסקי — 190
פיטאווסקי — 188
פיליכאווסקי, לעאפאלד — 173, 275,
286, 293, 369
פיליצער, י. מ. — 188
פיליצער, שמעלקע — 184, 188, 224
פילסודסקי, יוזף — 183
פינטשעווסקי, הערש — 116
פינעס — 190, 233
פיק, יחיאל־מאיר — 188, 357
פיקעלני, משה — 188, 233
פלאט — 312
פלאטער, הענריק (גלח) — 88, 89
פלאצקער — 180, 236, 241
פלעווע (מיניסטער) — 155, 213
פעטערס — 150
פעלצמאן — 356
פערלבערג — 190
פערלמאן, אברהם ד״ר — 260
פערלמאן, אליעזר — 362
פערלמוטער, הרב — 273
פערלמוטער, לייזערקע — 273
פרוסאק, אברהם־משה — 138, 139, 142
פרוסאק, דוד — 101, 179, 188, 241,
276
פרץ, י. ל. — 246
פשיגורסקי (בן־דוד) — 264
פשיגורסקא, רבקה — 264

פ

פאגעל — 357
פאדאוויטש, צמח — 356
פאדאוויטש, (זון) — 356, 358
פאלק, ד״ר — 233
פאנער, מ. — 270
פוקס, חיים־לייב — 271
פיאלקאווסקי, (ארציבישאף) — 88, 89
פייטלאוויטש, אברהם — 33, 121
פייטלאוויטש, יעקב־ (פראפעסאר) —
33, 274, 307
פייטלאוויטש, משה (קוטשער) — 23,
28—30, 274
פיין — 358
פיינבערג, קארל — 235
פיכמאן, יעקב — 301
פינקעל, יחזקאל — 181
פישער — 369, 370
פלאט — 271
פלאטאו, לעאן — 180
פלאטאו, מיכאל — 236, 241, 259
פלאנבוים, ישראל — 363
פליישער, אליהו — 363
פעפער — 190
פראמער, י. ד״ר — 272
פראנק, (ייקא־לייטער) — 321—323
פראנק, (שוישפילער) — 299
פרוג — 234

פרומקין — 349
פרידמאַן — 61, 62, 188
פרידמאַן, באַריס — 190
פרידמאַן, יוסף — 241
פרידמאַן, פיליפּ, ד"ר — 55, 86, 186, 260, 271
פרידע — 356
פרידע, ישראל — 172
פריידענבערג — 188
פרייטאָג (אפרתי), משה — 236, 355
פריינד — 330
פרישמאַן, דוד — 184, 234, 246, 270, 276, 277, 282, 283, 287—289, 292, 300, 304, 306, 307
פרעכנער, מענדל — 180
פרענקל — 190
פרענקעל, אָשר — 358
פרענקעל, יהודה, אדוו. — 261, 358
פרענקעל, ירמיהו, ד"ר — 250
פרענקעל, מאיר — 358

צ

צוקער, לודוויק — 188
ציגלער, שמואל — 175
ציגלער, ר. — 50
ציטער — 190
ציטער, יוסף — 261
ציטרין — 242
צייטלין, הלל — 234
צילקאָוו, הרב — 232
צימערמאַן, היינריך — 272
צלאַל — 190
צמח — 241, 297
צעדערבוים, חיים — 132

ק

קאַהאַן, ישראל — 270
קאַהאַן, לאַזאַר — 270, 307, 312
קאַזשעץ (קורי), הענעקי — 358
קאַטשאַלסקי, אפרים (פראָפ.) — 271
קאַכאַנסקי, אביגדור — 33
קאַכאַנסקי, ש. 190
קאַלינאָווגאַ (קלינגבייל), דאָראַ — 271
קאַלינסקי, אברהם — 122
קאַלינסקי, משה — 201, 364
קאַלינסקאַ, (טאַכטער) —364
קאַמינסקי, א. — 356
קאַמינסקי, ח. ב. — 356
קאַמיעניעצקי 242
קאַמיעניעצקי, פראָפעסאָר — 272
קאַן, אָשר (אָסקאָר) — 61, 116, 142, 187, 188, 191, 304
קאַן, הענעך — 273
קאַן, יאָסל — 116
קאַן, יעקב־מענדל — 190
קאַן, לוי — 116, 142
קאַן, לעאָן — 116
קאַן, מיכאל — 117
קאַנשטאַט, הערמאַן — 117, 178—180, 190, 239
קאַנשטאַט, מינאַ — 185
קאַסמאַן — 249
קאַסמאַן, אליעזר — 159, 162
קאַפלאַן — 190
קאַפלאַן, אליעזר — 362
קאַפעל, נתן — 188
קאַפעלסקאַ — 148
קאַפעמאַן — 116
קאַפּ — 233
קאַפּציאָווסקי — 190
קאַפּציאָווסקי, א. ב. — 233
קאַצענעלבויגן, י. — 296
קאַצענעלסאָן — 190
קאַצענעלסאָן, יצחק — 233, 245, 246, 260, 262, 270, 296, 299—302, 307
קאַצענעלסאָן, יעקב־בנימין — 242, 263
קאַרנאָווסקי, פישל — 190
קאַרפּ, מאיר — 180
קאַרפּאָווסקי — 190

קב־ונקי — 190
קוגעל — 356
קוטנער, מאַרקוס — 188
קוטנער, ש. 271
קוניצער — 116, 141, 142
קופער, שלמה — 273
קורץ, גדליה — 190
קושמיראַק, לייב, ר׳ — 220, 274
קושמיראַק, עקיבא — 220
קין, אריש — 194
קין, זיסע־חיה — 194
קינסטלער, אביגדור — 357
קיסין, בן־ציון — 190, 241
קיפער, פרוי — 179
קירשראָט, יאַן — 244, 245, 307
קלאַצקין, ד״ר — 302
קלויזנער, יוסף, פראָפעסאָר — 234
קליימאַן, אריה — 357, 367
קליימאַן, דוד — 190, 356
קליימאַן, שמעון — 356
קליין, אַדאָלף — 117
קלעצקי, פאָול — 273
קנאַסטער, ד״ר — 149
קני — 369, 370
קעלער — 116
קעניגסבערג, שלמה־אהרון — 190
קעסטענבערג, יעקב — 188
קעסטענבערג, מאיר — 241
קראָזהאַר — 109
קראָטאָשינסקאַ, פרוי — 180
קראָשניצקי — 272
קרול, חיים — 270
קרושע — 116
קריניצקי, אַברהם — 358
קרישעק, הענעק — 357
קרישעק, מיכאַל — 190, 312, 357
קרעמער — 242
קרעניג, קאַרל — 116
קרעניצער — 246

ר

ראַבאַן, ישראל — 270
ראַבאַן, (מאַלער) — 273
ראַבין, י. ד״ר — 260
ראַגאָווי, מ. מ. — 182
ראַגאָזשינסקי, משה — 190
ראַדאָשיצקי, י. ח. — 271
ראָוינאַ, חנה — 297
ראָוניצקי — 301
ראָוסקי — 190
ראָזן, יונה — 235
ראָזענבוים — 236
ראָזענבוים, אליהו, ד״ר — 260
ראָזענבלאַט, אורי, ד״ר — 233, 235, 236, 354
ראָזענבלאַט, דודל (פשעדבאָזשער) — 33
ראָזענבלאַט, ישעיהו — 33, 117, 188
ראָזענבלאַט, סאַמועל — 188, 233, 276
ראָזענבלום, מ. 235
ראָזענבערג — 356
ראָזענבערג, מאָטל, (מרדכי רוזן) — 320, 360
ראָזענבערג־רוזן, (זון) — 360
ראָזענבערג, משה — 360
ראָזענטאַל — 116
ראָזענטאַל, (מאַלער) — 273
ראָזענטאַל, ב. אַדאָלף — 180
ראָזענטאַל, אַלבערט — 117
ראָזענטאַל, יוליוס — 188
ראָזענפעלד, איגנז. — 322
ראָזענשטיין, בערנאַרד — 369, 370
ראָטלעווי — 273
ראָטענבערג — 356
ראָטקאָפף, א. — 236
ראָטשילד, עדמונד, בארן — 193, 205, 320—323
ראָמאַנאָ, עמנואל — 273
ראָמשינסקי — 233

ראָסעט — 116
ראָפאָפּאָרט — 80
רובינשטיין — 349
רובינשטיין, אַרטור — 272
רובינשטיין, (שאַכמאַטיסט) — 273
רוזשאַנסקי — 260
רוזשאַנסקי־ראָזען, ישראל — 355
רוזשאַנסקי־ראָזען, משה — 367
רומינשטיין — 116
רומקאָווסקי — 179, 188
רוסינאָוו, אליעזר — 236
רופין, אַרטור, ד״ר — 3399, 344
רוקח, ישראל — 347, 362
ריבקינד, אברהם — 181, 242, 361
ריבקינד, יצחק — 181, 242, 271, 361
ריגער, אֶליעזר, ד״ר — 260
ריגער, שאול, ד״ר — 260
ריזענבערג — 190
רייזמאַן, אַברהם — 188
רייזען, אברהם — 246
רייזפעלד, קאַרל — 188
רייכמאַן, שמואל — 235
רייכערט — 307
רייכערט, איטקע — 273
רייכערט, וואָלף — 355
רייכערט, ישראל, (פראָפעסאָר) — 271
רייכערט עזרא (ירון) — 367
ריינעס, יעקב־יצחק, הרב — 223, 224
ריכטער, יוזעף — 116
רעמבאַלינסקי (נאַטשאַלניק) — 42, 43, 58, 77

ש

שאַכעטאָוויטש — 236
שאַלקעוויטש (בן־אביגדור) — 319
שאַרפהאַרץ, שמואל — 357
שאַץ, מאַגיסטער — 235
שאַץ, פראָפעסאָר — 282—284
שוואַרץ, שמואל אינזש. — 274
שוואַרץ, ישכר — 274
שוויאַטלאָווסקי — 190
שוויזגאלד — 356
שווייג־שתקאי, ד״ר — 236
שווייקערט — 116
שווייצער — 307
שולמאַן, ש. — 182
שולץ, יהושע — 131
שולץ, (דיריגענט) — 272
שומאַכער — 271
שושנה, ר. — 271
שטיין, יעקב — 116, 180, 241
שטיינבערג, יהודה — 301
שטיינהאוער, צדוק — 107
שטיינשניידער — 179
שטילער — 80, 188
שטילערמאַן — 190, 241
שטערן — 180
שטערן, א. מ. — 190
שטראוך, זלמן — 190
שייבלער, קאַרל — 116, 117, 138, 140, 141, 195, 196
שיידעמאַן, געועראַל — 163, 165, 166, 168, 169, 171
שיין, מרדכי — 209
שיינפאַרבער — 355
שיינקין — 338, 339, 346
שימין — 318
שיפאָוו, געועראַל — 134
שיק, א. — 116
שיק, אַרטור — 15, 16, 116, 273
שיקער, עזרא — 178, 180
שלאָסבערג, מענדל — 116, 188, 241
שלום־עליכם — 234, 246, 248, 253, 301, 310—319
שלום, יוסף־אליהו — 339, 341, 342
שלום, יעקב — 346
שלעסער — 117
שמואלי, א. — 270

שמולעוויטש, יעקב — 188
שמושקעוויטש, שמואל — 356
שמחוני, ד"ר — 260, 270
שענקאר, אריה — 322, 357
שענקעוויטש, העניריק — 305
שעפנער, ב. — 271
שעפס, ישכר — 274
שעפסקי, טוביה — 181
שעראדסקי, ה. — 271
שעראטשעק־וואלמאן, מרים (שיר) — 320, 322
שערף, נחום — 358
שפאן, ש. — 260
שפיגל, (ברידער) — 356
שפיגל, חגוך — 356
שפיגל, ישעיהו — 270
שפיגל, (מאלער) — 273
שפינאזע, ברוך — 217, 281
שפיר — 356
שפירא, אשר — 326
שפירא, משה — 363
שפירא, ב. — 233
שפירא, שמואל — 363
שפרייערגן, בערל — 188, 190
שרייבאום, מענדל — 180
שרייבער, פאביאן — 277
שרת, משה — 354

ת

תא־שמע (טאשמע), א. — 182
תידהר, דוד — 339—341

פון זעלבן מחבר ביז איצט דערשינען:

געשיכטע פון לאַדזש און לאַדזשער יידן — **לאָדזש**, 1909

געשיכטע פון לאָדזש און לאַדזשער יידן — **פּיעטרקאָוו**, 1910

לאַדזשער שפּיגל — **לאָדזש**, 1912

די כאַליערע — **לאָדזש**, 1912

נאַפּאָלעאָן אין לאָדזש — **לאָדזש**, 1913

וועלט־קריג, וועלט־פּרידן און משיחס־צייט — **לאָדזש**, 1920

דאָס פּוילישע יידנטום

ביכער־סעריע פון דעם צענטראל־פּאראבאנד פון פּוילישע יידן אין ארגענטינע

רעדאקטאָר: מאַרק טורקאָוו

פּאַרלאַג־לייטער: אברהם מיטלבערג

ביז איצט דערשינען:

1) מאַרק טורקאָוו — מלכה אָוושיאַני דערציילט... (אויספֿאַרקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג — י. ל. פּרץ (אויספֿאַרקויפט)
3) וו. גראָסמאַן־וויערניק — טרעבלינקע (אויספֿאַרקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין — מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספֿאַרקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט — חורבן לאָדזש (אויספֿאַרקויפט)
6) זרובבל — באָג חורבן (אויספֿאַרקויפט)
7) אלחנן צייטלין — אין אַ ליטעראַרישער שטוב (אויספֿאַרקויפט)
8) ד"ר ח. שאָשקעס — פּוילן — 1946 (אויספֿאַרקויפט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש — טלאָמאַצקע 13 (אויספֿאַרקויפט)
10) מ. נודעלמאַן — געלעכטער דורך טרערן (אויספֿאַרקויפט)
11) ד"ר מאיר באלאַבאַן — די יידן־שטאָט לובלין (אויספֿאַרקויפט)
12) ישראל אפרת — היימלאָזע יידן (אויספֿאַרקויפט)
13) ד"ר יעקב שאַצקי — אין שאָטן פון עבר (אויספֿאַרקויפט)
14) דוד פלינקער — אַ הויז אויף גזשיבאָוו (אויספֿאַרקויפט)
15) ד"ר הלל זיידמאַן — טאָגבוך פון וואַרשעווער געטאָ (אויספֿאַרקויפט)
16) זאַמלונג פון דאָקומענטן — קינדער־מאַרטיראָלאָגיע (אויספֿאַרקויפט)
17) חיים גראָדע — פּליטים (אויספֿאַרקויפט)
18) ש. קאָטשערגינסקי — פּאַרטיזאַנער גייען!... (אויספֿאַרקויפט)
19) פרידע זרובבל — נע ונד (אויספֿאַרקויפט)
20) מרדכי שטריגלער — מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי — אויפן ראַנד פון אָפּגרונט (אויספֿאַרקויפט)
22) ז. סעגאַלאָוויטש — געברענטע טריט (אויספֿאַרקויפט)
23) אברהם טייטלבוים — וואַרשעווער הייף
24) טאַניאַ פוקס — אַ וואַנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן — צוישן שרעק און האָפענונג (אויספֿאַרקויפט)
26) לעאָ פינקלשטיין — מגילת פּוילן (אויספֿאַרקויפט)
27) יאָנאַס טורקאָוו — אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע)
28) ש. איזבאַן — „אומלעגאַלע" יידן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פּאַט — הענעך
30) ד"ר י. קערמיש — דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ

31) **שמחה פאליאקיעוויטש** — אַ טאָג אין טרעבלינקע
32) **מרדכי שטריגלער** — אין די פאַבריקן פון טויט
33) **אברהם נחתומי** — אין שאַטן פון דורות
34) **יחיאל לערער** — מיין היים (אויספאַרקויפט)
35) **יוסף וואַלף** — לייענענדיק פרצן...
36) **צפורה קאַצענעלסאָן־נאַכומאָוו** — יצחק קאַצענעלסאָן
37) **י. הירשהויט** — פינצטערע נעכט אין פאַוויאַק
38) **נחום סאַקאַלאָוו** — פערזענלעכקייטן
39) **רחל קאַרן** — היים און הימלאַזיקייט (**לידער**)
40) **א. אלמי** — מאַמענטן פון אַ לעבן
41) **מנשה אונגער** — פשיסכע און קאַצק (אויספאַרקויפט)
42) **מ. בורשטין** — איבער די חורבות פון פלוינע
43) **מ. קיפניס** — הונדערט פאַלקס־לידער (אויספאַרקויפט)
44) **ז. זעאַלאָוויטש** — מיינע זיבן יאָר אין תל־אביב (אויספאַרקויפט)
45) **ד"ר ה. שאַשקעס** — אַ וועלט וואָס איז פאַרביי... (אויספאַרקויפט)
46) **שלמה וואַגאַ** — חורבן טשענסטאָכאָוו
47) **אברהם זאַק** — יאָרן אין וואַנדער (**לידער**)
48-49) **ש. איזבאַן** — פאַמיליע קאַרפ (אויספאַרקויפט)
(פֿרעמירט דורכן צבי־קעסעל־ליטעראַטור־פאַנד, מעקסיקע 1950)
50) **ד"ר א. מוקדוני** — מיינע באַגעגענישן (**זכרונות**)
51) **ר. שושנה־קאַהאַן** — אין פייער און פלאַמען (אויספאַרקויפט)
52) **י. י. טרונק** — די יידישע פראָזע אין פוילן
53) **יאָנאַס טורקאָוו** — אין קאַמף פאַרן לעבן (אויספאַרקויפט)
54) **יצחק פערלאָוו** — די מענטשן פון „עקזאָדוס 1947" (**ראַמאַז**)
55) **פנחס ביזבערג** — שבת־יום־טובדיקע יידן
56-57-58) **שלום אש** — פעטערבורג — וואַרשע — מאָסקווע
59) **ד"ר פיליפ פרידמאַן** — אשוויענטשים
60) **ב. ראָזען** — טלאַמאַצקע 13
61-62) **דוד פלינקער** — **אין שטורעם** (**ראַמאַן**)
63) **יאָנוש קאַרטשאַק** — משהלעך, יאָסעלעך, ישראליקלעך
64-65) **מרדכי שטריגלער** — „ווערק צע"
(פֿרעמירט דורכן האָפער־לייב ליטעראַטור־פאַנד ביים יידישן קולטור־קאָנגרעס, בוענאָס־איירעס, 1951)
66) **חיים גראַדע** — שיין פון פאַרלאָשענע שטערן
67) **רבקה קוויאַטקאָווסקאַ** — פון לאָגער אין לאַגער
68) **יואל מאַסטבוים** — מיינע שטורמישע יאָרן (**זכרונות**)
69) **אליהו טראַצקי** — גלות דייטשלאַנד
70) **ד"ר י. שאַצקי** — קולטור־געשיכטע פון דער השכלה (אויספאַרקויפט)
71) **נחמן מייזיל** — געווען אמאָל אַ לעבן... (אויספאַרקויפט)
72) **י. י. טרונק** — סימכע פלאָכטע פון נאַראָוואָוע (אויספאַרקויפט)
(פֿרעמירט דורכן צבי־קעסעל־ליטעראַטור־פאַנד, מעקסיקע 1951)

73) יהודה עלבערג — אונטער קופֿערנע הימלען (אויספֿארקויפט)
(פֿרעזידיום דערכן ליטעראַטור־פֿאַנד אין סאָן־פֿאולאָ, בראַזיל, 1951)
74) ד״ר א. מוקדוני — אויסלאַנד
75) זיגמונט טורקאָוו — פֿראַגמענטן פון מיין לעבן
76) יהושע פֿערלע — יידן פון אַ גאַנץ יאָר
(פֿרעמירט מיט דער פּרץ־פֿרעמיע פון יידישן פּען־קלוב אין פֿוילן
אוו ליטעראַטור־־פֿרעמיע פון „בונד״ אין פֿוילן, וואַרשע 1937)
77) יעקב לעשצינסקי — ערב חורבן
78) דניאל טשאַרני — ווילנע
79) ז. סעגאַלאָוויטש — דער לעצטער לאַדזשער ראַמאַן
80) יזכור־בוך — בעלזאַטאָוו (אויספֿארקויפט)
81) מ. י. שעליובסקי — אויף אַ פּולער יואָך
82—83) יצחק פֿערלאָוו — דער צוריקגעקומענער (ראַמאַן)
84) יוסף אַקרוטני — דאָס בוך פון די עלנטע
85־86) מרדכי שטריגלער — גורלות
87) ד״ר יוסף טענענבוים — גאַליציע — מיין אַלטע היים
88) זלמן שזר — שטערן פֿאַרטאָג (זכרונות)
89) משה דוד גיסער — דאָס געזאַנג פון אַ לעבן (אויספֿארקויפט)
90) ז. י. אנכי — ר׳ אבא און אַנדערע כתבים
91־92) עמנואל רינגעלבלום — קאַפּיטלען געשיכטע
93) שמעון האַראַנטשיק — אין געוויש פון מאַשינען (ראַמאַן)
94) גרשם באַדער — מיינע זכרונות (קראַקע)
95—96) יאָנאַס טורקאָוו — פֿאַרלאַשענע שטערן (זכרונות)
(פֿרעמירט דורכן צבי קעסטל ליטעראַטור־פֿאַנד, מעקסיקע 1954).
97—98) אלטער קאַציזנע — שטאַרקע און שוואַכע (ראַמאַן)
99) פּועה ראַקאָווסקי — זכרונות פון אַ יידישער רעוואָלוציאָנערין
100) מאַרק טורקאָוו — די לעצטע פון אַ גרויסן דור
101) י. הירשהויט — יידישע נאַפּט־מאַגנאַטן
(פֿרעמירט דורכן מרדכי סטאַליאַר ליטעראַטור־פֿאַנד, ביי „די אידישע צייטונג״
בוענאָס־איירעס, 1955).
102) משה זאַנשיין — יידיש וואַרשע
103) פּ. מינץ (אַלעקסאַנדער) — די געשיכטע פון אַ פֿאַלשער אילוזיע
104) — י. י. טרונק — די וועלט איז פול מיט נסים (ראַמאַן)
105־106־107) — מיכאל באַרוויטש — אַרישע פּאַפּירן
108־109) מרדכי שטריגלער — געאַרעמט מיטן ווינט (ראַמאַן)
110־111) ד״ר א. מוקדוני — וואַרשע און לאַדזש.
(פֿרעמירט דורכן האַפּער־לייב ליטעראַטור־פֿאַנד ביים יידישן קולטור־קאָנגרעס,
ניו־יאָרק, 1956).
112) ברוך האַגער — מלכות חסידות
(פֿרעמירט דורכן מרדכי סטאַליאַר ליטעראַטור־פֿאַנד ביי „די אידישע צייטונג״,
בוענאָס־איירעס, 1956).
113) ב. שעפּנער — נאָוואַליפּיע 7 (זכרונות)

114) **פּנחס שטייגוואַקס** — ייִדן צום געדענקען
115) **ק. צעטניק** — דאָס הויז פון די ליאַלקעס
116) **מאַקס ווײַנרײַך** — פון בייַדע זייטן פלויט (**וועגן אורי קאַווגער**)
117) **אליעזר וויזל** — און די וועלט האָט געשוויגן
118) **ש. בערלינסקי** — ירושה
119) **ד״ר יוסף טענענבוים** — צווישן מלחמה און שלום
120) **יוסף אָקרוטני** — סוף קאַפּיטל
121) **זיגמונט טורקאָוו** — טעאַטער זכרונות פון אַ שטורמישער צייט
122) **בער י. ראָזען** — פּאַרטרעטן.
123) **אברהם טענענבוים־ארזי** — לאָדזש און אירע ייִדן

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

משה קאַגאַנאָוויטש — די מלחמה פון ייִדישע פּאַרטיזאַנער אין מזרח־אייראָפּע
אברהם זאַק — קנעכט זענען מיר געווען

עס גרייט זיך צום דרוק:

ד״ר יצחק שוואַרצאַרט — זכרונות
דוד פלינקער — יאַנקל באַלעגאָלעס צייטן
שלמה פראַנק — טאָג־בוך פון לאָדזשער געטאָ
מלך באַקאַלטשוק־פעלין — זכרונות פון אַ ייִדישן פּאַרטיזאַן
פּנחס וועלנער — דערציילונגען